

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
IMAM BUKHARI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

Imom Buxoriy saboqlari

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal
Spiritual and educational, scientific-literary journal

№ 3 / 2021

IMOM BUXORIY
XALQARO ILMIY-
TADQIQOT MARKAZI –
YANGI
O'ZBEKISTONNING
YANGI TIMSOLI

Ушбу сонда:

Ўзбек халқининг асрий орзулари ушалмоқда.....	3
Шовосил ЗИЁДОВ. Марказнинг халқаро ҳамкорлари сафи кенгаймоқда.....	4
Отабек МУҲАММАДИЕВ. “Лубоб ал-калом”да ёритилган мавзулар тавсифи.....	6

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Саидмухтор ОҚИЛОВ. Абу Наср Иёдий илмий мероси ва “Дорул Иёдия” ақидавий мактаби.....	9
Мавжуда ГУЛАМОВА. Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий – бағрикенглик тимсоли.....	11
Сайқал АҲМЕДОВ. Абу Баракот Насафийнинг ҳанафий фикҳи ривожига қўшган ҳиссаси.....	13
Дилноза РАЖАБОВА. Манғит шаҳзодалари тарихи: Саййид Абдулаҳадхўжа кечмиши.....	15
Васила ЧЎЛИЕВА. Баҳроуддин Валаднинг ҳаёти, фалсафий таълимоти ва илмий мероси.....	16
Jasur TEMIROV. “Sahihul Buxoriy”da kelgan hadislardagi فَجْر (shafaq, tong) soʻzining leksik-semantik xususiyatlari (Oʻzbek va ingliz tillari misolida).....	18
Ботиржон АБДУЛЛАЕВ. “Зижи Хоқоний” бошқа “Зиж”ларнинг кўчирмасими?.....	20

НОДИР МАНБАЛАР

Зоҳиджон ИСЛОМОВ. Ўрта аср манбаларида фарғоналик олимлар ҳақида.....	22
Олим ЖЎРАЕВ. “Сунани Термизий” билан “Кутуби ситта”даги бошқа тўпламлар ўртасидаги фарқлар.....	24
Насриддин НАЗАРОВ. Қадимги Турк руник ёзма ёдгорликлари – тарих сабоғи сифатида.....	25
30..... حدموف شوكت بهادر. الإمام النسفي ودوره في تطوير اللغة العربية.....	30
Севара САИДОВА. “Фатовои Оламгирий” – мерос муносабатларининг такомиллашувига хизмат қилувчи манба.....	31
Ниҳола НАРЗУЛЛАЕВА. Навоий даври метрологиясига оид айрим мулоҳазалар.....	32
Достон МУСТАФОЕВ, Ивадулла АХРОРОВ. Журжонлик алломалар.....	36
Муҳаббатхон АГЗАМОВА. “Тарихур Русул вал Мулук” асарида тарихий воқеалар баён этилишининг ўзига хослиги.....	39

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Бахтияр КУРБАНОВ. Темир йўл соҳаси кадрларини маҳаллийлаштириш: муаммо ва ечимлар.....	41
Санъат ХУДАЙБЕРГАНОВ. Хоразм вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда инвестицион сиёсатнинг роли.....	43
Бекзод БАРАТБАЕВ. Ўзбекистон ва Россияда миллий тараққиётни ташкил этиш методлари.....	45
Dilmurod OMONOV. Qashqadaryo vohasi – arxeologik manbalarda.....	47
Рустам МАМАТҚУЛОВ. Қалбларни даволовчи шоир.....	48
У. УМАРОВ. Совет Иттифоқида паспортнинг пайдо бўлиши.....	50
Матлуба ЭГАМБЕРГАНОВА. Глобаллашув даврининг Хоразм воҳаси туркманлари маданиятига таъсири.....	51
Ҳусан ХУШВАҚТОВ. Шўро даврида Ўзбекистон совхозларида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт.....	53
Шерзод ХОЛИҚУЛОВ. Нотариал идоралар ва уларнинг вазифалари тарихшунослиги.....	53
Ғулом МИРЗАЕВ. Ўзбекистоннинг миллатлараро тотувлик сиёсати минтақа мамлакатлари билан ҳамкорлик омили сифатида.....	57
Абдувахоб ЖАЙСАНОВ. Ўзбекистоннинг Марказий Осиёда ҳамкорликни ривожлантиришдаги ўрни.....	59
Фарҳоджон ИСМАТУЛЛАЕВ. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи билан ҳамкорлигини мустаҳкамлашда маданий дипломатиянинг ўрни.....	62
Шерзод САЛИМОВ. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида ижтимоий соҳада амалга оширилган ислохотлар.....	64
Oybek GADAYEV. Toponimiya - tarix ko'zgusi.....	66

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Сайёдбек ПЎЛАТОВ. Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий – Шарқнинг буюк ақл эгаси.....	69
Ибраҳим АБДУРАХМАНОВ. Свадебный дар (махр) в исламской правовой системе.....	70
Маъруфджан РАХМАТУЛЛАЕВ. Сравнение особенностей современного Российского лизинга с шариатской «арендой с последующим выкупом».....	72
Лобар АСРОРОВА. Мовароуннахрда Ҳанафий фикҳининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари.....	74
Жўрабек ЧЎТМАТОВ. Ҳадисларнинг умумий сони.....	77
Ҳулкар УСМАНОВА. Диний бағрикенгликни таъминлашда ислом дини қадриятларининг аҳамияти.....	79
Ойсулв ўРОҚОВА. XI-XII аср Шарқ тасаввуф фалсафасида романтизм борлиқ ҳақиқатидан устун мотив сифатида.....	80
Рахбар ХОЛИҚОВА. Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни тарғиб қилишда исломнинг ўрни.....	83

Бобомурод РУСТАМОВ, Муҳаммадодил ИНОМЖОНОВ. Диний таълим тизимидаги ислохотлар Ўзбекистонда янги уйғониш даври пойдеворини яратмоқда.....	84
Маъмуржон ЭРКАЕВ. Ижара шартномаларида ҳақ тушунчаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	86
Азимхўжа АТАХОДЖАЕВ. “Хитойча-ўзбекча исломшунослик атамалари изоҳли луғати”да тарихий шахслар талқини.....	88

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ

Тахмина МАМАДАЛИЕВА. Тенденции в Центральной Азии.....	90
Мирзохид ШАРИПОВ. Инсон капиталини ривожлантиришнинг асосий устувор йўналишлари.....	92
Гулбаҳор ИСАНОВА. Замонавий жамиятларда сиёсий тизим барқарорлигини таъминлашда ижтимоий-сиёсий рекламанинг ўрни.....	93
Файзуллажон ҚОСИМОВ. Инсон капиталини ривожлантириш: фалсафий таҳлил.....	96
Maftuna ABBASOVA. Inson kamolotining ma'naviy asoslari: milliy meros va diniy e'tiqod dialektikasi.....	98
Турсунмурод МАМАТҚОБИЛОВ. Ижтимоий ҳаёт барқарорлигида раҳбар кадрлар фаолиятининг аҳамияти.....	100
Salohiddin SOXIBOV. Korruptsiya – taraqqiyot yo'lidagi to'siq.....	102
Сарварбек БАБАЖАНОВ. Жамоатчилик назорати: муаммо ва ечимлар.....	104
Аслиддин ҚУЛДОШЕВ. Глобал экологик сиёсий муносабатларни бошқаришда синергетик ёндашув.....	106
Ma'ruf SHEROV. Imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlash modellari.....	108
Жасурбек ХАМРАЕВ. Дунё ҳамжамиятида глобал миқёсда қўлланилаётган сиёсий технологияларнинг ўзига хос жиҳатлари.....	110

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Камола САИДОВА. Процесс воспитания личности в социально-философском осмыслении мусульманской культуры.....	112
Равшан МАРДОНОВ. Межкультурный диалог на основе взаимовлияния Восточного и Западного философий образования.....	113
Зойира НАДИРОВА, Зоҳид ЭЛЧАЕВ. Ҳарбий таълим соҳасида интуиция ва синергетика.....	115
Фарҳод МАМАТҚУЛОВ, Акбар АБДУРАХМОНОВ. Илк ўрта аср ислом фалсафасини ўрганиш методологияси.....	117
Феруза МАРДОНОВА. Алломаларимиз ижтимоий-фалсафий қарашларида бағрикенглик ва бирдамлик ғоялари.....	119
Даврон КАМИЛОВ. Динийлик ва дунёвийлик: талқинлар ва категориал таҳлил.....	121
Шоира КУБАЕВА. Мустақиллик йилларида инновацион тафаккур муаммосининг қўйилиши, унинг назарий-методологик аҳамияти.....	123
Odiljon BOYNAZAROV. Informatsion madaniyat tushunchasi va komponenti.....	124
Музаффар НОРҚОБИЛОВ. Ижтимоий капиталдан фойдаланишнинг ижтимоий-фалсафий муаммолари.....	126
Акбар АЛИМОВ. Хусайн Воиз Кошифий ахлоқ фалсафасининг шаклланишида антик давр юнон мутафаккирларининг таъсири.....	128

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Ўтан ТЎХТАМИШОВ, Шавқидин АБДУРАШИДОВ. Ёшларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасида ватанпарварлик тимсоли.....	130
Луқмон ДЖУРАЕВ. Ёшлар иқтисодий маданиятини такомиллаштиришнинг асосий функциялари.....	131
Сожида ЯХЯЕВА. Ёшлар эстетик маданиятини ривожлантиришда замонавий қадриятларнинг ўрни.....	133
Tuxtasin TASHMETOV. Internet orqali turli xil g'oyalarni yoshlar ongiga singdirishning muhim jihatlari.....	135

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Jalol PULATOV. Axborotlashgan jamiyatda internet tarmog'i va virtual reallik.....	138
Отабек МАХАММАТОВ. Ўзбекистонда ёшларнинг маънавий-мафкуравий хавфсизлиги масаласи.....	139
Қосимбой ҚАБУЛОВ, Нураддин ХУДОЙНАЗАРОВ. Ёшлар маънавиятининг шаклланишида илмий ва диний билимларнинг аҳамияти.....	141
Абдулла МИРЗАХОЖАЕВ. Законодательные статусы религиозных организаций (опыт Узбекистана и Казахстана).....	143
Жасур НАЖМИДДИНОВ. Халқаро миссионерлик уюшмалари фаолияти таҳлили.....	146

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Тоҳир ЭВАДУЛЛАЕВ. Айём фазилати: Етимнинг қафили.....	150
--	-----

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ АСРИЙ ОРЗУЛАРИ УШАЛМОҚДА

Бугунги авлод ҳақиқатан ҳам бахти кулган авлоддир. Имом Бухорий, Имом Мотуридий каби буюк балломаларимиз беназир асарларини неча асрлар аввал битиб кетган бўлса-да, халқимиз шу кунларгача уларни ўқиш, мазмун-маъноси билан танишиш имкониятидан маҳрум эди.

Бир неча йил аввал Ўзбекистонда илк бор “Саҳиҳул Бухорий”нинг ўзбек тилидаги нашри кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинди. Асрлар давомида Имом Бухорийнинг шоҳ асарига муштоқ бўлиб яшаган халқимизнинг азалий орзуси ушалди.

Мана энди Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази яна бир хайрли ишга қўл урди – Имом Мотуридийнинг Куръони карим тафсирига бағишланган “Таъвилотул Куръон” асарининг 30-жужини халқимизга ўзбек тилида тақдим қилишга жазм этди.

Барчамизга яхши маълумки, Ўзбекистоннинг ислом динига эътиқод қиладиган аҳолиси Мусҳафи шарифнинг нисбатан қисқа ва аксарияти маккий суралардан ташкил топган 30-жужини кўпроқ ёд олади. Марказ илмий ходимлари ушбу буюк асар таржимасига киришар экан, аввало ана шу омилни инобатга олди.

Ислом оламида катта мавқега эга бўлган тафсирлар сирасига кирувчи “Таъвилотул Куръон” ўз даврида айрим адашган ақидавий оқимларнинг ботил ғояларига раддия ўлароқ қабул қилинган ва ишончли манба деб эътироф этилган. Бугун ҳам шундай. Китобнинг илмий ва амалий аҳамияти шундаки, у Куръони карим изоҳи бўйича ёзилган дастлабки асарлардан бўлиб, ақл ва нақл (оят ва ҳадислар) нуқтаи назаридан шарҳлангани билан ажралиб туради. Марказда “Таъвилотул Куръон” бўйича катта илмий изланишлар олиб борилиб, унинг ўзбекча таржимаси Туркия, Миср, Саудия Арабистони ва бошқа мамлакатларда сақланаётган кўплаб нусхалари асосида нашрга тайёрланди.

Ушбу таржимада Имом Мотуридийнинг қарашларини ўқувчига имкон қадар енгил, тушуниш осон бўладиган услубда етказишга алоҳида эътибор қаратилди. Оятларнинг ўзбекча маъноларини келтиришда Шайх Абдулазиз Мансурнинг “Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири”дан фойдаланилди. Мотуридийшунослик бўйича халқаро миқёсда эътироф этилган бугунги кун олимлари – доктор Аҳмад Саъд Даманхурий, профессор Юсуф Шавқий Явуз, доктор Ҳамза Бакрий ва бошқа кўплаб уламоларнинг тавсияларига асосан Бекир Тўпал ўғли ва Аҳмад Вонли ўғли таҳқиқи остида нашр этилган нусха таржима ишининг асосий манбаси қилиб олинди.

Бевосита асарнинг ўзига келсак, Имом Мотуридий бундай деган: “Таъвил билан тафсирнинг ўртасидаги фарқ, баъзи уламолар айтганидек, тафсирнинг саҳобаларга, таъвилнинг эса фақиҳларга оидлигидадир. Бунинг маъноси шуки, саҳобалар (вахий тушиши билан боғлиқ барча) воқеа-ҳодисаларнинг бевосита шоҳиди бўлган, Куръоннинг қайси ояти қандай вақт ва шароитда нозил бўлганини билган. Бинобарин, саҳобалар (вахийга оид жараёнларни) ўз кўзи билан кўриб, шохид бўлгани нуқтаи назаридан ҳам уларнинг тафсирлари ўта аҳамиятлидир. Чунки тафсир – бу оятдан назарда тутилган маънонинг ҳақиқатидир ва у гўё кўз билан

кўрган каби бўлади. Уни билган кишилардан бошқаларнинг тафсир қилишига рухсат берилмайди. Ана шу маънодан келиб чиқиб, “**Ким Куръонни ўз раъйи билан тафсир қилса, ўзининг дўзахдаги жойига ҳозирлик қилиб қўяверсин**”¹, деб деб айтилган. Чунки, ундай киши ўз тафсири билан Аллоҳ таолога нисбатан шохидлик берган бўлади².

Энди таъвил қилишга тўхталадиган бўлсак, у масаланинг энг юқори нуқтасини баён қилиб бериш бўлиб, “қайтиш” маъносидаги “**آل يؤول**” [аала, яъулу] феълидан олинган. Абу Зайд³ айтганидек, таъвилнинг маъноси қуйидагичадир: “Агар бу (гапириб турган одамдан) ўзганинг каломи бўлса, уни фалон-фалон маъноларга йўналтирилади. Бинобарин, каломни у йўналтириладиган маънога буриб, изоҳ бериш таъвилдир. Таъвилда Аллоҳ таолога нисбатан шохидлик бериш мавжуд бўлмагани боис унда тафсир борасида бўлгани каби узил-кесил хулоса қилинмайди. Чунки, таъвил қилувчи оятдан нима ирода қилингани ҳақида хабар бермайди. “Аллоҳ таоло бу билан фалон нарсани ирода ёки мақсад қилган”, демайди. Аммо: “Бу калом фалон-фалон маъноларга йўйиб тушунилади”, дейди.

Бундай таъвилнинг тўғрилиги борасидаги ҳикматни Аллоҳ билувчирокдир. Бунга мисол шуки, муфассирлар Аллоҳ таолонинг **الحمد لله** [Алҳамду лиллаҳи] деган сўзлари хусусида ҳар хил фикр билдирган. Айримлари: “Ҳақиқатан, Аллоҳ таоло Ўзини Ўзи мақтаган”, деган бўлса, бошқалари: “(Ўзини) мақташларига буюрмоқда”, деб айтган. Шундай экан, кимки “Аллоҳ таоло у нарсани эмас, бу нарсани назарда тутган”, деса, демак, у ўша оятни (таъвил қилувчи эмас, балки) тафсир қилувчи бўлиб қолади.

Аммо таъвилга келадиган бўлсак, у: “(Бу ердаги) ҳамд Унга сано айтмоқ ва Уни мақтамоқ маъносига йўйилади. Аллоҳ таолога шукр қилишга амр бўлмоқда”, деб тушунилади. “Айнан нимани ирода қилганини Аллоҳнинг ўзи яхши билувчидир”, дейиш таъвилдир. Бинобарин, тафсир фақат битта маъноли бўлса, таъвил бир неча маънони қабул қилади.”

Мана шундай ўта мураккаб, ўта меҳнатталаб, ўта машаққатли ишни амалга оширган Имом Мотуридийнинг бебаҳо мероси халқимиз эътиборига ҳавола этилмоқда. Эндиликда барча қизиқувчилар, маърифат излаганларнинг барчаси, ёт ғояларга қарши ўзида маънавий иммунитет ҳосил қилишни истаганларнинг барчаси “Таъвилотул Куръон”ни ўқиб-ўрганиши, ислом ҳақиқатлари билан яқиндан танишиши мумкин.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази жуда катта ишга бел боғлаб, ушбу асарнинг 30-жужини нашрдан чиқаргани улкан бир жараёнга дебача қўйганини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиздир. Бугунги кунда Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази “Таъвилотул Куръон” таржимасини изчиллик билан давом эттиришга киришиб кетди. Ҳақ таолонинг инояти билан Ўзбекистон мусулмонлари яқин йилларда бу асарни тўлалигича ўзбек тилида ўқиш ва тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлади.

¹ Бу “Менинг номимдан гапиришга эҳтиёт бўлинг. Агар билсангиз, майли. Чунки, ким менинг номимдан ёлғон гапирса, ўзининг дўзахдаги жойига ҳозирлик қўяверсин. Ким Куръон ҳақида ўз раъйи билан гапирадиган бўлса, ўзининг дўзахдаги жойига ҳозирлик қўяверсин” ҳадисининг бир қисми бўлиб, уни Имом Бухорий (“Илм китоби”да) ва Имом Муслим (“Зўҳд китоби”да) ривоят қилган.

² Яъни, “Аллоҳ таолонинг бу оятдан ирода қилгани мана шундир”, деб Унга қарши шохидлик берган бўлиб қолади.

³ Абу Зайд Саид ибн Авс ибн Собит Ансорий (ваф. 215/830) тил ва адабиёт алломаларидан бўлиб, Басрадан дидир. Қадарийларнинг қарашларини маъқуллаган. Бу иши замондошлари орасида машҳур бўлиб кетган. Ривоят бобида сиқа (ўта ишончли)дир. Кўплаб асарлари мавжуд бўлиб, Абу Зайднинг таржимаи ҳоли борасида ёзилган манбаларда зикр қилиб ўтилган. Қаранг: Хатиб Бағдодий. Тариху Бағдод, 9-жилд, 77-бет ва Ибн Халликон. Вафийётул аъйон, 2-жилд, 378-379 бетлар.

МАРКАЗНИНГ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛАРИ САФИ КЕНГАЙМОҚДА

ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори, тарих фанлари номзоди

Имом Бухорий ва Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари делегацияси 2021 йил 1-8 ноябрь кунлари Туркия Республикасида бўлиб, ушбу мамлакатдаги илмий муассасалар, марказ, кутубхона ва нуфузли халқаро ташкилотларда самарали музокаралар ўтказди.

“TRT AVAZ” телерадиоканали директори Седат Сағиркая билан учрашувда ўзаро ҳамкорлик алоқаларини янада кенгайтириш, ислом динининг тинчликпарварлик ва инсонпарварлик моҳияти, унинг жамият тараққиётидаги ўрнини илмий асосда ўрганиш, Имом Бухорий ва Имом Мотуридий каби алломаларнинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини халқаро жамоатчилик орасида кенг тарғиб қилиш юзасидан “TRT AVAZ” билан ҳамкорликда медиа-маҳсулотлар, ҳужжатли ва бадиий фильмлар тайёрлаш борасидаги лойиҳалар юзасидан фикр алмашилди. Ўзбекистонда диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳияти, мовароуннахрлик уламолар, юртимиздаги илмий-тадқиқот марказлари, тарихий обида ва қадамжолар тўғрисида биргаликда фильмлар тайёрлашга келишиб олинди.

Анқара университети Илоҳиёт факультети декани профессор Шамил Дағжи билан мулоқотда ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш мақсадида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан мазкур муассаса ўртасида Англашув меморандумини имзолаш ва ҳамкорликнинг икки томонлама манфаатли йўналишларига оид масалалар муҳокама қилинди. Шамил Дағжига меморандум лойиҳаси тақдим қилинди. Келишувга биноан, ҳужжат университет раҳбарияти томонидан кўриб чиқилгач, онлайн тарзда имзоланади, 2022-2023 йилларда Имом Бухорий, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари ва Анқара университети ҳамкорлигида уч томонлама халқаро конференциялар ташкил қилинади, туркиялик тадқиқотчилар Имом Бухорий халқаро стпендиясига жалб қилинади.

Бу нуфузли олий таълим даргоҳида унинг профессор-

ўқитувчилари билан давра суҳбати ҳам ташкил қилинди. Унда буюк алломаларимиз таълимотлари асосида бугунги куннинг глобал муаммоларига ечим топиш, соф ислом ғояларини тарғиб қилиш юзасидан фикр алмашилди.

Шунингдек, Анқара университетида туркиялик олим ва тадқиқотчилар, талабалар Имом Бухорий ва Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари томонидан нашр этилган китоблар билан танишди. Ўзбекистон делегацияси аъзолари Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Абу Муин Насафий каби алломаларимизнинг ҳаёти ва илмий мероси бўйича талабаларни қизиқтирган саволларга жавоб қайтарди.

Исломни англаш институти раҳбари профессор Меҳмет Гёрмез билан музокарада ўзаро ҳамкорликни янада кенгайтириш истикболлари муҳокама қилинди. Ойига бир мартадан онлайн маърузалар ташкил қилиш, 2022 йилда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 10 нафар ходимини Туркиядаги бир ойлик ёзги ўқув курсларига юбориш, Исломни англаш институтининг 10 та тадқиқотчисини Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказига бир ойлик ёзги ўқув курсларига жалб қилиш борасидаги таклифлар ўртага ташланиб, уларни ижро этиш имкониятлари кўриб чиқилди.

Учрашув якунида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан Исломни англаш институти ўртасида Англашув меморандуми имзоланди.

Ўзбекистон делегацияси **Туркия Миллий кутубхонасида** ҳам бўлди. Бу ердаги қўлёзмалар бўлимида 28 минг манба сақланмоқда. Уларнинг аксарияти рақамлаштирилган бўлиб, кутубхона аъзолари 5000 дан ортиқ қўлёзманинг электрон вариантыдан фойдаланиши мумкин. Кутубхона маъмурияти

билан ўтказилган учрашувда ўзаро ҳамкорлик масалалари, жумладан, ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг ушбу кутубхона манбаларидан фойдаланишини йўлга қўйиш, нашр қилинадиган китобларнинг тақдиротини биргаликда ўтказиш имкониятлари муҳокама қилинди.

Анкара Йилдирим Боязид университетига ташриф чоғида ректор профессор Ибраҳим Айдинли билан музокара ўтказилиб, ҳамкорлик алоқаларини янада кенгайтириш масалалари юзасидан фикр алмашилди. Икки томонлама асосда тадқиқотчи ва илмий ходимлар малакасини ошириш, диссертантларга ўзаро илмий раҳбарлар тайинлаш, онлайн семинарлар ташкил қилиш, туркиялик тадқиқотчиларни Имом Бухорий халқаро стипендиясига жалб қилишга қелишиб олинди.

Ислом илмлари факультетида “Янги Ўзбекистонда диний-маърифий соҳадаги ислохотлар” мавзuida давра суҳбати ташкил этилди. Делегациямиз вакиллари университет ҳудудида буюк аجدодларимизнинг жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган беназир ҳиссаси, хусусан, ўзбек халқига ҳурмат ўлароқ, юртимиз шарафига барпо этилаётган Ўзбекистон боғига кўчатлар ўтказди.

Ислом ҳамкорлик ташкилотининг (OIS) Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ қилиш маркази (IRCICA) Бош директорининг ўринбосари, профессор Абу Бакар Сенгхоре,

Бош директор маслаҳатчиси профессор Садиқ Унай ҳамда Тадқиқотлар ва нашрлар бўлими бошлиғи Саид Касимоғлу билан учрашувда марказлар фаолияти, биргаликда амалга оширилаётган лойиҳалар, ҳамкорлик алоқаларининг ҳозирги ҳолати ва истиқболлари ҳақида сўз борди. Имом Бухорий

ва Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари ва IRCICA ҳамкорлигида халқаро симпозиумлар ташкил этиш, IRCICA каталогларидан фойдаланиш, ташкилот билан ҳамкорликда нашрларни амалга ошириш, Имом Мотуридий ва Имом Бухорий асарлари каталогини яратиш, Ўзбекистонда хаттотлик, қоғозчилик ва миниатюра каби ислом амалий санъатлари бўйича кўргазма ва савдо ярмаркалари ўтказиш, IRCICA ёрдамида ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг малака ошириш дастурларини ташкил этиш каби масалалар муҳокама қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистон делегацияси Туркия қўлёзмалар маркази, Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонаси, ИЛАМ илмий-тадқиқот маркази кутубхонаси ва Азиз Маҳмуд Худойи вақфи, Истанбул университетининг Илоҳиёт факультети, Мармара университетининг Илоҳиёт факультети ва Ислом тадқиқотлари маркази (ИСАМ), Денизли шаҳридаги Памуккале университетиди бўлиб, бу муассасалар фаолияти билан танишди, уларнинг раҳбарлари билан музокаралар ўтказиб, ҳамкорлик масалаларини муҳокама қилди.

Бир сўз билан айтганда, Туркияга амалга оширилган ушбу сафар фоят сермазмун бўлди. Унинг асносида ўтказилган самарали мулоқотлар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг халқаро ҳамкорлари сафини янада кенгайтиришга хизмат қилади.

“ЛУБОБУЛ КАЛОМ”ДА ЁРИТИЛГАН МАВЗУЛАР ТАВСИФИ

ОТАБЕК МУҲАММАДИЕВ

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директори ўринбосари,
тарих фанлари доктори (PhD)*

Алоуддин Усмандий “Лубобул калом” асарини ёзишда ҳанафий-мотуридий мутакаллимлар йўлини тутган. Асарнинг Акириш қисмида дин асосларига тўхталар экан, уларга тааллуқли мавзулар доирасида ҳам сўз юритган ва уларга қўшимча шарҳлар берган. Илм, назар, бандаларнинг амаллари, имон, гуноҳи кабира қилган кишининг дунёда қандай номла-ниши ва охиратдаги ҳукми, охират ва имоматга тегишли масалалар шулар жумласидандир.

Усмандий илм ва назар ҳақидаги мавзуни илмга таъриф беришдан бошлайди. Сўнг илмларнинг барчаси аслида фойдали эканлиги, бунинг учун ундан тўғрилиқ ва бунёдкорлик ғояси билан фойдаланиш лозимлиги ҳақидаги қарашларини баён қилади. Илмдан нотўғри фойдаланиш зарар ва вайронкорликка олиб келиши мумкинлигини таъкидлайди.

Усмандийнинг нуқтаи назарича, илм ўрганилаётган нарсага (объектга) боғлиқдир. Илм ўз соҳибини билимсизлик ва адашишдан қутқариб қолгани учун барча маълумотлар фойдали эканини, аслида илмнинг ёмони бўлмаслиги, балки ундан нотўғри фойдаланадиган кимсалар борлигини эслатиб ўтади. Унинг фикрича, илмлар орасида бир-бирдан афзаллик ва юксаклик даражаси ҳам бор. Жумладан, калом илми деб аталадиган тавҳид илмини бошқа илмлар билан қиёслаб, у бошқа илмларга қараганда афзалроқ эканини таъкидлайди. Бошқа мутакаллимлар фикрига қўшилган ҳолда, бешта сезги, рост хабар ва ақл маълумотга эришишнинг асосий манбалари эканини баён қилади. Бешта сезги орқали собит бўлган илм зарурат йўли билан собит бўлган (яъни ўз-ўзидан маълум бўлган, билмаслик мумкин бўлмаган) илмдир, дейди. Бешта сезги тури илмга восита бўлишини инкор этган суфастойиларга етарлича раддиялар беради.

Рост хабар ҳақида сўз юритар экан, уни иккига – мутаवотир хабар ва мўъжиза билан дастакланган пайғамбар олиб келган хабарга тақсимлайди. Бу иккиси орқали зарурат йўли билан собит бўладиган илм пайдо бўлади, дейди.

Ақлнинг назарини ҳам илм-маърифат ҳосил қилиш сабабларидан бири эканини, даҳрийлар, рофизий-имомийлар буни инкор этишларини баён қилади ва уларга тегишли раддиялар беради. Назар деганда нарса ҳақида фикр-мулоҳаза юритиш кўзда тутилишини, Аллоҳ таолони танишда ақлнинг назари вожиблигини таъкидлайди. Усмандийнинг фикрича, динларнинг тўғри ёки нотўғрилигини исботлашда илҳом ва тақлид ҳеч қандай восита бўла олмайди.

“Оламнинг ҳодислиги ва Яратувчи мавжудлигини исботлаш ҳақидаги бўлим”да оламни ҳозиргидек кўриниши ва таркиби билан қадим деб биладиган даҳрийлар ҳамда оламнинг ўзи эмас, балки унинг бирламчи моддаси (ҳаюло) қадим деб биладиган файласуфларга ақлий далиллар билан раддиялар берилган.

Оламнинг ҳодислигига унинг аён (жисм ва жавҳарлар) ва араз (жисм ва жавҳарларда бўладиган сифатлар)дан таркиб топгани, Аллоҳ таоло юқорида таъкидланганидек, жисм, жавҳар, араз эмаслигидан келиб чиқиб, унинг қадим эмаслиги ўз-ўзидан тасдиқлангани баён қилинади.

“Оламнинг Яратувчиси мавжуд-лигини баён қилиш ҳақидаги бўлим”да жисм, жавҳар, аразлардан ташкил топган оламнинг Яратувчиси бўлиши муқаррарлиги таъкидланади.

Ўн олти фаслдан иборат “Аллоҳнинг сифатлари” ҳақидаги бўлимда оламнинг Яратувчиси мавжудлиги, қадимлиги, ягоналиги, араз, жисм ва жавҳар эмаслиги,

У сурат ва таркиб топиш билан сифатланмаслиги, қайсидир жиҳат ва маконда эмаслиги, оламга ва унинг бирор нарсасига ўхшамаслиги каби масалалар баён қилинган. Шунингдек, Аллоҳнинг Каломи ҳодис деювчиларнинг қарашлари асоссиз эканлиги, Унинг сифатлари ўзи ҳам ва ўзидан бошқа ҳам эмаслиги, сифатларининг қадимлиги, тақвин мукаввандан бошқа эканлиги, жаннатда Аллоҳ таолони кўриш мумкинлиги нақлий ва ақлий далиллар билан исботлаб берилган.

Мотуридия таълимоти асосида ёзилган бошқа ақидавий асарларда бўлгани каби “Лубобул калом”да ҳам оламнинг Яратувчиси унга ва ундан бирор нарсага ўхшамаслиги, Аллоҳ таолони “шайъ”, яъни мавжуд нарса деб айтиш жоизлиги баён қилинади. Бу борада Аҳли суннага муҳолиф бўлган қарматийлар, жаҳмийлар ва файласуфларнинг айримларига раддиялар берилган.

“Аллоҳнинг исмлари ва сифатлари ҳақидаги бўлим”да Унинг исмлари бўлишини инкор қилган ботинийлар ва айрим файласуфларга, Аллоҳ таолонинг сифатлари бўлишини инкор қилган айрим мўътазилийларга раддия берилган.

“Нубувват ва унга доир масалалар” ҳақидаги бўлим ўн учта фаслга ажратилиб, уларда Аллоҳ таоло инсониятга пайғамбар ва расуллар юбориши жоизлиги исботланиб, бу нарсани ақлан англаш мумкинлиги баён этилган. Пайғамбарлар юбориш замирида ётган ҳикмат нималиги, муайян бир шахснинг пайғамбар этиб танланишининг далиллари зикр қилинган. Шунингдек, Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбарлиги исботлаб берилган, у зотни ва Қуръони каримнинг мўъжизалигини инкор қилувчиларнинг даъволарига раддиялар берилган. Пайғамбарларнинг маъсумлиги, фаришталардан афзаллиги, улар орасида бир-бирига нисбатан афзаллик борлиги баён этилган.

Бўлим ниҳоясида авлиёларнинг кароматлари ҳақида сўз юритилиб, асоссиз даъволар билан уларни инкор этувчиларга рад этиб бўлмас далиллар келтирилган. Аҳли ҳақ (яъни, аҳли сунна вал жамоа уламолари) эътиқодига кўра бу нарса ҳақ эканлиги, мўътазилийлар уни инкор этиб, ақлан бу нарсани маҳол санагани баён қилинган. Аҳли суннанинг бу борадаги ҳам ақлий, ҳам нақлий далиллари мавжудлиги таъкидланган. Нақлий далиллар ҳақида жуда кўп хабарлар келгани, саҳобалар, тобеинлар ва улардан бошқа кўплаб зотлардан – Аллоҳ таоло уларнинг барчасидан рози бўлсин – нақл қилинган ҳикоятларда бу нарса машҳур бўлиб кетгани баён этилган. Жумладан, Умар розияллоху анҳудан ривоят қилинган хабарда келишича, у Маккадаги минбари устида турганида Наҳованд деган ердаги ўз қўшинини кўради. Шунда у: “Эй Сория! Тоғ, тоғ!” дейди. Сория унинг овозини эшитади ва бу қўшиннинг ғалаба қилишига сабаб бўлади¹.

Умар розияллоху анҳудан нақл қилинган Нил дарёси билан боғлиқ воқеа ҳам машҳурдир². Шунингдек, Холид ибн Валид розияллоху анҳу заҳар ичганида унга таъсир қилмагани ҳақидаги нақл

¹ Ибн Асир. Комил фит тарих. Ж.3. – Б. 21-22.

² Ибн Ҳажар. Савоикул муҳриқа. – Б. 102.

ҳам бор. Булардан бошқа кўплаб хабарлар ҳам мавжудки, жуда машҳур бўлиб кетгани ва кенг тарқалгани учун уларни инкор этиш мумкин эмас.

Ақлий далил ҳақида сўз юритар экан, валийларнинг кароматлари ғайри одатий, аммо Аллоҳ таолонинг қудрати билан бўлгани, буни маҳол санашга сабаб бўладиган ҳеч нарса йўқлиги, шунга кўра уни жоиз деб эътиқод қилиш вожиблиги таъкидланади.

“Каромат мўъжиза билан чалкашиб кетади. Бундан ташқари, пайғамбарликни даъво қилмайдиган кишининг қўлида ғайри одатий ишларнинг содир бўлишида ҳеч қандай фойда йўқ” деган даъво билан уни инкор этувчиларга Усмандий қуйидагича раддия беради:

“Валийнинг каромати Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг пайғамбарлигини тасдиқлашга олиб келади, уни йўққа чиқаришга эмас. Буни бундай тушуниш мумкин: валийнинг каромати агар у чинакам валий бўлсагина намоён бўлади. Киши ҳақиқий валий бўлиши учун у пайғамбар деб имон келтирган шахс ҳақиқий пайғамбар бўлиши шарт. Демак, каромат валий банда имон келтирган пайғамбарнинг пайғамбарлигига далил бўлади.

Уларнинг: “Мўъжиза каромат билан чалкашиб кетади”, деган сўзларига келсак, биз: “Ундай эмас!” деб жавоб берамиз. Чунки мўъжиза мўъжиза бўлиши учун инсонлар беллашишга чақириладиган ва пайғамбарлик даъво қилинаётган бўлиши керак. Кароматда эса ана шу икки нарса йўқдир. Чунки қўлида каромат содир бўлган шахс пайғамбарликни даъво қиладиган ва ўзидаги шу каромат билан инсонларни беллашишга чақирадиган бўлса, ўзи кофир бўлади, каромати эса йўққа чиқади. Ундай кимсанинг қўлида каромат содир бўлиши мумкин эмас.

Уларнинг: “Каромат содир бўлишида фойда йўқ”, деган сўзларига келсак, биз бундай деймиз: “Биз юқорида зикр қилиб ўтган далил билан кароматнинг жоизлиги ўз тасдиғини топган экан, умуман олганда, у ҳам фойдали экани аниқ бўлади. Унинг фойдасини батафсил ёритиб беришга келсак, у пайғамбарнинг пайғамбарлигини тасдиқлайди, деб айтиб ўтган гапларимиздир. Тавфиқ берувчи фақат Аллоҳдир”³.

Ун беш фаслдан ташкил топган “Бандаларнинг амаллари ҳақидаги бўлим”да бу мавзуга доир турли қарашлар баён этилган. Ихтилофли масалалардан бири – иститоат (қодирлик) ҳақида зарур тушунчалар берилган. Инсон Аллоҳ таоло хоҳлаган ишни қилишга мажбур, унинг ҳеч бир амали ўзиники эмас деувчи жабарийлар ва барча нарсани тақдир измига ташлаб қўювчи қадарийларнинг қарашлари асоссиз эканлиги исботлаб берилган.

Кейинги фаслларда банда тоқатидан ташқари амалларга буюрилмаслиги, қатл этилган инсон ҳам ўз ажали билан вафот этиши, ҳалол ҳам, ҳаром ҳам ризқ деб аталиши, гуноҳлар Аллоҳнинг иродаси ва хоҳиши билан бўлиши ҳақида сўз юритилган.

Асарда қазо ва қадар (тақдир) масаласига кўпроқ ўрин берилган. Маълумки, барча замонларда ҳам тақдир ва имон масаласи мутакаллимлар диққат марказида бўлиб келган. Чунки мазкур масалалар кўплаб баҳслар ва тортишувларга сабаб бўлган. Усмандий ҳам “Лубобул калом”да бу масалаларга алоҳида боблар ажратиб, ҳар бир масалага алоҳида тўхталган. Жумладан: “Билгилки, қазо бир нечта маънода ишлатилади. Шулардан бири амр қилмоқдир. Аллоҳ таоло: **“Роббинг фақат Унинг Ўзигагина ибодат қилишингни ва ота-онага яхшилик қилишингни амр этди”**”, деган. Яна бир маъноси хабар бермоқдир. Аллоҳ таоло: **“Биз у китобда Бани Исроилга, Ер юзида икки марта бузғунчилик қилурсизлар ва катта тугёнга кетурсизлар, деб билдирдик”**”, деган. Яъни, хабарини бердик, билдирдик. Яна бир маъноси амални пухта ва мустаҳкам қилмоқдир. Шоирлардан бири Абу Зуайб:

³ Лубобул калом. – Б. 116-117.

⁴ Исро сураси, 23-оят.

⁵ Шу суранинг 4-ояти.

وعلیهما مسرودتان قضاهما داود أو صنع السواغ تبع

(Яъни, икки қаҳрамоннинг устида мустаҳкамликда гўёки Довуд алайҳиссалом ёки кенг қилиб тайёрланадиган совутлар устаси Ҳимяр шоҳларидан бири Туббаъ пишиқ қилиб ясаган совут бордир), деган.

Қадар эса икки хил маънода ишлатилади. Биринчиси нарсаларни улар қандай бўлса шундай қилиб белгилашдир. Яъни, қандай бўлиши афзал бўлса, шундай қилиб белгилаш. Масалан, имонни гўзал амал ва савоб учун сабаб қилиб, куфрни эса қабих амал ва жазо учун сабаб қилиб белгилаш.

Иккинчиси нарсани ўз зотиға, у мавжуд бўладиган макон ва замонға белгилашдир. Мана шу икки маъно билан мавжудотларнинг барчаси Аллоҳ таолонинг тақдири биландир. Чунки уларни Аллоҳ таоло яратгани учун ҳам улар махлуқдирлар. Амалларнинг махлуқлиги ҳақидаги бўлимда айтиб ўтилганидек, улардаги ҳолатлар, сифатлар ва ўз вақтида белгиланганлари Аллоҳ таолонинг яратиши ва пайдо қилиши биландир. Хабарда шундай келган. У Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган: “Қадар – унинг яхшиси ҳам, ёмони ҳам Аллоҳ азза ва жалладандир”, деган ҳадисдир⁶. Бу – мутавотирлик даражасига етишига оз қолган машҳур бир ҳадис.

Муътазилийлар нақлий ва ақлий далилларни ушлаб олиб, бу борада Аҳли суннаға хилоф қилди. Нақлий далилдан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Аллоҳ таолодан ривоят қилиб айтган: “Ким Менинг қазоимға рози бўлмаса, мусибатимға сабр қилмаса, Мендан бошқа Рабб изласин”⁷ ҳадиси қудсийдир. Уларға кўра, Аллоҳ таолонинг қазосига рози бўлиш вожибдир. Агар куфр ҳам Аллоҳнинг қазоси билан бўладиган бўлса, унга рози бўлиш вожиб бўлар эди ва бу иш куфрдир.

Уларнинг ақлий далилиға келсак, Аллоҳ таолонинг қазоси ҳақ ва тўғри бўлиши вожиб. Куфр эса хато ва ботилдир. Бинобарин, у Аллоҳ таолонинг қазосидан ҳисобланмайди. Чунки куфр Аллоҳнинг қазоси билан бўладиган бўлса, бандада куфр келтиришдан бошқа имкон бўлмасди. Чунки Аллоҳ таолонинг қазосидан қочиш имконсиз. Шундай экан, у ўз куфрида мажбур ва узрли бўлиб чиқади. Бу эса ботилдир.

Усмандий муътазилийларнинг юқоридаги эътирозлари юзасидан сўз юритар экан, улар далил қилиб келтирган ҳадисда касалликлар, оғриқлар, бандаларнинг бошиға тушадиган мусибатлар назарда тутилганини баён қилади. Бунга ҳадисдаги “мусибатимға сабр қилмаса” деган жумлани далил қилади. Имон талабига кўра, Аллоҳ таолонинг қазосига рози бўлиш вожибдир, аммо қазо бошқа, қазо қилинган иш бошқа нарсадир. Зеро, Аллоҳ таолонинг қазоси Унинг зотида мавжуд бўлган сифатидир. Куфр эса Унинг қазоси ила амалға оширилган, Унинг ҳукмиға маҳкум, Унинг қудрати ила вужудға келган бир ишдир. Мухолиф томоннинг “Аллоҳ таолонинг қазоси фақат ҳақ ва тўғри бўлади”, деган сўзига жавоб шудир. Куфр ва маъсиятлар ҳам Аллоҳ таолонинг қазоси ила амалға ошган ишдир. Шундай экан, унда хато ва тафовутнинг жорий бўлиши жоиздир.

Мухолиф томоннинг “Агар куфр Аллоҳ таолонинг қазоси билан бўладиган бўлса, ҳаргиз банданинг ихтиёриға тааллуқли бўлмас эди”, деган гапига Усмандий қуйидагича жавоб берган: “Аллоҳ таоло ундан куфрнинг вужудға келишини мажбурлик юзасидан қазо қилган эмас. Аксинча, унинг ўз ихтиёри билан вужудға келишини қазо қилиб қўйган. Шунинг учун ҳам банда куфрда узрли бўлмайди. Қолаверса, бу гап, ирода сифати ҳақидаги бўлимда айтиб ўтилганидек, ботилдир. Тавфиқ Аллоҳдандир”⁸.

⁶ Саҳиҳи Муслим. Имон. – Б. 1; Сунани Абу Довуд. Сунна. – Б. 16; Сунани Термизий. Қадар. – Б. 10.

⁷ Бу ҳадис Али Қорийнинг “Аҳодисул қудсий”сида (№11. – Б. 6.) қуйидаги лафз билан келган: “Ким Аллоҳнинг қазосига рози бўлмаса, Аллоҳнинг қадарига имон келтирмаса, Аллоҳдан бошқа илоҳ изласин”.

⁸ Лубобул калом. – Б. 150.

Бўлим охирида қадарийлар ҳақида батафсил сўз юритилиб, улар бу умматнинг мажусийлари эканлиги, Аллоҳ таоло уларни лаънатлаганига алоҳида урғу берилган.

“Имон ва ислом ҳақидаги бўлим”да имоннинг моҳияти, имон ва ислом бир нарса эканлиги, имон зиёда ва ноқис бўлмаслиги, унда истисно қилиш жоизмаслиги ва у ҳам махлуқ (Аллоҳ таоло яратган)лиги ҳақида сўз юритилган.

“Исmlар ва ҳукmlар ҳақидаги бўлим”да гуноҳи кабира қилган муслмоннинг дунёда қандай номланиши, охиратдаги оқибати қандай бўлиши кескин ва рад этиб бўлмас далиллар билан батафсил ёритилган.

Асарнинг “самъиёт” (нақлий хабарлар билан собит бўлган ақидавий масалалар) ҳақидаги бўлимида пайғамбарлар, авлиёлар ва солиҳ бандалар Аллоҳнинг изни билан гуноҳкор мўминларни шафоат қилиши жоизлиги Қуръон оятлари ва ҳадислар билан асослаб берилган.

Шунингдек, охиратга тааллуқли масалалардан қабр азоби ва савол-жавоби ҳақлиги ҳақида ҳам сўз юритилган. Буни инкор этувчи жаҳмийлар ва айрим мўътазилийларнинг даъволари асоссизга чиқарилган. Бандаларнинг амаллари тарозида тортилиши, ҳисоб-китоб қилиниши, сирот кўпригининг ҳақлиги баён қилинган ва бу ҳақда нақлий хабарлар келгани таъкидланган.

Жумладан, охиратда бўладиган ишлардан қабр азоби (ёки роҳати), Мункар ва Накир номли икки фариштанинг маййитни саволга тутиши ҳақ эканлигига бир қатор нақлий далиллар келтирилган. Шундай далиллардан бири ушбу оятдир: “(У азоб қабрдаги бир) **оловдирки, улар эртаю кеч унга тутиб турилурлар. Қиёмат қойим бўладиган кунда эса, (дўзах фаришталарига): “Фиръавн зодагонларини энг қаттиқ азобга киритингиз!”** (дейилур)”⁹. Усмандийга кўра, мазкур оятда уларнинг оловга эртаю кеч тутиб турилиши қиёматда олдин, яъни фақатгина қабрда бўлиши таъкидланган.

Яна бир нақлий далил шуки, Аллоҳ таоло Нух алайҳиссалом қавмининг оқибатини баён қилиб: “**Улар ўз хато (гуноҳ)лари сабабли фарқ қилиниб, (сув балосидан сўнг) оловга киритилдилар, деган.**”¹⁰ Мазкур оятда келган “фа” ҳарфи уларнинг фарқ қилиниши кейин, тезда оловга киритилганларини ифодалайди.

Усмандий бу масаладаги Аҳли сунна ақидасини қувватлаш учун бир неча ҳадисни ҳам ҳужжат қилиб келтирган. Жумладан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Бавлдан ўзингизни пок тутинг. Зеро, қабр азобининг кўпи у туфайлидир”, деганлар.¹¹ У зот иккита янги қабр ёнидан ўтаётиб: “Шубҳасиз, бу иккиси азобланмоқда. Улар катта гуноҳ сабабли азобланмаяпти. Аммо уларнинг бири бавлдан ўзини тоза тутмас эди. Иккинчиси эса, чақимчилик қилиб юрар эди”, деганлар.¹²

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларига маййит ҳаққига айтиладиган ушбу дуони ўргатар эдилар: “Эй Аллоҳ! Унинг борар жойини мукаррам қил. Уни қабр азобидан ва дўзах азобидан сақла!”¹³

Усмандий Мункар ва Накирнинг маййитни саволга тутиши ҳақида сўз юритиб, бу борада ҳам машҳур хабарлар келганини таъкидлайди. Жумладан, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Қўлларида темирчининг болғасини ушлаб олган икки фаришта маййитни сўроққа тутати”¹⁴, дедилар. Шунда Умар розияллоҳу анху: “Ўша вақтда ақлим ўзимда бўладими?” деганида, у зот: “Ҳа!” деб жавоб

бердилар. Шунда у: “Эй Аллоҳнинг Расули! Ундай бўлса, у иккисига ўзим кифоя қиламан”, деди¹⁵.

Жаҳмийлар ва баъзи мўътазилийларнинг қабр азобини инкор этиб: “Ҳаёти йўқ кишини азоблаш, онги ва ақли йўқ кишини сўроққа тутиш маҳолдир”, деган даъвосига Усмандий бундай жавоб беради: “Мўътазилийларнинг баъзилари “маййитнинг жони йўқ бўлса ҳам азобланиши мумкин”, деди. Баъзилари эса, “ҳар бир маййитда жон мавжуддир, бироқ уйқуга ўхшаб кетадиган умумий офатга йўлиққан кимсага айланади”, деди. Аммо биз бу гапни айтмаймиз. Аксинча, тўғри гап шуки, жон бўлмаса азоблаш ҳам, оғритиш ҳам, саволга тутиш ҳам йўқдир, деймиз. Қабрдаги маййитнинг сўроққа тутилиши ва азобланиши хабарларда келган экан, биз учун унда ҳаёт яратилади, Аллоҳ таоло бу ишга қодир зотдир, деб эътиқод қилишимиз керак бўлади. Қуйидаги оят бунинг далилидир: “**Парвардигоро, Сен бизларни икки бор ўлдиридинг ва икки бор тирилтиридинг**”¹⁶.

Яна бир далил Умар розияллоҳу анху: “Ўша вақтда ақлим ўзимда бўладими?” деб сўраганида, у зот алайҳиссаломнинг: “Ҳа!” деб жавоб берганларидир. Шундай экан, маййитга унинг жони қайтарилиши лозимдир. Бироқ бутун баданга қайтади ва маййит ўлимидан олдин қандай бўлса, шу ҳолатига қайтади. Ёки юракнинг бир қисмига қайтади ва азобланган вақтдаги оғриқни у билан ҳис қилади, берилган саволни у орқали англайди. Аммо бизда аниқ далиллар йўқлиги боис, бу борада бир тўхтамга келишдан ўзимизни тиямиз. Тавфиқ Аллоҳдандир”¹⁷.

Асарнинг якунловчи қисми – “Имомат (раҳбарлик) ҳақидаги бўлим”да Аҳли сунна вал жамоа мазҳабига кўра, муслмонлар ўзига раҳбар тайин қилиб олиши ва унга итоат этиши фарз эканлиги баён қилинган. Бир юртда икки раҳбар тайинланиши мумкин эмаслиги, тайинланадиган раҳбарда қандай сифат ва шартлар топилиши лозимлиги ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон ва Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анхумнинг халифаликлари ҳамда уларнинг бир-биридан афзалликлари баён қилинган.

Умуман олганда, “Лубобул калом”да суфастойлар, жаъфарийлар, даҳрийлар, имомийлар, санавийлар, мажусийлар, насронийлар, робийийлар, мусаббиалар, қарматийлар, жаҳмийлар, ботинийлар, мўътазилийлар, брахманлар, яҳудийлар, ҳашавийлар, жабарийлар, қадарийлар, хаворижлар, нажжорийлар, карромийлар, муржиийлар каби оқим ва фирқаларнинг даъволари билан бирга уларга раддиялар ҳам берилган.

Асар муаллифи беш ўринда Имом Мотуридийнинг “Тавҳид”, уч ўринда унинг “Таъвилотул Куръон” асаридан иқтибослар келтирган ёки уларга ишора қилиб ўтган.

Усмандий асарнинг йигирма икки ўрнида ҳадиси шариф, ўн уч ўрнида саҳоба ва тобеинларнинг сўзларини далил сифатида келтирган. Шунингдек, ўзининг лексик қарашларини исботлаш учун тўрт ўринда Ахтал, Абу Зуайб Хувайлид ибн Халид каби машҳур араб шоирларининг шеърларидан парчалар киритган.

Хулоса қилиб айтганда, “Лубобул калом” асари Имом Мотуридийнинг “Тавҳид” ва “Таъвилотул Куръон”, Абул Муин Насафийнинг “Табсиратул адилла” асарларида ўз аксини топган Аҳли сунна вал жамоа ақидасини кенг тарғиб этишда ўзига хос манбадир. Мазкур асарларда илгари сурилган Аллоҳнинг араз, жавҳар, жисм эмаслиги, сурат ва таркиб топиш билан сифатланмаслиги, бирор жиҳат ва маконга нисбат берилиши жоиз эмаслиги ҳамда олам ва ундаги бирор нарсага ўхшамаслиги каби мавзуларнинг “Лубобул калом” асарида ҳам ўз ифодасини топгани фикримиз далилидир. Зеро, Усмандий таъкидлаганидек, мазкур асар “эътиқодни тузатишни бошловчи кишилар учун ҳидоят манбаи бўлсин” деган мақсадда ёзилган.

¹⁵ Байҳақий. Эътиқод. – Б. 127; Насафий. Табсират ал-адилла. – Б. 763.

¹⁶ Ғофир сураси, 11-оят.

¹⁷ Лубобул калом. – Б. 178-179.

⁹ Ғофир сураси, 46-оят.

¹⁰ Нух сураси, 25-оят.

¹¹ Суютий. Жомийус сағир; Доракутний, Ибн Мож. Сунан.

¹² Аҳмад ибн Ҳанбал. Муснад. Ж.1. – Б. 225; Муслим. Ал-жомий ас-саҳиҳ. – Б. 111; Абу Довуд. Сунан. Таҳорат китоби. – Б. 11; Насоий. Сунан. Таҳорат китоби. – Б. 31.

¹³ Абу Довуд. Сунан. Жанозалар китоби. – Б. 55.

¹⁴ Имом Бухорий. Ал-жомий ас-Саҳиҳ, Жанозалар китоби. – Б. 24, 68, 87; Муслим. Ал-жомий ас-Саҳиҳ, Жаннат китоби. – Б. 7; Абу Довуд. Сунан. Суннат китоби. – Б. 24; Термизий. Сунан. Жанозалар китоби. – Б. 70.

АБУ НАСР ИЁДИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА “ДОРУЛ ИЁДИЯ” АҚИДАВИЙ МАКТАБИ

САИДМУХТОР ОҚИЛОВ
ЎзХИА доценти,
тарих фанлари номзоди

Мовароуннахрда ҳанафия ақидасининг тарқалишида ўзига хос ўрин тутган олим Абу Наср Иёдий ўша даврдаги “Дорул Жузжония” мактаби вакилидир. Лекин кўпгина манбаларда “Дорул Иёдия” ақидавий мактабини янглиш равишда унинг номи билан боғлайдилар. Аслида, “Дорул Жузжония”да Абу Наср ал-Иёдийдан аввалроқ бир қанча олимлар фаолият олиб борганлар. Жумладан, Абу Сулаймон Мусо ибн Сулаймон Жузжоний (ваф. 816 й.) ўз даврининг машҳур фақиҳлари ҳисобланган Абу Юсуф ва Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг шоғирди бўлган. Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳ ал-акбар” ва “ар-Рисола ала Усмон ал-Баттий” номли асарларини шу икки устозидан ривоят қилган. Шунингдек, у Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Асл” (“ал-Мабсут”) асарини ривоят қилган ва ўша нусха энг ишончли деб эътироф этилган. Ўта тақводор бўлгани учун Халифа Маъмун унга қилган қозилик таклифини жаҳли тез эканини баҳона қилиб рад этган[1:104]. У “Дорул Жузжония” мактабининг илк устозларидан ҳисобланган.

Шунингдек, Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Субайх Жузжоний (ваф. 864 й.) Абу Бакр Жузжоний ҳам Муҳаммад Шайбонийнинг шоғирдларидан бўлган. Лекин асосий таълимни Абу Сулаймон Жузжонийдан олган. Усул ал-фикҳ ва калом илмини мукаммал билган. Абу Наср Иёдий ва Абу Мансур Мотуридийнинг асосий устози ҳисобланган. Унинг қаламига мансуб “ал-Фарқ ват тамйиз” ва “Китоб ат-тавба” номли асарлар ўз даврининг машҳур манбалари ҳисобланган[7: 1/356]. Абул Муин Насафий: “Абу Бакр Жузжонийнинг асарлари билан танишган киши унинг буюк олим бўлганига иқрор бўлади”, деб унинг илмий меросига юксак баҳо берган[4: 269]. Манбаларда туғилган йили ҳақида аниқ маълумотлар берилмаган бўлса-да, Мотуридийга устозлик қилган вақтига қараб, IX асрнинг ўрталарига қадар яшаган, деб тахмин қилинади[4: 269].

Энди мақоламиз қахрамонига қайтадиган бўлсак, Абу Наср Иёдийнинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Аббос ибн Ҳусайн ибн Жабала ибн Ғолиб ибн Жобир ибн Навфал ибн Иёд ибн Яҳё ибн Қайс ибн Саъд ибн Убода Ансорий (Саъд ибн Убода Ансорий саҳобалардан, Мадинадаги ҳазраж қабиласининг пешвоси саналган) [7: 1/356] Фақиҳ Самарқандий. Абу Наср Иёдий фикҳ илмини Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ Жузжонийдан ўрганган. Абу Насрнинг икки ўғли – Абу Бакр Иёдий билан Абу Аҳмад Иёдий фикҳ илмини отасидан ўрганган. Абу Наср Иёдий “Дорул Жузжония”да Абу Бакр Жузжоний билан бирга бош мударрис бўлиб фаолият олиб борган.

Тарихчи олим Идрисий “Тарих ас-Самарқанд” асарида Абу Наср Иёдий ҳақида сўз юритиб, у илм аҳлидан бўлиб, жидду жаҳди зўр олим эди, деб таъкидлаган. У Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Асад ибн Сомон даврида Турк диёрида душманлар томонидан шафқатсизларча қатл этилган[2: 101].

Мотуридия таълимотининг машҳур вакили – Абул Муин Насафий ушбу олим ҳақида шундай таърифлаган: “Мовароуннахр диёрида Абу Насрга ўхшайдиган ва унга илмда, тақвода, китобатда, жасорат ва бар-дошда тенг келадиган бирор киши бўлмаган. Абу Наср Иёдий ислом учун бўлган курашда бардавом эди. У ўз замонасининг энг шижоатли, босиқ кишиларидан эди. Абу Наср илмда мисли туби кўринмас денгиз бўлиб, усулда ва фуруда барчага имом эди. Унинг “ас-сифат” масаласига оид бир китоби бўлган. Ушбу китобдан ўрин олган муътазилия ва нажзория фикрларига қарши раддиялари ҳамда аҳли сунна вал жамоа фикрлари саҳиҳлиги борасида келтирган далиллари унинг нақадар буюк олим бўлганидан далолат беради”[7: 1/356-357].

Абул Қосим Ҳаким Самарқандий Абу Наср ҳақида шундай деган: “Фақиҳ Абу Наср Иёдийдан бошқа Қуръон оятларини далил қилиб мунозара ва жадалда бидъат аҳлларини мағлуб қилган фақиҳни кўрмаганман. Унинг илми орқали олим бўлганлар сони қирқдан ошиқ бўлиб, уларнинг энг етакчиси Абу Мансур Мотуридий эди”[7: 1/356].

Абу Наср Иёдий (ваф. 889 й.) Абу Бакр Жузжоний вафотидан кейин “Дорул Жузжония”нинг энг кучли вакили сифатида эътироф этилган. Жуда зеҳнли ва сабрли бўлганидан йигирма ёшиданок таълим ишларида уламолар раҳбари лавозимида фаолият олиб борган. Усул ва фуруъ илмида “ўз даврининг имоми” деб эътироф этилган[8: 42, 6:1606]. Самарқандда бир қанча фикрий муҳолифат вакиллари билан баҳс-муно-заралар олиб борган ва ҳанафия ақидасини муваффақиятли ҳимоя қила олган[7: 1/356-357].

Шуниси аҳамиятлики, “Дорул Жузжония”да фаолият олиб борган жамики уламолар расмий лавозимлардан йироқ юрганлар ва Самарқанд чеккасида оддий халқ орасида яшаб ижод қилганлар. Абу Наср эса устозларидан фарқли ўлароқ, сомоний-

лар амири Наср ибн Аҳмад билан жуда яқин алоқада бўлган. Шу туфайли у йигирма ёшида таълим ишлари бошлиғи ва Самарқандга қози этиб тайинланган[1: 106]. Абу Насрнинг мансабга интилиши, унинг сомонийлар сиёсатидан таъсирланганидан далолат беради. Чунки сомонийлар 876 йилда тоҳарийлар давлати тобелигидан озод бўлади. Сомонийлар бевосита аббосийларга тобе ҳисобланган бўлсалар-да, аммо ўзларининг ички ишларида мустақил бир давлат ҳолига келган эдилар. Давлатнинг илк амири Наср ибн Аҳмад зоҳидона ҳаёт кечирган ва ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун таълим ишларига ва илмий сафарларга катта аҳамият берган. Ушбу ишларни бажаришда Абу Насрнинг шижоатидан унумли фойдаланган[6: 1606].

Абу Наср Иёдий бевосита Имом Мотуридийнинг энг асосий устозларидан бири ҳисобланган. Абул Муиннинг “Табсират ал-адилла” асарида Мотуридий ҳақида келтирилган яна бир ривоят унинг ислом оламида илмий мавқеи жуда катта бўлганидан далолат беради. Асарда таъкидланишича, агар Абу Мансур Мотуридий устози Абу Наср Иёдийнинг дарсида айрим сабабларга кўра иштирок этмай қолса ёки кечикса, ҳатто, устози ўз шоғирдига нисбатан чексиз ҳурмати ва муҳаббатининг изҳори сифатида ўша дарсда Мотуридий ҳозир бўлмагунча бирор сўз ҳам айтмас экан. Агар у Мотуридийни узокдан бўлса-да, дарсга келаётганини кўриб қолса, хурсандлигидан таажжуб билан унга тикилиб қолар ва Қуръондан Қасос сураси, 68-оятни оятни ўқир эди[9: 84].

Оят маъноси: Раббингиз Ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур...

Манбаларда таъкидланишича, Сомоний амирларнинг чиқарган қонунларини татбиқ қилиш учун Қози Абу Наср Иёдий жума куни янги кийим кийиб отга минган ҳолда ушбу қонунларни ўзи халққа жар солиб етказган. Бундан кўриниб турибдики, Абу Наср сомонийлар амири билан яқин муносабатда бўлган.

Энди “Дорул Иёдия” ақидавий мактаби ҳақида тўхталадиган бўлсак, ушбу мактабнинг қандай ташкил этилгани ҳақида манбаларда маълумотлар учрамайди. Лекин аксарият тадқиқотчилар у X асрда ташкил топган, деган таҳминга келганлар[8: 44, 1: 108]. “Дорул Иёдия” Абу Наср Иёдийнинг ўғли Абу Аҳмад Иёдий томонидан Самарқандда ташкил этилгани маълумдир. Абу Мансур Мотуридий яшаган даврда ҳанафийлар орасида пайдо бўлган иёдия тарафдорлари муташоибх оятларни таъвил қилишга ҳамда ақлнинг асосий ҳужжат бўлишига кескин қарши чиққанлар[1: 108].

Шу орқали улар Абу Ҳанифадан бошлаб сақланиб келаётган “Аҳли раъй”дан ажралиб чиқадилар ва “аҳли ҳадис”ни қўллаб-қувватлайдилар. “Аҳли ҳадис” ғояларини маъқуллаганлар иёдия тарафдорлари бўлиб, уларнинг энг машҳур вакили Абу Аҳмад Иёдий бўлган[8: 44].

Бу олим “Дорул Жузжония”да Имом Мотуридийдан таҳсил олган ва машҳур фақиҳ даражасига кўтарилган. Абул Муин Насафий “Табсират ал-адилла” асарида Мотуридийнинг шоғирди Абу Аҳмаднинг катта мақтовлар билан тилга олади. Насафийнинг таъкидлашича, Мовароуннахр ва Хуросонда “Садр ал-фуқаҳо” унвонига эга бўлган олим Абу Ҳафс Ажалий Бухорий шундай деган: “Абу Ҳанифанинг мазҳаби тўғри йўл эканлигига яна бир исбот шуки, ушбу мазҳабга Абу Аҳмад Иёдий эътиқод қилган. Чунки Абу Аҳмад Иёдий ботил мазҳабга эътиқод қилиши мумкин эмас эди” [7: 1/357].

Лекин баъзи олимлар Абу Аҳмад ҳақида унга нисбатан бироз салбий фикрларни ҳам билдирганлар. Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳосирий (ваф. 1107 й.) “ал-Ҳавий фил фатаво” номли

асарида Абу Аҳмад ҳақида куйидаги ривоятни келтиради: Ўша даврдаги Самарқанд қозиси Ҳаким Самарқандий бир куни Абу Аҳмадни ўз уйига зиёфатга чақиради. Абу Аҳмад таклифни қабул қилиб, унинг уйига меҳмонга боради. Меҳмондорчилик олдидан мезбон унга куйидаги фикҳий савол билан мурожаат қилади: “Бир идишдаги сув билан икки марта таҳорат олиш жоизми ёки жоиз эмасми?”. Абу Аҳмад: “Жоиз эмас”, деб жавоб беради.

Шунда Ҳаким Самарқандий унга қаттиқ танбеҳ бериб айтиди: “Илм ҳам шундайдир. Ундан дунё учун фойдаланилса, охиратда фойдадан бебаҳра қолинади. Сен эса, илмдан бойлик ва риёкорлик учун фойдаланиб, охиратдаги ажрдан бе-насиб қолдинг”.

Абу Аҳмад Иёдий бундай оғир сўзни Ҳаким Самарқандийдан кутмаган эди. Бу қадар қаттиқ танбеҳни эшитгач, у дастурхонга ҳам ўтирмай, Ҳаким ас-Самарқандий хонадонидан чиқиб кетди [10: 2776].

Ҳосирий Абу Аҳмад ҳақида яна бир ривоят келтирган: Абу Аҳмад зиёфатда бўлса, аввал таом унга, кейин бошқаларга тарқатилган. Чунки Абу Аҳмад намозни жуда тез ва енгил ўқир эди. Бир куни намоз вақти киргач, у таомдан туриб дарҳол намозини ўқиб олади. Ёнидагилар ундан, нима учун намозингизни тез ва енгил ўқидингиз, деб сўраганларида, у: “намозни бундай ўқиш ҳукман жоиздир”, деб жавоб беради.

Лекин Ҳаким Самарқандий Абу Аҳмад Иёдийнинг отаси Абу Наср Иёдийни қаттиқ ҳурмат қилган ва уни кўкка кўтариб мактаган. Бунга мисол тариқасида Абул Муин Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарида Ҳаким Самарқандий Абу Наср Иёдийни куйидагича мақтов билан тилга олганини мисол келтириш мумкин: Шайх Абул Қосим Ҳаким Самарқандийнинг ривоят қилишича, Абу Наср Иёдийнинг олдига турли адашган фирқаларнинг вакиллари ўзларининг нотўғри ақидаларини исботлаш учун келганларида, албатта улар Иёдийнинг кучли далили ва исботларидан мағлуб бўлиб қайтар эдилар [7: 1/356].

Ибн Закарийе ҳам Ҳаким Самарқандийдан фарқли ўлароқ, Абу Аҳмад Иёдий ҳақида илиқ фикрларни билдирган ва уни ибодат масаласида мужтаҳид олим сифатида эътироф этган [6: 1606-1616].

Шундай қилиб, “Дорул Жузжония”да танқидга учраган Абу Аҳмад ушбу мактабга мухолиф равишда “Дорул Иёдия” номли мактабни ташкил этади. Лекин Абу Аҳмад бундай йўл тутиши орқали “Дорул Жузжония”нинг асосий вакили ҳисобланган устози Абу Мансур Мотуридийдан тазйикқа учрашини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди.

Турк тадқиқотчиси Аҳмет Ак шундай хулосага келадики, “Дорул Иёдия”нинг вакиллари сомонийлар амираи билан жуда яхши муносабат ўрнатганлар. Ушбу мактаб вакиллари-нинг энг пешқадамлари сифатида Абу Аҳмад Иёдий ва Ҳаким Самарқандийни мисол келтириш мумкин. Аҳмет Ак-нинг таъкидлашича, Ҳаким Самарқандий сомоний амирининг талаби билан “ас-Савод ал-аъзам” деган асар ёзган ва унда мовароуннаҳрлик олимлар ҳақида маълумотлар келтирса-да, Мотуридий номини тушириб қолдирган. Аҳмет Ак ушбу маълумотга таяниб, Ҳаким Самарқандий Мотуридийни тан олмаган, деган хулосага келади [1: 110].

Бизнинг фикримизча, Ҳаким Самарқандийнинг Абу Мансур Мотуридий фаолиятига бефарқ бўлгани асоссиздир. Чунки Абул Муин Насафий Ҳаким Самарқандий Мотуридий вафотидан сўнг унинг қабри устига куйидаги мақтов сўзларини ёздиришга буйруқ берганини ривоят қилган: “Ушбу қабр илмларни ўз нафасларигача қамраб олган, уни тарқатишда кўп заҳматлар чеккан, у қолдирган мерос кўп мадҳ қилинган ва ўзининг умр дарахтидан кўплаб мева-лар тера олган улуғ зотнинг қабридир” [7: 1/358].

Бизнингча, бу ерда илмий хурфикрчилик мавжуд бўлган ва барча ҳанафий уламо-лар ўртасида катта ғоявий рақобат кўзга ташланмаган. Уларнинг асосий рақи-блари эса муътазиллар, нажжория, муржиия каби оқимлар бўлган.

Абу Наср Иёдийнинг Абу Аҳмаддан ташқари яна Абу Бакр Иёдий номли ўғли бўлган. У ҳам иёдийлар сулоласининг вакили ҳисобланиб Абу Аҳмад Иёдийнинг укаси-дир [6: 160а-1616]. Унинг машҳур “ал-Масоил ал-ашрия” (“Ўнта масала”) номли асари бўлган [10: 251а-2516]. Адид ад-давла томонидан расмий лавозимларга кўтарилган ва Мотуридийдан сўнг [6: 186-19а], Абу Салама Самарқандийдан аввал 971 йил вафот этган [10: 2516].

Мотуридийнинг замондоши ва Самарқанднинг машҳур олимларидан бўлган ва у маҳаллий аҳоли орасида катта ҳурмат қозонган [6: 1616].

Ибн Закарийенинг “Шарҳ жумал усул ад-дин” асарида бир ривоятда келтирилишича, фақиҳ Абдиссамад ибн Аҳмад Ар-бинжоний Абу Мансур Мотуридий вафот этганда Абу Бакр Иёдий куйидаги сўзларни айтганини келтиради: “Диний илм ва ҳукмларни ўргатишда бу умматнинг олимлари ўтган пайғамбарлар кабидир. Ўтмишда бир пайғамбарнинг даври тугаб, ечилиши керак бўлган масалалар пайдо бўлса ва у масалаларни очиб берувчи бирон олим қолмаса, янги бир пайғамбар юборилганидек, бу умматнинг ичида ҳам ҳар асрда вафот этган фақиҳларнинг ўрнига ё янги олимлар келади ёки қиёмат бошланади. Чунки Аллоҳ ўз бандаларини йўл кўрсатувчилардан маҳрум қилмайди” [6: 186-19а].

Бошқа бир олим Муҳаммад ибн Иброҳим Ҳосирийнинг “ал-Ҳавий фил фатаво” асарида келтирилган ривоятга кўра, Абу Бакр Иёдийдан бир киши ўзининг аҳли сунна вал жамоа мазҳабида эканини қандай англаши мумкинлиги ҳақида сўраганида Абу Бакр унга шундай жавоб берган: “Кимнинг илми аҳли сунна вал жамоанинг илми, Аллоҳнинг китоби, Расулининг суннати ва салаф фақиҳларнинг айтган сўзларига мувофиқ келса, у киши аҳли сунна вал жамоа мазҳабида бўлади” [10: 2526-252а].

Юқорида келтирилган ривоятлар Абу Бакр Иёдийнинг Самарқанд ҳанафийлари орасида яхши обрўга эга бўлганидан дарак беради. Шунинг учун ҳам Ибн Закарийе Абу Бакр Иёдийни “аҳли сунна вал жамоанинг байроқдори” [6: 1606] деб эътироф этган. Шунингдек, унинг Мотуридий таъзиясида айтган сўзлари Самарқанд мактаби ичида Абу Бакр Иёдий ва Абу Мансур Мотуридийнинг алоҳида мавқелари бўлганидан далолат беради.

Абу Бакр Иёдий ўзининг айрим ақидавий қарашларини ўз ичига олган “ал-Масоил ал-ашрия ал-иёдия” асарини вафоти-га яқин ёзиб тугатган ва маҳаллий аҳолининг муътазиллар ақидаларидан узоқ бўлишлари учун уни халқ орасида эълон қилдирган [7: 1/357].

Абу Бакр Иёдий ушбу китобида куйидаги ўнта ақидавий масалани ёритиб берган [10: 251а-2516]:

1. Бандаларнинг феълларини яратувчи, шубҳасиз, Аллоҳдир. Уларнинг феъллари Аллоҳнинг қазоси ва машиати (хоҳиши) орқали пайдо бўлади.
 2. Аллоҳ азалий холиқдир (яратувчи). Унинг илми ва сифатлари азалийдир. Бу сифатлар на Аллоҳнинг ўзи ва бошқасидир.
 3. Идрок ва ихота қилмасдан Аллоҳни охиратда кўриб бўлмайди. Аммо Аллоҳ (руият) кўришни истаган бандасига истаган шаклда ўз жамолини лутф қилади.
 4. Қуръон Аллоҳнинг каломи бўлиб, у махлуқ (яратилган) ҳам эмас ва муҳдас (кейин пайдо бўлган) ҳам эмас.
 5. Катта гуноҳ содир этган мўминларнинг ҳолати Аллоҳнинг машиатидир (хоҳишидадир). Аллоҳ истаса, ўз лутфи билан уларни кечиради, хоҳласа, адолати билан уларни ўз гуноҳларига яраша жазога тортади. Ўз жазосини олган ҳар қандай мўмин охир-оқибат жаннатга қиради.
 6. Бандалар учун фойдали (аслах) ёки фойдасиз бўлишидан қатъий назар, Аллоҳ истаган ишни истаган шаклда қилишга қодирдир. Аллоҳ ўз ишига жавобгар эмас, бандалар эса жавобгардир.
 7. Муҳаммаднинг (с.а.в.) катта гуноҳ қилган мўминларни ўз шафоатларига олишлари ҳақдир.
 8. Қабр азоби ҳақдир.
 9. Аллоҳ, албатта, ўз бандаларининг дуоларини қабул қилади ва банданинг дуосида ҳикмат ва фойда бордир.
 10. Ҳар қандай қадар (тақдир), хоҳ у хайрли бўлсин, хоҳ ёмон бўлсин, Аллоҳдандир (Яъни, инсонларнинг яхши ёки ёмон бўлган барча феълларини тақдир қилган Аллоҳдир. Мотуридия ақидасига кўра, банда феълларининг холиқи (яратувчи) Аллоҳдир, фоили (бажарувчиси) эса, бандадир.
- Ҳосирийнинг таъкидлашича, ушбу ўнта масала ўша даврда Самарқанд ҳанафийларининг асосий эътиқодий қоидалари сифатида эътироф этилган ва уларга ишонмаганларни “соҳиб аш-шарр вал бидъат” (бидъат ва гуноҳ эгалари) деб ҳисоблаганлар. Лекин Абу Бакр Иёдий даврида унинг ушбу асари аҳли сунна вал жамоа уламо-лари орасида асосий манба сифатида аҳамиятини сақлаб қола олмаган. Чунки унинг замондоши Абу Мансур Мотуридий юқоридаги ўнта масалалар-

ни кенгроқ тарзда ва бошқа этикодий масалаларни ҳам ёритган ҳолда ўзининг “Китоб ат-тавҳид” асарини ёзиб қолдирган эди. Шу тариха Абу Мансур Мотуридий сиймоси ва унинг асарлари IX-X асрларда турли оқимларга қарши курашда асосий омил бўлиб хизмат қилган. Лекин Мотуридий ҳаётлик даврида унинг таълимоти алоҳида мактаб сифатида этироф этилмаган бўлсада, ақидавий қарашлари ханафия таълимотининг бир

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.
2. Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000.
3. Aydinli Osman. Fethinden Samanilerin Yikilişına Kadar Semerkant Tarihi, MÜSBE, İstanbul, 2001 (Doktora tezi).
4. Kutlu Sönmes. Türklerin İslamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri. – Ankara: 2000.
5. Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит тарих. – Байрут: Дор Байрут нашриёти. X жилдди. 1968.
6. Ибн Закарийе Яхё ибн Исҳоқ. Шарҳ жумал усул ад-дин ли Аби Салама ас-Самарқандий. Қўлёзма. Туркия. Сулаймония

♦ **Аннотация:** Мазкур мақолада IX асрда Самарқандда яшаб ижод қилган ханафий олим – Абу Наср Иёдий ва иёдийлар сулоласи ҳақида маълумотлар берилган. **Таянч сўзлар:** сомониёлар, Мовароуннахр, Иёдия, Самарқанд, қози, феъл, иститоат, Куръон, оят, сура, имон, райъ.

♦ **Annotation:** This article provides information about Abu Nasr al-Iyadi, a Khanafi scholar who lived and worked in Samarkand in the 9th century, and the Iyad dynasty.

♦ **Аннотация:** В данной статье представлена информация об Абу Насре аль-Ияди, ханафитском ученом, жившем и работавшем в Самарканде в IX веке, и династии Иядов.

АҲМАД ЗИЁУДДИН КУМУШХОНАВИЙ – БАҒРИКЕНГЛИК ТИМСОЛИ

МАВЖУДА ГУЛАМОВА
Бухоро давлат тиббиёт
институтини доценти

Бағрикенглик ўзгаларнинг хулқ-атвори, турмуш тарзи, фикр-мулоҳазалари, гап-сўзлари, ҳис-туйғулари, этиқоди, ҳаракатларига нисбатан сабр-тоқатли, чидамли бўлишни англатади. Луғатларда бағрикенглик «толерантлик» (лот.: “tolerantio” – матонат-чидам, сабр-тоқат) тушунчасининг синоними сифатида ишлатилади. Бағрикенглик – ўзгаларга нисбатан меҳр-мурувватли, ғамхўр, саҳий, кенг феълли бўлган маънавий фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи тушунчадир.

Россияда чоп қилинган социологик луғатда толерантликка қуйидагича таъриф берилади:

- а) Ёт одамнинг турмуш тарзи, хулқи, урф-одати, ҳиссиёти, фикри, ғояси, этиқодига чидамлилиги билан ёндашув;
- б) ноқулай омилларни сезмай қолиш натижасида содир бўлган ҳодисаларга вазминлик билан ёндашув;
- в) ноқулай, номақбул ҳиссий омиллар таъсирига ҳам чидам билан ёндашув [1: 278].

Марк Наттурно толерантликни ўзга ҳаёт тарзи, нуқтаи назар, ғоя ва этиқодларга тоқатлилиги бағрикенгликдир деб, ўз фикрини бундай давом эттирган: “Менинг фикримча, биз эркин ва онгли мавжудот бўлганимиз сабабли айбни атрофдагиларга ағдаришдек бидъатлардан холи бўлишимиз керак. Алалхусус, бу толерантликка алоқадор бўлиб, ушбу толерантликни узоқ муддат эркинликка тўсиқ бўлиб келган диний, этник ва ирқий хурофотларни энгиб ўтиш йўлидаги уринишларимиз сифатида тавсифлаш мумкин”.

Марк Наттурно фикрларидан аёнки, “Толерантлик – бу ёқмайдиган, ҳатто ёвуз деб ҳисобланувчи нарсаларга тоқат билан муносабатда бўлишдир”. Муносабатнинг бундай турини маърифатпарвар файласуфлар бўлмиш Вольтер ва Жон Локк диний таъбирларга қарши чора сифатида талқин этган ва бу XVIII асрдан бошлаб ахлоқий идеал сифатида қадрланган [2: 40].

Бағрикенглик – бу киши етуклиги, инсонийлиги даражасини белгилловчи мезонларнинг энг муҳимидир. Азал-азалдан халқимиз ёрдамга муҳтож кишиларга мурувват кўрсатган, ногиронларни қўллаб-қувватлаган, етим-есирлар бошини меҳр ила силаган, бағрига босган. Бағрикенглик – тасаввуфий ҳаётнинг ўзи. Тасаввуфнинг олдига қўйган мақсади эса муҳаббат, яъни Аллоҳга муҳаббатдир. Зеро, «Яратганни севиш яратилганларини севиш биландир».

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам умматларни бағрикенг бўлишга қақирганлар. Саҳобаларга барча жаҳҳада бағрикенг бўлиш кераклигини уқтириб, “Сотганда ҳам, сотиб олганда ҳам, ҳақ талаб қилганда ҳам бағрикенг бўлган кишига

қисми сифатида тан олинар эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Абу Наср Иёдий Мовароуннахрда ханафия ақидасининг шаклланиши ва мотуридия таълимотининг юзага келишида катта хизмат қилган. Манбаларда мотуридия калом мактаби тарихи ҳақида сўз кетганда, иёдийлар сулоласи алоҳида ҳурмат билан тилга олинади.

кутубхонаси. Раисулқуттоб бўлими. Инв. 690.

7. Насафий Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин. II жилдди. К. Салома нашрга тайёрланган. – Дамашқ: 1990-1993.

8. Оқилов С. Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. Монография. – Т.: Ҳилол-нашр нашриёти, 2020.

9. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва мотуридия таълимоти. Монография. – Т.: Нур-полиграф нашриёти, 2008.

10. Ҳосирий Муҳаммад ибн Иброҳим. Ал-Ҳавий фил фаво. Туркия. Сулаймония кутубхонаси. Ҳаким ўғли Али Поша бўлими. Инв. 402.

Аллоҳ раҳм қилсин”, деганлар [3:128].

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ўз нафслари учун ҳеч қачон ғазаб қилмаганлар, бировдан ўч олмаганлар. Шу сабабли буюкларнинг буюги даражасида мақтовга сазовор бўлганлар. Бундай гўзал сифатлар Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ва у зотнинг саҳобалари амал қилган йўлда собит қолган, аҳли сунна вал жамоа этиқодида бўлган валийлар, авлиёларда кузатилган.

Бағрикенг кишилар тимсоли сифатида ҳозирги кунда дунё бўйлаб кенг тарқалган нақшбандия тариқати асосчиси, Бухороий Шарифда яшаб ўтган ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ва шу тариқатни давом эттирган тасаввуф намояндаларини келтириш мумкин [4:3]. Нақшбанднинг илм ўрганиши, саховатпешалиги, омма билан яхши муносабатда бўлиши, ҳар бир ишга Аллоҳга таваккул қилиши бағрикенглик сифатларидир.

Нақшбандия таълимотининг буюк намояндалардан бири – “Силсилаи шариф” (“олтин занжир”)да 32-ҳалқанинг пири муршиди Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий мана шундай фазилатларга эга инсон бўлган [5: 28].

Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий ҳижрий 1228 (милодий 1813) йилда Рум диёри – ҳозирги Туркиядаги Кумушхона шаҳрининг “Амирлар” маҳалласида дунёга келган. Аждодлари Бухорои Шарифдан бўлган. Отаси солиҳ инсон бўлиб, тижорат билан шуғулланган. Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий беш ёшида ўқишни бошлаб, саккиз ёшида Куръони каримни ёдлаган, “Далоили хайрот”, “Қасидаи Бурда” ва “Ҳизбул Аъзам” каби китобларни қироат қилишга устозлардан рухсат олган [6: 302].

Олийҳиммат, серғайрат, иродали, қатъий хулқ соҳиби бўлмоқ илм талаб қилишда зарур бўлган шартлар ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, бу гўзал сифатлар Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийда болалигидан намён бўлган.

Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий ўн ёшида бўлганда, отаси билан бирга Қора денгиз атрофидаги шаҳарлардан бири Трабзонга ҳижрат қилади. У ердаги пешқадам олимлардан олат (балоғат), сарфу наҳв, маъоний (адабиёт, бадиият) ва мантиқ

билимларини ҳамда шариат илмларини ўргана бошлайди. Ёш бўлишига қарамай, дўконда отасига ёрдам бериб, бўш вақт топди дегунча илоҳий ишқ ва шавқ билан илм таҳсилга сазй ва ғайрат қилар, мақсади кўпроқ илм олишда эди.

Ёшлигида ҳалол пул топишга ҳаракат қилиб, ўз қўллари билан ҳамён тўқиб сотган ва топганини илм йўлида сарфлаган. 18 ёшларида амакиси билан Истанбулга бориб, отаси учун керакли тижорат молларини олиб, амакисига топширади ва бундай деди: “Амакижон, мен шу лаҳзада илм ва маърифат шаҳри бўлган Истанбулда турганимдан улуғ бир саодат ва бахтиёрлик оғушидаман. Мен учун илм ва маърифатни қўлга кириштиш ҳамма нарсадан устун туради. Зинҳор мендан ранжиб, хафа бўлманг. Вақтида, келажакда керак бўлади деб, ўз қўлим билан ҳамёнлар тўқиб, уларни сотиб, бир қанча пул йиққан эдим. Ўзимда ҳеч нарса қолдирмасдан, буларни ҳам сизга топшириб, отамга жўнатаман” [6: 302].

Ибодат билан ҳалол касб қилиш Қуръони каримнинг бир неча жойида зикр қилинган. “Бас, намоз тугагандан сўнг ер юзи бўйлаб тарқалинг ва Аллоҳнинг фазлидан талаб қилинг ва Аллоҳни кўп эсланг, шоядки, ютуққа эришсангиз” (Жумъа сураси, 10-оят) [7: 143].

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам таъкидлаганларидек: “Энг яхши касб – киши ўз қўли билан касб қилиши ва ҳар бир яхши савдо” (Имом Аҳмад ривояти) [8].

Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг бағрикенг инсон бўлганини ифодаловчи далиллардан бири шуки, у Пайғамбаримизнинг юқорида келтирилган ҳадисларига амал қилиб, ўз қўли билан тўқиган ҳамёнларни сотиб, топган пулидан бир тийин ҳам сақламай отасига юборган.

Кумушхонавий мукаммал илми сабабли илм талабида бўлганларга исломий дарс берувчи вазифасига тайинланган. Шариат илмларини мукаммал ўрганиб, тасаввуф ва тариқат соҳасида шайх Аҳмад Зиёуддин Арводидан дарс олиб камол топган. Шайх Кумушхонавийга пири муршидлари 240 та асарни ўқитиш ва ўргатиш вазифасини топширган. Кумушхонавий энг буюк саховат билим-зиё тарқатиш эканини қалбан англаб, толиби илмларга ҳолислик билан илм ўргатган. Исломи аҳли ҳозирги кунда ҳам унинг мана бу асарларидан фойдаланиб келаётгани фикримизнинг яққол далилидир [9: 175]:

1. “Жомиул усул фил авлиё ва анвоиҳим”. Асар номи четига: “Ас-суфийяту ва фавоиди соир” деб қайд этилган. Ҳозир турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

2. “Жомиул мутун фи ҳаққи анвоис сифатил илоҳийа вал ақоидил Мотуридийа ва алфозил куфри ва тасдиқил аъмолил ажибиййа”. (“Аллоҳ таолонинг анвойи исм сифатлари. Мотуридия этиқоди, куфр сўзлар баёни ва амалларнинг дуруст бажарилмоғи ҳақида матнлар тўплами”). Турли нашрлари мавжуд. Ўзбекистонда 2000 йили “Мовароуннаҳр” нашриётида Мирзо Кенжабек таржимаси асосида чоп этилган.

3. “Ромузул аҳодис ала тартиби ҳуруфил хижо” (“Ҳадислар денгизи”). Турли нашрлари мавжуд. Ўзбекистонда 2007 йилда “Мовароуннаҳр” нашриётида Баҳриддин Умрзоқ таржимаси асосида нашр қилинган.

4. “Мажмуатул аҳзоб” (“Катта дуо ва зикрлар”). Ўзбекистонда 2014 йили “Шарқ” нашриётида бир гуруҳ таржимонлар томонидан Кумушхонавийнинг 2000 саҳифалик китобларидан саралаб олинган энг зарурий дуолар китоби чоп этилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Российская социологическая энциклопедия. – М.: Наука, 1998.
2. М. С. ХажиеваР. Б. Хожиев Толерантлик ва унинг хусусиятлари The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect. Materials of the international scientific conferenceon May 13–14, 2014 39–40 бет Prague 2014.
3. Г.Н. Наврўзова Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. –Т.: Фан, 2005.
4. Абдулазиз Усмон Расулulloх бир кунлари. –Т.: Ҳилол, 2019.
5. Гуламова М.Т. Мушқу анбар хидли валоят ғунчаси – Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий. Журнал. Имом Бухорий сабоқлари – 2020. №2.
6. Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий, таржимон Мирзо Кенжабек, Жомеъ ул-мутун. –Т.: Мовароуннаҳр; 2000й.
7. Қуръони карим. Тафсири ҳилол. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. –Т.: Шарқ, 6 том. 2008.
8. <http://muslim.uz/index.php/maqolalar/zhuma-mav-izalari/item/17748-29-11-2019-j-alol-kasb-baraka-kaliti>.
9. Гуламова М.Т. Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий ҳаёти ва маънавий мероси //“Buxoro islom madaniyatini modernizatsiyalash va turizmni barqaror rivojlantirish istiqbollari” Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, Buxoro, 2020 yil 24-fevral, 173-175 b. (Ahmad Ziyoudin Kumushkhonavi's Life and Spiritual Heritage).
10. Гуламова М.Т. “Силсилаи шарифдаги пири комил – Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий” “Жаҳон маданий цивилизацияси контекстида хожагон, нақшбандия тасаввуфий таълимотлари илмий-маънавий меросининг умумбашарий аҳамияти” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. 2-китоб, Навоий: 2019.
11. Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий, таржимон Мирзо Кенжабек, Жомеъ ул-мутун. –Т.: Мовароуннаҳр, 2000.

5. “Ҳадиси арбаин” (“Қирқ ҳадис”). Сулаймония кутубхонасида қўлёзма нусхаси сақланади.

6. “Ғароибул аҳодис”. Турли нусхалари бор.

7. “Нажотул ғофилин”. Бир нечта нашри мавжуд.

Беназир аллома ва устоз бўлгани сабабли Кумушхонавий муридларининг сони миллиондан ошган. Бу ҳам ундаги бағрикенглик қирраларидан бирини кўрсатади.

Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг бағрикенглик сифатларидан бири сифатида унинг илм оловчилар, китобхонлар сонини кўпайтириш, халқ маънавиятини юксалтириш мақсадида босмахона қурдириб, илмий китобларни илм толибларига бепул тарқатганини келтириш мумкин [10: 9].

Мутасаввиф олим нафақат илм ва одоб-ахлоқ бобида, балки халқни иқтисодий қўллаб-қувватлаш соҳасида ҳам анча хизматлар кўрсатган. Бунга далил ўлароқ бу табарруқ зотнинг фоизсиз банк ташкил қилиб, муҳтож бўлганларга ҳожатини қоплайдиган миқдорда қарз бердириб, қўлай шартлар асосида, имконияти бўлганда қайтариши учун шароитлар яратиб берганини келтириш жоиз [11: 305].

Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг бағрикенг инсон бўлганини кўрсатувчи далиллар сифатида қуйидагиларни санаб ўтаемиз:

1. Ҳалол меҳнат билан топган даромадини ҳолис эҳсон қилиши.

2. Илмни мукаммал илм ўрганиб, толиби илмларга ҳолис ўргатиши.

3. Босмахона қурдириб, илмий китоблар нашр этиб, илм толибларига бепул тарқатиши.

4. Фоизсиз банк қурдириб, халқни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши.

5. Илмий меҳнатининг қўлами. У шу даражада кенг бўлганки, бошқа инсоннинг умри етмаган бўлур эди, дейдилар.

Тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибани қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишининг тафаккур тарзи ва ахлоқ нормасини белгилайдиган ҳодисага айланди.

Таъкидлаш жоизки, юртимиз мустақилликка эришгач, умминсоний аҳамиятга молик миллий қадриятларимиз теран илдизларига етиб бора бошладик. Халқимизнинг азалий одатларига амал қилиб, хайр-эҳсон қилиш, саховат кўрсатиш, бағрикенгликни намоен қилиш, турар жойларни обод қилиш, йўллар, кўприклар қуришга эътибор кучайтирилмоқда. Давлатимиз ишбилармонлар сафини кенгайтириш учун барча зарур чораларни кўрмоқда. Зеро, улар қанча кўпайса, юртимиз шунча обод бўлади. Бағрикенг инсон қалбини қуёшга ўхшатадилар. Унинг тафтидан меҳрга ташналар баҳра олади, булутли кунлар ёришади, ишонч, иймон, эътиқод мустаҳкамланади, ҳаёт жозибаси ортади. Шундай кишилар туфайли эзгулик бор, яхшилик бор.

Хулоса қилиб айтганда, Кумушхонавийнинг ижтимоий-фалсафий, тасаввуфий қарашларининг узвий таркибий қисми ва шу билан бирга, уларнинг юксак натижаси бўлмиш бағрикенг инсон ғояси моҳиятан шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга йўналтирилган. Ёшларимизни бағрикенглик руҳида тарбиялашда Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг ҳаёти ибрат мактаби бўлиши табиий.

♦ **Аннотация:** Мақолада бағрикенглик тушунчасининг фалсафий мазмунига эътибор қаратилган. Кумушхонавийнинг бағрикенглик сифатлари амалий фаолияти нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Нашр этилган китоблари мазмун-моҳияти очиб берилган. **Таянч сўзлар:** Куръони Карим, ҳадиси шариф, пайғамбар, нақшбандий, тариқат, бағрикенг, ҳалол касб, сабр-тоқат.

♦ **Annotation:** The article is devoted to the philosophical content of the concept of tolerance. The tolerant qualities of Kumushkhanavi are analyzed from the point of view of his practical activities. The essence of the books published by him is revealed.

♦ **Аннотация:** Статья посвящена философскому содержанию понятия толерантности. Толерантные качества Кумушханави анализируются с точки зрения его практической деятельности. Раскрыта сущность опубликованных им книг.

АБУ БАРАКОТ НАСАФИЙНИНГ ҲАНАФИЙ ФИҚҲИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

САЙҚАЛ АҲМЕДОВ

ЎзХИА тадқиқотчиси

Мустақилликка эришганимиздан кейин юртимизда кўплаб соҳаларда ислохотлар ўтказилди. Аждодларимиздан қолган буюк меросни ўқиб-ўрганиш, илмий таҳлил қилиш, муқаддас қадамжоларни қайта тиклаш каби эзгу мақсадлар ила қилинаётган ишларнинг саноғига етиш қийин. Ана шундай эзгу ва хайрли ишлардан бири Марказий Осиёнинг буюк алломаларидан бири ҳисобланган ватандошимиз Ҳофизиддин Абу Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Насафий (629/1232-710/1310)нинг ҳаёти ва қолдирган меросини илмий таҳлил қилиш ва келажак авлодларга етказишдир. У ўз замонасининг машҳур имоми, фикҳ илми билимдони, атоқли муҳаддиси ҳисобланган [5]. У Шамсул аимма (Имомлар қуёши) унвонига сазовор бўлган машҳур олим Муҳаммад ибн Абдуссаттор Кардарий (ваф.642/1244)нинг шоғирдидир. Шунингдек, у фикҳда Бадруддин Хоҳарзода (ваф.651/1253) ва Ҳамидулдин Зарир Али ибн Муҳаммад Бухорий (ваф.667/1268)дан ҳам сабоқ олишга муяссар бўлган.

Ҳанафий мазҳаби мужтаҳидларининг сўнгги вакили Имом Аллома Ҳофизиддин Абу Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафий (в.710/1310 й.) Имом Абул Қосим Муҳаммад ибн Юсуф Ҳасаний Самарқандий (в.556/1161) қаламига мансуб «Фикҳун нофеъ» асарига «Мустасфо» номли шарҳ битган. Ҳофизиддин Насафий ҳанафий мазҳабининг етук фақиҳларидан бўлиб, фикҳ илми борасида зарбулмасалга айланган. Аллома илм таҳсили, асар таснифи, танқид ва таҳлил бўйича ўз йўналишига эга бўлган. Шу билан бирга, етук муфассир ва моҳир усулчи экани тарихий манбаларда ўз ифодасини топган [2].

Абдулхай Лакнавий (ваф. 1304/1886) ўзининг “Фавоиди баҳиййа” асарида Ҳофизиддин Насафий ҳақида ёзар экан, унинг Имом Аҳсиқатийнинг “Мунтахаб” ва ўзининг “Манор” асарида иккитадан шарҳ ёзганини қайд қилади. “Кашфуз зунун” асарида Абу Баракот Насафийнинг Бурҳониддин Марғилонийнинг машҳури жаҳон “Ҳидоя” асарида ҳам шарҳ ёзгани қайд этилган. Буни бошқа тазкиралар ҳам тасдиқлаган ва 700 хижрий (1300 милодий) йили Насафий Бағдодга борганида, “Ҳидоя”га шарҳ ёзган, деб зикр этилган. Бироқ ҳозиргача унинг бу асари топилган эмас [8].

Мовароуннаҳрдан етишиб чиқиб, ўзининг қимматли илмий асарлари билан нафақат ислом, балки бутун дунё маданиятида ўчмас из қолдирган Имом Бухорий (194/810-256/870), Имом Термизий (209/824-279/892), Абу Мансур Мотуридий (256/870-333/944), Абу Бакр Қафғол Шоший (291/904-365/976), Абу Лайс Самарқандий (298/911-375/985), Абу Муин Насафий (418/1027-508/1114), Абу Ҳафс Насафий (461/1069-536/1142), Маҳмуд Замахшарий (467/1075-538/1144), ʼАлоуддин Самарқандий (ваф. 539/1145 й.), Бурҳонуддин Марғионий (511/1118-593/1197), Баҳоуддин Нақшбанд (718/1318-791/1389) сингари алломаларнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилаётган кўплаб илмий тадқиқотлар яратилмоқда.

Самарқанд, Бухоро ва Тошкент каби Насаф ҳам юксак илм-маърифатнинг марказларидан бири бўлган. Насафлик олимлар бошқа илмий марказ олимлари каби Мовароуннаҳр ва умуман мусулмон оламнинг ижтимоий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиб, соғлом диний-маънавий муҳит, ҳанафийлик мазҳаби ва мотуридийлик таълимоти мустаҳкамлаш учун улкан замин яратган [1].

Насаф Бухорони Балхга боғлаб турган йўлда, Жайхун (Аму) дарёси билан Самарқанд орасида бўлиб, аҳолиси кўп ва Мовароуннаҳрнинг катта шаҳарларидан бири бўлган. Бой маданиятга эга ривожланган жойлар оралиғида жойлашгани туфайли Насафда маданият ва илм-маърифат ривожланган. Бу ерда ҳанафий мазҳабининг йирик вакиллари етишиб чиққан. Улардан Абу Мутиъ Макхул Насафий (ваф. 318/930), Нажмуддин Абу Ҳафс Умар Насафий (1070-1143), Абулфазл Муҳаммад Бурҳон Насафий (600-679/1201-1281), Абу Али Хусайн Насафий (ваф. 424/1034)ни зикр этиш мумкин.

Абу Баракот Насафийнинг умумий ҳисобда 13 та илмий асари мавжуд ва уларнинг барчаси бугунги кунгача етиб келган. Бу асарларнинг 5 таси фикҳ (улардан 1 таси қиёсий

хукуқшунослик)га, 4 таси калом илми, 3 таси усул ул фикҳ ва 1 таси тафсирга оид бўлиб, 6 таси чоп этилган [7].

Тафсирга оид «Мадарикут танзил ва ҳақиқит таъвил» («Қуръон моҳияти ва таъвил ҳақиқатлари») китоби Насафийнинг энг машҳур асари бўлиб, мўтабар тафсирлардан бири ҳисобланади. Мавзу, услуб ва илмларнинг кенг қамровлиги жиҳатидан шох асар саналади.

Калом илмига оид «Умдатул ақоид» («Ақидалар асоси») асари мухтасар ҳолда ёзилган бўлиб, калом илмига оид муҳим масалаларни қамраган. Муаллифнинг ўзи унга шарҳ ёзган ва уни «Иътимод» деб номлаган. Асарнинг Жамолиддин Маҳмуд ибн Аҳмад Қунавий (ваф. 770/1368-69 й.)га қарашли «Зубда» («Қаймоқ»), XIV асрда яшаган Аҳмад ибн Аваз Донишманд Ақшиҳарий Ҳанафийнинг «Инқод фи шарҳ умдатил иътиқод» («Умдатул иътиқоднинг Қутқариш номли шарҳи») номли ўнга яқин шарҳи мавжуд. Шамсиддин Муҳаммад ибн Юсуф Румий Қувнавий (788/1386 й.), Исмоил Абу Тохир Маккий (ваф. 846/1244-3 й.) ва Шамсиддин Муҳаммад ибн Иброҳим Никсарий (ваф. 901/1495-96 й.) сингари олимлар ҳам шарҳ ёзган. Бу асар чоп этилмаган.

Абу Баракот Насафий ислом илмларининг деярли барча соҳаларида сермаҳсул ва барча томонидан ижобий қабул этилган ижоди билан машҳур бўлган. Унинг тўлиқ исми Абу Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуддир. Туғилган йили тўғрисида манбаларда аниқ маълумот йўқ. Аммо 710/1310 йили вафот этган деб кўрсатилади.

Аллома мўғуллар Мовароуннаҳрни Чиғатой улуси таркибида тўла бошқарган даврда яшаган бўлиб, манбаларда ижтимоий-маданий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар деярли учрамайди. У пайтда Шарқ таназзулга юз тутган, кўпгина кўзга кўринган зиёлилар ва илм пешволари ҳалок бўлган. Омон қолганлари бошқа юртларга кўчиб кетган [10].

Абу Баракот Насафий мўғуллар босқини даврида диний илмларни ривожлантиргани, турли соҳаларда ижод қилиб, илм-маърифат тарқатгани учун уламолар томонидан “Ҳофизуддин”, яъни “динни ҳимоя қилувчи” деган шарафли номга сазовор бўлган. Абдухай Лакнавийнинг гувоҳлик беришича, бундай номга фақат икки киши лойиқ кўрилган бўлиб, уларнинг иккиси ҳам Бухорода мўғуллар босқини даврида илм тарқатган Шамсул аимма Муҳаммад ибн Абдуссаттор Кардарий (ваф. 642/1244)нинг изидан борган шоғирдлари – Абу Баракот Насафий ва Абул Фазл Муҳаммад Кабир Бухорийдир.

Аллома ҳақида кўплаб араб биографик манбаларида қисқа ва бир-бирини такрорлайдиган, компилятив маълумотлар берилган. У адабиётларда қуйидагича тавсифланган:

«Шайх, улуғ имом, пешқадам аллома, Ер аҳлининг устози, суннат ва фарзни жонлантирувчи, Қуръон маъноларини кашф қилувчи, таъвилнинг нозик жиҳатларини билувчи, илоҳий калом таржimoni, маъоний ва баён илмлари соҳиби, фикҳ ва усул ул фикҳнинг билимдони, ақлий ва нақлий масалаларнинг таянчи, дин ва миллат ҳимоячиси, ислом ва мусулмонлар етакчиси, пайғамбарлар илмларининг меросхўри, етук мужтаҳид,

муҳаққиқ олимларнинг машхури» [3].

У Насафда туғилган бўлса-да, Бухорода таълим олган, ёшлик даври диний-илмий муҳитда ўтган, илм талабидида кўплаб мамлакатларга борган ва катта обрў-эътибор топган. Илмга берилиб, сиёсий жараёнлардан узоқда бўлган ва фақат илмий доираларда катта шуҳрат қозонган. Номи жуда кўп жойларга тарқалган. Тахминан 1280 йилларда Кирмон шаҳридаги «Кутбийас султония» мадрасасида мударрислик қилган. Сўнг Бағдодга келиб, Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний ва ўз асарларидан таълим берган. Бу даврда кўплаб машхур олимларнинг асарларига шарҳлар ҳам ёзган.

Насафий жуда тақводор ва диёнатли инсон бўлган. Араб ва форс тилларини мукаммал билган. Абдулхай Лакнавий уни «замонасида тенги йўқ комил имом, фикҳ ва усулул фикҳ олимларининг етакчиси, ҳадис ва унинг маъноларида ўткир олим бўлган», Ибн Ҳажар Асқалоний (773/1372-852/1449) эса «алломаи дунё», деб таърифлаган [6].

Маълумки, Абу Баракот Насафий Ҳофизуддин Кабир Бухорий билан бир даврда яшаган ва улар Шамсул аимма Кардарийдан дарс олган. Шу сабабли у ҳам ҳанафий мазҳаби уламоларининг «кейингилар» гуруҳига кириди. Шу билан бирга, Абу Баракот Насафийнинг «Канзуд дақоик»и мўътабар матнлардан бўлиб, бу жиҳатдан у «ақобирлар» гуруҳига киритилган.

Ҳанафий таълимоти бўйича, «ижтиҳод эшиклари» IX асрда батамом ёпилгани йўқ, аксинча, у узоқ вақт давом этган. Баъзи олимлар фикрича, ҳанафий мазҳаби доирасида сўнгги мужтаҳид Ҳофизуддин Абу Баракот Абдуллох ибн Аҳмад Насафийдир (ваф. 710/1310).

Абдулхай Лакнавий Камол Бошонинг Насафий ҳақида «Кучли билан заифни ажрат оладиган, асарларида мардуд сўзлар ва кучсиз ривоятларни келтирмайдиган муқаллид, фақиҳ олимлар жамоасидандир. У билан ижтиҳод даври туғган, ундан кейин мазҳабда ижтиҳод қиладиган мужтаҳид қолмаган», деб айтган гапини нақл қилади. [11]

Абу Баракот Насафий яшаган йилларда Мовароуннахр ижтимоий ва сиёсий мустақилликка эришмаган бўлса-да, ўша даврда ислом маърифатини ўргатувчи олимлар жуда кўп эди. У ҳам замонасининг етук олимлари бўлмиш Самарқанд, Бухоро ва ислом дини тарқалган бошқа юртлардаги уламолардан илм олган.

Манбаларда Абу Баракотнинг устозларидан фақатгина учтаси санаб ўтилган, холос. Улардан бири, ўз даврининг етук олими Шамсул аимма Абул Важд Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад Имодий Кардарий бўлиб, 599/1202-3 йилда Хоразмда таваллуд топган. Кардарий ёшлик давридан илмга қизиқиб, дастлаб Хоразмнинг ўзида, кейинчалик Самарқанд ва Бухорода Фахриддин Қозихон (ваф. 592/1195 й.) ва Бурхонуддин Марғиноний (512/1118-593/1197) каби буюк устозлардан таълим олган. Кардарий 642/1244 йилда вафот этган ва Бухорода, Субазмуний қабри олдида дафн қилинган [4].

Шамсул аимма Кардарий калом илмига бағишланган «Тасисул қаваид» («Қоидаларни жорий этиш») номи китоб ёзган. Маълумотларга қараганда, Кардарий илмда катта шуҳрат қозонган, кўп китоб ёзмаган бўлса-да, нодир китобларнинг бизгача етиб келиши ва ўнлаб шогирдлар тарбияланиши йўлида катта саъй-ҳаракат қилган. У Абу Зайд Дабусийдан кейин фикҳ илмини қайта тирилтирган зот деб эътироф этилган ва беназир олим сифатида «Шамсул аимма» («Имомлар кўеши») номига сазовор бўлган. Тарихда бундай номга мушарраф бўлган олимлар жуда кам бўлиб, улар Шамсул аимма Халвоний, Шамсул аимма Сарахсий ва Шамсул аимма Заранжарийдир. Уларнинг ҳаммаси ҳанафийлик мазҳаби бўйича мусулмон оламида мўътабар алломалар сифатида эътироф этилган.

Абу Ало Фардий: «У мутлақ имомлар устози бўлиб, Кардарийнинг бир неча таълиф қилган китоблари бор. Шогирдлари

орасида Абу Баракот Насафий, Сайфуддин Бохарзий, аллома Ҳофизуддин Муҳаммад ибн Насрул Бухорий машхурдир», дейди.

Бадриддин Хоҳарзода Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Абдулкарим Шамсул аимма Кардарийнинг жияни бўлиб, тоғасидан яхши тарбия ва таълим олган. Кейинчалик уни олимлар «аллома» деган номга сазовор кўрган.

Ҳамидуддин Аш ибн Муҳаммад ибн Али Ҳамидуддин Зарир Ромуший фақиҳ, усул олими, муҳаддис, муфасссир бўлган. Бу олим ҳам Шамсул аимма Кардарийдан таълим олган [8]. Олим бир неча шогирдлар етиштирган. Улар орасида Абу Баракот Насафий бу олимга жаноза намозини ўзи ўқиб, ўзи қабрга қўйганлар. Жаноза намозига тахминан 50 минг киши қатнашган.

Бу олимлар Абу Баракотнинг табақот китобларида зикр этилган устозлари бўлиб, Насафий улардан бошқа олимлардан ҳам илм олгани қайд этилади.

Абу Баракот Насафийнинг етук илми, мустаҳкам маърифати туфайли унинг атрофида Ислом шарқи-ю ғарбидан илми толиблар келиб, у кишидан дарс олган.

Хулоса ўрнида айтмамизки, Абу Баракот Насафий ўзининг чуқур билими, тафсир, ақида ва фикҳ соҳаларидаги етук илми билан машхур бўлган. У туғилиб, яшаган давр илмий, маданий ва иқтисодий муҳити анчагина ачинарли аҳволда эди. Чунки ўша пайтларда мўғуллар Мовароуннахрни Чигатой улуси таркибида тўла бошқараётган ва илм-фан, маданият ва иқтисод пароканда бўлган эди. Шу сабабли манбаларда Абу Баракот Насафий яшаган давр, ижтимоий-маданий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар деярли учрамайди. У пайтда Шарқ таназзулга юз тутган, мўғуллар кўзга кўринган зиёлилар, илм пешволари ва дин аҳллари йўлдирган, омон қолганлари бошқа юртларга кўчиб кетган.

Абу Баракот Насафий Кирмон шаҳри толибларига дарс бергани ва айти шу даврда ўзининг машхур «Канзуд дақоик», «Қофий фил Вофий» деган китобларини ёзгани манбаларда қайд этилган.

Шу ўринда унинг шогирдлари орасидан энг машхурларини айтиб ўтиш жоиз:

1) Муҳаммад ибн Муҳаммад Аҳмад Санжарий. «Қивомуддин» номи билан танилган. Насафийнинг бу шогирди олимнинг машхур «Манор» асарига шарҳ ёзган ва уни «Жомийул асрор» деб номлаган. Қоҳирага бориб, «Моридин» жомесида умрининг охиригача дарс берган. 749/1348 йилда вафот этган.

2) Ҳасан ибн Али ибн Ҳажжож Сиғноқий. Нисбаси Туркистондаги Сиғноқ деган жойга берилган. Машхур фақиҳ бўлиб, Ҳофизуддин Кабир Бухорий, Абу Баракот Насафий ва устозининг устози бўлмиш Шамсул аимма Кардарийдан илм олган. Ҳаёти ва илмий мероси ҳақида маълумот жуда кам бўлиб, вафот этган санасигина маълум. Бу 711/1311 йилга тўғри келади.

3) Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Жабалий. «Манор» ва «Жомийул асрор» китобларига шарҳ ёзган. Абдулазиз Бухорий ва Абу Баракот Насафийнинг шогирдларидан ҳисобланади.

Айтганимиздек, Абу Баракот Насафий тафсир, ақоид, фикҳ ва усулул фикҳ соҳаларида асарлар ёзган. Бунга асосий сабаб мўғуллар даврида ушбу илмларни қайта жонлаштиришга эҳтиёж кучли бўлган [9].

Асрлар давомида Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудуди ҳанафийлик мазҳабининг тарқалиш ва ривожланиш минтақасига айланиб, Мовароуннахр фақиҳлари ушбу мазҳабнинг салоҳиятли вакиллари ва ҳомийлари сифатида ўз илмий ва амалий ижоди билан унинг равнақи йўлида буюк хизматлар қилган. Ана ўшалар қаторидан Абу Баракот Насафий ҳам муносиб ўрин эгаллаган. Бинобарин, унинг ҳаёти ва ижоди асрлар давомида тадқиқотчиларни қизиқтириб келган ва бу қизиқиш бундан буён ҳам сўнмайди.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Муин Маймун ибн Муҳаммад Насафий. Табсиратул адилла. (Кейинги ўринларда – Насафий. Табсира) Ношир Claude Salame (Дамашк, Institut Français de Damas, 1993), –Б. 356; W. Madelung, "The Spread of Maturidism and turks", Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicas (Leiden: E. J. Brill, 1971).
2. Маҳмуд ибн Сулаймон Ҳанафий. Китабул аъламул ахёр мин фуқаҳаи мазҳубин нўманил мухтар. Ж.2.
3. Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи. –Т.: Тошкент ислом университети, 2014.
4. Аъзамхўжаев С. 100 Марказий Осиё мутафаккирлари. –Т.: YANGI NASHR, 2011.

5. Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурхониддин Марғиноний. –Т.: Фан, 2009.
6. Муҳаммад ибн Абдулрахмон Хомис. Усул ад-дийн инда Имом Абу Ҳанифа. –Ж.1. Саудия Арабистони. Дорус Сомий.
7. Шайх Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. –Т.: Тошкент ислом университети, 2006.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ақоид илми ва унга боғлиқ масалалар. –Т.: SHARQ, 2011.
9. Насафий, Абу Баракот. «Мадорику-т-танзил», I.
10. Насафий, Абу Баракот. «Канзу-д-дақоик».
11. Айдин Али-заде. Исламский энциклопедический словарь. –Ансор, 2007.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Абу Баракот Насафийнинг ҳанафий фикҳи ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида маълумот берилган. **Таянч сўзлар:** Насафий, фикҳ, Насаф, тафсири, ақида, ҳадис, имом, ҳанафийлик мазҳаби, мотуридийлик таълимоти.

♦ **Annotation:** This article provides information about Abu Barakat Nasafy's contribution to the development of Hanafi jurisprudence.

♦ **Аннотация:** В этой статье представлена информация о вкладе Абу Бараката Насафи в развитие ханафитской юриспруденции.

МАНҒИТ ШАҲЗОДАЛАРИ ТАРИХИ: САЙИД АБДУЛАҲАДХҲҲА КЕЧМИШИ

ДИЛНОЗА РАЖАБОВА –
Бухоро давлат университети
таянч докторанти

Бухоро амирлигини XIX асрда туркийларнинг манғит сулоласидан бўлган шоҳлар бошқараётган эди, айниқса, бу давр ўз шаҳарасида тарихан энг узоқ тахт сурган Амир Насруллоҳхон (1827-1860) ҳукмронлиги билан алоҳида характерланади. Унинг амирликни бошқаришдаги ислохотлари, ҳукмронлигининг сўнгги йилларида кечган тарихий воқеалар, машъум вафоти тақдири ва кейинги валиаҳднинг тахтга келиши борасида ўз даврида ҳам, ҳозирга қадар ҳам турли хил мунозарали фикрлар мавжуд. Манғитлар сулоласи ҳақида шу даврда яшаган маҳаллий тарихчилар Мирзо Абдулазим Сомий[1], Мирзо Салимбек[2], Муҳаммад Али Балжувоний[3], Аҳмад Дониш[4], Садриддин Айний[5], Абдурауф Фитрат[6], Садри Зиё[7], Саййид Мансур Олимий[8] каби маҳаллий тарихчилар ўз асарларида қимматли маълумотлар қолдирилган. Уларнинг амирликдаги бошқарув сиёсати, ижтимоий-сиёсий аҳвол, маҳаллий аҳолининг маданий турмуш тарзи ва Амир Насруллоҳхоннинг тахтдан кетиши ҳамда унинг ёлғиз ўғли Саййид Музаффархоннинг кўтарилиши борасида айрим мунозарали ёндашувлари мавжуд бўлиб, ҳолат архив ҳужжатлари асосида муфассал илмий тадқиқни тақозо этади.

Амир Насруллоҳ сал кам ўттиз олти йиллик ҳукмронлиги даврида давлатда маъмурий-сиёсий, ҳарбий ва маданий ислохотлар ўтказган. Кучли ички ва ташқи сиёсат юритган. Дастлабки Россия ва Англия давлатлари билан очиқ дипломатик муносабатини кейинчалик уларнинг мақсадини пайкагач ўзгартирган. Насруллоҳхон Хива ва Қўқон хонликларини Бухоро астротида бирлаштиришга уринган сиёсатчи сифатида Туркистон тарихида муҳим амият касб этади.[9-41] Унинг фарзандлари хусусида бир ўғли Саййид Музаффархон ва бир қизи бўлганлиги, қўлаб неваралар кўрганлиги айtilган. Умрининг сўнгги ҳақида маҳаллий тарихчилар турлича маълумот берадилар, жадид намоёндаларидан Абдурауф Фитрат Амир Насруллоҳхоннинг кенагас қавмидан олган завжаси заҳарлаб, яъни қулогига симоб қуйиши оқибатида оғир ҳасталаниб бир неча кунда вафот этганлигини ёзган.[6-9] Буни бошқа маҳаллий тарихчилар Сомий, Салимбек ва Саййид Мансур Олимийлар ҳам мавхумроқ тарзда келтиришади.

Шу ўринда унинг вориси масаласи ҳам жиддий турарди. Чунки Амир Насруллоҳ ҳали забардаст элик беш(айрим манбаларда олтиш уч) ёшида бўлиб, ҳукмронлигининг энг гуллаган вақтида қутилмаганда бу фожеа рўй берган. Ҳаётлиги вақтидаёқ Музаффариддин валиаҳд деб эълон қилиниб, Карманага ҳоким қилиб жўнатилган эди. Аммо кейинчалик тахт бошқарувига хос бўлмаган отасига номақбул жиҳатлари учун Насруллоҳ невараларидан ворис танлаган бўлган. Бемор бўлган сўнгги кунларида бу ҳақида энг яқин вазирларига айтган.

Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви И-1 Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси жамғармасида сақланаётган ҳужжатлар орасида Амир Музаффархоннинг жияни, рус армияси хизматига ўтган Саййид Абдулаҳадхўжанинг Туркистон генерал-губернаторлигининг 1871 йил 24 ноябрдаги №9576 рақамли сўровига асосан топширган таржимаи ҳолида ёзилишича, Амир Насруллоҳ бетоб бўлиб ётган вақтида хос маслаҳатчиларига невараси бўлмиш Саййид Абдулаҳадхўжани салтанат валиаҳди қилмоқчи бўлиб юрганлигини, вафотидан кейин тахтга унинг ўтказилишини тайинлаган.[10-10]

Саййид Абдулаҳадхўжа - Амир Насруллоҳхоннинг невараси, яъни Абу Саййид Хўжайи Жўйборийга узатилган қизидан туғилган катта набираси бўлган. Ушбу қизлари икки ёш Музаффариддиндан катта бўлиб, Бухоро жўйборийларидан ҳисобланган Саййид Атауллоҳнинг ўғиллари Саййид Муҳаммад Боқиҳўжанинг завжаси эди.[2-20] Бу ҳақида ўзи: "Онамнинг оталари Амир Насруллоҳ Баҳодурхон ва оналари Мир Дўстим Мирзонинг қизи. Дўстим Мирзо Амир Шоҳмуроднинг иниси, Амир Дониёлбийнинг кичик ўғилларидур. Отам Саид Муҳаммад Боқи - Саййид Атауллоҳ ўғли ва оналари Саид Хайдар подшонинг қизлари Саид Насруллоҳга эгачи бўлурлар" дейди.[10-5] Сўзида давом этар экан, унинг бошқа инилари ҳам бўлганлиги ва бобоси Насруллоҳ тарбиясини олганликларини айтган.

Тахт учун кураш Амир Насруллоҳнинг вафотидан кейин сўнгги васият эълон қилинмай қолиши ва Карманадаги Саййид Музаффарнинг келиб (шу пайтда у 41 ёшда бўлган) тахт-

га ўтириши билан тугайди. Музаффарнинг жияни Саййид Абдулаҳадхўжанинг тахтга ўтиришини даъво қилувчи саркардалардан Самарқанд ҳоқими Иброҳим парвоначи, Шоҳрухбий Иноқ ноиб, Мирзо Турғун Тўқсабо ва Абдулазизбий каби вазирлар ўлдирилиб, қолган Чорибий ҳамда Шуқурбийлар яккаланиб тинчиб қолишган.[10-10] Тарихчи Аҳмад Дониш "Рисола"сида худди шу воқеаларни баён эта туриб, васият тарафдорларининг қирилиб кетавериши натижасида "меросхўр" деб аталган шахс ҳам Бухорони тарк этиши билан қатлдан қутилди деган.[4-35] Аммо шу шахснинг исми зикр этилмаган.

Саййид Абдулаҳадхўжанинг исми ўз даври манбаларида деярли учрамайди, бунинг сабаби асарнинг сиёсий талқинидан хавфсираш бўлиши мумкин. Фақат амирлик девонбегиси Мирза Салимбек "Тарихи Салимий" асарида у ҳақида қисқа тўхталган.

Тахтга келган Амир Музаффар қаттиққўл бўлса-да, кенагас уруғи паноҳига ўтган қариндоши Абдулаҳадхўжа билан келишишга ҳаракат қилган. Ташқи душман Бухоро амирлигидаги бу ҳолатдан фойдаланиши мумкинлигини ҳисобга олиб, унинг олдига Яккабоғ ва Чироқчи бекликлари ҳокимлигини ваъда қилиб Яхё Хўжа вакиллигида амирликка қайтишини сўраган.[10-10] Аммо Абдулаҳадхўжа рози бўлмагач, амирликдаги мулки мусодара этилиб яқинлари ўлдирилган.

Бу қулай фурсатдан руслар ҳам фойдаланишга уриниб қўришган. Уларнинг хуфялари Абдулаҳадхўжа билан ёзма алоқа боғлаб, ўз ёрдамларини таклиф этишади. Аммо у чақирув хатлари юбориб турган Шаҳрисабз ва Китоб бекликларини раъйига яқин тутган, ҳамда Шаҳрисабз кенагасларидан мадад олган.

1868 йил 23 июн Амир Музаффарнинг аскарлари руслардан Самарқанд яқинида енгилиб Зирабулоқ сулҳига кўнади. Амир мағлубиятидан Китоб ва Шаҳрисабз бекликлари фойдаланиб, амирнинг катта ўғли Абдумалик Катта-тўра (1848-1909) бошчилигида ғалаён кўтаришади. Унинг қариндоши Абдулаҳадхўжа ҳам бу истиқлолчилик ҳаракатларида унга сафдошлик қилади. 1868 йил охирларида Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ушбу исёни бостириш учун генерал Абрамовни қўшин билан юборади. Жангларда Абдумалик Тўра енгилгач, иттифоқдоши Султон Содиқ билан Хива хонлигига қочади.[11 -125] Унинг иттифоқдошлари Шаҳрисабз ҳоқими Бобобек ва Китоб ҳоқими Жўрабеклар эса тарқоқ ҳаракатда бўлган "исён"ларига Абдулаҳадхўжани сардор этиб тайинлашган.[2-21]

Тарихчи А.Одилов ўз диссертациясида: "Кауфман Самарқандни эгаллаган пайтда русларга бўйсунувчи алоҳида маъмурий бирлик ёки хонлик қилиниши масаласида, ҳатто амирнинг жияни Саид-Абдулла (Саййид Абдулаҳадхўжа айtilмоқда-муал.) билан ҳам муносабат ўрнатмоқчи бўлади. Лекин Саид-Абдулланинг ватанпарвар кучлар томонига ўтиб кетиши бу ҳаракатнинг бефойда бўлганлигини аён қилди"; деб ёзади.[12-84]

Истиқлолчиларнинг бу ҳаракатлари 1870 йил август ой-

ининг ўрталаригача давом этиб, генерал-майор Абрамов бошчилигидаги Зарафшон округи қўшинларидан тузилган “Шахрисабз” номи махсус отряди томонидан Музаффархон ёрдами билан бостирилган [11-129] ҳамда йўлбошчилар тоғли йўллар билан Қўқон хонлигидан паноҳ излашган. Қўқон хони Худойёрхон (1845-1875) Россия билан муносабати бузилишини хохламайди ва ўз ҳузурида бўлган Бобобек, Жўрабек ва Саййид Абдулаҳадхўжаларни фон Кауфманнинг сўровига кўра Тошкентга жўнатади. “Исёнкорлар”нинг кейинги тақдири рус ҳарбий қўшинлари орасида хизматга ўтиш билан давом этиб, хизматларига кўра бир неча ҳарбий унвонлар олганлар (Бобобек полковник унвони ва Жўрабек подполковник). Аммо Саййид Абдулаҳадхўжага махсус маош тайинланиб рус саркардалари сафида сақланганлигига қарамасдан, маълум вақтдан сўнг Тошкентда ўлдириб юборилади. [2-21]

Манбаларда Саййид Абдулаҳадхўжа ҳақида жуда кам маълумот учрайди, унинг таваллуди ва вафоти ҳам унчалик аниқ эмас. Шунга қарамасдан, улар бу шахснинг сиёсий муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади. Бухоро амирлигидаги Абдумалик Тўра, Саййид Абдулаҳадхўжа ва иттифокдошлари “исёни” рус ҳарбий зобитлари учун жиддий хавф тудирган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирза Абдал Азим Сами. Тарихи салатин-и мангитийа (История мангитских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания Епифановой Л. – М. Москва, 1962
2. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Перевод с персидского Н. К. Норкулова. Ташкент: Akademiya, 2009. 307-бет ; шу муаллиф. Кашкўли Салимий.Таворихи муттақадимин ва муттахири. Бухоро: “Бухоро”нашриёти, 2003й.
3. Мухаммад Али ибни Мухаммад Сайид Балжувоний.Тарихи Нофеъй. Тожик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов, З.Чориев. Тошкент: Академия, 2001.
4. Дониш А. Рисола ёхуд манғитлар хонадон салтанатининг қисқача тарихи. Йўлдошев Қ. таржимаси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти.Тошкент, 2014.
5. С. Айний. Таърихи амрони манғития Бухоро.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада XIX аср ўрталарида Бухоро амира Амир Насруллохоннинг сўнгги йиллари, вориси тўғрисидаги васияти ва вафотидан кейинги тахт учун кечган ички курашлар ҳамда Саййид Музаффархоннинг амирлик тахтига келиши билан боғлиқ сиёсий вазият ҳақида шу давр маҳаллий тарихчиларнинг мулоҳазалари архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** сулола, шажара, манғитлар, саййидлар, жўйбор шайхлари, амирлик, истиқлолчилик, беклик, сулҳ, исён, ҳоким, саркарда, зобит.

♦ **Annotation:** An insight provided at the article reviews of some profound investigation on the scientific basis the last years of the Emir of Bukhara Amir Nasrullah in the middle of the XIX century, the will of his successor, the internal struggle for the throne after his death and the political situation with the coming to the throne of Sayyid Muzaffar Khan, as well as, the views of local historians. **Key words:** dynasty, family tree, mangits, sayyids, joybor sheikhs, emirate, independence, principality, truce, rebellion, governor, commander, officer.

♦ **Аннотация:** Представленный в статье обзор некоторых глубоких исследований на научной основе архивных документов анализируются последние годы жизни бухарского эмира Насруллы, его завещание о наследнике и внутренняя борьба за престол после его смерти, а также мнения местных историков о политической ситуации, связанной с приходом на престол эмира Сайида Музаффар-Хана в середине XIX века. **Ключевые слова:** династия, родословная, мангиты, сайиды, джуйбарские шейхи, эмират, независимость, бекство, перемирие, восстание, правитель, полководец, офицер.

БАҲОУДДИН ВАЛАДНИНГ ҲАЁТИ, ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ

ВАСИЛА ЧЎЛИЕВА

Навоий ДПИ
доценти, PhD

Инсониётнинг маънавий қиёфасини юксалтириш ва ахлоқий фазилатларни ривожлантиришда фалсафа фанининг ўрни бекиёсдир. Хусусан, фалсафий тафаккур тарихи тизимида ўзига хос ўринга эга бўлган, дурдона асарлари билан диний ва дунёвий илмлар тараққиётига муносиб ҳисса қўшган Шарқ алломаларининг беаҳо маънавий меросини бутун дунё тан олиб, юксак эътироф этмоқда. Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: “Ислом олами жаҳон фани ва цивилизациясига қўшган бекиёс ҳиссаси билан фахрланишга тўла ҳақли. Хусусан, Марказий Осиё худуди Шарқ Ренессансининг йирик марказларидан бири сифатида бутун дунёда маълум ва машҳур бўлган” [6]. Ана шундай буюк мутафаккирларимиздан бири Шарқда Султонул уламо номи билан донг таратган аллома Мухаммад Баҳоуддин Валад ибн Хатибийдир.

Баҳоуддин Валад ўз даврида тасаввуф таълимоти ва шариат илмининг билимдони бўлиши билан бирга, илоҳий маърифатни ҳам жуда улуғлаган алломай замон сифатида шуҳрат қозонган. У асли Урганчдан бўлиб, шароит тақозоси билан Балхга келиб қолади. Султонул Уламо ислом илоҳиётшунослиги, Куръон тафсири ва ҳадислар шарҳидан мадрасада дарс берар, унинг “Маориф” китоби жуда машҳур эди [9: 135].

Гарчи мағлубиятга учраган бўлса-да, иккала томондан катта йўқотишлар ва аянли жанглар бўлганлигига манбалар гувоҳлик беради.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амира Насруллохоннинг вафотидан кейин давлатда сиёсий парокандалик бошланган. Унинг мустақил кучли давлат тузиш борасидаги ҳаракатлари сусайган, жумладан, йигирма йил давомида ўттиз икки марта ҳарбий юриш билан бўйсундирган Шахрисабз беклиги яна қайта бош кўтарган. Отаси сиёсатини давом эттиришга уринган Саййид Музаффархон ҳукмронлиги даврида Россия империяси ҳужуми бошланган.

Амир Насруллохоннинг қизининг ўғли, унинг сўнгги васиятига кўра валиаҳд вориси бўлган Саййид Абдулаҳадхўжа эса юрт озодлигидек буюк мақсад олдида қариндоши Амир Музаффархон билан бирлашишга сабаб топа олмаган. Мухолифат кучлар эса ўзларининг ҳарбий ҳаракатларига уни шерик қилишган.

Саййид Абдулаҳадхўжа ҳақидаги тарихий маълумотлар тўлиқлигича ўрганилган эмас. Шундай экан, хонликлар даври ва уларда кечган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳолисона илмий ёндашув асосида тадқиқ этишда давом эттирилиши лозим.

Тошкент, 1925.

6. А. Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври, Тошкент, 1992.

7. Садри Зиё. Наводири Зиёя. Душанбе, 1991.

8. Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги/Форс тилидан таржима, таржимон томонидан номидан сўз боши ва айрим изоҳлар муаллифи Ҳ.Тўраев. Бухоро, 2004.

9. Қ.Ражабов.Амир Насруллох Баҳодурхон ёки “Хони шахид”, Бухоро мавжлари илмий журнали.№3.2006.

10. ЎзРМА, 1-жағфарма, 34-рўйхат, 125-иш.

11. Туркистон Чор Россияси Мустамлакачилиги даврида.-Т.: “Шарқ”, 2000.

12. Одилов А. А. Бухоро амирлигида миллий озодлик ҳаракатлари тарихи (Абдумалик тўра бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракати мисолида). Тарих фанлари номзодлик илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2003.

Аллома 546/1151 йилда дунёга келган. Шажараси халифа Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)га бориб тақалади [8: 15]. Баҳоуддин Валаднинг бобоси Хусайн Хатиб, отасининг исми эса Хусайн ибн Аҳмад Алоуддин Муҳаммад (Хатиб Букрий)дир. Аҳмад Хатиб “Мебсут” номли асарнинг муаллифи бўлиб, ўз даврида Шамсул умм номи билан шухрат қозонган [3: 73]. Афлокийнинг маълумот беришича, унинг онаси Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кизи, Султон хонадони вақиласидир [11: 52-53]. Розиюддин Нишопурийнинг ёзишича, онаси Муҳаммад Хоразмшоҳ Такешнинг кизи Эмитуллоҳ хотун бўлиб, халқ уни Маликаи жаҳон деб атаган. Ўз даврининг зиёли аёлларидан бўлган. Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат” асарида алломанинг ота-онаси ҳақида бундай маълумотни келтиради: “Амирул мўминун Абубакр (р.а.) фарзандларидиндур. Онаси Хуросон подшоҳи Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кизидур” [7: 165].

Баҳоуддин Валаднинг отаси Хусайн ибн Аҳмад ҳам ўз даврининг машҳур олими бўлган. У атоқли сиёсатчи ва ҳуқуқшунос Радиаддин Нисабурийнинг шогирди бўлиб, унинг қўлида таҳсил олган ва бир қанча фикҳий, шаръий масалалардаги даъво ишларини олиб бориб, адолатпарварлиги билан халқ орасида юксак мартабага эга зот ҳисобланган. Баҳоуддин Валаднинг “Маориф” асарида Хусайн Хатибий зиёли, диний билимларни чуқур эгаллаган, сўфийлик таълимотидан бохабар инсон бўлгани айтиб ўтилган.

Баҳоуддин Валадга хатблик қобилияти ота-бобосидан мерос бўлиб ўтган. Аждодлари ота-боболари Балх шаҳрининг машҳур хатибларидан бўлиб, узоқ йиллар шу соҳада фаолият юритган. Унинг номи нафақат Балх, балки Ироқ, Хуросон, Бағдод ва Мовароуннаҳр каби йирик шаҳарларда ҳам маълум ва машҳур бўлган. Аллома ниҳоятда инсонпарвар шахс бўлган. Халқ дарди билан яшаган, халқ манфаатларини ўз манфаатидан устун қўйган аллома доимо одамлар орасида бўлишни афзал кўрар, шунингдек, халқнинг дарду ташвишларини ўз ташвишидек билиб, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳга мунтазам равишда етказиб турган.

Тарихий манбаларда келтирилишича, Султонул Уламо 1218 йилда ҳаж сафарини адо этиш баҳонасида оиласи, шогирдлари, яқинлари ва 10 туяга ортилган ноёб китоблари билан Балхни тарк этади. Хоразм ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳ тазйиқларидан безор бўлган [4: 45] Баҳоуддин Валад оиласининг Балхни тарк этишига қуйдагилар сабаб бўлганлиги манбаларда қайд этилган:

Биринчидан, Баҳоуддин Валад ва Фаҳриддин Розий диний масалаларда бир-бирига рақиб эди, уларнинг фикри ва қарашларидаги зиддиятлар катта бўлган. Хоразмшоҳ ва унинг аъёнлари Фаҳриддин Розийни қўллаб-қувватлайди, натижада мамлакатда турли кўнгилсизликлар авж олади. Баҳоуддин Валаднинг яқин дўсти Маҳидиддин Бағдодий сарой аъёнларининг фитнаси туфайли фожеали қатл этилади.

Иккинчидан, Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳаддан ташқари кибрланиб, муқаддас ақида ва анъаналарни назарга илмай қўяди. Халифа Носирга чопар юбориб, Бағдоддаги барча масжидларда ўз номига хутба ўқитишни буюради. Бу эса Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан бутун халифаликни ўз бошқарувига ўтказиш учун қилинган ошқора ҳаракат эди.

Учинчидан, Чингизхон қўшинлари тобора Хоразмга яқинлашиб келаётган, хоразмшоҳлар давлатининг шарқий чегараси бўлган Ўтторга етиб қолган эди. Мўғуллар томонидан элчи сифатида юборилган 450 нафар мусулмон савдогари Муҳаммад Хоразмшоҳ фармони билан қатл этилади. Баҳоуддин Валад бу кетма-кет кўнгилсизликларнинг оқибатини ва мамлакатда бошланажак мўғуллар билан урушни сезган.

Балхнинг энг машҳур воизи ва фикҳшуноси сифатида танилган Баҳоуддин Валад шу тариқа сафарга йўл олади. Оиласининг мўғуллар истилосидан бир муддат олдин Балхни тарк этгани ҳақида Султон Валад [10: 251] ва Аннимаре Шиммель [1: 10] ўз асарларида маълумот бериб ўтган.

Баҳоуддин Валаднинг “Маориф” асари мутасаввифнинг тасаввуфий-ирфоний билимлари ва фалсафий қарашларини ўзида жамлаган нодир манба ҳисобланиб, кундалик шаклида форсийда ёзилган. У алломанинг ягона ва машҳур асари бўлиб, номланишиданоқ муаллифнинг маърифат ва илму ирфонга

иштиёқ ва ҳурмати сезилиб туради. Асарда тасаввуфнинг маърифат, шариат, тариқат ва ҳақиқат босқичлари хусусида сўз юритилиб, уларнинг моҳияти турли ривоятлар ва мисоллар орқали тушунтирилади.

Олмон шарқшунос олимаси Аннимаре Шиммель ўз тадқиқотларида асар ҳақида сўз юритиб, унга “Эксентрик ҳиссиётлар тасвири кундалиги”, дея таъриф беради. Жалолиддин Румийнинг ўзига хос фалсафий тизимини, услубини яратишида бу асар асосий ғоявий манба вазифасини бажарган. Анри Корбен бу асар ҳақида бундай дейди: ““Маориф” буюк шайх Баҳоуддин Валаднинг тасаввуфга оид кенг қамровли қарашларининг умумий йиғиндисидир. Биз унинг буюк ўғли ва ғоявий вориси бўлмиш Румий таълимотини тушунмоғимиз учун дастлаб “Маориф”ни мутолаа қилмоғимиз даркор”.

Коулман Баркс ва Джон Мойнинг фикрича, бу асар дастлаб экзотерик билимлар соҳиб бўлган, шундай билимларга қизиқадиган тор доирадаги кишилар жамоасига мўлжалланган. У кўп нусхада кўчирилиб, тарқатилмаган. Фақат ислом илмлари ва тасаввуф таълимотини тушунадиган тор доирадаги кишиларгагина тақдим этилган, холос. Асарнинг дастлабки нусхаси XX асрда Техронда шарқшунос олим Бадиуззамон Фурузанфар томонидан топилган. Олим уни тадқиқ этиш натижасида кейинчалик асарнинг XVI асрда турли шахслар томонидан тўпланган ва сақланган 3 нусхасини топишга муваффақ бўлади. Улардан бири Истанбул университети кутубхонасидан, бири Аё София ибодатхонасидан ва яна бир нусхаси Кўнё музейидан чиқади. Кўнё музейидан топилган нусхада хаттотлар томонидан XIV асрнинг 1-ярмида бу асардан нусха кўчирилгани битилган.

“Маориф” тадқиқоти ва таҳлили юзасидан 1954 йилда дастлабки илмий мақола кенг китобхонлар оmmasига эълон қилинди. Дастлаб у Бадиуззамон Фурузанфар томонидан таржима қилинган ва икки жилдда нашр этилган. 1964 йилда Фурузанфар нашри асосида ушбу китобни А.Ж.Арберри инглиз тилига таржима қилган ва шу тариқа асар ғарб ўқувчилари қўлига етиб борган. Кейинчалик Франклин Льюс ҳам уни мустақил таржима қилган. Эронлик яна бир исломшунос олим Ҳасан Лоҳутий асарни ўз она тилига таржима қилган. Швецариялик шарқшунос олим Фриц Майер (1912-1998) эса немис тилига ўғирилган нусхани яратган. “Маориф” “Асл матндан тuzилган Ислом тамаддуни йўналишлари” китобига ҳам кирилган [12: 171].

Маълумки, фалсафий тадқиқотларда муаззам Шарқнинг буюк алломаларидан бири ҳисобланмиш Мавлоно Жалолиддин Румийнинг илмий меросига кўп мурожаат қилинади. Унинг башарият тамаддунидаги ўрни, одамларнинг маънавий-ахлоқий ва умуминсоний қадриятларга ҳурматини оширишга қаратилган ғоялари барча замонларда ҳамма учун бирдек аҳамиятли бўлиб келган. Аммо алломадаги бундай юксакликнинг асосий манбаи – отаси Баҳоуддин Валаднинг илмий меросини ўрганиш бўйича ҳамон етарлича тадқиқот ишлари амалга оширилмагани ажабланарлидир. Бу бугунги куннинг долзарб масаласи ва ввазифасидир.

Алломанинг илмий мероси юзасидан тадқиқ этилган ишлар ниҳоятда кам бўлиб, атиги қуйдагилар амалга оширилганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Афғонистонлик румийшунос М.Сирож “Мавлоно Балхий ва унинг падари. “Маснавийи маънавий”да “Маориф” тафсири” асарини ёзиб, “Маснавийи маънавий”нинг яратилиш тарихи ва бунга Баҳоуддин Валаднинг “Маориф” китобининг таъсирини ёритган [5: 27]. Шунингдек, алломанинг илмий меросини ўрганиш ва фалсафий ғояларини тадқиқ этиш юзасидан туркиялик олимлар А.Оташ, А.Гўлпинарли, Н.Тўпбош ва М.Ўндер томонидан ҳам салмоқли ишлар амалга оширилган. Тожикистонлик файласуфлардан Х.Зиёев, М.Диноршоев ва М.Султонов “Маориф” асари бўйича мақолалар эълон қилиб, унинг таркибига кирувчи ҳикоялардан бир нечасини тожик тилига таржима қилган ҳолда ўқувчилар эътиборига ҳавола этган. Афсуски, бизга маълум тадқиқотлар рўйхати шу билан якунига етди. Фалсафа тарихи соҳасида Баҳоуддин Валаднинг сўфиёна фикрлари ва фалсафий қарашлари билан жамоатчиликни тўлароқ таништириш учун амалга оширилиши лозим бўлган ишлар ҳали жуда кўп.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Annemarie Schimmel. Ben Rūzgārīm Sen Ateş, çev.:Senail Ötügen Yayınları. – İstanbul, 2013.
2. Ahmet Eflâki. Arifen Menkebleri, (Çev.Tahsin Vazid) M.E.B. – İstanbul, 1986.

3. Bediüzzaman Fîrûzanfer, Mevlana Celâleddin, çev.:F.Nafiz Uzluk, MEB, – İstanbul, 1997.

4. Доктор Муҳаммад Хусайн Зарринкуб. Палла-палла то мулоқоти Худо. (Дар бораи зиндаги, андиша ва сулуки Мавлоно Жалолуддин Руми). – Техрон, 1373.

5. Избуллаева Г. Жалолиддин Румий асарларида юксак маънавиятли шахс тарбияси. –Т.:Фан, 2015.
6. Мирзиёев Ш. Ислом ҳамкорлик ташкилотининг Фан ва технологиялар бўйича биринчи саммитида сўзлаган нутқи.
7. Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. Ўн томлик, 10-том. –Т.:Ғафур Ғулом нашриёти, 2011.
8. Risale-i Sipehsalar (Çev.Mithat Bahari), – Istanbul, 1331.

9. Сатторий Ҳ. Румий ўтган йўл. Жаҳон адабиёти//2007. № 10.
10. Sultan Veled. Ibtidânâme, haz. Abdülbâki Gölpinarlı, Inkilap Kitaberi. – Istanbul, 2014.
11. Fûrûzanfer, Mevlana Celâleddin (Çev.Feridin Nafiz Uzluk). – Konya, 2005.
12. Холмўминов Ж. Жалолиддин Румий ва Ғарб адабиёти. Жаҳон адабиёти//2010 й., № 8.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Шарқнинг буюк алломаси, ўз даврида Султон ул-Уламо номи билан шуҳрат қозонган зот Баҳоуддин Валаднинг ҳаёти, фалсафий таълимоти ва илмий мероси ҳақида сўз боради. **Таянч сўзлар:** тасаввуф, шарият, руҳий қамолот, фикр, воиз, сўфизм, маънавий мерос.

♦ **Annotation:** This article deals with the life, philosophical teachings and scientific heritage of the great scholar of the East, Bahovuddin Valad, who became famous in his time as Sultan ul-Ulama.

♦ **Аннотация:** В статье рассматривается жизнь, философские учения и научное наследие великого ученого Востока Бахауддина Валада, прославившегося в свое время как Султануль-улама.

“SAHIHUL BUXORIY”DA KELGAN HADISLARDAGI فَجْرُ (shafaq, tong) SO‘ZINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

JASUR TEMIROV

SamDCHTI

o‘qituvchisi

(O‘zbek va ingliz tillari misolida)

O‘zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan bir sharoitda turli konfessiya vakillari bilan muloqot qilishning yuksak madaniyatiga erishishi katta ahamiyat kasb etadi. Buning hosilasi o‘laroq, Imom Buxoriy ilmiy merosini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar nafaqat o‘zbek tilshunosligida, balki turkologiyada, hatto jahon tilshunosligida ham davom etmoqda. Biroq bizning nazarimizda ushbu ilmiy meros to‘laligicha arab tilida yoki bo‘lmasa o‘zbek tilida hamda ingliz tahlillarida alohida-alohida ko‘rib chiqilgan. O‘zbek, arab va ingliz tillarida qiyosiy jihatdan yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Shu bois Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislarida vaqt o‘rsatkichlarini qiyosiy jihatdan o‘rganishni o‘z oldimizga maqsad qildik.

2018-yil 16-aprelda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti-ning “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni asosida Samarqandda Hadis ilmi maktabi tashkil etildi. Bu kelajagimiz quruvchilari bo‘lmish yoshlarimiz zaruriy bilimlarni olishiga keng imkoniyatlar eshigini ochdi.

Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislar ijtimoiy hayotda uchraydigan turli diniy va dunyoviy masalalarning yechimini hal qilishda Qur’oni karimdan keyingi ikkinchi asosiy manba hisoblanadi. Ularning leksik tizimi rang-barang bo‘lib, oziga xos semantik xususiyatlarni namoyon etadi. Boshqa tildagi tarjimalarga qiyoslaganimizda bunga ishonch hosil qilamiz.

Xususan, hadislardagi فَجْر (fajr) termini tong, tongning boshlanishi, bomdod vaqti kabi bir qancha ma’noni bildiradi. Masalan:

قد انفجر الصُّبحُ، و تفجّر، و انفجر عنه الليل. [9: 395]

Tong otdi, kun yorildi, tun undan chekindi. Chunki tun chekinib o‘rnini tong egallaydi. Tundan keyin tongning otishini kun yorildi, deb ham ataladi.

Shuning uchun bomdod nomi bilan فَجْر (fajr) nomi bilan atashgan, chunki u kunning chiqishini belgilaydi.

فَجْر – tong, bomdod so‘zini Sahihul Buxoriyda kelgan مرفوع (bosh kelishik), منصوب (tushum kelishik), مجرور (qaratqich) kelishiklari orqali tahlil qilamiz.

مرفوع bosh kelishikda فَجْر (fajr) tong so‘zining leksik semantik tahlili.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «لَا يَمْنَعُ أَحَدُكُمْ – أَوْ أَحَدًا مِنْكُمْ – أَنْ يَلَّاحِلَ مِنْ سَحْوَرِهِ، فَإِنَّهُ يُؤَدِّنُ – أَوْ يُثَادِي لَيْلًا – لِيَرْجِعَ قَائِمًا، وَ لَيْسَ أَنْ يَقُولَ الْفَجْرُ أَوْ الصُّبْحُ وَقَالَ بَعْضُهُمْ وَ رَفَعَهَا إِلَى قَوْفٍ وَ طَاطَا إِلَى أَشْفَلٍ [حَتَّى يَقُولَ هَكَذَا]. [11: 135]

Abdulloh ibn Mas’ud roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Nabi sollallohu alayhi vasallam: Bilolning azoni birortangizni saharligidan to‘xtatmasin. Chunki u sizning bedoringizni (dam olishga yoki saharlik qilishga) qaytarish va uxlayotganingizni uyg‘otish uchun kechasi azon aytadi. “Tong otdi” yoki “Subh kirdi” deyish uchun emas”, dedilar va barmoqlarini tepaga ko‘tarib, pastga tushirib, (subhi sodiq bilan subhi kozibning farqiga) ishora qildilar” [4: 502].

Ingliz tilida qilingan tarjimada esa: Narrated ‘Abdullah bin

Mas’d رضي الله عنه The Prophet ﷺ said, “The Adhan pronounced by Bilal should not stop you from taking Sahur, for he pronounces the Adhan at night, so that the one offering the late night prayer (Tahajjud) from among you might hurry up and the sleeping from among you might wake up. It does not mean that Al-Fajr (dawn or morning) has started”. Then he (the Prophet ﷺ) pointed with his fingers and raised them up (towards the sky) and then lowered them (towards the earth) like this (Ibn Mas’ud imitated th gesture of the Prophet 219 :8) [8].

Ushbu hadisi sharifda فَجْر (fajr) tong so‘zi semantik jihatdan o‘zbek va ingliz tilida tong otdi ma’nosida kelmoqda. Tong so‘zi leksik jihatdan فاعل ish – harakat bajaruvchisi bo‘lgani uchun مرفوع bosh kelishikda kelgan.

و عَنْ غَائِثِ بْنِ قَالَتْ «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا سَكَتَ الْمُؤَذِّنُ بِالْأُولَى مِنْ صَلَاةِ الْفَجْرِ قَامَ فَكَرَعَ رُكْعَتَيْنِ خَفِيفَتَيْنِ قَبْلَ صَلَاةِ الْفَجْرِ، بَعْدَ أَنْ يَسْتَبِينَ الْفَجْرَ، ثُمَّ اضْطَجَعَ عَلَى شِقْوِهِ الْأَيْمَنِ، حَتَّى يَأْتِيَهُ الْمُؤَذِّنُ لِلْإِقَامَةِ». [11: 135]

Oisha roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Muazzin bomdod namoziga birinchi (azon) aytib bo‘lgach, tong yorishgandan keyin Rasululloh sollallohu alayhi vasallam turib, bomdod namozidan oldin yengilgina ikki rakaat namoz o‘qir edilar. Keyin muazzin iqoma uchun u zotning oldilariga kelguncha, o‘ng tomonlariga yonboshlar edilar” [4: 504].

Ushbu hadisi sharifda tong so‘zi uch marta zikr qilingan. Birinchi va ikkinchi tong so‘zi (muzofun ilayhi) qaratqichda qaralmish bo‘lib kelmoqda. Uchinchi o‘rinda esa يَسْتَبِينَ fe’liga (foil) ish – harakat bajaruvchisi bo‘lib kelmoqda. Semantik jihatdan esa فَجْر bomdod namozi ma’nosida kelgan.

عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: حَدَّثَنِي حَفْصَةُ: «أَنَّهُ كَانَ إِذَا أَدَّنَ الْمُؤَذِّنُ وَ طَلَعَ الْفَجْرُ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ». [11: 238]

Ibn Umar roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Hafsaning menga aytishicha, u zot tong otib, muazzin azon aytganda, ikki rak’at namoz o‘qib olar edilar” [5:185].

Ushbu hadisidagi طَلَعَ (chiqdi) fe’li tong chiqdi ma’nosida kelmoqda. Chunki طُلُوع (chiqish) insonni rozi qiladigan narsalar uchun keladi. Misol: طلع البدر وطلع الصباح To‘lin oy ko‘tarilib, tong otmoqda.

Arab she’riyatida ham فَجْر so‘zi turli xil vositasida badiiy talqin qilinadi.

طلعت عليّ و الأحوال سوّد ، كما طلع الصباح على الظلام

Mening tang ahvolim yaxshilandi, Xuddiki qorong'ulikda tong otganidek.

Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam Tabukdan qaytganlarida Sahobalar aytgan nashidni ham misol qilishimiz mumkin.

طَلَعَ الْبَدْرُ عَلَيْنَا ، مِنْ ثِيَابِ الْوَدَاعِ

Bizga Vado' vodiysidan to'lin oy chiqdi.

Ingliz tilidagi tarjimasida esa:

O the white moon rose over us

From the valley of Wada'

Ushbu misollar orqali طَلَعَ fe'li فجر (fajr) so'zi bilan birga keladigan va tong otdi ma'nosini ifoda qiladigan fe'l ekanligi namoyon bo'ladi.

أَنَّ عَائِشَةَ وَ أُمَّ سَلَمَةَ عَنهُمَا: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يُدْرِكُهُ الْفَجْرُ وَ هُوَ جُنُبٌ مِنَ الْإِسَاءِ، ثُمَّ يَغْتَسِلُ وَ يَصُومُ». [11:383]

Oisha va Ummu Salama roziyallohu anhumo: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam junub bo'lgan hollarida tong otib qolar, so'ng g'usl qilardilar va ro'za tutardilar" [5: 644].

Ushbu hadisi sharifda الْفَجْرُ kalimasi يُدْرِكُ fe'liga foil (ish-harakat bajaruvchisi) vazifasida kelmoqda ma'no jihatidan esa tong ma'nosini bildiriyapti.

tushum kelishikda kelgan فجر (fajr) tong so'zining leksik semantik tahlili.

أَنَّ عَائِشَةَ قَالَتْ لَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يُصَلِّي الْفَجْرَ، فَيَشْهَدُ مَعَهُ نِسَاءٌ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ مُتَلَفِّعَاتٍ فِي مُرُوطِهِنَّ، ثُمَّ يَرْجِعْنَ إِلَى بُيُوتِهِنَّ مَا يَعْرِفُهُنَّ أَحَدٌ». [11:91]

Oisha roziyallohu anho aytadi: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam bomdod o'qir edilar. Mo'mina ayollar ham mirtlariga o'rangan holda u zot bilan birga hozir bo'lishardi. So'ng uylariga qaytishar ekan, ularni hech kim tanimas edi" [4:363].

وَعَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: "مَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ صَلَّى صَلَاةً بَعْدَ مِيقَاتِهَا إِلَّا صَلَاتَيْنِ: جَمَعَ بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ، وَ صَلَّى الْفَجْرَ قَبْلَ مِيقَاتِهِ". [11:338]

Abdulloh Ibn Mas'ud roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "Nabi sollallohu alayhi vasallamning ikki namozdan boshqa namozni o'z vaqtidan boshqa paytda o'qiganlarini ko'rmadim: shom bilan xuftonni jamladilar va bomdodni (odatdagi) vaqtidan oldin o'qidilar" [5:503].

وَعَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ: أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ كَعْبٍ قَالَ سَمِعْتُ كَعْبَ بْنَ مَالِكٍ يُحَدِّثُ حِينَ تَخَلَّفَ عَنْ تَبُوكَ: وَ تَهَيَّأَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنْ كَلَامِنَا، وَ آتَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَاسْتَلِمَ عَلَيْهِ، فَأَقُولُ فِي نَفْسِي: هَلْ حَرَّكَ شَفَتَيْهِ بِرَدِّ السَّلَامِ أَمْ لَا؟ حَتَّى كَحَمَلْتُ خَمْسُونَ لَيْلَةً، وَ أَذَّنَ النَّبِيُّ ﷺ بِتَوْبَةِ اللَّهِ عَلَيْنِ حِينَ صَلَّى الْفَجْرَ». [11:6278]

Abdulloh ibn Ka'b aytadi: "Ka'b ibn Molikning Tabukdan qolib ketgan paytini so'zlab berayotganini eshitganman: "Rasululloh (s.a.v) biz bilan gaplashishdan qaytardilar. Rasululloh (s.a.v) ning huzurlariga kelib, salom berar edim, ichimda "Alik olishga lablarini qimirlatdilar, yo'qmi?" der edim. Nihoyat, to'liq ellik kun bo'ldi va Nabi (s.a.v) bomdod namozini o'qigan paytlari Alloh

¹ Mirt – ipakdan yoki ipak va yumgdan to'qiladigan yo'l-yo'l ustki en kiyim (yaxlit mato).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibrohimov. N. "Al-Qomus" Arabcha – o'zbekcha qomusiy lug'at. II juz. G'afur Gulom nashriyoti, T., 2017.
2. Murodov D. "Hadisshunoslik atama va iboralari" (qisqa izohli lug'ati). – T., Fan nashriyoti, 2009.
3. Uvatov U. "Buyuk muhaddislar: Imom al Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termizi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, – T., 1998.
4. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Oltin silsila (Sahihul Buxoriy)" 1-juz Hilol-nashr nashriyoti, –T., 2013.
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf "Oltin silsila (Sahihul Buxoriy)" 2- juz. Hilol-nashr nashriyoti, –T., 2013.

tavbamizni qabul etganini e'lon qildilar".

فجر (fajr) tong so'zining leksik semantik tahlili.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: يَتَعَايُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةُ اللَّيْلِ وَ مَلَائِكَةُ النَّهَارِ وَ يَتَجَمَعُونَ فِي صَلَاةِ الْفَجْرِ وَ صَلَاةِ الْعَصْرِ، ثُمَّ يُنَاقِشُونَ الدِّينَ بَيْنَهُمْ فَيَسْأَلُهُمْ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِهِمْ: كَيْفَ تَرَكْتُمْ عِبَادِي؟ فَيَقُولُونَ: تَرَكْنَاهُمْ وَ هُمْ يُصَلُّونَ، وَ أَتَيْنَاهُمْ وَ هُمْ يُصَلُّونَ [11:123].

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam dedilar: "Sizlarni kechasi bir toifa, kunduzi bir toifa farishtalar galma-gal kuzatib boradi. Ular bomdod namozida va asr namozida to'planishadi. So'ng sizlar bilan tunaganlari ko'tariladi. U zot O'zi yaxshi bilsa ham, ulardan: "Bandalarimni qay holda tark qildingiz?" deb so'raydi. "Ularni namoz o'qiyotgan hollarida tark qildik, borganimizda ham namoz o'qishayotgan edi", deyishadi" [4:465].

وَكَانَ سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ، يَقُولُ: كُنْتُ أَتَسَحَّرُ فِي أَهْلِي، ثُمَّ يَكُونُ سُرْعَةً بِي أَنْ أَذْرُكَ صَلَاةَ الْفَجْرِ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ. [11:127]

Sahl ibn Sa'd roziyallohu anhu aytadi: "Oilam bilan saharlik qilardim, keyin bomdod namozini Rasululloh sollallohu alayhi vasallam bilan o'qish uchun shoshib qolar edim" [4:478].

Abu Hurayra roziyallohu anhu va Sahl ibn Sa'd roziyallohu anhudan kelgan ushbu hadisi shariflarda فجر (fajr) tong so'zi izofa qaratqichli aniqlovchi vazifasida kelgani uchun qaratqich-tushum kelishigida kelmoqda. Ma'no jihatidan esa bomdod namoziga dalolat qilyapti.

وَعَنْ أَبِي مَسْعُودٍ، قَالَ «قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ ﷺ إِنِّي لَأَتَأَخَّرُ عَنِ الصَّلَاةِ فِي الْفَجْرِ بَمَا يُطِيلُ بِنَا فَلَا نَفِيَّهَا، فَغَضِبَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَا رَأَيْتُهُ غَضِبَ فِي مَوْضِعٍ كَانَ أَحَدُ غَضَبَاتِهِ يَوْمَئِذٍ ثُمَّ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ مِنْكُمْ مُتَفَرِّقِينَ، فَمَنْ أَمَّ النَّاسَ فَلَسَجُوزٌ، فَإِنْ خَلَفَهُ الضَّعِيفُ وَ الْكَبِيرُ وَ ذَا الْحَاجَةِ ». [11:149]

Abu Mas'ud roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "Bir kishi: "Ey Allohning Rasuli, falonchi cho'zib yuborayotgani sababli tongda namozga chiqmayapman", dedi. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam g'azablani ketdilar. Biror joyda u zotning o'sha kundagidan qattiq g'azablanganlarini ko'rmaganman. Keyin u zot: "Ey odamlar! Orangizda bezdiruvchilar bor (ekan). Kim odamlarga imom bo'lsa, yengil qilsin. Chunki uning ortida zaiflar, keksalar va yumushlilar bor", dedilar" [4:549].

وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَقْرَأُ فِي الْجُمُعَةِ فِي صَلَاةِ الْفَجْرِ أَلَمْ تَنْزِيلَ السَّجْدَةِ، وَ هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ. [11:182]

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "Nabi sollallohu alayhi vasallam juma kuni bomdod namozida "Alif lam mim. Tanzil..." – sajda (surasi)ni va "Hal ata 'alal-insan"ni qiroat qilar edilar"[5:14].

Hadislardagi arab tilida vaqt ko'rsatgichlari vazifasida kelgan (فَجْرٌ) tong so'zini o'zbek va ingliz tillariga qiyoslaganimizda har bir tilning o'ziga xosligidan kelib chiqib, alohida bir mazmunni ifoda etishiga guvoh bo'ldik. Xulosa qilib aytganda, Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislarda vaqt ko'rsatkichlari vazifasida kelgan so'zlar leksik-semantik, badiiy va tarixiy nuqtai nazardan chuqur ma'no-mazmunni ifodalaydi, turli grammatik qoidalarga mos holda o'zgarib turadi. Bu jihatlarni arab va o'zbek tillarida qiyosiy o'rganish, ilmiy tadqiq etish tilshunoslikdagi muhim vazifalardan sanaladi.

6. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf "Oltin silsila (Sahihul Buxoriy)" 3-juz. Hilol-nashr nashriyoti, –T., 2013.

7. Владимир Абдулла Нирша. "Сахих аль-Бухари". В 2-х т. 1-е изд. – М.: Благотворительный фонд «Ибрагим бин Абдулазиз аль Ибрагим», 2002.

8. Dr.Muhammad Muhsin Khan, "Sahih al-Bukhari Arabic – English" Maktaba Darus-salam, Ar-Riyadh, 1994.

9. المحكم و المحيط الأعظم " ابن سيدة (7/ج 395)"

10. الخليل بن أحمد الفراهيدي، المعاجم و القواميس، 2007.

11. أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري، "صحيح البخاري"، دار كتاب العربي، بيروت لبنان، 2016م، 1728ص

♦ **Аннотация:** Maqolada Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadislardagi فَجْرُ – tong so'zining leksik-sematik xususiyatlari ilmiy jihatdan tekshirilgan. Bu so'zning hadislarda turli o'rinlarda turli ma'no qatlamlarini ifodalab kelishi, o'zbek va ingliz tillari grammatik ko'rsatkichlari asosida qiyosiy tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** fajr, mirt, marfu, mansub, majrur, subh, solat, tulu, leksika, semantika, izofa, maf'ul, foil.

♦ **Annotation:** The article scientifically examines the lexical and semantic features of the word فَجْرُ – morning in the hadiths narrated by Imam Bukhari. **Key words:** fajr, mirt, marfu, mansub, majrur, subh, salat, tulu, lexicon, semantics, idāfa, maf'ul, foil.

♦ **Аннотация:** В статье научно исследованы лексико-семантические особенности слова فَجْرُ – рассвет в хадисах, рассказанных Имамом Бухари. **Ключевые слова:** фаджр, мирт, марфу, мансуб, маджрур, субх, солат, тулу, лексика, семантика, изофа, маф'ул, фоил.

“ЗИЖИ ХОҚОНИЙ” БОШҚА “ЗИЖ”ЛАРНИНГ КЎЧИРМАСИМИ?

БОТИРЖОН АБДУЛЛАЕВ

ЎЗР ФИ ШИ кичик илмий ходими

Жамшид Кошийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти Деҳлидан Дамашққача ва Орол денгизидан Форс кўрфазигача бўлган (Ироқи аҷам) ва Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги тарихига назар соламиз. Эронни Шохруҳ тасарруф этгани, Мовароуннаҳрни эса Улуғбек бошқаргани сабабли олимнинг бутун фаолияти тўлиқ шу салтанат доирасида, уларнинг хизматида бўлган.

Темур ва темурий шахзодаларнинг илм-маърифатга муносабати ижобий бўлгани туфайли ўша замонда илм-фан энг юқори поғонага кўтарилди, десак, муболаға бўлмайди. Бунинг ўша даврларда ва ундан кейинги юз йилликда тасниф этилган асарлар, улар қўрдирган сон-саноксиз илм даргоҳлари ва расадхона мисолида билиш мумкин. Мирзо Улуғбекнинг илм-фан ривожига борасида олиб борган фаолияти натижасида фаннинг кўп соҳаларида, айниқса, фалакиёт (астрономия) илми соҳасида ажойиб ишлар қилинди [1: 34]. У қўрдирган расадхонанинг ўзида юзлаб олимлар ишлагани маълум.

Темурийларнинг, хусусан, Улуғбекнинг илму маърифат ривожига қўшган ҳиссаси бекиёсдир. Зеро, илм-фанга шароит бўлмаган жойда аҳли илмнинг катта жамоаси йиғилмаслиги ва кўплаб олимларнинг етишиб чиқмаслиги ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Темурийлар даврида бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон маданият маънавий ҳаётидаги ривожланиш бу ҳудудда IX-XII асрларда кузатилган тараққиёт сингари бўлиб, ўзига хос ренессанс ҳисобланади [2: 156-175].

Ўша ренессанснинг самараларидан бири Темурийлар давридаги илк астрономик асар бу Жамшид Кошийнинг “Зижи Хоқоний” сидир.

“Зижи Хоқоний”нинг тузилиши

“Зижи Хоқоний” умумий кириш ва 6 мақоладан иборат [3]. Биринчи мақола машхур тарихлар ҳақида бўлиб, у муқаддима ва 4 бобдан ташкил топган. Унда 5 та тарихий (миллий, яхуди, хижрий, яздигардий, хитой-уйғур) тақвимлар ҳақида маълумот ва улардан фойдаланиш қоидалари мавжуд.

Иккинчи мақола муқаддима ва 2 бобдан иборат. Унда тригонометрик ва астрономик функциялар, синус, ўқ, оғма ва тўғри чиқишлар ҳақида сўз юритилиб, уларга доир қоидалар келтирилади.

Учинчи мақолада тақвимлар, юлдузларнинг ўрни ва уларга тааллуқли нарсалар ҳақида, хусусан, кўёш, ой, бешта сайёра ҳаракатлари ва улар учун ҳисоблаш йўллари баён этилади.

Тўртинчи мақола муқаддима ва икки бобдан иборат бўлиб, унда астрономияга оид улкан муаммолар, машхур ёйлар ечими устидаги амаллар ҳақида сўз юритилади.

Бешинчи мақола муқаддима ва 2 бобдан таркиб топган бўлиб, турли маълумотлар асосида толеълари аниқлаш, кўпроқ астрологик масалаларга оид - шахслар ва умуман дунёдаги кўп воқеалар таҳқиқи бағишланган.

Олтинчи мақола муқаддима ва 2 бобдан иборат бўлиб, унда илми нўжумга оид бошқа (қолган) амаллар ҳақида бахс юритилади.

Гумон ва ечим

Баъзиларнинг “Зижи жадида Ғурагоний”нинг асосини “Зижи Хоқоний” ташкил этади, деган ёки шунга ўхшаш бошқа барча гумонларини қанчалик тўғри ё нотўғрилигини аниқлашга ҳаракат қилайлик. Бунинг учун Кошийнинг “Зижи Хоқоний” ва Улуғбекнинг “Зижи жадида Ғурагоний” асарларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига бир назар солайлик.

Улуғбекнинг “Зижи” иси умумий кириш ва 4 та мақоладан иборат. “Зижи Хоқоний” эса, умумий кириш ва 6 та мақоладан ташкил топган.

“Зижи Ғурагоний”нинг назарий қисми тахминан 17 ғоизни, жадвал қисми эса 83 ғоизни ташкил этади. “Зижи

Хоқоний”нинг тақрибан 45 ғоизи назарияга, қолган 55 ғоизи эса жадвалларга бағишланган.

Иккала “Зижи”нинг биринчи, иккинчи ва учинчи мақоалари мавзу жиҳатидан бир-бирига яқин, лекин қамров (ҳажм ва мавзунинг ёритиш) жиҳатидан ҳар хил.

“Зижи Хоқоний”нинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи мақоаларидаги кенг ёритилган масалалар “Зижи Ғурагоний”нинг мақоаларида тарқоқ кўринишда қисқароқ берилган.

“Зижи Ғурагоний”даги турк-уйғур вақт ўлчаш услуби “Зижи Хоқоний”дан олдинги маълум бўлиб турибди. Ўз навбатида Коший уни Носириддин Тусийнинг “Зижи Элхоний”сидан олган [4: 234-237].

Улуғбек хитой вақт ўлчовлари ва ҳайвонлар номлари билан боғлиқ олтиш йиллик даврий тақвимида катта эътибор бериб, кўпроқ тўхталади. Бу масалада ҳам Улуғбек кўп маълумотларни “Зижи Хоқоний”дан олгани кўринади. Коший эса уни “Зижи Элхоний”дан олган.

“Зижи Ғурагоний”да мучал ва хитой “чоғ”лари ҳақида кенг маълумот берилган. Мучал ва хитой “чоғ”лари ҳақида “Зижи Хоқоний”да эса биринчи мақолада айтилган.

Улуғбек “зиж”ида 1018 юлдузнинг ўрни ўрганилиб, аниқланган. Кошийникида эса 60 та юлдузнинг координатаси берилган.

“Зижи Ғурагоний”да 699 та шаҳар ва аҳоли пунктнинг кенглик ва узунлиги аниқланган бўлса, “Зижи Хоқоний”да 513 тасиники берилган.

Улуғбек ҳисоб-китобларда бирлик айлана, яъни радиуси бир бирликка тенг айланадан фойдаланади. Коший эса $R=60$ дан фойдаланган.

Улуғбек синуснинг бир градусининг қийматини $0^{\circ}1'2''49'''$ $43''11'14''44'''16''26''$ деб топади. Коший эса уни $0^{\circ}1'2''49'''43''11'14''44'''16''26''12''30''$ деб ҳисоблайди.

Тўғри, баъзи жумлалар, масалан йил ва ойнинг таърифида бир хилдаги сўзлар ишлатилган [5]. Бунинг ҳеч ажабланишлик жойи йўқ. Чунки, бир нарсанинг таърифи икки хил бўлиши амри маҳол, айниқса аниқ фанларда.

Кеннедининг айтишича, Улуғбек Беруний, Тусий, Шерозий ва Кошийнинг “Зижи”дан фойдаланиш билан бирга, улардаги маълумотларни текшириб кўриб, янада аниқроқ қийматларни топиб олган. Жумладан, у: “Кошийнинг жадвалидан кўра Улуғбекники аниқроқ”, дейди [6: 2].

Машхур тўртта “Зижи”ни мақоалар (бўлимлар) бўйича жадвалга солиб қиёслаб кўрайлик:

Мақоаларнинг сони	“Зижи Шохжаҳоний”	“Зижи Элхоний”	“Зижи Ғурагоний”	“Зижи Хоқоний”
1	Тарихлар, яъни эралар ҳақида	Тарихлар, яъни эралар ҳақида	Тарихлар, яъни эралар ҳақида	Тарихлар, яъни эралар ҳақида
2	Вақтни аниқлаш ҳақида.	Сайёраларнинг ҳаракатини аниқлаш ҳақида.	Вақтни аниқлаш ҳақида.	Геометрияга оид тушунча, қоидалар ҳақида.
3	Сайёраларнинг ҳаракати ҳақида.	Вақтни аниқлаш ҳақида.	Сайёраларнинг ҳаракатини аниқлаш ҳақида.	Сайёраларнинг ҳаракатини аниқлаш ҳақида.

4	Астрономи- янинг бошқа масалалари ҳақида	Астрономиянинг бошқа масалалари ҳақида.	Астрономи- янинг бошқа масалалари ҳақида.	Машҳур ёйларни аниқлаш ҳақида.
5				Вактни аниқлаш ҳамда қисман астрология масаласи ҳақида.
6				Астрономия ва астрологияга оид масалалар ҳақида.

Кўриниб турибдики, “Зижи Хоқоний” бошқаларидан мавзулари бўйича ҳам кескин фарқ қилади. Гарчи “Зижи Хоқоний”дан бошқаларининг мақолалари мавзулари бир-бирига яқин эса-да, ичидаги маълумотлар, албатта, бир хил эмас.

Баъзилар “Зиж”лар нуқул бир-бирини такрорлаб келади, деб даъво қилади. Бу фикр тўғри эмас. Қуйидаги жадваллардан буни билиб олиш мумкин. Уларда мисол тариқасида 11 та шаҳарнинг узунлама ва кенгламасини келтирамиз:

“Қонуни Масъудий”, “Зижи Элхоний” ва “Зижи Хоқоний”да бу 11 та шаҳар узунлама ва кенгламаси ичида фақат битта шаҳар – Аданники бир хил, холос.

“Қонуни Масъудий” ва “Зижи жадиди Ғурагоний”да икки-тагина шаҳарники бир хил.

“Зижи Элхоний” ва “Зижи жадиди Ғурагоний”да саккиз-тасиники бир хил. Бу иккаласининг ҳисоб-китобини бир-бириникига яқин ва бошқа “Зиж”ларга нисбатан аниқроқ, дейиш мумкин. Чунки, булардаги ўлчаш ускуналари ва шароитлари деярли бир хил.

“Зижи Элхоний” ва “Зижи Хоқоний”да учтасиники бир хил. “Зижи жадиди Ғурагоний” ва “Зижи Хоқоний”да эса учтасиники бир хил.

Бу жадваллардан юқорида айtilган ноўрин даъволар мутлақо ҳақиқатга тўғри келмаслиги очиқ-ойдин кўриниб турибди.

Бундан ташқари, “Зижи Ғурагоний”да 699 та шаҳар ва аҳоли пунктнинг кенглик ва узунликлари аниқланган бўлса, “Зижи Хоқоний”да 513 тасиники берилган. Беруний 605 та

шаҳар координатасини аниқлаб келтирган.

Шаҳар номи	“Қонуни Масъудий”		“Зижи Элхоний”		“Зижи жадиди Ғурагоний”		Ҳозирги замон ҳисобида		“Зижи Хоқоний”	
	λ	φ	λ	φ	λ	φ	λ	φ	λ	φ
Миср			63°20'	30°20'	63°20'	30°20'	67°23'	30°24'	63°00'	30°20'
Мадина	77°30'	24°00'	75°20'	25°00'	75°20'	25°00'	75°36'	24°28'	75°20'	24°50'
Адан	76°00'	11°00'	76°00'	11°00'	76°00'	11°00'	81°01'	12°46'	76°00'	11°00'
Макка	77°00'	21°20'	77°00'	21°40'	77°00'	21°40'	75°49'	21°25'	77°10'	21°40'
Мадоин	80°30'	20°00'	82°00'	33°10'	72°00'	33°10'	82°13'	31°36'	80°20'	33°00'
Бағдод	80°00'	33°25'	82°00'	33°25'	80°00'	33°25'	80°38'	33°06'	80°15'	33°20'
Восит	81°32'	32°20'	81°30'	42°50'	81°30'	32°20'	81°68'	32°41'	81°30'	34°20'
Басра	84°00'	31°00'	84°00'	30°00'	84°00'	30°00'	83°80'	30°29'	84°00'	30°00'
Ҳазорасф	”	”	95°00'	41°00'	95°00'	41°00'	97°06'	41°19'	95°20'	41°10'
Кошон	87°20'	34°00'	86°00'	34°00'	86°00'	34°00'	87°44'	33°59'	101°35'	42°00'
Шош	99°10'	42°30'	109°00'	42°30'	109°00'	42°30'	105°27'	41°18'	109°00'	42°30'

Хулоса шуки, баъзилар даъво қилганидек, “Зижи Ғурагоний” “Зижи Хоқоний”нинг ёки бошқа “зиж”ларнинг кучирмаси эмас, балки Улуғбек “Зижи Хоқоний”дан илҳомланиб, уни такомиллаштириб ва мукаммал кузатиш асбоблари ва услублари билан ўз давригача бўлган барча “зиж”лар маълумотларини энг аниқ даражада ўлчаб, тартибга солиб, бир асар яратган. Ундаги аниқликлар ҳозирги замон ҳисоб-китоблари билан беллаша оладиган даражада бўлди. Ўз навбатида “Зижи Хоқоний” ҳам Темурийлар давридаги илк астрономик асар бўлиши билан бирга ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан мукаммал ва мустақил асардир. Чунончи муаллифнинг ўзи “Мифтоҳ ал-хуссаб” асарида бу китоби ҳақида: “Мен “Зижи Хоқоний” фи такмили зижи Элхоний” номлик “зиж” туздим ва унда бошқа “зиж”ларда топилмайдиган хандаса (геометрия) далиллари билан мунажжимлар амалларининг ҳаммасини истинбот (исботлаб, барқарор) қилдим”, деб ёзади[7: 262-267]. Шунинг учун Коший “Зиж”и мустақил “Зиж” ҳисобланади.

Ислом олимлари ёзган ҳар бир “зиж” алоҳида бир мустақил асардир. Агар шундай бўлмаганида, бу авваламбор буюқ цивилизация вакилларининг шаънига тўғри келмас эди, ёки бирор мунаққид қаттиқ танқид остига олган бўлар эди. Ваҳоланки бунақа ҳолат бўлмаган. Тўғри, баъзи ўринларда баъзи маълумотлар кейинги асарларда аввалгиларидан олинган жойлари бор. Воқеликда ҳақиқати бир хил нарса-ларда ўз-ўзидан шундай бўлиши турган гап.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Т.Н.Кары-Ниязов. Астрономическая школа Улугбека. – М.: 1950.
2. Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Т.: Академия, 2000.
3. Жамшид Коший. “Зижи Хоқоний дар такмили Зижи Элхоний”. – Лондон, Индия оффис, № 2232.
4. Мамедбейли Г.Д. Основатель Марагинской обсерватории Насиреддин Туси. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. – Баку, 1961.
5. Жамшид Коший. –Истанбул. Аё Сүфия, №2692,
6. David A.King and Julio Samsó, with a contribution by Bernard R. Goldstein. Astronomical Handbooks and Tables from the Islamic World (750-1900): an Interim Report. Suhayl. International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation/ 2001. Vol. 2, p.
7. Ҳожи Халифа. “Кашфуз-зунун”. 2 жилд. –Истанбул.: Маориф, 1941.

♦ **Аннотация:** Мақолада Жамшид Кошийнинг “Зижи Хоқоний” асари ўзидан олдин ёзилган “зиж”лардан кўчириб ёзилганми ёхуд ўзи мустақил ёзилган асарми шу тўғрисида баҳс юритилади. Жумладан “Зижи Элхоний”, “Зижи жадиди Ғурагоний” сингари асарлар билан солиштириб кўрилади. **Таянч сўзлар:** Зиж, “Зижи Элхоний”, “Зижи жадиди Ғурагоний”, “Зижи Хоқоний”, Тусий, Улуғбек, Коший, Темурийлар, 11 шаҳар, узунлама, кенглама.

♦ **Annotation:** The article discusses whether the work of Jamshid Kashi “Ziji Haqqani” was copied from the “Zij” written before him or whether it is an independent work. In particular, he is compared with such works as “Ziji Elkhaniy”, “Ziji Jadidi Goragoniy”. **Key words:** Zij, “Ziji Elkhaniy”, “Ziji Jadidi Goragoniy”, “Ziji Khaqaniy”, Tusi, Ulugbek, Kashi, Temurids, 11 cities, longitudinal, latitudinal.

♦ **Аннотация:** В статье обсуждается, было ли произведение Джамшида Каши «Зиджи Хаккани» скопировано с написанных до него «зидж» или это самостоятельное произведение. В частности, оно сравнивается с такими произведениями, как «Зиджи Эльхони», «Зиджи джадида Горогони». **Ключевые слова:** Зидж, «Зиджи Эльхони», «Зиджи джадида Горогоний», «Зиджи Хокони», Туси, Улуғбек, Каши, Тимуриды, 11 городов, долготный, широтный.

ЎРТА АСР МАНБАЛАРИДА ФАРҒОНАЛИК ОЛИМЛАР ҲАҚИДА

ЗОҲИДЖОН ИСЛОМОВ
Ўзбекистон халқаро ислом
академияси профессори, фил.ф.д.

Қадимги Мовароуннахр ўзининг юксак илмий салоҳияти, ривожланган, ҳунармандчилиги, гўзал табиати, лаззатли мевалари, йирик шаҳарлари, серқирра маданияти билан ажралиб туради. Бундай ривожланган маданий ҳолатнинг юзага келишига кўплаб олимлар ўз таъсирини кўрсатган. Фарғона водийси Мовароуннахрнинг ўзига хос аҳамиятга молик ҳудудларидан саналади. Жумладан, минтақада ўтроқ маданий марказларнинг кўплиги, маҳаллий халқларнинг динлар ва маданиятларга бағрикенгликдаги муносабати, қадимий Буюк Ипак йўлининг мазкур минтақа маданий марказларидан мунтазам ўтганлиги ушбу ҳолатнинг нақадар муҳимлигини кўрсатади.

Турли фан соҳаларида баракали ижод қилган олимлар ҳақидаги муҳим маълумотлар Абу Саъд Абдулкарим Самъоний(1179-1229)нинг «Китобу-ал-ансоб», Ёқут Ҳамавий(1179-1229)нинг «Иршоду-л-ариб ила маърифати-ла-адиб», «Муъжаму-л-булдон», «Муъжаму-л-удабо», Ҳожи Халифанинг «Кашфу-з-зунун», Жамолиддин Қифтий(1167-1248)нинг «Инбоху-р-рувот ала анбои-н-нуҳот» каби юзлаб мавсувий асарларда келтирилган. Мазкур манбаларда турли илмий марказларда шаклланган қуръоншунос, ҳадисшунос, мутакаллим, фақиҳ, тилшунос, адабиётшунос, луғатшунос каби олимлар ҳамда улар асарлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Жумладан, Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг «Китобу-л-ансоб» асарида 30 га яқин фарғоналик олимлар ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

ФИЛОЛОГИЯ

Тилшунос олим Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Қосим Ахсикасий. Унинг ижодига мансуб гўзал шеърлар мавжуд. Манбаларда таъкидланишича, олим ўта тақводор, келишган қоматли, хуш сийратли киши бўлган. Шунингдек, тарихга оид китоблари ҳам танилган. Ахсикасда Абул Қосим Махмуд ибн Муҳаммад Суфийдан сабоқ олган. Ақсода 520/1127 йилда вафот этган.

Абу Рашод Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим Ахсикасий адиб, фозил сифатида танилган ва кўплаб олимлар ундан сабоқ олган. Олим муҳаддис сифатида ҳам фаолият олиб борган ва ўз даврининг етук муҳаддислари Абулқосим Ахсикасий ва Абулмузаффар Самъонийдан ҳадис илмидан таълим олган. Олим 530/1136 йилда вафот этган.

Абу Таййиб Тохир ибн Муҳаммад Хуқандий Махзумий машҳур адиб. Илм талабида Самарқандга борган ва шу ерда муқим қолган. У кишидан ўғли Муҳаммад ибн Тохир ҳадис ривоят қилган. Адиб 501/1108 йилнинг сафар ойида вафот этган ва Чокардиза қабристонида дафн қилинган.

Али ибн Усмон ибн Муҳаммад Ўший Фарғоний олим, адиб бўлиб кўплаб асарлар ёзган. Унинг асарларидан: «Машориқу-л-анвор фи шарҳи нисоби-л-ахбор ли таъкирати-л-ахбор» («Яхшиларнинг зикрида хабарлар манбаи китобининг шарҳида чарақлаган нурлар»), «Шарҳу манзумоти Умар ан-Насафий фи-л-хилоф» («Умар ан-Насафийнинг мазҳаблар ўртасидаги ихтилофларга оид назмий асарига шарҳ»), муаллиф уни «Мухталиф-р-ривоя» («Ривоятлардаги фарқлар китоби») деб атаган, «ал-Қасида ал-ломия фи усули-д-дин» («Дин усуллари ҳақида «лом» ҳарфидан бошланган қасида»), «ал-Фатова ас-сирожия» («Сирожийнинг фатволари»), «Назму қасидати-л-амолий фи-л-калом» («Калом илми ҳақида имлолар қасидаси назмий асари»). Муҳаммад ибн Ҳайдар Кафавий (ваф. 1168/ 1754) уни турк тилига таржима қилиб, нашр этган. Олим 569/1173 йил вафот этган.

ҲАДИС

Наср Фарғоний Ахсикасий Насафда Абул Аббос Мустафийридан, Абул Фазл Сулаймонийдан ва бухоролик шайх Абу Бакр Ҳофиздан ҳадис илмидан таҳсил олган. Кейин ҳадис илми талабида Ироққа кўчиб кетган.

Масъул ибн Мансур Ўший Ўш шаҳридан. Кейинчалик Самарқандда яшаган. «Работи Ҳамза»да дарс берган. Фақиҳ, фозил кишилардан бўлиб, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али Симнонийдан ҳадис илмидан таълим олган. Умар ибн Аҳмад Насафийнинг таъкидлашича, Масъуд ибн Мансур Ўший оила аҳли билан 519/1126) йилнинг зулҳижжа ойида бир кечада вафот этганлар.

Нух ибн Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Амр ибн Фазл ибн Аббос ибн Хорис Фарғоний Ахсикатий муҳаддис олим бўлиб, илм излаб бир неча бор Насафга борган. У ерда маҳаллий ва Бухоро шайхларидан ҳадис ўрганган. Сўнгра Ироқ, Шом ва Хуросонда ҳадис тинглаган.

Умар ибн Муҳаммад ибн Тохир Андуқоний Муқрий Фарғоний (480-545/1087-1150). Киноат бўйича етук олим бўлган. Бухоро ва Марвда ҳадис тинглаган. Кейинчалик Марвга борган ва у ердаги Кошон қишлоғида вафот этган.

Али ибн Сулаймон ибн Довуд Хатийби Ўзгандий ўз юртидан 405/1014 йилда Ҳамадонга келган ва маҳаллий уламолар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳожиб ибн Молик Фарғоний. У ёшлигида Фарғона шаҳридан Шомга кўчиб ўтган ва Дамашқда яшаб, ҳадислар ривоят қилган. У кўп ҳадисларни ёдда билувчи сифатида шухрат қозонган, хурмат эътибори юқори эди. У 296/908 йили Бадр Ҳимомий даврида Исфохонга келиб, сўнгра Дамашққа қайтган эди. У уламолардан, уламолар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Масада ибн Бакр ибн Юсуф ибн Сосон Фарғоний. Хаж ибодатини адо этиш мақсадида Бағдотга келиб, унда ҳадислардан сабоқ берган. У кўплаб олимлардан ҳадис ривоят қилган, ундан кўплар ривоят келтирганлар.

Қосим ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Фарғоний. У ҳадисларни жамлаш билан шуғулланган. Олим 261/874 йил шаввал ойида Бағдодда вафот этган.

Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Хузён Туркий Фарғоний муаррих ва муҳаддис бўлган. Дамашқда ибн Жариф ва бошқалардан ҳадислар ривоят қилган. 362/972 йилнинг жумоду-л-увла ойида вафот этган.

Аҳмад Фарғоний «Захирату-л-фуқаҳо» («Фақиҳлар ҳазинаси») асарининг муаллифи.

Юсуф ибн Аҳмад ибн Ҳамза ибн Маъмун ибн Юнус Марғиноний. У Маккага бориб, у ерда ҳадис эшитган, Яман ва Наждга борган ҳадислар ривоят қилган.

Баҳром ибн Ҳамза ибн Муборак Марғиноний, Сарахсда истиқомат қилган, муҳаддис сифатида танилган ва ўша ерда 516/1122 йилда вафот этган.

Абдулазиз ибн Абдураззоқ ибн Абу Наср ибн Жаъд ибн Сулаймон Марғиноний. Самарқандда бўлган, у ерда ҳадис ривоят қилган, сўнгра ўз юрти Марғинонга қайтиб келган. Унинг олти нафар фарзанди бўлиб, уларнинг барчаси таълим бериш ва фатво чиқаришга қодир бўлган. У кўплаб ҳадисларни жамлаган ва ундан ҳадис ривоят қилганлар, 68 ёшида вафот этган.

Қайс ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Амирак Марғиноний – муҳаддис ва фозил имом бўлган. У Самарқандда таҳсил олган. У 526/1132 йил 19 шавволда жума куни Самарқанд жомеъ масжидида мунозара ўтказиб бўлиб, рўзадор ҳолида вафот этган. Уламолар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Наср ибн Ҳасан Марғиноний уламолардан бўлган. Ҳикмат ва зуҳд ҳақида ажойиб шеър тасниф этган. У уламолардан, уламолар ҳам ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Марғиноний ҳанафий мазҳаби фақиҳи, муҳаддис, ҳадис илмида ҳофиз, муфас-сир бўлиш билан бир қаторда яна турли илм соҳаларида фаолият олиб борган. Асарлари: Шайбонийнинг «ал-Жомий ал-кабир» («Катта тўплам») асарига шарҳ, «ал-Мазид фи фуруъи-л-ханафия» («Ҳанафий мазҳаби фуруъ ал-фикҳига кўшимча»), «Бидоят-л-мубтади фи-л-фуруъ» («Фуруъ ал-фикҳни ўрганишни бошлаганларга бошланғич қўлланма») – ушбу асари аввалгисининг қисқартрилган шаклидир. Унда айтилишича, муаллиф «Мухтасару-л-Қудурий» («Қудурийнинг қисқартмаси») ва «ал-Жомий ас-сағир» («Кичик тўплам»)ни қиёсий ўрганган. «Шарҳу бидоят-л-мубтадий» («Бидоят-

л-мубтадий»га шарҳ») – унинг йирик асари ҳисобланади. Муаллиф қаламига мансуб «ал- Ҳидоя» («Ҳидоя»), «Кифоят- л-мунтахий» («Яқунловчиларни қониқтирувчи китоб»), «ат-Тажнис ва-л-мазид» («Турдош масалалар ва қўшимчалар»), «Мухтору- л-фатово» («Танланган фатволар тўплами») каби асарларнинг барчаси ҳанафий мазҳабининг фуруу-л-фикҳи бўйича тасниф этилган (ваф. 593/1197 й.).

Али ибн Абдулазиз ибн Абдурраззоқ Марғиновий – фақиҳ бўлган. Тасниф этган асарлари: «Фатово» («Фатволар»), «Фавоид» («Фойдалар»), «Маноқибу-л-Имоми-л- аъзам» («Имоми Аъзам маноқиблари»), «Ақдияту-р-расул(с.а.в.)» («Пайғамбар (с.а.в.) жавоб берган масалалар тўплами») (ваф. 506/1112 й.).

Умар ибн Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Фарғиновий Марғиновий – фақиҳ бўлган. Унинг тасниф этган асарлари: «Жавохиру-л-фикҳ» («Фикҳ жавоҳирлари»), «ал-Фавоид фи фуруи-л- фикҳ» («Фуруи ал- фикҳдаги фойдалар»).

Абдурахим ибн Абу Бакр ибн Имоуддин ибн Абу Бакр Али ибн Абдулжалил Марғиновий Фарғиновий Самарқандий – ҳанафий фақиҳи. Унинг асарлари: «Фусулу-л-аҳком ли усули- л-аҳком» («Асосий усул ҳукмларга иккиламчи фасл ҳукмлар»), мазкур китоб «Фусулу-л-Имодий» («Имодийнинг ҳукмлари») номи билан танилган.

Ҳанафий фақиҳи Ҳасан ибн Али Марғиновий. У шартлар ва олди- бердини қайд этиш илми бўйича асарлар тасниф этган. Унинг фатволар чиқаргани ҳам маълум. (ваф. тахм. 651/1203 й.).

Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Мозаҳ Бухорий Марғиновий (551-616/ 1156-1219) ҳанафий фақиҳи. Олим «ал-Важиз фи-л-фатово» («Мухтасар фатволар тўплами»), бир неча жилдлик «ал-Мухит ал- Бурҳоний фи-л-фикҳи-н-нуъмоний» («Нуъмоний фикҳга Бурҳонийнинг «ал-Мухити», муаллиф ушбу китобини «аз-Заҳира» («Заҳира») деб ҳам номлаган), «Шарҳ ал-Жомий ас-сағир ли-ш-Шайбоний» («Шайбонийнинг «ал-Жомий ас- сағир» асарига шарҳ»), «ат-Тажрид» («Мавҳумлик») каби ҳанафийлик фикҳига оид асарлар ёзган. Шунингдек, унинг «Татиммату-л-фатово» («Мукам- мал фатволар тўплами»), «Заҳирату-л-фатово» («Фатволар заҳираси») ёки «аз-Заҳира ал-Бурҳония фи-л-фикҳ» («Фикҳда ал- Бурҳонийнинг «Заҳира» китоби») каби асарлари ҳам мавжуд. Олим Бухорода вафот этган.

Абдужалил ибн Муҳаммад ибн Абдулмавжуд ибн Наср ибн Заҳҳок – Самарқанддаги «Дор ал-Журжония»нинг халифалари- дан бўлган. У уламолардан, уламолар ҳам ундан ҳадис ривоят қилганлар. 435/1043 йилда арафа куни таваллуд топган, 498/1104 йилда вафот этган.

СУФИЙЛАР

Абу Ҳафс Умар Ибн Муҳаммад Андуқоний Фарғиновий йи- рик шайх, сўфий. Абул Фазл Бакр ибн Муҳаммад Заранжарий ва Абу Ражо Муаммил ибн Масрур Шошийдан таълим олган. Олим 545/1151 йилнинг жумодул аввал ойида Марвнинг Фо- шон қишлоғида вафот этган.

Саад ибн Абдуллоҳ Фарғиновий сўфий бўлганлар. Олимнинг «Маноҳижу-л-ибод ила-л-луад» (Бандаларнинг охират сари тутган йўллари), «Мунтахиу-л-мадорик» («Рухоний кучларнинг интиҳоси») номли асарлар мавжуд. У 699/1299 йили вафот этган.

Муҳаммад ибн Аҳмад Фарғиновий – сўфий. Унинг асарлари- дан: «Шарҳу-т-тобияти ли ибни-л-Фориз» («Ибн ал-Форизнинг «ат- Тобия» асарига шарҳ»), «Шарҳу фусули-л-ҳукам» ли ибн ал-Арабий» (Ибн ал-Арабийнинг «Фусулу-л-ҳукам» – «Ҳикматларнинг фасллари» асарига шарҳ»), мазкур икка- ла асар ҳам тасаввуфга оиддир, «Мунтахиу-л-мадорик ва муштаҳий кулли комил ва ориф ва солик» («Идроклилар учун интиҳо ва ҳар бир комил, ориф ва солик учун зарур китоб. (ваф. 700/1301 й.).

ФАҚИҲЛАР

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Хозин Сомоний амир- ларининг ҳазиначиси бўлган, ҳанафий мазҳаби фақиҳи сифа- тига танилган. Ўн йилдан кўпроқ қози бўлган. Абу Абдуллоҳ Ҳофиз айтадилар: «Бу киши ҳазиначи, ҳанафий мазҳаби фақиҳи, жуда чиройли сўзловчи, одобли ва хушхат хаттот эди. Бағдодда Али ибн Исо девонини чиройли хат билан кўчирган. Сўнгра Хуросонга қайтиб, Хирот қозиси бўлган. Кейинча- лик Самарқанд ва Фарғонада ҳам қози лавозимида фаолият кўрсатган. Олим 360/972 йилнинг рамазон ойида Фарғонада

вафот этган.

Ҳамза ибн Али Хайлохий улуғ имом, фақиҳ, фозил киши ва Жужония халифаси бўлган. Абу Наср Аҳмад ибн Абдурахмон Рифдамунийдан ҳадис ривоят қилган. Бу кишидан эса Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий ҳадис ривоят қилган. У 523/1130 йил зулҳижжа ойининг 14-сида Самарқандда вафот этган.

Абу Али Хусайн ибн Абул Хусайн Ҳазакий Фарғиновий. Олим Фарғонанинг Ҳазақ қишлоғидан бўлиб, қози Абу Наср Мансур Ҳазакийдан дарс олганлар. Фақиҳ, фозил, зоҳид, ақлан ва жис- монан етук шахс бўлиб, панду насиҳатда буюк олим бўлган. Олим 462/1070 йилда вафот этиб, Чокардиза қабристони- нинг «Машқад ас-содот» деган жойида дафн қилинган.

Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад Ғандобий Марғиновий Фарғиновий 485/1093 йили Ғандоб маҳалласида таваллуд топ- ган.. Машхур фақиҳ бўлган, Самарқандда муфтилик вази- фасини бажарган, ҳадис илмини ўрганган. Фикҳ илми бўйича қози Маҳмуд Ўзжандийдан таълим олган. Балхда Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Хусайн Саминжоний, Абу Али Исмом ибн Аҳмад Байҳақий ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдурахмон Хатибдан таълим олган.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Умар Ахсикатий фикҳ ил- мининг усул соҳаси билан шўғулланган ҳанафий фақиҳи. У «ал-Мухтасар фи усули-л-фикҳ» («ал-Мунтахаб» – «Сайланма» номи билан машхур бўлган «Усул ал-фикҳ ҳақидаги мухтасар китоб»), «ал-Хисомий» («Хисомуддин китоби»), «Мифтоҳу-л-усул» («Усулнинг қалити»), «Ғоят-т-таҳқиқ» («Текширишнинг чега- раси»), «Дақоқиқу-л-усул ва-т-табйин» («Усул ва баён этишининг нозик қирралари») каби асарларни ёзган. Олим 644/1247 йил вафот этган.

Муҳаммад ибн Абу Муҳаммад Ҳажжож ибн Юсуф ибн Ам- мод ибн Ғозий Андуқоний (726-777/1326-1375). У 726/1325 йили шаъбон ойида туғилган. Сўнгра дунё бўйлаб сафар қилган, Ироқ ва Озарбайжонга борган. У «Сидку-л-калом фи илми-л-калим» (Чиройли муқоваланган «Калом илми ҳақидаги ишончли гаплар») номли асарини 777/1375 йили ражаб ойида эзиз тугатган.

Али ибн Усмон Ўший Фарғона диёрининг машхур ис- ломшунос фақиҳи. У «Машорику-л-анвор фи шарҳи нисоби-л- ахбор ли тазкирати-л-ахёр» («Нисобу-л-ахбор ли тазкирати-л- ахёр» – «Улуғ зотларнинг тазкираси учун хабарларнинг асоси» номли асарида таралаётган нурлар») асарларини яратган. Фақиҳ 569/1174 йили вафот этган.

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Халид Фарғиновий Ўший – ҳанафий фақиҳи. Илм талабида Бухорога борган, Арабистон ва Бағдодга сафар қилган ва муборак шаҳарлар олимлари- дан ҳадис илмидан сабоқ олган. Олим 512/1118 йили Бухо- рога қайтиб келган ва 513/1119 йили шу ерда вафот этган. У «Маносику-л-Холидий» (Холидий амаллари) номли асар ёзган.

Масъуд ибн Мансур ибн Мурсал Ўший. Болалигида Самарқандга кўчиб ўтган ва шу ерда яшаган. Жуда билимдон фақиҳ бўлган. Ўзи, ўғли, аҳли аёллари хаммалари 519/1126 йили зу-л-ҳижжа ойида вафот этган.

Умар ибн Аҳмад ибн Абдулҳасан Ғандобий Марғиновий – «Фарғиновий» номи билан танилган фақиҳ 485/1092 йили таваллуд топган. У ёшлигида Самарқандга кўчиб ўтган. Самарқанддаги фатво берувчи ҳуқуқига энг жуда зукко фақиҳ даражасига кўтарилган. У уламолардан уламолар ҳам ундан ҳадис ривоят қилган.

Умар ибн Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Фарғиновий Марғиновий – фақиҳ бўлган. У «Машорику-л-ахбор ли тазкирати-л- ахёр» («Фикҳ жавҳарларининг порлаши»), «ал-Фавоид фи фуруи-л- фикҳ» («Фикҳ илмининг тармоқлари бўйича ғоятда фойдали китоб») асарларининг муаллифи бўлган ва 600/1204 йили ва- фот этган.

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али Фарғиновий Ўший Ҳанафий – фақиҳ бўлган. У «Маносик» («Ҳаж йўл-йўриқлари») асари би- лан танилган (ваф. 513/1119 й.).

Абдуллоҳ ибн Саҳл Фарғиновий. У халифа Маъмун замони- да фалакиёт илмининг машхур олимларидан бири бўлган. Муҳаммад ибн Абу Муҳаммад ибн Жафр ибн Фаврон ибн Хоқон Фарғиновий – асли фарғоналик, «Ахшид» унвонли олтин тахт соҳиби бўлган. У 247 йил 3 шавволда/861 йил 10 декабрда чоршанба куни вафот этган.

Хусайн ибн Али ибн Абулқосим Ломиший Фарғиновий 441/1049 йили таваллуд топган. У Самарқандда яшаган, хилоф илми (қиёсий ҳуқуқшунослик) бўйича ўткир фақиҳ ва фозил

имом бўлган. Олимлардан ҳадис илмини ўрганган ва 522/1128 йилда вафот этган.

МУФАССИРЛАР

Али ибн Абу Бакр ибн Абдужалил Фарғоний Марғийноний Ҳанафий-фақиҳ, фаразий (фариш илмини яхши билувчи), муҳаддис, ҳофиз, муфассир, турли илмларда ўз ўрнига эга олим бўлган. Унинг асарларидан: «Шарҳу «ал-Жомий ал-кабийр» ли Шайбоний» («Аш-Шайбонийнинг «ал-Жомий ал-кабийр» асарига шарҳ»), «Бидоят-л-мубтадий» («Бошловчининг бошланғич китоби»), «ал-Ҳидоя» ва Кифоят-л-мунтаҳий» («Тўғри йўл ва Якунловчиларни қониқтирувчи китоб»), «ат-

Тажнис ва-л-музийд» («Ўхшатиш ва ошириш»), «Мухтору-л-фатова» («Фатволарнинг танланмаси») кабиларни келтириш мумкин. Бу асарларнинг барчаси ҳанафий мазҳабининг фуруъ ал-фикҳига бағишланган. Олим 593/1197 йили вафот этган.

Мовароуннахрнинг бошқа ўлкалари каби Фарғона водийси шаҳар ва қишлоқлари кучли, йирик илмий-маданий марказларга айланди. Уларда яшаб ижод этган алломалар ўз даври илм-фанларининг турли соҳалари бўйича нодир асарлар ёздилар. Бу нодир мероснинг асосий қисми исломшунослик фанлари ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Айниқса, тафсир, ҳадис, фикҳ, тасаввуф каби соҳалар ривожланди ва улар бўйича баракали ижод самараси давримизга қадар етиб келган қўлёзма манбаларда ўз ифодасини топган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). «Бухоро». 2003.
2. Ибн Халлиқон. Вафойоту-л-аъйон ва анбау абнаи-з-замон. – Миср: 1881. Ж.I. 107-110с.
3. Ёқут Ҳамавий. Муъжаму-л-булдон. – Миср. Дору-с-саодат. 1908. 388-389с.
4. Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Мавсуат уламо Асиял-Вуста. Тошкент. 2007.

“СУНАНИ ТЕРМИЗИЙ” БИЛАН “КУТУБИ СИТТА”ДАГИ БОШҚА ТЎПЛАМЛАР ЎРТАСИДАГИ ФАРҚЛАР

ОЛИМ ЖЎРАЕВ

Имом Термизий халқаро
илмий-тадқиқот маркази
илмий ходими

IX аср ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланади. Бу даврда ҳадис илмига оид асарлар “Муснад”, “Жомеъ” ва “Сунан” услубида ёзила бошлади. “Кутуби ситта” (“Олти китоб”) асарлари тасниф қилинди.

“Кутуби ситта” ўз ичига олтира асарлар, яъни Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг “Жомеъ ас-саҳиҳ” ва Имом Термизий, Абу Довуд, Имом Насой ва Ибн Мажнининг “Сунан” асарларини қамраб олади.

“Кутуби ситта” саҳиҳ ҳадисларни жамлаш учун мавзуларига кўра тасниф қилинган асарлардир. Бу китоблардаги ҳадислар саҳиҳлиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади ва ҳамма ҳадислар саҳиҳлик жиҳатидан бир-бирига тенг эмасдир. “Кутуби ситта”да келтирилган ҳамма ҳадисларнинг матнлари санадлари билан бирга зикр қилинган.

Имом Бухорий, Имом Муслим ва Имом Термизийнинг асарлари барча мавзуларга оид ҳадисларни ўз ичига олгани сабабли “Жомеъ” туркумига кирса, Абу Довуд, Имом Насой ва Ибн Мажнининг асарлари, асосан, фикҳий мавзуларига оид аҳком ҳадисларни ўз ичига олгани сабабли “Сунан” туркумидаги китоблар қаторига киради.

“Сунан” билан “Кутуби ситта”даги бошқа китоблар ўртасидаги бир неча ўхшаш ва фарқли жиҳатларини кўриб чиқамиз.

“Кутуби ситта”даги бошқа китобларда асосий бўлимлар (боблар) учун “китаб” (كتاب) атамасини ишлатилса, Имом Термизий “абваб” (314 :1) [ابواب] атамасини қўллашни афзал кўрган.

1. Имом Бухорийнинг “Жомеъ ас-саҳиҳ” ва Имом Термизийнинг “Сунани Термизий” асарларининг ўртасидаги фарқли жиҳатлар.

Имом Бухорий (ваф. 256/870) боб номларида биринчи навбатда оятларга, сўнгра марфу ҳадисларга жой ажратса [2: 46], Термизий, асосан, боб номларида шу бобда келган ҳадислардаги мавзунинг англатган калит сўзларни ишлатишни маъқул кўради.

“Сунани Термизий” бошқа “Сунан”лардан фарқли тарзда “Саҳиҳи Бухорий”га ўхшаб, бир неча боби номларида Қуръон ояти келган [3: 462].

“Саҳиҳи Бухорий”да такрорланган ҳадислар сони “Сунани Термизий”да қараганда кўп келган. Шунингдек, “Саҳиҳи Бухорий”да фақат саҳиҳ ҳадислар, “Сунани Термизий”да эса саҳиҳ ҳадислар билан бирга заиф ҳадислар ҳам келган.

Имом Бухорий такрорлаган ҳадисларни битта санад билан эмас, балки турли санадлар билан бериш принципини қабул қилган. Имом Термизий ҳадисларнинг турли туруқларини шу бобда матнини келтирганидан кейин ёки турли туруқлар орасига таҳвил (ح) белгисини қўяди [3: 407]. Бундан ташқари, агар бу мавзу ҳақида бир хил ёки шунга ўхшаш ривоятлар бўлса, саҳобаларнинг исмларини айтиб зикр қилади.

Имом Термизий ҳадислардан кейин ровийлар ҳақида маълумот беради ва ҳадисларнинг саҳиҳлик ҳолатини билдиради. Бу масалада фақиҳларнинг қарашлари, уламо ўртасидаги

иттифок ёки ихтилофларга ишора қилади. Ровийларнинг ҳолатини, агар бўлса, иллатларини баён қилади. Ўз фикрини ҳам баён қилади. Имом Бухорий эса ҳадислардан кейин бундай тушунтиришларга кўп ўрин бермайди.

2. Имом Муслимнинг “Жомеъ ас-саҳиҳ” ва Имом Термизийнинг “Сунани Термизий” асарларининг ўртасидаги фарқли жиҳатлар.

Имом Муслим (ваф. 261/874) китобининг бошига муқаддима ёзган, Имом Термизий эса муқаддима ёзмасдан, китобининг охирига “Китабул илал”ни илова қилиб келтирган.

Имом Муслим Имом Термизийга ўхшаб ҳадислардан кейин изоҳлар бермаган.

Имом Термизий ва Имом Муслим турли санадларда келган битта матннинг туруқлари, иснодининг ўзгарган нуқталарига таҳвил белгисини қўйган. Бироқ таҳвил белгиси билан санадларни бирлаштириш жараёнини Имом Муслим Имом Термизийга нисбатан анча кўп қўллаган. Имом Термизий таҳвил белгисини юздан кўп жойда қўйган бўлса, Имом Муслим таҳвил белгисидан [4: 37] мингдан кўп жойда фойдаланган.

Агар Имом Термизий ва Имом Муслим ўз китобларида бир ҳадис матнининг ўхшаши, саҳиҳликдан паст даражадаги санадлар билан келган бўлса, бу санадлар берилгандан сўнг ҳадис матни ўрнига “мислуҳу” (“129 :5) (مِثْلُهُ) ёки “наҳваху” (“184 :5) дейиш билан кифояланади.

Имом Термизий ва Имом Муслим китобларида тақтиъ жараёни кам учрагани ва такрорларининг камлиги бир-бирига ўхшашидир.

Имом Муслим бир боб остида, аввало, санади энг саҳиҳ бўлган ривоятни зикр қилади. Давомидан саҳиҳлик даражаси пастроқ санад ёки ҳадисларни санаб ўтади. Имом Термизий, аксинча, аввал иллат сабабини зикр қилиб, сўнг исноди саҳиҳроқ бўлганини зикр қилади.

3. Абу Довуд ва Имом Термизийнинг “Сунан”лари ўртасидаги фарқли жиҳатлар.

Имом Термизийнинг китоби диннинг барча мавзуларига оид ҳадисларни ўз ичига олган “Жомеъ” типидagi асар бўлса, Абу Довуднинг (ваф. 275/889) асари кўп аҳком ҳадислар зикр қилингани учун “Сунан” типидagi китоблар доирасига киради.

Имом Термизий ва Абу Довуднинг китоблари мазмунан фарқ қилса-да, услуб жиҳатидан бир-бирига ўхшади. Икки китобда ҳам боб номлари қисқа ва аниқ. Иккови ҳам фақиҳларнинг далил сифатида ишлатган ҳадисларини келтиришга ҳаракат қилган. Икки китобда ҳам амал қилинмайдиган

ҳадис, яъни “матрукул-ҳадис” йўқ. Икки муаллиф ровийларни таништириб, улар ҳақида жарҳ ва таъдил қилган. Айниқса, ҳадисда таътиб жараёни икки китобда ҳам жуда кам учрайди. Бир ҳадиснинг турли ўринларда такрорланиши ҳам.

Имом Термизий [6: 727] ва Абу Довуд [7: 13-17-19], ўз фикрларини “Қола Абу Иса – қола Абу Довуд” (“قال ابو عيسى - قال ابو داود”) шаклида кунялари билан берган. Ўзиникидан ташқари фақиҳларнинг қарашларини ҳам киритган. Икки муаллиф ҳам ҳадис истилоҳларидан фойдаланган.

Имом Термизий деярли ҳар бир ҳадисдан кейин ҳадиснинг саҳиҳлик даражасини баҳолаган бўлса, Абу Довуд битта ҳадисдан бошқа [6] ҳадисларнинг фақат заиф ва мункарларини баён қилган [7: 281].

Иккови ҳам китобларида заиф ҳадисларнинг иллатларини қайд этган. Абу Довуд агар бирор мавзуда саҳиҳ ривоят топа олмаса, мункар деб қабул қилинган ривоятларни мункар деб кўрсатган. Имом Термизий мункар ривоятлардан фойдаланмаган.

4. Имом Насай ва Имом Термизийнинг “Сунан”лари ўртасидаги фарқли жиҳатлар.

Имом Термизий ва Имом Насай (ваф. 303/915) китобларини фикҳ мавзуларига кўра таснифлаган. Икки китобда ҳам боб номлари қисқа ва аниқ бўлиб, баъзан боб номларида савол белгилари ҳам ишлатилган.

Имом Термизий ва Имом Насай амал қилинган ривоятларни қабул қилаётганда, иттифоқ билан ундан ҳадис олинмаган ровийларнинг ривоятларини ҳам тарк қилган.

Термизий кўпинча “ҳаддасана” (“8-13 :6] [حذثنا] ибораси билан ривоят қилса, Насай асосан “ахбарана” (“1-9 :8] [اخبرنا] иборасини ишлатган.

Имом Насайнинг “Сунанул кубро” китоби аввалига кўпгина заиф ҳадисларни ҳам ўз ичига олган. Кейин заиф ҳадисларни олиб ташлаиб, саҳиҳлари қолдирилган. Муаллиф бу китобини “танланган ҳадислар” маъносида “Ал-Мужтабаъ” деб номлаган. У “Сунанус суро” деб номланади. Имом Насай заиф ҳадисларни олиб ташлагани сабабли китобидаги ҳадисларга ҳеч қандай баҳо бермаган. Имом Термизий эса ҳадисдан кейин унинг саҳиҳлик даражасини зикр қилган.

Имом Насайнинг китоби “Кутуби ситта”да саҳиҳайдан

кейин энг кам заиф ривоятларга эга бўлган ва ровийлари энг кам жарҳга учраган китобдир. Насай жарҳ ва таъдил илмида етук бўлиб, ҳадисларнинг санадларини чуқур танқид қилувчи муташаддид бир муҳаддисдир. Термизий эса китобида саҳиҳ, ҳасан ва иллатни баён қилса-да, заиф ривоятларни олгани сабабли мутасаҳҳил сифатида васфланади.

5. Ибн Можа ва Имом Термизийнинг “Сунан”лари ўртасидаги фарқли жиҳатлар.

“Сунани Ибн Можа” Абул Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир Макдисийнинг (ваф. 507/1113) “Шурутул аимматис ситта” асарида олтинчи китоб сифатида тилга олинб, “Кутуби ситта” деб машҳур бўлган олти китоб қаторидан жой олган. Аммо олтинчи китоб сифатида “Сунани Ибн Можа”нинг ўрнига бошқа китобларни афзал кўрганлар ҳам бўлган. Бунинг асосий сабаби “Сунани Ибн Можа”да мункар даражасидаги заиф ривоятлар борлигидир. “Сунани Термизий”да эса исноди йўқ ҳукмида бўлган бундай заиф ривоятлар мавжуд эмас.

Тартиби ва такрори камлиги жиҳатидан Ибн Можанинг “Сунани” билан Имом Термизийнинг “Сунани” ўхшашдир. Икки китобда ҳам боб номлари қисқа ва аниқ.

Ибн Можа (ваф. 273/886) ҳам Имом Термизийдек ҳадисларнинг турли санадларини таҳвил белгиси ишлатиб, бир жойда биргаликда тўплаган [9: 207].

Ибн Можа ҳам Имом Термизий сингари кўпинча “ҳаддасана” (“حذثنا”) ибораси билан ривоят қилган.

Ибн Можа ҳам Имом Термизий сингари ҳадис нақл қилганидан кейин унинг иснодида келган баъзи ровийлар ҳақида турли маълумотлар берган [6: 6].

Муҳаммад ибн Башшор, Муҳаммад ибн Мусанна, Ҳаннад ибн Сарий, Суфян ибн Вакиъ каби баъзи муҳаддислар Ибн Можа ва Термизийнинг ривоятда шерик бўлган устозларидир (шайхларидир).

Ҳадислар исломнинг иккинчи асосий манбасидир. Ҳадислар устида кўплаб тадқиқотлар олиб борилиб, китоблар ёзилган. Улар орасида “Кутуби ситта” энг ишончлидир.

“Кутуби ситта” тўпламларининг бир-бирига ўхшаши ва фарқли жиҳатларини имкон қадар ўрганишга ҳаракат қилдик. Кейинги тадқиқотларимизда бундан ҳам кўроқ жиҳатларни аниқлашга ҳаракат қиламиз.

жийл. Ж.1.

5. Саҳиҳ Муслим. Ж.1. Б.30, 40, 52.. Сунан Термизий. Ж.1.

6. Сунан Термизий. Ж.1. – Б. 5, 6, 8, Ж.4. Б. 547, Ж.5.

7. Абу Довуд. Сунан Абу Довуд. – Байрут: Дорул кутубил арабийя. Ж. 1.

8. Сунан Абу Довуд. Ж. 3. – Б. 71. 2718-ҳадис.

9. Сунан Абу Довуд. Ж. 2. – Б. 202, Ж. 3. – Б. 167, 359, Ж. 4.

10. Насай. Сунан ан-Насай ал-кубро. – Байрут: Дорул кутубил илмийя, 1991. Ж. 1.

11. Ибн Можа. Сунан Ибн Можа. Дорут таъсил, 2014. Ж. 1. 186,187,191,196,198, 201, 207.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Дахҳак Термизий. Таҳқиқ ва таълиф: Аҳмад Муҳаммад Шокир (1-2 жуз), Муҳаммад Фуад Абдул Боқи (3 жилд), Иброҳим Атво Авда (4-5 жуз). – Миср: Мустафо ал-баби ал-ҳалби, 1975. Ж.1. – Б.5; 278; Ж.2.

2. Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-Жомий алайҳиссалом-саҳиҳ ал-мухтасар. – Қоҳира: Доруш шаъб, 1987. Ж. 1.

3. Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Дахҳак Термизий. Ж.2.

4. Муслим ибн Ҳажжож. Саҳиҳ Муслим. – Байрут: Дорул

♦ **Аннотация:** Мақолада “Сунани Термизий” билан “Кутуби ситта”даги бошқа ҳадис тўпламлари ўртасидаги ўхшаш жиҳатлар ва фарқлар ўрганилган. **Таянч сўзлар:** “Кутуби ситта”, олти ишончли китоб, жомий, сунан, муҳаддислар, тўплам, боб, бўлим.

♦ **Annotation:** This article examines the similarities and differences between the Sunan al-Tirmidhi and other Kutubi Sitta hadith collections.. **Key words:** “Kutubi sitta”, six reliable books, jamī, sunan, muhaddiths, collection, chapter, section.

♦ **Аннотация:** В статье исследуются сходства и различия между Сунан ат-Тирмизи и другими сборниками хадисов Кутуби Ситта. **Ключевые слова:** «Кутуби ситта», шесть достоверных книг, джами, сунан, мухаддисы, сборник, глава, раздел.

ҚАДИМГИ ТУРК РУНИК ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ – ТАРИХ САБОҒИ СИФАТИДА

НАСРИДДИН НАЗАРОВ

Тошкент Архитектура-қурилиш
институтини профессори,
ф.ф.д., с.ф.д.

Ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида тарих сабоғи аҳамиятли бўлиб, жамият аъзоларини эл-юрт манфаатлари йўлида бунёдкорлик ва қаҳрамонлик борасидаги интилишларига йўналтира олиш салоҳияти билан эътиборлидир. Аждодларимиз тарихий тафаккурда мустақкам ўрин олган Турк ҳоконлиги давридаги воқеа ва ҳодисалар идроки тарих сабоғи сифатида ижтимоий тафаккурда мустақкам ўрин эгаллаб, ҳар-бир тарихий даврдаги зафар ва муваффақиятни, демакки, ривожланишни таъминлаш учун жамият аъзолари фаолиятини муайян йўналишга сола билиш имконияти билан қадрлидир. Қадимги туркий тафаккурдаги бунёдкорлик ва қаҳрамонликка ундовчи ғоялар кейинги давр маданиятлари-

да ҳам ўз инъикосини топгани билан аҳамиятли бўлиб, туркий халқлар тафаккур тараққиётини таъминлаб келди. Айниқса, ислом дини кириб келганидан кейин аجدодларимиз тарихий-маънавий тараққиёт давомида тўплаган ўз тафаккур бойликлари, анъана ва урф-одатларидаги ижобий ҳислатларнинг барисини шу дин таркибига сингдириб юбордики, бугунги кунда биз эътиқод қиладиган маърифий ислом ўзида кўпроқ халқчил жиҳатларни мужассам этиб, унда ўтмиш тафаккурининг куртаклари мужассам бўлди. Президент Ш.М.Мирзиёев: «...мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотлар ва ўзгаришлар, кенг кўламли дастурлар ягона ва улуг бир мақсадга қаратилган. У ҳам бўлса, халқимиз ҳаётини янада обод ва фаровон қилиш, фарзандларимизни ҳар томонлама етук ва баркамол этиб тарбиялашдан иборат.

...Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуг аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс бойликларимиз бор. Ва ишонаман, Худо хоҳласа, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз ҳам бўлади» [1: 412-415], деб бежиз айтмаган. Давлат раҳбари томонидан бундай тарихий тафаккур орқали келажакни бунёд этиш стратегик мақсад сифатида белгиланди.

Турк-руник ёзувлари сифатида эътироф этилган Урхун-Енисей ёдгорликлари туркий халқлар қадриятлари намунаси бўлиши билан бирга, умуминсоний цивилизациянинг муайян босқичини ўзида мужассам этгани билан эътибор тортади. Урхун-Енисей ёдгорликлари бўйича тадқиқот олиб борган олимларнинг эътироф этишича: «... сақланиб қолган қолдиқлар тарих ва ёзма маданиятнинг далили бўлиб, мазмунни жиҳатидан ноёб ва дунё цивилизациясининг дастлабки босқичлари мероси нуқтаи назаридан бебаҳодир» [2: 8]. Ушбу ёдгорлиқлар тарихнинг муайян даврига хос бўлган этник бирлиқнинг маданий ва маънавий имкониятларини ўзида мужассам этган. Улардаги воқеа ва ҳодисалар талқини тарихий сабоқ бўла олиш хусусияти билан ҳам аҳамиятлидир.

Урхун-Енисей ёзма ёдгорликларида «Отамни хон сифатида, онамни эса хотун сифатида эъозлаб кўкка кўтарган осмон: "Турк халқининг исми ва шон-шарафи сўнамасин!", қабиаларини берган осмон (хоннинг ҳукмронлиги остига) (бу сафар ҳам): «Турк халқининг номи ва шон-шухрати сўнамасин» деди: "Бу исм йўқ бўлиб кетмаслиги учун ҳам осмон мени кўтарди (ва хон қилди)» [3: 23], деган гапга кўзимиз тушади. Бу битикда шавкатли турк элининг абадиятга дахлдор экани, самовий руҳлар турк етакчиларини доимо қўллаб-қувватлаб келиши ифтихор ҳисси билан қайд этиладики, улар бугунги кунда ҳам ёшларимиз учун тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, тарихий тафаккурни юксалтириш орқали фахру ғурурни, Ватан ва эл тақдири учун масъулият ҳиссини оширади. Шу боис Урхун-Енисей ёдгорликлари билан ҳар томонлама ўрганиш ва замонавий туркий тиллар билан солиштириш илмий ва амалий аҳамиятга эга. Бундай тадқиқотнинг илмий аҳамияти қуйидагича: биринчидан, замонавий туркий тилларнинг тарихий ривожланишига ойдинлик киритилади ва ёдгорлиқларнинг тилини яхшироқ тушунишга ёрдам беради; иккинчидан, ёдгорлиқлар тилининг замонавий туркий тиллар тизимидаги ўрнини аниқлашга ёрдам беради.

Урхун-Енисей ёдгорликлари тилининг грамматик тузилишини ўрганишда ёдгорлиқлар тилини қадимги ва замонавий тиллар билан қиёсий ўрганиш зарур. 1897 йилда В.В.Радлов ёдгорлиқлар тилининг алифбоси, фонетикаси, луғати, морфологияси ва синтаксисини таҳлил қилувчи китоб нашр этди [4]. Ушбу асар ёдгорлиқларнинг грамматик тузилишининг биринчи тавсифи бўлди.

Инсон ва жамиятнинг шаклланиш жараёнини тадқиқ этишда тарихий жараёнлар таҳлилига эътибор қаратиш аҳамиятлидир. Чунки, ўтмиш воқеа-ҳодисаларини ўрганиб, ҳулоса ва сабоқлар чиқариш шахсда, миллат ва жамият аъзоларида аждодларга ҳурмат юксалтиради, ўзликни англаш хусусиятларини ривожлантириб, туркий халқларнинг шаклланиш жараёни муштарак эканини идрок этишни ҳам таъминлайди. Ўтмиш меросига эътибор қаратиш тарихий илдизлари бир бўлган халқлар, умуман инсоният тақдири учун масъулият ҳиссини юксалтиради. Тарихий онг – бевосита аждодлар руҳи олдидаги масъулиятни идрок этиб, ўтмишнинг ижобий жиҳатларидан фахр-ифтихор ҳиссини туйиш, камчиликларидан тўғри ҳулоса чиқариш лозимлиги билан аҳамиятлидир. Демак: «Тарих фақи ўтмишда содир бўлган жараён ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, уларнинг илдиизи, тарихни ҳаракатлантирувчи сабаблар, унинг мантиғи ва маъносини кўриш имконини беради» [5: 274].

Маълумки, тарихни ҳаракатлантирувчи куч – бу халқ ҳамда шу халқни улугвор зафарларга чорлашга қодир бўлган моҳир етакчидир. Шу боис тарихда шахс омилини, жамоа ва жимиятга хос хусусият бўлган этник шаклланиш жараёнларини

ўрганиш тарихий онгнинг ривожига муҳим. «Тарих ва миллат: ҳаёлий ўтмиш ёки объектив ҳақиқат. Бу ерда биз маълум бир этник гуруҳни шакллантирувчи тарихий хотиранинг моҳияти ҳақида муҳим саволга мурожаат қиламиз» [6: 7].

Инсониятни ташкил этувчи миллат ҳамда унинг қуйи тузилмалари бўлган элат, этник гуруҳ ва уруғлар экан, уларнинг тарихий шаклланиш жараёни, миллат таркибидаги ўрни ҳамда этнотарихий жараёнлардаги иштирокини ўрганиш муҳим бўлиб, тарих фани бунинг имкониятларини кенгайтиради. Машҳур француз тарихчиси Эрнест Ренан: «Унуттиш ёки ўз тарихини нотўғри талқин қилишни (ўз фойдасига – Н.Н) ҳам миллатни шакллантириш жараёнидаги ўзига хос омилдир, деб атаган бўлардим» [7: 18], деган эди. Демак, тарихий камчиликларни унуттиш ёки воқеаларнинг миллат фойдасига бир томонлама талқини ҳам миллатнинг шаклланишида ўзига хос аҳамиятга эга. Зеро, миллий шаклланиш жараёни мураккаб босқичли бўлиб, тарих элагидан ўтган этник қатламларгина миллат сифатида шакллана олади. Шу боис тарих фани доирасида миллат ва элат муносабатларини ўрганишда этник қатламларнинг ўзига хос жиҳатлари билан бир қаторда, миллатга хос бўлган ўзаро умумийликка урғу бериш зарур. Демак, турк суперэтносининг ижтимоий-тарихий шаклланиш жараёнини, унда аждодларимизнинг маданий савияси ва маънавий даражасини ўрганиш муҳим бўлиб, тарихий онг ижтимоий онгнинг мукамаллигини таъминлаб боради. Демак, тарихий онгдан озуқа олган ижтимоий онг нафақат миллий ўзлиқни асраб қолиш, балки бу хусусиятни ривожлантириб, умуминсоний тафаккурнинг ажралмас қисмига айлантиришга қодир бўлади. Шу нуқтаи-назардан Урхун-Енисей ёдгорликлари мазмун-моҳиятини жамият аъзолари, хусусан, ёшлар онгига сингдириш тарихий тафаккур ривожига хизмат қилиб, жамиятда ўзлиқни англаш ҳислатларини ривожлантиришга хизмат қилади. Яъни, ўзлиқни англаш бевосита тарихий ҳодисалардан сабоқ чиқариб, аждодларимизнинг ижобий ҳислатларидан фахр-ифтихор ҳиссини ривожлантириб, камчиликларидан ҳулоса чиқаришга ундайди.

Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида туркий халқлар аждодлари кўчманчилик ва ўтроқ маданият вакиллари сифатида умуминсоний ижтимоий-маданий тараққиёт ривожини таъминлаб келгани эътиборлидир. Албатта, "Кўчманчилик цивилизацияси" инсониятга ўтов шаклидаги гўмбазли иншоотлар, йилқичилик маданияти, қимиз ва ҳоказо ютуқларни берган ўзига хос цивилизация бўлиши билан бирга, муайян тарих, урф-одат, анъана ва маънавиятни ўзида мужассам этувчи цивилизация сифатида эътиборлидир. Тарихий-археологик ёдгорлиқлар буни тасдиқлаб турипти.

Византия элчиси Прискус бундай дейди: "Баъзи дарёлардан ўтиб, биз Аттила саройи жойлашган улкан бир қишлоққа етиб келдик, у ёғочдан моҳирлик билан қурилган. Шоҳ саройининг томи чодирлар билан ёпилган бўлиб, минора ва минорачалар билан безатилган. Мана туркий меъморлик! Европа бу ҳақда билмас эди. Прискус эса уни кўрган европаликлардан бири эди» [8].

Турклар моҳир металлурглари сифатида темирга ишлов беришни ихтиро қилиб, ундан зарурий воситалар яшашни йўлга қўйди. Бу турклар моддий ҳаётидаги тараққиётни жадаллаштирди. Бундай ихтиролар башариёт мўлкага айланди.

Туркий халқлар аждодларига хос бўлган бу жиҳатларни ёзма ёдгорлиқлар тасдиқлаб турипти. Албатта, тарихий манба сифатида ёдгорлиқларни илмий жиҳатдан ўрганиш XVIII-XIX асрларда илмий жамоалар орасида анъанага айлана бошлади. Бу мақсад билан 1889 йилда Россия География жамиятининг Шарқий Сибирь бўлими ўз аъзоси Н.Ядринцевни Мўғулистонга юборди. У Урхун водийсида Енисей ёзувларида ўхшаш ёзувларни топди. Албатта, бунгача Енисей ҳавзасида худди шундай белгилар билан нақшланган ўнлаб ёзувлар топилган эди. 1891 йилда В.В.Радлов экспедиция таркибида Мўғулистондаги Урхун воҳаси ёзувларини ўрганиб чиқди. 1893 йилда даниялик олим Вилгельм Томсон Урхун-Енисей ҳарфларини талқин

қилди. Яъни, асрлар давомида сирли моҳият касб этиб келган белгиларни тилга киритиб, айтиш мумкинки, алфавитини ихтиро этди. В.Томсон ихтиросига суянган ҳолда, Россияда В.В.Радлов биринчи бўлиб ёзувларни таржима қилиб, сирли битиклар моҳиятини очиб берди. Вилгельм Томсон 1893 йили ёдгорлик бўйича академик жамоага илмий ҳисобот берди.

Урхун битиктошларида аждоқларимизнинг туркий давлатни шакллантириш ва юксалтириш йўлидаги заҳматли курашлари тасвирлангани билан эътибор тортади. Аждоқларимизга хос бўлган хислатлар тўғрисида тадқиқотчилар бундай фикрларни илгари суради: «Илтериш ҳоқоннинг Марказий Осиёда туркий давлатчиликни тиклашдаги роли аён. У Билга ҳоқоннинг отаси бўлиб, унинг номи энг яқин шериги ва маслаҳатчиси бўлган Тўнюкүк билан бир неча бор тилга олинади. Шунингдек, у Онгин ёзувида кўп марта эслатилган. Ҳеч шубҳа йўқки, тарихий аҳамияти жиҳатидан Илтериш ҳоқон Биринчи Турк ҳоқонлиги асосчилари Бумин ҳоқон ва Истеми ҳоқон билан бир сафда туради. Айнан шунинг учун ҳам кучли рақибларга қарши фаол қуролли кураш иқтисодий ва маданий иттифоқ шакллари жадал излаш билан бирлаштирилиши – бу ақл бовар қилмас ҳодисадир» [9: 87]. Аждоқларимиз ҳақидаги бу хулосалардан руҳланиб, Ватан тараққиёти ва халқ равангаи йўлида хизмат қилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири сифатида эътибор тортади.

Тарихий қадриятлар тўғрисида гап борар экан, ўтмишдаги воқеа-ҳодисалар таъсирида шаклланиб, сайқалланиб, мукамал характер касб этиб келган миллий характер ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Зеро, ҳар қандай халқ ёки миллатнинг мавқеи ҳам, тарихий тадрижий жараёнлардаги муваффақияти, ғалабаси ва маълумиятини таъминловчи омил ҳам миллатга хос бўлган умумий характердир. Ҳар бир шахсга хос бўлган характер доимий ва турғун моҳиятга эга бўлгани каби миллий характер ҳам статик ва барқарор моҳиятга эга. Европа халқларини Осиё халқлари билан миллий характер жиҳатидан тенглаштириб бўлмайди, албатта. Машҳур сайёх Н.Спафарий ўз саёҳатини хулосалаб бундай деган экан: «...хитойликлар муғомбир, пишиқ, ҳар бир ишда уддабурон, табиатан ҳарбий ишларга эмас, деҳқонлик, савдо-сотиқ ва бошқа соҳаларга кўпроқ мойил. Курил оролларида яшайдиган барча халқлар очиққўнғил, эҳтиёткор, тўғрисиёз, ваъдасига содиқ» [10: 141-142]. Н.Спафарийнинг хитойликлар тўғрисидаги фикри Турк ҳоқонлиги даврига ҳам алоқадорлиги, яъни ҳоқонликка ўша даврдаги жужанлар таййиқи ҳамда Хан империясининг ҳийланайранглари тарихий онгни ривожлантириш, миллий тафаккурни ўтмиш хулосалари билан бойитишни тақозо этади.

Маълумки, VI-VIII асрларга оид қадимий турк-руник ёдгорликларини тадқиқ қилиш туркологиянинг энг амалий ва илмий аҳамиятга эга бўлган мураккаб ва жуда қизиқарли мавзуларидан биридир. Шу боис қадриятларимиз сарчашмаларига эътибор берилаётган бугунги кунда улар талқинига аҳамият қаратиш муҳим. Шунингдек:

1. VIII аср Тўнюкүк ёдгорлигини ўрганиш нафақат тил ёки луғавий ва грамматик тузилиш нуқтаи назаридан, балки тарихий шаклланиш жараёнлари ҳам умумий бўлган туркий халқларнинг ўтмишини ифодалагани учун ҳам аҳамиятлидир.

2. Тарих ўтмишдаги лисоний жараёнлар билан мустаҳкам алоқада. Шу маънода, қадимги тошбитиклар тили ҳам туркий тилларнинг ибтидоий сарчашмаси сифатида эътиборли. Лексик нуқтаи назардан қарасак, ёдгорликлар ва замонавий туркий тиллардаги сўзларнинг аксарияти товуш ва маъно жиҳатидан ўхшаш.

Умуман олганда, инсониятнинг тарихий ривожланиш босқичларида этник шаклланиш жараёнлари, Турк ҳоқонлигининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари, этноижтимоий ва маданий жиҳатларнинг тадрижий тақомили, умуминсоний маданиятга қўшган ҳиссаси каби жиҳатларни ўрганиш зарур. Бу табиий равишда тарихий қадриятларга эҳтиром ҳиссини юксалтириб, сабоқ чиқариш ва ўзликнинг англашга хизмат қилади. Демак, бир томондан, тарихий онгнинг юксалиши таъминланса, иккинчи томондан, бу нарса этник ўзига хос жиҳатларни таҳлил этиш орқали миллатга хос бўлган умумийликка эътибор қаратиш ва бу жиҳатларнинг барқарор моҳиятини очишни таъминлашга хизмат қилади. Миллатлар қаърида кечаётган табиий жараёнларнинг тарихий илдизларига эътибор қаратиш, яъни уларнинг феъл-атворидаги ўзига хос жиҳатлар, миллий характердаги мураккаб воқеа ва

ҳодисаларни ўрганиб, ҳолисона ёндашиш тарих ва ижтимоий фанлар вакиллари зиммасида бўлиб, олинган сабоқларга таъянган ҳолда, ўзлгимизни англашда муҳимдир.

"Фақатгина кўп сонли ёдгорликларни таққослаш ва тафаккур қилиш орқали ёки бир пайтлар ер юзида яшаган халқлардан қолган кўплаб ёдгорликларни солиштириш натижасида биз антик даврнинг тарихий зулмати ёритилишига умид қиламиз – ўша қадимий замонлардаги одамларнинг урф-одатлари ва ақлий қобилиятларини билиш ва ниҳоят, улар онги ва табиий иқлим орасидаги ўхшашлик билан билишга эришамиз" [11: 67]. Шу боис Урхун-Енисей ёзма ёдгорликлари илк Ўрта асрларда туркий халқларнинг тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиши билан бир қаторда, тафаккур имкониётлари ҳақида хулоса чиқаришда ҳам етакчи омилдир. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчи томондан, ёдгорликлардаги ёзувлар моҳиятини талқин этиш ўтмиш сабоғи сифатида жамият аъзоларида тарихий онгнинг юксалишини таъминлаб боради. Шундай экан, қадриятларимиз сарчашмаларига мурожаат қилиш катта савобдир.

Урхун-Енисей ёзма ёдгорликлари тарихий қадриятлар манбаси сифатида аввало туркийлар тарихини далилловчи ёдгорлик сифатида аҳамиятлидир. Уларда бирлик ва жипсликни таъминлаш – ҳар қандай муваффақиятнинг асоси, деган ғоя устувор экани, ўзаро низо, рақобат ва хусумат тараққиётга раҳна солувчи салбий хусусият сифатида афсус ва надомат билан ифодаланади. Демак, ҳар қандай муваффақият асосида яхлит фаолият ётади ва бундай умумийлик ижтимоий-маданий муваффақиятларни таъминлаб боради. Турк ҳоқонлигининг фаолияти ҳам бевосита ўзаро бирлик ва яхлитликнинг ҳосиласи эди. "Маданий унсурлар, қариндошлик алоқалари, кўчманчилик иқтисодиётига асосланган умумий ҳаёт тарзининг асоси туркий кўчманчи жамиятнинг ижтимоий бирлигини таъминлади" [12: 124]. Ёдгорликларда бирлик ва ҳамжиҳатлик барча муваффақиятларнинг асоси сифатида эътироф этилар экан, этник консолидациялашув жараёнлари туркий халқлар бирлашувида етакчи омил сифатида майдонга чиққани кузатилади. Умуман олганда, ижтимоий-тарихий жараёнлардаги бунёдкорлик ва муваффақиятларнинг барчаси ўзаро бирлашув ва яхлитликнинг ҳосиласидир.

Урхун-Енисей тошбитикларининг тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, бугунги кунда ҳам туркий халқларнинг ўзаро бирлиги, ҳамжиҳатлиги, ижтимоий-маданий ҳамкорлиги муваффақиятларни таъминлаш омили бўлиб хизмат қилиши мумкин. Буни ижтимоий тафаккурга сингдирмоқ лозим. Зеро, «Маълумки, инсоният тарихининг ҳозирги босқичи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, маданий ҳаётнинг барча соҳаларида интеграциялашув ва интенсивлашув билан характерланади» [13: 9].

Инсоният, шу жумладан, туркий халқлар тадрижий тақомилидаги барча муваффақиятлар бевосита ўзаро бирлик ва ҳамкорлик натижасидир. Шу боис янгиланаётган Ўзбекистон шароитида мамлакат раҳбарияти асосий эътиборни туркий халқлар ҳамкорлигига қаратаётганини, бунда миллий манфаатлар билан бирга, умумтуркий манфаатларни ҳам етакчи ўринга қўяётганини турк суперэтносини ташкил этувчи миллатларнинг ижтимоий-маданий яхлитлигини таъминлашга қаратилган интилишлар сифатида баҳоламоқ лозим.

Бугунги тафаккурдаги янгиланишлар шароитида ўзликни англаш хусусиятини ривожлантириш муҳим. Бунинг учун тарихий тафаккурни юксалтириб, илк Ўрта асрларда, хусусан, VI-X асрларда яшаган аждоқларимиз ҳаёти, турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари, маданияти тўғрисидаги ҳаққоний қарашлар асосида жамият тафаккурини юксалтириш лозим. Қадимги туркларнинг ментал қиёфаси, урф-одат ва анъаналари, лисоний умумийлиги туркий миллатларнинг прото-туркий хусусияти ва бугунги умумийликни ифодаловчи тадрижий тараққиёт занжиридаги боғловчи ҳалқа сифатида бугунги туркологиянинг диахроник (тарихий) моҳиятини ҳам ўзида мужассам этади. Яъни, туркий халқлар тарихи яхлит манбадан озиқ олиб, умумий тил, умумий тафаккур ворислари сифатида бир-бирини қўллаб-қувватлашни тақозо этади. Шу боис туркология фақатгина филологик муаммолар мажмуидан иборат бўлмасдан, тарих ва фалсафий муаммолар ечими билан шуғулланган тақдирдагина ўзининг мукамал моҳиятини намоён эта бориб, келажак авлодларга сабоқ бўла олиш хусусиятини юксалтириб боради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Миллий таракқиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Том 1. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
2. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. – Астана: Культегин, 2006.
3. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древне-тюркские памятники Кошо-Цайдам. – Санкт-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1897.
4. Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. – СПб, 1897.
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 8. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2004.
6. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань: Школа, 2007.
7. Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? Nationalism. Ed. By J. Hutchinson and A.D. Smith. Oxford; New York, 1994.
8. <http://uhhan.ru/news/2019-02-05-16468>
9. Щербак А.М. Тюркская руника: происхождение древнейшей письменности тюрков. – Санкт-Петербург: Наука, 2001.
10. Кузнецов Ю.Ф. Философские проблемы этнопсихологии. // Социальная психология и философия. Ленинград, 1973.
11. Спасский Г. Древности Сибири // Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818. Часть первая. Часть первая. – Санкт-Петербург: В типографии Иосифа Иолинесова, 1818.
12. Ганиев Р.Т. Восточно-тюркское государство в VI-VIII веках. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2006.
13. Миллий ғоя – хавфсизлик ва барқарорлик омили /М.Жакбаров ва бошқ.; - Т.: Turonzaminziyo нашриёти, 2014.

♦ **Аннотация:** Мақолада ёзма манбаларимизнинг илк намуналари сифатида эътироф этилган Урхун-Енисей ёзгорликлари, уларда ифодаланган ўтмиш маълумотлари тарих сабоғи сифатида тадқиқ этилади. **Таянч сўзлар:** тарих, Урхун-Енисей ёзма ёзгорликлари, қадимги турклар, қадрият, тюркология.

♦ **Annotation:** This article examines the Orkhon-Yenisey monuments, which were considered early examples of our written sources. **Key words:** History, Orkhon-Yenisey written monuments, ancient Turks, values, Türkology.

♦ **Аннотация:** В статье исследуются Орхон-Енисейские памятники, считавшиеся ранними образцами наших письменных источников. Ключевые слова: история, Орхон-Енисейские письменные памятники, древние тюрки, ценности, тюркология.

الإمام النسفي ودوره في تطوير اللغة العربية

محمد موف شوكت بمادر
طالب قسم الدكتوراه بأكاديمية بلغار الإسلامية

الأهداف: إظهار مكانة الإمام أبي البركات عبد الله أحمد النسفي كالمجتهد في اللغة العربية؛

إظهار الدرجة العلمية لتفسير «مدارك التنزيل وحقائق التأويل» كمنهج مهم في التعليم والدراسات العلمية في العالم الإسلامي.

الوظائف: وصف لطائف بعض العبارات العربية التي لها تأثير على المعنى الدلالي للآيات القرآنية؛

وصف تفرد منهج دراسة اللغة العربية عند الإمام النسفي.

وأصوله، التفسير وغيره من التأليفات التي اشتهر بين علماء وأهل العلم في البحث والدراسة العلمية.

شيوخ الإمام النسفي: عهد تلمذه كان في محيط غير استقرائي سياسياً. وبالرغم على ذلك فإنه تعلم لدى:

شمس الأئمة الكردي^١ (البخاري، ت ٢٤٦ هـ) – بارع في الفقه الحنفي وأصوله وتفقه عليه خلق كثير؛

بدر الدين الكردي^٢ (البخاري، ت ١٥٦ هـ) – فقيه حنفي. تعلم على خاله وهو شمس الأئمة الكردي؛

حميد الدين الضير^٣ (البخاري، ت ٧٦٦ هـ) – فقيه، أصولي، محدث، حافظ، مفسر، جدلي، كلامي؛

أحمد بن محمد العتاي^٤ (البخاري، ت ٦٨٥ هـ) – عالم في الفقه، والتفسير.

تلامذة الإمام النسفي:

محمد بن محمد أحمد السنجاري (معروف بقوام الدين الكاكي، البخاري ثم المصري، ت ٩٤٧ هـ) – صاحب جامع الأسرار شرح

شخصية الإمام النسفي رحمه الله.

مولد الإمام وحياته: أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين المشهور بالإمام النسفي. من الزهاد المتأخرين^١ من أهل ما وراء النهر وخرسان.

ولد في مدينة «نسف» التي تقع اليوم في ولاية قاشقادرًا بجمهورية أوزبكستان وتسمى بـ«قَرَشِي»^٢. أصبحت هذه مدينة مركزاً للعلم والثقافة الإسلامية بعد الغزو المغولي الذي بدأ سنة ١٦٦١ م. ظهر فيها علماء كثيرون في العلوم الإسلامية وكما علوم الطب والفلك والرياضيات والطبيعية وأخرى، ووصلت ذروتها في عهد السامانيين^٣. فاشتهرت المنطقة بعلمائها نشأوا فيها. فمنهم صاحب الكشف – العلامة الزمخشري وصاحب التفسير مفتاح الغيب – فخر الدين الرازي.

أما نسب الإمام إلى القومية فلا ينتسب إلى أي قوم، فبعض المؤرخين أنسبه إلى الأتراك وبعضهم إلى الفارس وهذا التنسب أكثر شفوي^٤. كان الإمام النسفي عالماً أصولياً متكلماً مفسراً فقيهاً على المذهب الحنفي، كان إماماً كاملاً الذي ما كان نظير له في عصره، رأساً في الفقه والأصول، بارعاً في الحديث ومعانيه. له تصانيف في الفقه

5 أ. الشيخ محمد هادي معرفة. التفسير والمفسرون في نوبة القشيب. مشهد: الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية، 8991. ج 2، ص 334.

6 الدرر الكامنة. ج ٢، ص ٧٤٢.

7 يوسف البان سركيس. معجم المطبوعات العربية والمغربية. مصر: مطبعة سركيس، ٨٢٩١.

ج ٢، ص ٤٥٨١.

8 المرجع السابق. ٤٥٨١/٢.

9 أحمد بن مصطفى، طاش كبرى زاده. مفتاح السعادة ومصباح السيادة. بيروت: دار الكتب

العلمية، ٥٨٩١. ج ١، ص ٨٦١.

1 شهاب الدين أحمد بن علي، ابن الحجر العسقلاني. الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة. ج ٢، ص ٧٤٢.

2 ولاية قاشقادرًا تقع في منطقة جنوبية بين سمرقند وبخارى على بعد ٥١ كم من جانين.

كانت تسمى بـ«نخشب»، عربت بعد الفتح الإسلامي فقيل «نسف».

3 الموسوعة العربية العالمية. ط ٢. الرياض: مؤسسة أعمال الموسوعة للنشر والتوزيع، ٩٩٩١.

ج ٢١، ص ٤٤٤.

4 الإمام أبو البركات النسفي وتفسيره، مجلة منير الإسلام، العدد ٢، السنة ٥٤٩١، ص ٧٥.

المنار للنسفي الأستاذ، ثم رحل إلى مصر فأقامها أفتى ودرس بجامع «ماردين» وتوفي بمصر؛

الحسين بن علي بن حجاج الصغناقي^{١٠} (التركستاني ثم الحلبي، ت ١١٧ هـ) - فقيه حنفي، و في شبابه تقلد منصب الفتوى. كان فقيها جديلا. تعلم في بغداد ورحل إلى دمشق واجتمع بقاضي القضاة ناصر الدين بن العديم. وتوفي بحلب؛

محمد بن محمد الجبلي^{١١}، صاحب شرح المنار وشرح جامع الأسرار للإمام الأستاذ.

أهم مؤلفات الإمام النسفي

للإمام مكانة علمية عالية بين علماء نفس. و أما تميز في علوم الفقه وأصوله، والكلام والحديث، والتفسير. ويذكر أنه آخر المجتهدين في المذهب^{١٢}. وتصانيفه حظيت في شتى أقاليم الإسلام ودرست على مر العصور في المدارس الإسلامية.

كان بارعا في التصنيف في فروع العلوم الإسلامية، حيث قام علماء لجبل بعده بتأليف الشروح والحواشي والمختصرات عليها. وأشهر مصنفاته تبلغ حوالي خمسة وعشرين مؤلفا.

و من بينها كتاب المستصفي في شرح المنظومة (النسفية)؛

كتاب الوافي في الفروع في الفقه؛

كتاب كنز الدقائق في الفقه الحنفي؛

كتاب منار الأنوار في أصول الفقه الإسلامي؛

كشف الأسرار في أصول الفقه شرحا لمنار الأنوار؛

شرح الهداية في الفقه الحنفي؛

كتاب المستصفي شرح الفقه النافع في الفقه الحنفي، والمستصفي للشيخ ناصر الدين محمد بن يوسف المدني السمرقندي؛

كتاب عمدة العقائد في العقيدة؛

كتاب الاعتماد شرح عمدة العقائد في العقيدة؛

كتاب مدارك التنزيل وحقائق التأويل في التفسير القرآن

وغيرها من مصنفاته وشروحه^{١٣}.

أما سنة ومكان وفاة الإمام أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود النسفي رحمه الله فلم تتفق التراجم على تاريخها فبعضها تقول في مكانها أنه توفي في سمرقند وبعضها في إيران، وقول سمرقند أرجح. أما سنة الوفاة ف ١٠٧ هـ و في البعض ١٠٧ هـ.

دور الإمام النسفي في علم النحو من خلال تفسيره «مدارك التنزيل وحقائق التأويل» - («المدارك»).

و أما تفسيره المدارك فاشتهر باسم «تفسير نسفي»، وشهرته شملت كل العالم الإسلامي. كما أكدنا فإن المدارك درس في الدراسات الإسلامية كمادة مقررة في بعض المدارس والجامعات. و هو مطبوع ومحقق كثيرا ووسيعا. و هو مطبوع في الهند ومصر وبيروت.

يقول الإمام في بواعث تأليف تفسيره: «قد سألتني من تتعين إجابته كتابا وسطا في التأويل، جامعا لوجوه الإعراب والقراءات، متضمنا

لدقائق علمي البديع والإشارات^{١٤}، حاليا بأقوال أهل السنة والجماعة، خاليا عن أباطيل أهل البدع والضلالة، ليس بالطويل الممل ولا بقصير المخل، وكنت أقدم فيه رجلا وأؤخر أخرى لقوة البشر^{١٥} عن درك هذا الوطر وأخذنا لسبيل الحذر عن ركوب متن الخطر، حتى شرعنا فيه بتوفيق الله...». ولم يذكر الإمام تاريخ بداية وإتمام تأليف تفسيره.

نقول في قيمة التفسير العلمية أنه - من جهة انتشاره في عالم الإسلامي وبين علماء - بمنزلة رفيعة. و هذا مؤيد بأن هذا التفسير له كثرة اهتمام الباحثين وطلبة العلم بالدراسة له من حيث أسلوبه ومنهجه واتجاهاته وإلخ.

يقول عادل نويهض: «هو كتاب وسط يعرض لوجوه الإعراب والقراءات ولشيء من البيان والبديع، ومعولا فيه على آراء أهل السنة والجماعة^{١٦} وآخرون من علماء القدامى والزمن الراهن^{١٧}».

الوجه الذي يدل على طريق اجتهاد الإمام النسفي فهو يرى في بعض العبارات له. أما الإمام النسفي فلم يقل عن اتباعه لأي مدرستين نحويتين: البصرية والكوفية أو غيرهما، و لم يعترف بالتقليد. و لكن استفاد من اجتهاده الخاص واستخدم منهجا جامعا بين المدارس النحوية.

ويظهر هذا من خلال بعض العبارات في تفسيره. و من بينها «و هذا الوجه أوقع»^{١٨}، حينما بين إعراب كلمة «واحد».

أو يدعم رأيه الذي ذهب إليه بأية قرآنية ويقول: «دليله قوله»^{١٩} أي: قوله تعالى.

و من أمثلة تلك العبارات: «والأول الوجه»، «والوجه الأول»، «والأول أوجه»، «والأول أصح»، أو «لا يجوز». أو يتناول بالعبارات مثل: «جمهور البصريين» أو يؤيد مذهب الكوفيين في المواضع، أو يرجح بين الموقفين ويساند الدليل على طرفين من غير تعصب لجماعة ضد جماعة أخرى. كما تلقيناها في تفسيره.

و هنا نتناول موضوع الفاعل وكيفية بيانه عند الإمام النسفي.

الموضوع الأول. تأنيث الفعل مع الفاعل.

إذا كان الفاعل مؤنثا حقيقيا أو مجازيا، تقدم على الفعل يلحق الفعل تاء التأنيث فتقول: هند قامت، والشمس طلعت، و لا تقول: قام أو طلع. و كما تأخر عن الفعل مؤنث حقيقي دون فاصل بينهما، نحو: قامت هند، و إذا فصل بينهما فاصل، أو كان الفاعل مؤنثا غير حقيقي و لم يتقدم على الفعل يجوز تأنيث الفعل وتذكيره^{٢٠}.

وذكر الإمام النسفي أن الفاصل شبه جملة، وذلك في قوله تعالى: ﴿لَا

14 وعلم الإشارة هنا يعني «ما دل عليه القرآن بغير صريح العبارة من العلوم والمعارف والأسرار والأخبار والكوائن وغير ذلك». الشيخ محمد عبد الحق بن شاه الهندى الحنفى. الإكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠١٢. ج ١، ص ١١.

15 وهذه إشارة إلى تردده رحمه الله إما للموانع أو اشتغاله بتصنيف آخر وإلقاء الدروس و إما من جهة الفترات التي لا يخلو عنها البلاد، والفتن التي تزيل عن الناس الأمن والقرار. المرجع السابق. ج ١، ص ٢١.

16 معجم المفسرين من صدر الإسلام حتى العصر الحاضر. ج ١، ص ٤٠٣.

17 معجم المطبوعات العربية والمعربة. ج ٢، ص ٥٨١.

18 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٣، ص ٨٣١. سورة الأنعام - ٩١.

19 المرجع السابق. ج ٤، ص ٦٧٤. سورة الحجر - ٧٨.

20 محمد محي الدين عبد الحميد. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. القاهرة: دار الطلائع، ٤٠٠٢. جزء ٢، ص ٩٣.

10 أبو الفداء بن قطلوبغا السوداني. تاج التراجم. التحقيق: محمد خير رمضان يوسف. دمشق: دار القلم، ٢٩٩١. ص ٦١.

11 مفتاح السعادة. ج ١، ص ٨٦١.

12 عادل نويهض. معجم المفسرين من صدر الإسلام حتى العصر الحاضر. ط ٣. بيروت: مؤسسة نويهض الثقافية، ٨٨٩١. ج ١، ص ٤٠٣.

13 مفتاح السعادة. ج ١، ص ٨٦١. // تاج التراجم. ج ١، ص ٦١. // معجم المطبوعات العربية والمعربة. ج ٢، ص ٥٨١.

يَحِلُّ لَكَ الْإِسَاءُ...»^{٢١}؛ بالتاء: أبو عمر ويعقوب وغيرهما بالتذكير، لأن تأنيث الجمع غير حقيقي وإذا جاز بغير فصل في قوله تعالى: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾^{٢٢} فمع الفصل أجوز»^{٢٣}.

وبينه في قوله تعالى نفسه^{٢٤}: «والنسوة: اسم مفرد لجمع المرأة، وتأنيثها غير حقيقي؛ ولذا لم يقل: قالت. وفيه لغتان: كسر النون وضمها»^{٢٥}. وكما فصل بينهما بجملة اسمية، وذلك في قوله تعالى: ﴿...إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ...﴾^{٢٦}، «والملائكة فيها فاعل»^{٢٧}، حيث فصل بينهما جملة «الذين كفروا»، لذا لم يأنث الفعل.

الموضوع الثاني. في رافع الفاعل.

العامل في الفاعل هو الفعل الظاهر أو المضمر وما يشبه في العمل، وأعد الإمام النسفي الظرف عاملا. وذلك في قوله تعالى: ﴿وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾^{٢٨}. قال الإمام النسفي: «و» علم الكتاب يرتفع بالمقدر في الظرف، فيكون فاعلا، لأن الظرف صلة لـ «مَنْ» و «مَنْ» هنا بمعنى الذي، والتقدير: من ثبت عنده علم الكتاب، وهذا لأن الظرف إذا وقع صلة يعمل عمل الفعل، نحو مررت بالذي في الدار أخوه، فأخوه فاعل. كما تقول بالذي استقر في الدار أخوه. في القراءة بكسر ميم «مَنْ» يرتفع العلم بالابتداء»^{٢٩}.

الموضوع الثالث. الفاعل مجرور والعطف عليه.

حكم الفاعل الرفع، وهنا مواضع جر فيها الفاعل، وهذا ما يتوقف على العامل فيه فجر الفاعل على ضريئ^{٣٠}، الأول يتوقف على الذي يسبق الفعل، وفي قوله تعالى: ﴿...لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُمْ مِّنْ نَّذِيرٍ مِّن قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾^{٣١}، قال الإمام النسفي «ما» للنفي والجملة صفة لـ «قوما»^{٣٢}.

والثاني، يجر بحرف الجر دون أن يسبق الفعل بنفي، وفيه حرف الجر يفيد التوكيد. وذلك في قوله تعالى: ﴿...وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾^{٣٣} «وفاعل» كفى: لفظة «الله» والباء زائدة»^{٣٤}. وكما ذكر الإمام النسفي أنه إذا عطف عليه ففيه وجهان، وفي قوله تعالى: ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ﴾^{٣٥} فقال فيها «مَنْ» في موضع الجر بالعطف على لفظ الله، أو في موضع الرفع بالعطف على محل الجار والمجرور، إذ التقدير: كفى الله»^{٣٦}.

الموضوع الرابع. اجتماع الضمير والاسم الظاهر ليبدلا على الفاعل.

وتعرف هذه القضية شهيرا وكثيرا. فقد جاءت آيات كثيرا بل أكثر.

و منها: ﴿...ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِّنْهُمْ...﴾^{٣٧}، فواو الجماعة لحقت «عموا» و «صموا» ورفع «كثير» فاعلا، فجاز فيه عدة أوجه. وذكرها الإمام النسفي قائلا: «...ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِّنْهُمْ...» هو بدل من الضمير، أي: الواو، وهو يدل البعض من الكل، أو: هو خبر مبتدأ محذوف، أي أولئك كثير منهم»^{٣٨}، يلاحظ من النص الإمام النسفي أنه يعربه بدلا، أو خبرا؛ كي لا يجتمع الضمير والاسم الظاهر ليبدلا على الفاعل. كما في قوله تعالى: ﴿وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾^{٣٩}. «وَأَسْرُوا» وبالعوا في إخفاء «النجوى». وهي اسم من التناجي. ثم أبدل «الذين ظلموا» من واو: «وَأَسْرُوا» إيذانا بأنهم الموسومون بالظلم فيما أسروا به، أو هو مجرور المحل لكرنه صفة، أو بدلا من الناس، أو هو ونصب المحل على الذم، أو هو مبتدأ خبره «وَأَسْرُوا النَّجْوَى» فقدم عليه، أي والذين ظلموا أسروا النجوى»^{٤٠}.

ويتضح من هذا الخلاف في إعراب ما تقدم من الآيات، أن بعض النحاة أجاز توجيه بعض هذه الآيات على هذه اللغة ومنعها في بعضها الآخر.^{٤١}

خاتمة و من خلال دراسة قصيرة ومختصرة عن الإمام النسفي مؤلفته تفسيره الجليل «مدارك التنزيل وحقائق التأويل» نقول بعض العوامل: أولا: نشأ الإمام النسفي في ما وراء النهر بـ«نسف»، في مدة الزحف المغولي على بلاد الإسلام؛

ثانيا: كانت جل المؤلفات التي خلفها تتعلق بعلوم الشريعة والعقيدة والتفسير والكلام والفكر الفلسفي. ولكن لم يذكر المترجمون أنه ألف كتابا خاصا في النحو. ويظهر أنه رب اكتفى بما أورده في تفسيره؛

ثالثا: يُبين لنا أن الإمام النسفي من خلال التفسير تميز إلى جانب دقته في المنهج بسهولة العبارات ووضوح الفكرة الذي يؤدي الطالب والقارئ إلى يسر في فهم مقاصد ومعانيه؛

رابعا: تميز الإمام بالإقلال من الروايات الشاذة في القراءات عناية خاصة وطمقهما من خلال تفسيره؛

خامسا: كان الإمام النسفي مفسرا فقيها لم يرو عنه أنه كوفيا أو بصريا على الرغم من أنه ينزع منزع البصريين، لأنه اختار ما يراه مناسباً من آراء النحاة السابقين له سواء أكانوا بصريين أم كوفيين. وهذا يدل على استقلال منهجه.

المصادر

١. القرآن الكريم.
٢. الإمام أبو البركات النسفي وتفسيره، مجلة منير الإسلام، العدد ٢، السنة ٥٤٩١.
٣. أبو الفداء بن قطلوبغا السوداني. تاج التراجم. التحقيق: محمد خير رمضان يوسف. دمشق: دار القلم، ٢٩٩١.
٤. أبو بشر عمرو بن قنبر. كتاب سيبويه. ط ٣. القاهرة: مكتبة الخانجي، ٨٨٩١.
٥. أحمد بن مصطفى، طاش كبرى زاده. مفتاح السعادة ومصباح السيادة. بيروت: دار الكتب العلمية، ٥٨٩١.
٦. أ. الشيخ محمد هادي معرفة. التفسير والمفسرون في ثوبه القشيب.

37 سورة المائدة-١٧.

38 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٣، ص ٣٧.

39 سورة الأنبياء-٣.

40 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٥، ص ٤٥١.

41 أبو بشر عمرو بن قنبر. كتاب سيبويه. ط ٣. القاهرة: مكتبة الخانجي، ٨٨٩١. ص ١٢-١٣.

21 سورة الأحزاب-٢٥.

22 سورة يوسف-٣.

23 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٦، ص ٨٩. سورة الأحزاب-٢٥.

24 سورة يوسف-٣.

25 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٤، ص ١٤٣-٢٤٣.

26 سورة الأنفال-٥٥.

27 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٣، ص ٦٨٥.

28 سورة الرعد-٣٤.

29 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٤، ص ٤٢٤.

30 شرح ابن قيل. جزء ١، ص ٣٤.

31 سورة السجدة-٣.

32 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٦، ص ٤٢.

33 سورة النساء-٦.

34 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٢، ص ٦٣٥.

35 سورة الرعد-٣٤.

36 الإكليل على تفسير نسفي. ج ٤، ص ٤٢٤.

١٠. محمد محي الدين عبدالحميد. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. القاهرة: دار الطلائع، ٤٠٠٢.
١١. الموسوعة العربية العالمية. ط ٢. الرياض: مؤسسة أعمال الموسوعة للنشر والتوزيع، ٩٩٩١.
٢١. يوسف اليان سركيس. معجم المطبوعات العربية والمصرية. مصر: مطبعة سركيس، ٨٢٩١.

مشهد: الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية، ٨٩٩١.
٧. الشيخ محمد عبد الحق بن شاه الهندي الحنفي. الإكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل. بيروت: دار الكتب العلمية، ٢١٠٢.
٨. شهاب الدين أحمد بن علي، ابن الحجر العسقلاني. الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة. حيدر آباد: دائرة المعارف العثمانية، ٩٤٣١ هـ.
٩. عادل تويهض. معجم المفسرين من صدر الإسلام حتى العصر الحاضر. ط ٣. بيروت: مؤسسة نويهض الثقافية، ٨٨٩١.

“ФАТОВОИ ОЛАМГИРИЙ” – МЕРОС МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ТАКОМИЛЛАШУВИГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ МАНБА

СЕВАРА САИДОВА
Ўзбекистон
халқаро ислом
академияси
докторанти

Ислом ҳуқуқи (фикҳ) – ислом таълимотининг дин, шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқувчи бир соҳаси бўлиб, барча мусулмон халқларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, фикҳ нафақат диний, балки ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги муаммоларни ҳал қилишга хизмат қилади.

Ўрта Осиё қадимдан илм-фан тараққий этган минтақалардан бўлган. Бу заминда буюк алломалар етишиб чиқиб, жаҳон цивилизацияси ривожига муносиб ҳисса қўшганини бутун дунё эътироф этади.

Маълумки, жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ўзгаришлар диний илмларга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Мовароуннахрга ислом дини кириб келганидан сўнг, диний таълимотлар қаторида фикҳ илми ҳам ривож топди. Ҳуқуқшунослик “фикҳ илми” номи билан мустақил фан сифатида шаклланди [1: 147].

Фароиз китоблари ҳар бир фикҳ асарида бўлишига қарамай, уламолар бу илмга оид алоҳида рисоаларни ҳам кўп ёзган. Бу каби асарлар турли даврларда таълиф этилган. Хусусан, Аврангзеб Оламгирнинг “Фатовои Оламгирий” асари ўз даврида давлатнинг барча учун умуммажбурий ва ягона бўлган ҳуқуқий нормалар мажмуаси ҳисобланган.

Аврангзеб (тўлиқ исми Абу Музаффар Мухйиддин Муҳаммад Оламгир) 1618 йил 4 ноябрда (баъзи маълумотларда – 24 октябрда) Ҳиндистоннинг Гужарат вилоятидаги Доҳад шаҳрида туғилган. “Аврангзеб” форсча “тож-тахт беази [2: 275]” маъносини билдирса, “Оламгир” “оламни забт этувчи” деганидир.

Аврангзебнинг отаси – Шоҳ Жаҳон, онаси – Мумтоз Маҳал номи билан машҳур бўлган малика Аржуманд Бонубегим. Агра шаҳридаги бекиёс Тож Маҳал ёдгорлиги шу малохатли малика шарафига бунёд этилган. Шоҳ Жаҳон ўғли Аврангзебнинг таълими ҳақида жиддий қайғуриб, мамлакатдаги энг машҳур олим ва устозларни саройга таклиф этади. Шаҳзода саккиз ёшида Қуръони каримни ёд олади, ҳадис ва фикҳ илмларини пухта эгаллайди. У давлат тили бўлган форсчадан ташқари араб, ҳинд-урду, турк тилларини ҳам кунт билан ўрганган. Бобоси Бобур каби адабиётга катта меҳр қўйиб, ғазаллар битган. Хаттотликка қизиқиб, бу соҳада анча ютуқларга эришган, наставлик ва шикаста усулларида мохир хаттотлардан қолишмаган. Унинг хаттотлик санъати намуналари ҳозиргача сақланиб қолган.

Аврангзеб ёшлигидан саройдаги ҳашам, мол-дунё ва мансабга қизиқмас, кўп вақтини китоб мутолааси ва ҳарбий санъатни ўрганиш билан ўтказарди. Шаҳзода қурол ишла-тиш ва ҳарбий маҳоратини оширишда ҳам катта натижа-ларга эришган. Гужарат ва Декан ўлкасининг тўрт вилоятида ҳокимлик қилиб турган пайтида ҳарбий соҳада катта тажри-ба орттиради ва унинг бу малакаси салтанат тахти учун олиб борган курашларида жуда қўл келади.

Оламгир ҳулқ-атвори жиҳатдан жуда ажойиб инсон си-фатида доимо одамларнинг ҳурматида сазовор бўлган. Унинг қатъиятлилиги, жасурлиги, ҳалоллиги, бурчига садоқати, Исломи муҳаббати, камтарлиги ва билимдонлиги эътироф этилган. Декан подшоҳига вазир бўлган пайтидаёқ ўзининг маъмурилик қобилиятини кўрсата билган. Тартиб-интизомли

ва синчковлигидан ташқари, жуда қизиқувчан ҳам бўлган. Бо-бурийлар салтанатига салкам ярим аср ҳукмронлик қилган. Тарихчиларнинг яқдил фикрига кўра, унинг ҳукмронлиги “салтанат тарихидаги олтин давр” бўлган.

Аврангзеб давлатни идора этар экан, доимо қонун усту-ворлиги ва адолатга суянган. Унинг ҳукмронлиги даврида ижтимоий муҳит сезиларли даражада ўзгарди. Мадрасалар, масжидлар, карвонсаройлар ва кўзи ожизлар учун уйлар сони кўпайди. Авлиё ва мутасаввифларни ўз қарамоғига олиб, уларга ҳомийлик қилди. Шу сабабли бутун дунёда машҳур бобурий ҳукмдор ва саркарда, ислом динининг фаол тарғиботчиси, тақводор инсон сифатида доврўғи дoston бўлди. У маърифат ва мурувватни кенг ёйди ва ислом олами-да энг катта масжидлардан бири ҳисобланадиган Лаҳордаги Бадшоҳий масжидини қурдирди [4: 219].

Аврангзеб Оламгирнинг тақводорлиги фаолиятининг ҳар қадамида кўриниб турарди. Мамлакатда шариат ҳаром қилган майпарастлик, гиёҳвандлик, қимор каби номаъқул ишларга чек қўйилди. Унинг ҳукмронлигидан олдин урф бўлган танга пулларга Қуръони карим оятларини ўйиб ёзиш одатидан воз кечилди. Бу иш қатъиян тақиқланди. Фахш иш-ларнинг олдини олиш мақсадида тул ва бева аёлларга тур-мушга чиқиш, акс ҳолда, мамлакат ҳудудидан чиқиб кетиш талаби қўйилди. Ҳайридинларнинг саройда нишонланиб келган турли маросимлари, шу жумладан, ҳукмдорнинг туғилган кунини тантана қилиб ўтказишга барҳам берилди. Ҳатто у Акбаршоҳ давридан буён урф бўлган ҳиндларнинг миллий либосларини кийишни ҳам тарк этди. Шунинг-дек, аҳоли орасида шаръий аҳқомларни бажариш, шариат тақиқлаган ишлар билан шуғулланмасликни текшириб, назорат қилиб турувчи махсус лавозим – мухтасибликни [5: 190] таъсис этди. Мухтасибларга бир қанча ҳуқуқлар, жумладан, шариат талабларини бузувчиларни жазолаш ҳуқуқи берилди.

Аврангзеб масжид ва мадрасалар, хонақоҳларни таъмир-лаш, янгиларини барпо қилиш ҳақида фармон бергани ҳолда ғайридинларнинг бутхоналари ва мактабларини таъмир этиш, янгиларини қуришни тўхтатиб қўйди. 1679 йилдан мусулмон бўлмаган ҳиндлардан жизя (ислом давлати ҳимоясида яша-ётган номусулмонлардан олинадиган жон солиғи) ундириш, уларнинг муқаддас қадамжоларини зиёрат қилгани учун қўшимча солиқ тўлаши тартиби жорий қилинди.

Мусулмон савдогарлардан тижорат молининг беш фои-зи миқдорида олинадиган солиқ бекор қилиниб, ғайридин савдогарлар учун сақлаб қолинди. Солиқ, закот йиғувчи идораларда мусулмон бўлмаган одамларнинг ишлаши тақиқлаб қўйилди. 1688 йилдан бошлаб эса, мансабдор ғайридинларнинг тахтиравонда ва чиройли отларда юриши ҳам чеклаб қўйилди. Бундай тақиқлардан кўзланган мақсад уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш эмас, балки маҳаллий ҳиндларни мусулмон бўлишга ундаш эди. Шу даврда ислом

диниға ўтишни истаган ҳиндларга катта имтиёзлар белгилаб қўйилган эди: уларга лавозимлар, катта миқдорда пул, ер-мулк бериладиган бўлди.

Авраңгзеб Оламгир давлат бошқарувини дин пешволарининг доно маслаҳатларига таянган ҳолда олиб борди. У бошлаган ислохотларининг шариат талабларига мувофиқ бўлиши ҳақида қайғурар, бекиёс ҳокимиятга эга бўлган подшоҳлигидан динни тарғиб қилишда фойдаланар эди. Ўз навбатида динга кенг йўл очилиши, унинг аҳкомларига қатъий риоя этилиши мамлакат равнақиға, давлатни одилона бошқаришга катта имкониятлар эшигини очиб берарди.

Авраңгзебнинг дин йўлидаги хизматлари бу билан чекланмади. У мусулмонларнинг бош шаҳарлари – Маккаи мукаррама, Мадинаи мунаввара ва бошқа табаррук марказларни доимо моддий томондан қўллаб-қувватлаб турди. Ўша пайтларда Авраңгзеб бошчилигидаги салтанат дунё мусулмонларининг ишончли таянчидан бири сифатида хизмат қилди. Олимлардан бири бундай ёзади: “Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласидан бўлмиш ҳукмдор Авраңгзеб Оламгир ўзининг аҳли сунна вал жамоа этиқодига ва ҳанафийлик мазҳабиға мустаҳкам амал қилиши билан танилган эди. У ўз қизи Зебуннисобегимни ҳам худди шундай тарбия қилгани аниқ. Шу туфайли Зебуннисо “Зебут тафосир” – Куръони каримнинг форс тилидаги бир неча жилдли тафсирини ёзган”.

Авраңгзеб салтанатни бошқаришда Ислом шариатиға мувофиқ иш юритиш имкониятидан усталик ва тadbир билан фойдаланди. Унгача ҳаётининг бирор соҳасида савол туғилиб қолгудай бўлса, муфтийларға мурожаат қилинар, кўп ҳолларда бир масалада уларнинг фикри турлича ҳам чиқиб қолар эди. Ана шунга барҳам беришда, шаръий фатволарнинг ўзлаштирилишини янада осонлаштиришда барча фатволарни бир китобға жамлаш, уларни тасниф ва таҳқиқ қилиш эҳтиёжи туғилди. Бу ишни ҳукмдор ўз зиммасига олди. Авраңгзеб Оламгирнинг кўрсатмасига биноан мамлакатнинг қирқдан ортиқ салоҳиятли фақиҳ олими ҳанафий мазҳабининг фатволарини саралаб, тўрт жилдли тўплам тузди. Ислом оламида ҳанафий фикрининг қомуси ҳисобланган “Фатовои Оламгирий” [3. 304 б] асари бевосита унинг ташаббуси ва раҳбарлигида тасниф қилинган. Ҳиндистонда “Фатовои Оламгирий”, ундан ташқари “Фатовои ҳиндий” номи билан машҳур бўлган фатволар

тўплами ана шу тарзда дунёға келди.

Китоб ҳанафий мазҳабининг етук фақиҳи Низомиддин Бурхонпурӣ (Шайх Низом) бошлиқ йигирма тўрт олим томонидан Куръон, суннат, ижмоъ ва қиёсға мувофиқлиги текшириб чиқилди.

Тўпламни яратишда олимлар тўрт гуруҳға бўлиниб ишлаган: аввалги тўртдан бириға Шайх Важиҳиддин, иккинчи қисмиға Шайх Жалолиддин, учинчи қисмиға Қози Муҳаммад Ҳасан, охирги бўлагига Мулла Ҳамид Жунпурӣ бошчилик қилган ҳамда Шайх Низом раҳбарлиги ва муҳаррирлигида муваффақиятли тугатилган. Шундан кейингина Авраңгзеб бу китобни амалдорларға тарқатиб, бундан кейин барча давлат ва қозилик ишларида ана шу фатволарға қатъий риоя қилишни, шариат талабларининг бузилишиға қарши кураш олиб боришни топширди.

“Фатовои Оламгирий” урду тилиға таржима қилиниб, 1889 йили Лакнавда нашр қилинган. Кейинги йилларда Ҳиндистон ва Ливанда (Байрут) ҳам бир неча бор босмадан чиққан.

Авраңгзеб Оламгир Ҳиндистонда улкан сулолага асос солган ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан 150 йил кейин тахтға ўтирган бўлса, авлодлари яна бир ярим аср ҳукмронлик қилган У 1707 йили 3 мартда 89 ёшида вафот этган.

Россияда нашр этилган “100 буюқ қўмондон” китобидан аждодларимиз орасида Амир Темур ва Авраңгзебгина жой олган.

“Фатовои Оламгирий” узоқ йиллар мобайнида турли минтақа ва ўлкаларда фароиз (мерос ҳақидаги фан) масалалари бўйича асосий қўлланма вазифасини бажарган.

Бугунги кунда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар фондида бу асарнинг 17 та қўлғезма ва 4 та тошбосма нусхалари мавжуд. Бу нусхаларни таҳқиқ қилиш натижалари шуни кўрсатадики, уларнинг аксарияти Ҳиндистон ва Мисрда кўчирилган.

Ҳозирға қадар асарнинг араб, урду ва турк тилларидаги нусхалари қайта-қайта нашр қилинган. Бу эса унинг ҳозирғача ўз қиймати ва долзарблигини сақлаб қолганидан далолат беради. Ёзилганиға неча асрлар бўлганиға қарамай, фатволар жамланмаси бўлган бу китобдан турли минтақалардаги диний ўқув юртларида асосий ўқув қўлланма сифатида фойдаланиб келинмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мец А. Мусульманский ренессанс. – М.: Наука, 1973.
2. Е. Ю. Ванина. Большая российская энциклопедия. – М., 2005.
3. Шайх Низомиддин Бурхонпурӣ. “Фатовои ҳиндий”, –

Байрут, 2000.

4. Доктор Аҳмад Шалабий. Мавсуаът тарихил исламия. – Қоҳира: 1-нашр, 1983.
5. З. Ҳусниддинов. Ислом энциклопедияси. – Т., 2004.

♦ **Аннотация:** Мақолада Авраңгзеб Оламгир ҳукмронлик қилган давр ва унинг машҳур “Фатовои Оламгирий” асарининг яратилиш тарихи баён этилган. **Таянч сўзлар:** фикх, бобурийлар сулоласи, мухтасиблик, фатво, фароиз, қўлғезма, ҳадис, Куръони карим, суннат, қиёс, ижмо.

♦ **Annotation:** This article examines the medieval Baburi dynasty ruler Avrangzeb Alamgir and the environment in which he lived, also a work “Fatavoyi Alamgiriya” and the history of its creation. **Key words:** fiqh, dynasty of Baburids, muhtasib, fatwa, faroez, manuscript, hadith, Qur’an, sunnah, qiyas, ijma.

♦ **Аннотация:** В статье исследуется Авраңгзеб Аламгир, среда, в которой он жил, произведение «Фатавои Аламгирия» и история его создания. **Ключевые слова:** фикх, династия бабуридов, мухтасиб, фетва, фарез, рукопись, хадис, Коран, сунна, кийас, иджма.

НАВОИЙ ДАВРИ МЕТРОЛОГИЯСИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

НИҲОЛА НАРЗУЛЛАЕВА
ЎзР ФА Шарқшунослик
институтини кичик илмий ходими

Тарих фанида метрология ўтмиши ва манбаси бой, аммо кам ўрганилган ёрдамчи тармоқлардан саналади. Бу соҳаға оид маълумотларни мумтоз адабий меросда қўллаб учратиш мумкин.

Буни Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларидан ўрин олган ўлчов бирликларининг қиёсий таҳлили ҳам кўрсатиб туради. Ўрта асрларда ижод этган адабиёт вакиллари ўлчов атамаларининг энг кўп истифодада бўлган шакллари қўллашган. Бундай ёндашув ўқувчиға асарларда келтирилган маълумотларнинг нотаниш ёки тушунарсиз бўлмаслигини олди олинган, дея тахмин қила оламиз. Қуйида энг кўп учраган бирликларнинг таҳлилини келтирамиз:

Ботмон

“Яна бир тож эрдиким, вазни олтимиш ботмон эрди” [17: 229].
Ботмон атамаси оғирлик ва сатҳ ўлчови бирлиги бўлиб,

ман шаклида ҳам учрайди. Шунингдек, бу бирликдан сатҳ ўлчашда ҳам фойдаланилган. Тақрибан бу бирлик сатҳда 1 гектар, яъни 1000 кв м га тенг бўлган [20: 329]. Одатда маҳсулот (сочилувчан донли экин) миқдориға қараб экин майдони кенглиги тахминан аниқланган. Ботмондан ташқари жариб, таноб каби атамалар ҳам сатҳ ва оғирликни ифода-лашда қўлланилган. Э.Фозиловнинг Навоий асарлари учун тузган луғатида 1 ботмон 8 пуд га тенг [21: 318] бўлгани ҳақидаги маълумотни келтиради. Бир пуд 16.38 кг эканини инобатға олинса, Э.Фозилов талқиниға кўра, тожнинг оғирлиги 7862.4 кг бўлган: 60х (8х16.38) = 7862.4 кг. Агар бот-

мон нинг Ўрта асрдаги 900 гр миқдорига асослансак, унинг ҳақиқий оғирлиги тахминан 54 кг га тенг бўлган. Салкам 8 тонна ва 54 кг оралиғида катта фарқ бор, албатта. Иккала миқдор ҳам муболағали, шунга қарамасдан 54 кг 7862 кгдан енгилроқ.

Е.Давидович фикрича, пуд атамаси сўнги Ўрта асрларда маҳаллий бирликларни ифодалаш учун қўллана бошлаган [8: 97]. Демак, пуд ўлчов бирлигини сўз қетаётган давр манбаларини изоҳлаш учун қўллашни маъқул эмас, деб биламиз. Яъни, бу давр учун пуднинг ботмонни ифодалашда қўлланилиши нотўғри қийматни келтириб чиқаради.

Вазн

Бу атама манбаларда тез-тез учрайдиган бирликлардан саналиб, умумий маънода оғирлик, шеърий вазн, оҳанг пардаси каби ўлчов маъноларини ифодалашда қўлланилган [14: 229]:

“Қошингда сенинг гарчи кўп вазни бор,

Чу бор ўз сўзинг йўқ анга эътибор” (Садди Искандарий, 323) [21: 352].

Ваззон атамаси тарозибон, ўлчовчи каби маъноларда таржима қилинган. Э.Фозилов бу атамани бозор ва омборлар тарозиларида маҳсулотларни ўлчовчи касб эгаси сифатида талқин қилган [21: 351]:

“Аммо бу ҳисоб хиради дурбин ваззони била ва ақли дурандиш мезони била рост эрмас” (Муншаот, 102).

Вазн каффаси – тарози палласи, тарози тоши ва ўлчанадиган жисм турадиган анжом [21: 352]. Унинг қандай ҳажм ва кўриниши ҳақида маълумот йўқ. Қўйидаги мисолга эътибор берадиган бўлсак, дур ўлчанаётган тарози ҳақида сўз борапти. Демак бу заргарлар қўллаган кичик вазнга мўлжалланган тарозининг палласи ҳам бўлиши мумкин:

“...ул сочилган дурни бу ҳазратнинг олий исмига вазн каффасига қўйдум” (Назмул жавоҳир, 31) [21: 352].

Мисқол

Вазн ўлчови атамаси, тарози тоши каби маъноларида кўп учрайдиган бирлик бўлиб, ундан асосан тилла ва қимматбаҳо тошларнинг миқдорини ифодалашда фойдаланилган. Бу бирлиكنинг миқдори Ўрта асрларда 4.25-4.68 гр оралиғида ўзгариб турган:

Инжуни олсалар муфаррих учун,

Минг бўлур бир дирамға бир мисқол [14: 260].

Каффадул гардуни ҳажрим юкини чексалар,

Арз жирми ул тарози ичра бир мисқол экин [22: 310].

Байза

Мақолага жалб этилган манбаларда бу бирлиكنинг аниқ бир қиймати ҳақида маълумот йўқ. Қандайдир бир шаклга эга олтин бўлақларининг номи ҳам бўлиши мумкин. Унинг тухум, ўлчов атамаси каби маънолари мавжуд бўлган. Олтин доналари миқдорини ифодалаш учун ҳам қўлланилган.

“...минг байза олтунким, ҳар бири вазнга қирқ мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, қайсарнинг қизин қулуб, Румдин ёнди” [17: 200]. Агар бир 1 мисқолнинг Ўрта асрлардаги қиймати 4.25-4.68 гр бўлса, унда 1 байза 170-187.2 гр тенг бўлган.

Капон (қаппон)

Палласи қопқоқ (кепчик) кўринишида бўлиб, ғалла бозорида фойдаланилган тарозининг бир тури [16:460]. Оғир юк ўлчанган бир паллалали тарози бўлиб, унинг бир томонида палласи, иккинчи томонида эса тош осиялиқ турган [20: 317]. F.Фулум (XX аср бошларида яшаб ижод этган ёзувчи) ўз асарида қаппон атамасини ғалла бозори маъносида қўллаган [28:315]. Тахминимизча, бу атама Ўрта асрларда тарози номи кейинчалик эса, ғалла сотиладиган бозор номи сифатида қўлланилган. И.Жабборов қаппон деб карвонсаройнинг мол сақланадиган омбори аталгани ҳақида маълумот келтирган [9:138]. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бу атама бозор ва тарози билан алоқадор бўлган.

Жав (ф)

Арпа дони маъносини англатган [25: 83]. Бу атама оғирлик ва узунлик ўлчови сифатида қўлланилган. Узунликда 1 жав 6 дона ишчи отнинг ёли бирлаштирилган кенглигига тенг масофа бўлган. Е.А.Давидович келтирган маълумотга кўра, 1 жав мисқолнинг 1/96 тенг бўлган [8: 113]. Бу тахминан 0.04-0.05гр атрофидаги миқдор. Бир арпа донининг оғирлиги ҳам шу қийматга тенг (Н.Нарзуллаеванинг кузатувлари асосида). Лутфий жавни ўлчов, салмоқ, қадр, даража маъноларида қўллаган:

Қони қайнар тенгиздин фикр қилмай,

Азиз жон хавфини бир жавча билмай [7: 118].

Кайл

Ўлчак, ўлчов идишининг номи [17:76]. Оғирлик, суюқлик ва ҳажм ўлчов бирликлари кўп ҳолларда идишлар номи билан аталган. Идишнинг ҳажми орқали унга сиғадиган маҳсулот миқдори аниқланган ва кейинчалик шу идишнинг номи ўлчов атамасига айланган: ратл, сабу, кафч ва ҳк. Ибн Сино асарларида унинг миқдори тахминан 892.5гр атрофида [1: 326], Ибн Ал-Асирда бу бирликка 900гр га яқин қиймат берилади [11:108]. Саккокий бу ўлчов атамасининг қийматини келтирмаган:

Кўзум паймонаси ҳар дам тўқар куйган юрак қонин,

Бале, тўқлур бўлур лобуд тўлуб тошқонда ҳар кайла.

Соъ

Суюқлик ва ҳажм ўлчови атамаси саналиб, Е.Давидович бу бирлиكنи 3.456 кг қийматда қайд этган [8: 102]. Бобур бу бирликдан буғдой миқдори ва ер сатҳини қиёслашда фойдаланган:

Гар берурсенми на йер, йо бўғдой,

Бергасен нисф соъ бўлди санга [10: 176].

Ратл

Пиёла, идиш номи, суюқлик ва ҳажм ўлчови бирлиги [16: 464]. Тахминан 450гр тенг бўлган ўлчов атамаси, Навоий ва унинг замондошлари асарларида май миқдорини англатишда қўлланилган сатрлар кўп учрайди:

Чу бир ратл нўш айлабон маст ўлуб,

Ки соқий аёғида ўқ паст ўлуб [16: 131].

Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший бу атамани ўлчов идиши сифатида ҳам табобатда қўлланилгани ҳақида маълумот келтирган: “ратл бир паймонадурки, ичиға тўқсон мисқол сув элтар. Ва паймона ўлчов идишидур” [5: 179]. Бу ерда келтирилган қиймат 382 мл га (90х4.25) тенг бўлган.

Ҳабба

Энг кичик оғирлик ўлчов атамаларидан бири бўлиб, дон, дона, ва найза маъноларини англатган. Ас-Саолибийнинг “Иятиматуд даҳр” асари изоҳларида ҳаббанинг бир ёки икки арпа дониға тенг бўлган оғирлик ўлчови экани (0.08гр), шунингдек, майда чақаларни ҳам шу ном билан аталаши ҳақида маълумот қайд этилган [2: 563]. Навоийда бу найза маъносида ҳам келтирилган:

Синон ва ҳарба ва пичоқ, баъзи ҳабба ҳам дебтурлар, қалқон ҳам дебтурларким, ул ясади [17: 187].

Тул

Навоий ва Бобур асарларида қўлланилган бу атама бирор жисмнинг узунлигини англатган [12: 158]. Шунингдек, ара- эн, одам бўйи [12: 156] каби антропометрик атамалар ҳам учраб, уларнинг аниқ бир қиймати келтирилмаган:

“Ва Истаҳр шахрин улғайтти, андоқки тули Хуфракдин Ромжаррадқа еттиким ўн икки йиғоч бўлғай ва арзи 10 йиғочқа етти” [17: 187].

Заръ

Аршин, газ каби бирликлар қаторида амалда бўлган узунлик ўлчов бирлиги [16: 475]. Байҳақийда бу атама олдинга чўзилган қўлнинг узунлигига тенг масофа, деб келтирилган [6: 757]. Тахминан 105см, баъзан ундан кам қиймат ҳам бўлган.

Сувнинг сатҳиға чун бўлуб раҳ шунча,

Неча заръ эрканни айлаб қиёс [16: 474].

Қариш (т.), важаб (а.)

20-22см узунликка тенг антропометрик ўлчов бирликлари бўлиб, бош ва энг кичик бармоқ оралиғидаги масофа тушунилан. Қариш ҳозирги қариш атамасига тўғри келади. Бу бирликдан ҳозирги кунда ҳам кундалик турмушда қўлланилади.

“У жумладин бири бир тахтдурким, ани Токдис дерлар эрди, олтундин эрдиким, эртифои юз қариш эрди” [16: 229].

Бир важаб ер қолмаған офоқ аро (Лисонут Тайр, 5-1)

Тенгиз тулу арзин важаб-барважаб,

Топиб зарбу қисмат била бетааб [17: 374].

Катиф

Кифт, елка маъноларини англатган. Елка кенглигидаги масофани ифодалашда қўлланилган. Кичик масофалар, баъзан инсон тана тузилишини тасвирлашда ҳам ишлатилган:

“Чиқорди ани гардиши мухталиф,

Анингдек ки, ул эл танидин катиф” [17: 216].

Қари

Навоий асарларининг изоҳларида тахминан 1 метр келадиган узунлик ўлчови, деб таъриф берилган [16: 460].

Маҳмуд Қашғарийда келтирилишича, бу бирлик туркий тилга оид бўлиб, тирсак, қўл маъноларини англатган ва қўл учидан тирсаккача бўлган узунликка тенг бўлган [13: 464]. Демак, Навоий асарларида келтирилган изоҳдаги миқдор 100см атрофида бўлиб, аниқ қийматидан 30-40см га катта. Шарафиддин Али Яздий асарида қари қиймати шаръий газ билан тенглаштирилиб, яъни 49 см деб изоҳланган [27: 348]. Навоий ҳам бу бирликни қайд этган:

Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини.

Қари ҳам темурдин анга бўлди хос,

Ки эл бўлди кам газ олурдин халос [16: 32].

Изоҳ: Тарозининг икки бошини тенг қилиб тўғрилади. Тарози тошини темирдан ясаб, ҳар бирининг оғирлигини муҳрлаб қўйди. Қари ўлчовини ҳам темирдан белгилаш бунга хосдир. Бунинг натижасида халқ газ ўлчовида адашишдан халос бўлди. (Навоийшунос олим PhD О.Давлатов изоҳи)

Тарози тошларининг муҳрланиши, шу жумладан, қари ҳам ўрнатилган тартибдаги узунлик бўйича темирдан ясалган махсус ўлчов воситаси билан ўлчаниши ўтмишда ўлчов бирликларининг назоратда бўлганидан далолат беради. Маълумотлар адабий манбалардан олинган бўлса-да, ўлчов тизимидаги изоҳотларнинг аҳамияти мисраларда яққол ўз аксини топган.

Бобур антропометрик ўлчов бирликларини вазнга солиб, ўқувчи учун жуда тушунарли услубда ифодалаган [10: 255]:

“Дедилар бир йарим қари бир қадам,
Ҳар бир қари билки бордур олти тутам.

4000 дур-ким қадам била бир мийл,

Бир курух ани хинд эли дер, бил.

Бир тутам тўрт илик, яна бир илик,

Олти чу арзи бўлди бил бу билик” [10: 172].

Араш

Узунлик ўлчови бирлиги, қўл учидан тирсаккача бўлган масофа тушунилан. А.Фрейман фикрича, бу атама қадимги форс тилига оид бўлган ва тирсак, ўлчов маъноларини англатган [25: 105]. Тахминан, 50-60 см тенг қиймат [21: 105].

Ёр чун жонимда махфийдур тафовут йўқтурур,

Жилва қилса зоҳиран гар 100 ёғоч, гар бир араш
(Ҳазойинул маоний, II6-252).

Йиғоч

Узунлик ўлчови бирлиги, узоқ масофаларни ифодалашда қўлланилган [15: 323]. Бобур бу бирликни шаҳарлар орасидаги масофа, деворлар узунлигини ифодалашда қўлаган [10: 255]. Навоий асарларида уни 12000 қарига, яъни $(12000 \times 50(60))/100 = 6000(7200)$ 6000-7200 метрга тенг қиймат билан келтирилади [16: 460]. Агар бу қийматларни метрдан километрга ўгирсак, 6-7.2км га тенг бўлади.

Икки кун сазй ила хиром этти,

Гарчи йўл юз йиғоч эди – этти [14: 323].

Жариб

Ёр, сатҳ ўлчови бирлиги. Бу бирликдан кенг майдонларни ўлчашда фойдаланилган. Унинг қиймати ҳам манбаларда турлича қайд этилган. Навоий асарлари изоҳларида бу бирлик 1 таноб, аниқроғи 10000 кв м қиймати билан келтирилади:

“яна бир фарш эди, вусъати бир жариб эрдиким, ани жавоҳир била мурассаъ қилиб эрдилар” [17: 229]. (Фарш сўзи гилам, тўшак, палос маъноларини англатган [23: 331]).

Бобур ҳам бу бирликдан ёр ўлчовини ифодалашда фойдаланган:

“Мунда бор-дур жарибга таъйин,

Ҳар нечук-ким муайян этса амин” [10: 451].

Қадах, аёғ, жом, суроҳий, соғар, мино – пиёла, коса, май каси, май идишлари ва шишаларининг номлари бўлиб, ўлчов идиши вазифида ҳам қўлланилган. Атоий бу атамаларни ўз асарида кўп қўллади [3: 285]. Ичимлик учун мўлжалланган бу идишлар суюқлик сиғимини англатиш учун ҳам фойдаланилган: бир соғар май бергандин қадах-қадах хуноб ютмоқ керак [24: 18] (Махбубул қулуб, 108).

“Садди Искандарий” асарида найза маъносини англатган синдон атамаси учрайди. Ўрта асрларда қалъа деворлари, бирор иншоот баландлигини ўлчашда ҳарбий қурооллардан фойдаланилган [16: 462]. Клавихо ҳам ўз кундалигида базмлар учун қурилган чодирлар баландлигини найза узунлиги билан тавсифлаган [18: 180]. Бу метрологик услуб саналиб, чамалаш ва тахминан бирор бир баландликни аниқлашда қўл келган.

Пайкон, тир, шаст, кайбур, саҳм, новак – камон ўқи, ёй ўқи, ҳисса, бошоқ каби атамалар ўлчов тушунчаларини англатишда қўлланилган. Навоий, Атоий, Лутфий ва Саккокий асарларида бу атамалар кўп учрайди [3: 303]. Камон ўқининг учган масофаси ҳам ўлчов саналиб, унинг қиймати камон ва ёйнинг турига, ҳавонинг ҳолатига (шамол қаршилиги), ёйнинг қандай куч билан тортилиши кабиларга боғлиқ бўлган. Шунингдек, ғулва ёки ғалва номли ёй ўқининг учган масофасига тенг узунлик ўлчов бирлиги ҳам амалда бўлган [11: 36]. Тахминан 250 метр атрофида масофага етган.

Қоба қавсайн – икки ёй оралиғи (ора яқинлигидан киноя). Лутфий бу нозик ўхшатишни жуда яқин масофани англатиш, аниқроғи оралиқ яқинлигига киноя қилиш мақсадида қўлаган:

Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,

Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур [12: 78].

Даҳ як, ашир, ушр – ўндан бир, ушри ашр – юздан бир, уч рубъ – тўртдан уч [10: 442], рубъ – тўртдан бир тақрибий қийматни англатувчи атамалар саналиб, солиқ ёки бирор миқдорнинг қандайдир бир қисмини англатишда қўлланилган [16: 475].

Шох анга берди бениҳоя мол,

Ким анинг ушрин этмас эрди хаёл [15: 323].

Бер буларнинг закотини даҳ йак,

Масъала ушбу бўлди, йўқтур шак [10: 176].

Эрур анинг уч рубъи дарё сори,

Яна рубъни келди сувдин тошқори.

Арз – Навоий [15: 324] ва Бобур [10: 256] асарларида бу атама бирор майдон, ёр сатҳининг кенглигини англатган. Унинг аниқ бир қиймати келтирилмаган.

“Ва Истаҳр шахрин улғайтти, андоқғи тули Хуфракдин Ромжарраққа еттиким, ўн икки йиғоч бўлғай ва арзи 10 йиғочқа етти” [17: 187].

Масоҳ – ёр ўлчови. Унинг аниқ қиймати келтирилмаган. Умумий ёр сатҳи маъносида қўлланилган [16: 474].

Не ерким бўлуб беша, ё берк тоғ

Ки қатъида масоҳ топмай фароғ [16: 371].

Масоҳат - ўлчаш (сатҳни). маъносини англатган атама [10: 170]. Бобур бу атамани жуда маъноли сатрлар орқали ифодалаган:

“Гар узун эса масоҳат қил,

Йўз қари бўлса хуш таҳорат қил” [16: 462].

Навоий ҳам бу атамани ўз асарларида қўлаган:

“Кезиб бу сифат баҳр атрофини,

Масоҳат била англаб авсофини [16: 371].

Масоҳат била бефусуну фириб,

Билиб ҳавздеқким эрур бир жариб” [16: 374].

Бир қарн – 30 йил маъносини англатган [14: 264]. Гарчи бу атама хронологияга оид бўлса-да, баъзан масофалар вақт орқали ҳисобланганлигини эътиборга олиб, матнга киритдик: бир кунлик йўл, уч ойлик масофа ва бошқалар.

Мумтоз адабиётда метрик бирликлар ва ўлчов воситалари ҳақида маълумотлар муаллифлар томонидан керакли ўринларда фойдаланилган. Баъзи атамаларнинг аниқ қиймати ҳанузгача маълум эмас ёки ўрганилмаган. Бу турдаги манбалар тарихий метрологик жиҳатдан алоҳида тадқиқотга муҳтож. Навоий ва унинг замондошлари асарлари учун тайёрланган изоҳларнинг баъзиларида бирликларнинг муболағали қийматларини учратиш мумкин. Бу асарлар тадқиқ этилганда ўлчов бирликлари учун берилган изоҳлар сунгги Ўрта асрларда амалда бўлган қийматлар билан ифодаланган. Ваҳоланки, ҳар қандай бирлик макон ва даврда ўзгариб турган. Бу ҳолат деярли барча бирлик ва воситаларда кузатилади. Метрологик атаманинг адабий усулда қўлланилиши бирликларнинг асл қийматидан анча фарқли миқдорлар ҳақида маълумотларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Оғзаки манбалар, мифологик асарлар, мумтоз адабиётда рақамлар, метрик қарашлар, бирликлар ва ҳоказо ўлчов билан боғлиқ ҳолатларни ифодалашда муболаға санъати қўлланилган. Бу аъёна ғарб ва шарқда деярли ўхшаш шаклда ривож топган. Шу орқали инсониятнинг тасаввуридаги кенглик, вазн, масофа ёки мисли қўрилмаган қандайдир фазилатлар ифодаланган. Алпомишининг ёйи, Барчиннинг қомати, Парвизнинг тожи, “Авесто”да келтирилган Капа балиғи ва ҳоказо каби тасвирларда муболағали қийматларга дуч келиш мумкин. Мумтоз адабий меросни тарихий метрологик тадқиқотларга жалб этиш орқали адабий

муҳитда қўлланилган ўлчов атамалари ва уларнинг ҳақиқий қийматларига аниқлик киритган бўламиз. Бу эса метрологик

таҳлиллар ва тарихий, адабий билимлар уйғунлигини талаб этади ҳамда келажакдаги тадқиқотларга тўртки бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Али Ибн Сина. Канон врачевой науки. Т.В. –Т.: Фан, 1980.
2. Ас-Саолибий. Йатимат уд дахр. –Т.: Изд.АНЎз,1976.
3. Атойи. Девони шайхзода Атойи. –Т.: Фан, 2008.
4. Бедил. Комде ва Мудан. –Т.: ЎзАдабиётнашриёти, 1960.
5. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший, Ҳомидхон ибн Зоҳидхон Шоший. Фарҳанг ал-мабсут ёки истилоҳот ул-атиббо фи-интифоот ил-аҳиббо. –Т.: Янги аср авлоди, 2004.
6. Байҳакий.История Масъуда. –Т.: Изд.АНЎз, 1962.
7. Гулҳаний. Зарбулмасал ва ғазаллар. –Т.: ЎзАдабиётнашриёти,1958.
8. Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. –М.: Наука, 1970.
9. Жабборов И.Ўзбек халқи этнографияси. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. –Т.: Қодирий, 2000.
11. Ибн ал Асир. Ал-камил фи-т-тарих. –Т.: Ўзбекистон, 2006.
12. Лутфий. Гул ва наврўз. –Т.: ЎзР Адабиёти нашриёти, 1960.
13. Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-турк. –А.: Дайк-Пресс, 2005.
14. Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Т.ХIV. –Т.: Ғофур Ғулом, 1967.
15. Навоий. Саъбаи сайёр. Т. IX. –Т.: Ғофур Ғулом, 1965.
16. Навоий. Садди Искандарий. Т.Х. –Т.: Ғофур Ғулом, 1965.
17. Навоий. Тарихи мулуки Аҷам.Т.ХIV. –Т.: Ғофур Ғулом, 1967.
18. Руи Гонзалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темура саройига сайёҳат кундалиги (1403-1406). –Т.: Ўзбекистон, 2010.
19. Саккокий. Танланган асарлар. –Т.: ЎзР Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1958.
20. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. I. –Т.: Ўзб. миллий энциклопедияси, 2006.
21. Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т I. –Т.: Фан,1983.
22. Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т II. –Т.: Фан, 1983.
23. Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т III. –Т.: Фан, 1984.
24. Фозилов Э. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т IV. –Т.: Фан, 1985.
25. Фрейман А. Хорезмийский язык. –М.1951.
26. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Академия, 2002.
27. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. –Т.: Шарқ, 1997.
28. Ғофур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. Ж.I. –Т.: Фан, 1983.

◆ **Аннотация:** Мақолада мумтоз адабий асарларда келтирилган тарихий метрологияга оид атама ва бирликлар ҳақида сўз юритилади, адабий манбаларда қўлланилган ўлчов атамалари таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** ботмон, мисқол, байза, қанон, кайл, жав, хабба, зар, қарич.

◆ **Annotation:** The article contains terms and units related to historical metrology used in the classical literary sources of the Middle Ages. **Key words:** bathman, miskal, baize, kaban, kayl, djav, habba, zar, karish.

◆ **Аннотация:** В статье приведены термины и единицы измерения, относящиеся к исторической метрологии, которые были использованы в классических литературных источниках. **Ключевые слова:** батман, мискал, байза, капан, кайл, джав, хабба, зар, карिश.

Ислом тарихида Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Бағдод, Куфа, Басра каби илм-фан ва маданият ўчоқларидан бўлган марказлардан бири Журжон шаҳри ҳисобланади. Журжон шаҳрининг бундай ном билан номланиши борасида турли қарашлар мавжуд бўлиб, “Тариху Журжон” асарида зикр қилинишига кўра, Нуҳ пайғамбарнинг авлодидан ҳисобланган Журжон ибн Ловуз ибн Сом ушбу шаҳарни бунёд этган [1:5]. Шаҳар географик жиҳатдан Каспий денгизининг жануби-шарқида, Эроннинг шимолида жойлашган [2:218].

Журжон – Форс диёрининг машҳур ва катта шаҳарларидан бири бўлиб, сувлари кўп, ерлари кенг, дунё шаҳарлари орасида энг гўзал шаҳарлардан бири ҳисобланади, шоир бу шаҳарнинг қуйидагича васфлайди:

هي جنة الدنيا التي هي سجسج
سهلية جبلية بحرية
يرضى بها المحرور والمحرور
يحتل فيها منجد و مغير

Мазмуни: “У (шаҳар) қуёш тафти қуйдирадиган инсон ҳам, совуқда қотган киши ҳам мамнун бўладиган, об-ҳавоси мўътадил, кичик тоғлару суғориладиган ерлар, денгизу тоғлик, текисликлардан иборат дунёнинг жаннатидир” [3:119].

Журжон шаҳри халифа Сулаймон ибн Абдулмалик (96-98/715-717 й.) даврида Язид ибн Махлаб (53-101/673-720 й.) томонидан фатҳ этилган [1:46].

X-XI асрларда Журжон шаҳри маҳаллий зиёрийлар сулоласи пойтахти бўлган. Бу пайтга келиб Журжоннинг сиёсий мавқеи пасайган бўлса ҳам, араб географларининг таъкидлашларига қараганда, Каспий бўйи вилоятларида энг катта шаҳар ҳисобланган. Журжон ҳосилдорлиги, турли хилдаги маданий ўсимликлари, ўзининг ипаги билан шуҳрат қозонган. Журжон шаҳридан ўтган дарё уни 2 қисмга: Шахристон ва Бакрободга ажратган, улар ўзаро кўприк билан боғланган. Шахристон ўнг қирғоқда, Бакробод сўл қирғоқда жойлашган. X асрдаёқ шаҳар Сомонийлар ва Бувайҳийлар ўртасидаги урушлар натижасида таназзулга учраган, зиёрийлар ким ҳолиб бўлса ўша томонга ўтиб туришган. Зиёрийлар даврида қурилган Қобус ибн Вашмгир мақбараси ҳозиргача сакланиб қолган. Амир Темур (736-807/1336-1405 й.) ва теурийлар даврида Астрооб шаҳри юксалиб, вилоят ҳам унинг номи билан машҳур бўлган [2:219].

Ўрта асрларда илм-фан тараққий этган Журжон шаҳридан кўплаб таниқли адиблар, тарихчи ва файласуфлар, муҳаддис фақиҳлар етишиб чиққан. Ислом илмлари оид манбаларда “ал-Журжоний” (الجرجاني) нисбатига эга олимларнинг исмларига кўплаб ўринларда дуч келиш мумкин. Уларнинг энг машҳурлари ҳақидаги маълумотларни ўрганиш эса манбаларни тадқиқ этиш ва ўрганиш жараёнида мазкур нисбатга эга бўлган олимларнинг қай бири ҳақида сўз юритилаётганини аниқлаш имконини беради.

Ана шундай журжонлик олимлардан машҳур муҳаддис Аҳмад ибн Иброҳим Исмоилий Абу Бакр Журжоний 277/890 йилда таваллуд топган. Ёшлигиданоқ илмга муҳаббат қўйган, оқ-қорани ажрата оладиган пайтида ҳадисларни ўрганар эди. Ўша пайтда унинг ёши олтида бўлиб, ёшлик пайтларидаёқ унинг илмга, хусусан, ҳадис илмига қизиқиши кучли бўлган.

Олим илмий фаолияти давомида Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Мусо, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ, Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад, Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳасан, Фазл ибн Ҳаббооб каби ўнлаб машҳур устозлардан таҳсил олган.

У зот Эроннинг Аҳвон, Журжон, Ироқнинг Анбор, Басра, Куфа, Мусил ва Бағдод шаҳарларига борган ва ўша жойда истиқомат қилиб, илм таҳсил қилган.

Вақти келиб, Журжон шаҳрининг имоми, кўзга кўринган олими ва фақиҳи бўлиб етишди.

Абу Абдуллоҳ Ҳоким (321-405/933-1014 й.) айтади: “Абу Бакр Журжоний ўз замонасининг ягонаси, муҳаддис ва фақиҳларнинг шайхи, риёсатда, мурувват ва саховатда уларнинг улуғи эди. Аҳли илмлар у киши борасида икки хил фикр гапирмас эдилар”.

Олим ҳаёти давомида бир қанча китоблар тасниф қилган. Улардан энг машҳурлари:

1. “Ас-Саҳиҳ ала шарт ал-Бухорий” (Имом Бухорий шартларига кўра саҳиҳ ҳадислар);

2. “Муснади Умар” (Умар (р.а.) муснади);

3. “Ал-Мўъжам”.

Олим “ас-Саҳиҳ” асари туфайли ислом уламолари орасида “Соҳибу-с-Саҳиҳ” (ас-Саҳиҳ китобининг соҳиби) унвони билан танилган.

Ҳамза Саҳмий (345-427/956-1036 й.) айтади: “Абу Бакр қироат илмида ҳам ўз замонасининг пешқадамларидан эди. Агар бирор мажлисга у зот ҳозир бўлса, у кишидан бошқа киши қироат қилмас эди”.

Шайх Абу Исҳоқ у киши ҳақида: “Абу Бакр Исмоилий Журжоний ҳадис билан фикҳнинг ўртасини, дин билан дунё раёсати ўртасини жамлаган эди”.

Ҳасан ибн Алий Ҳофиз айтади: “Абу Бакр Исмоилий ўзи учун бир суна тасниф этмоғи вожиб эди. У кишида ғаризий (туғма) илм, фаҳму фаросат ва улуғворлик сифатлари борлиги учун Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (194-256/810-870 й.) га эргашшига лойиқ эди”.

Аҳмад ибн Иброҳим Журжонийдан фикҳ илмини унинг ўғли Абу Саъд Исмоил ва Журжон шаҳрининг бошқа уламолари ўргандилар. Олимнинг энг машҳур шогирдлари қаторида Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Абу Саъид Ансорий, Абу Ҳазим Умар ибн Аҳмад ибн Иброҳим Хузалий Абдавий, Исмоил ибн Абу Бакр Аҳмад ибн Иброҳим Исмоилий Журжоний, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Исфаройиний Абу Ҳомид, Хусайн ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ханотий Табарий, Исмоил ибн Аҳмад ибн Иброҳим Исмоилий Абу Саъд, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳолиб Абу Бакр Хоразмий, Ҳасан ибн Хусайн ибн Муҳаммад ибн Хусайн ибн Ромин, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Меҳрон Абу Исҳоқ Исфаройиний, Аҳмад ибн Алий ибн Яздод Абу Бакр Аъвар, Абу Бакр Муҳаммад ибн Идрис ибн Муҳаммад Жаржарий, Умар ибн Иброҳим ибн Исмоил Ҳаравий каби олимларни санаш мумкин.

Шайх қози Абу Тоййиб Табарий (348-450/959-1058 й.) айтади: “Журжонга бордим, у кишини зиёрат қилмоқчи бўлдим. У зот ҳаётимикан, деб ўйладим, аммо, у киши бу пайтда вафот этган экан”.

Журжон аҳлининг фақиҳи, имом Абу Бакр Аҳмад ибн Иброҳим ибн Исмоил Журжоний 371/982 йил, ражаб ойида 94 ёшида вафот этган.

Ўзининг “Тариху Журжон” (“Журжон тарихи”) номли асари билан машҳур бўлган журжонлик олимлардан яна бири Абул Қосим Ҳамза ибн Юсуф Саҳмий Журжонийдир. Олим Саҳмий таҳаллуси билан танилган бўлиб, унинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар Самонийнинг “ал-Ансоб”, Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжам ал-булдон”, Имом Заҳабийнинг “Тазкироту-л-хуффоъ”, шунингдек, “ал-Жавоҳир ал-музийя”, “Буғяту-л-вуот”, “Мўъжам ал-удабо” каби табақот жанридаги

асарларда зикр этилган.

Олимнинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумот мавжуд эмас. Заҳабийнинг “Тазкирату-л-хуффо” асарида унинг сабоқни Журжонда 354/965 йили Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил Суромийдан олгани зикр қилинади. Шу ва бошқа маълумотларга кўра, олим туғилган йилни тахминан 345/956 йил деб белгилаш мақсадга мувофиқ.

Ҳамза ибн Юсуф Саҳмий Журжоний вояга етган муҳитда Журжонда ҳадис илмининг кибор ҳофизлари истиқомат қилар эди. Олим ушбу имкониятни ғанимат билиб улардан илм ўрганди. Унинг илк илмий сафарлари Хуросоннинг Исфохон, Рай, Нишопур, Ғазна шаҳарларига бўлди. Сўнг умри давомида ислом оламининг Ироқ, Шом, Миср, Ҳижоз, Макка, Басра, Куфа, Бағдод, Дамашқ, Асқалон ва бошқа кўпгина юртларга сафар қилди.

Бу сафарлар давомида олим кўплаб устозлардан дарс олди. Улар қаторида ўта ишончли муҳаддис Маъмар Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Айюб Бағдодий (274-369/887-980 й.), “ал-Комил” асарининг муаллифи ҳофиз Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Адий Журжоний (277-365/890-976 й.), “ал-Жоме ас-саҳиҳ ал-мустаҳраж” асарининг муаллифи ҳофиз Абу Бакр Аҳмад ибн Иброҳим Исмоилий (277-371/890-982 й.), “ал-Мўъжам ал-кабир” асари муаллифи ҳофиз Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Али ибн Мукри Асбиҳоний (275-371/888-982 й.) ва “ас-Сунан” ва “ал-Илал” асарлари муаллифи ҳофиз Абул Ҳасан Али Дорақутний (306-385/919-995 й.), Абу Зуръа Аҳмад ибн Ҳусайн Розий (210-264/825-878 й.) каби забардаст олимларни санаб ўтиш мумкин.

Шу билан бирга, Ҳамза ибн Юсуф Саҳмий Журжонийдан кўплаб муҳаддислар ҳадис ривоят қилган. Тасаввуфга оид “ар-Рисола” асари муаллифи Абул Қосим Абдулқарим Кушайрий (375-465/985-1073 й.), “ас-Сунан ал-кубро” китоби муаллифи ҳофиз Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳусайн Байҳақий (384-458/994-1066 й.), муҳаддис ва адиб Абу Омир Фазл ибн Исмоил Тамимий Журжоний (ваф. 446/1054 й.) кабилар шулар жумласидан.

Олимнинг ёзган асарлари ҳақида Имом Заҳабий (673-748/1274-1348 й) шундай дейди: “Жарҳ ва таъдил, саҳиҳ ва иллатларга оид бир неча асарлар битган”. Ҳамза Саҳмий Журжонийнинг энг машҳур асари Журжон тарихи, ундан етишиб чиққан олим ва муҳаддислар ҳақидаги “Тариху Журжон” асари ҳисобланади. Шунингдек, олимнинг ўз шайхлари ҳақидаги маълумотларни жамлаган “Мўъжам” асари ҳам мавжуд. “Ал-Арбаин фи фазоил Аббос амму Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам” асарини пайғамбар (с.а.в.) амакиси Аббос ибн Абдулмутталиб (р.а.) фазилатларига бағишлаб таълиф этган. Бу асар ҳақида Ҳожи Халифа “Кашфу-з-зунун” асарида зикр қилади. Унинг тўртинчи асари Дорақутнийда жарҳ ва таъдильга оид сўраган саволлари жамланган асар ҳисобланиб, Хатиб Бағдодий (392-463/1002-1071 й.) ўзининг “Тариху Боғдод” асарида мазкур асардан ривоят қилади [1:9].

Ана шундай кенг ва беқиёс илмий фаолият олиб борган олим аксар манбаларнинг далолат қилишига кўра, 427/1036 йили Нишопур шаҳрида вафот этган.

Улуғ имом, фақих, нахв, калом ва балоғат илмлари пешволаридан бири Абдулқоҳир ибн Абдулрахмон ибн Муҳаммад Журжоний ўз замонининг нодир ва ноёб кишиси, ўз даврининг иқтидорли ва номдор олими, балоғат илми тузувчиси ва таъсисчиси, араб тили грамматикаси шайхи туғилиш ва яшаш масканлари эътиборидан исломнинг улуғвор кишиси эди.

Абдулқоҳир Журжоний ўзи туғилиб ўсган Журжон шаҳрида улғайди, шу ерда илм ўрганди, ҳатто илмда тенгқурларидан ўзиб кетди.

Олимнинг илм талабида ўзга шаҳарларга сафар қилгани ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Нахв илмини ўз юртида Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Ҳасан Форсий (ваф. 509/1115 й.)дан ўрганди. Муҳаммад ибн Ҳасаннинг устози эса машҳур олим – Шайх Абу Алий бўлган.

Имом Суютий (849-911/1445-1505 й.) олим ҳақида куйидагиларни айтади: “Абдулқоҳир Журжоний илмни Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Ҳасандан ўрганган, чунки, у ўз шаҳридан ташқарига чиқмаган”. Олим қанча умр кўрганлиги ҳақида ҳам манбаларда учрамайди. Зеро, инсоннинг қанча умр кўришидан кўра, бу дунёда хайрли, савобли ишларни қанчасига улгургани аҳамиятли ҳисобланади. Унинг устози қозию қузотлардан бўлган Алий ибн Абдулазиз Журжоний бўлиб, 392/1002 йилда вафот этган. Абдулқоҳир Журжоний устозларидан илм ўрганиб, илм денгизидан баҳраманд бўлдилар. Олим агар китоб ёзиб турган пайтларида устозларини эсласалар, тўлқинланиб, ўзларини жуда бахтиёр ҳис этардилар ва бу билан фахрланиб кетардилар. Анборийнинг каломида ҳам шунга ишора бор.

Анборий у кишининг устози Абул Ҳусайн ҳақида: “Абдулқоҳир Журжоний устози ҳақида кўп ҳикоя қиларди, зеро, арабий илмларда Абул Ҳусайндан бошқа машҳур кишини учратмаганлар. Чунки, олим илм талабида Журжондан ташқарига чиқмаган. Шу боис, фақат Абул Ҳусайндан таҳсил олган.

Абдулқоҳир Журжоний бошқа устозлардан ҳам таълим олган, аммо улар машҳур бўлмаганликлари боис, уларнинг номлари манбаларда зикр этилмаган.

Анборийнинг қайд қилишича, Абдулқоҳир Журжоний араб тили грамматикасидан бошқа илмларни ҳам ўрганган. Фикҳни яхши билган, калом ва балоғат илмларини пухта ўзлаштирган. Аммо, нахв илми каби бошқа илмлар олимни бу даражада машҳур қилмаган.

Абдулқоҳир Журжонийнинг замондоши Абул Ҳасан Боҳарзий (ваф. 467/1075 й.) у кишига таъриф бериб шундай дейди: “У зотнинг пешқадам кишилардан эканлиги тилларда машҳур, бу инсон сабабли яшаган давр, истиқомат қилган шаҳар гўзаллашди, халқларнинг яхшиси у кишига сано ўқиди, у киши туфайли заиф бармоқлар муштга айланди. Шу сабаб у зот илм уммонида, аниқроғи, машҳур уламолар ичида ягонаси эди”.

Абдулқоҳир Журжоний бир қанча фойдали ва бебаҳо асарлар ёзиб қолдирганлар. Ушбу асарлар араб тилида ёзилганлиги боис, бутун мусулмон олами ҳозирги кунга қадар, улардан унумли фойдаланиб келмоқдалар. Улардан баъзилари куйидагилар:

1. “Шарҳу-л-Фотиҳа”. Бир мужаллад. Куръони каримдаги “очувчи” номи билан машҳур Фотиҳа сурасининг шарҳ ва изоҳи.

2. “Эъжозу-л-Куръон”. Катта ва кичик. Бу иккала китоб Абу Абдуллоҳ Воситийнинг (ваф. 307/919 й.) “Эъжозу-л-Куръон” номи китобига шарҳ ҳисобланади.

3. “Ал-муғний”. Ўттиз мужалладдан иборат бўлиб, бу китоб Абу Алий Форсийнинг “Ал-ийзоҳ” китобларининг мукамал шарҳи ҳисобланади.

4. “Ал-муқтасад”. Ўттиз мужалладли мукамал шарҳнинг мухтасари.

5. “Ал-авамилу-л-миа”.

6. “Ал-жумал”. Китоб “Ал-авамилу-л-миа” китобининг шарҳи.

7. “Ат-талхис”. Юқоридаги “Ал-жумал” китобининг шарҳи.

8. “Ал-умда” ёки “Ал-амад” китоби сарф ҳақида.

9. “Асрору-л-балоғат”.

10. “Далоилу-л-эъжоз” ва бошқалар.

Абдулқохир Журжоний ҳузурига келиб-кетувчи зиёратчи, албатта, маънавий фойда билан қайтар эди. Бугунги кунда олимнинг асарларидан бутун мусулмон олами фойдаланиб келмоқда. Буюк аллома дин илмлари, айниқса, сарф, наҳв ва балоғат илмлари ривожига катта ҳисса қўшган олим сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Олим 471/1079 ёки 474/1082 йил вафот этган.

Юртимизда яшаб, кенг илмий фаолият олиб борган журжонлик қомусий олимлар қаторида Саййид Шариф Журжонийни ҳам санаб ўтиш ўринлидир.

Амир Темур ҳукмронлик йилларида юртимизда фаолият олиб борган Саййид Шариф Журжоний 740/1340 йили Журжон яқинидаги Тагу қишлоғида таваллуд топган. Олимнинг тўлиқ исми Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Али бўлиб, саййид нисбати пайғамбар Муҳаммад (алайҳиссалом)га насаб жиҳатидан боғлиқлиги сабабидан берилган [4:6]. У пайғамбар шажарасидан бўлган Муҳаммад ибн Зайднинг (ваф. 287/900 й.) ўн учинчи авлоди ҳисобланади [5:488].

Журжоний дастлабки таълимни ўз юртида олди. Сўнг Хирот шаҳрига сафар қилиб, у ерда Қутбуддин Розий (ваф. 766/1365)нинг мантиқ илмига оид “Шарҳ аш-Шамсий” ва “Шарҳ ал-Матолёб” асарларини муаллифнинг ўзидан таълим олди. Бир муддат ўтгач Қутбуддин Розий Журжонийга Миср диёридаги шогирди Муборакшоҳ ҳузурига бориб илм олишни маслаҳат берди.

Миср сафарида юртига қайтгач Саъдуддин Тафтазоний (ваф. 792/1385) олимни Султон Шоҳ Шужоъга таништирди. Султон уни Шероздаги Шифо мадрасасига мударрис этиб тайинлади. Ўн йиллик фаолиятдан сўнг олимнинг шуҳрати илм аҳллари орасида кенг тарқалди.

Амир Темур 789/1387 йилда Шероз шаҳрини ишғол этгач, Саййид Шариф Журжонийни Самарқандга олиб келди. Олим мазкур шаҳарда йигирма йилга яқин муддат мударрисларга раислик қилди ҳамда ҳаёти давомида ёзган асарларининг аксар қисмини мана шу ерда таълиф этди. У ва Саъдуддин Тафтазоний каби олимлар ўртасида ўзаро илмий баҳс ва мунозаралар бўлиб турар эди. Ушбу мунозараларнинг акс-адоси бутун оламга тарқалди. Ҳатто мазкур илмий мунозараларга доир алоҳида рисоалар ҳам битилди. Бунинг натижасида Журжонийнинг илмий савияси Амир Темур ва бошқа олимлар эътиборига тушди. Ҳатто Саъдуддин Тафтазоний ва Саййид Шариф Журжоний ўртасидаги машҳур баҳс-мунозаралар пайтида Соҳибқирон Амир Темур: “Баҳсларда

ва илмларда Тафтазоний ҳазратлари устун бўлиши мумкин, бироқ Журжоний ҳазратлари саййидлиги учун ҳам бугун ғолибдир”, деган экан.

Саййид Шариф Журжоний ўзидан сўнг улкан илмий мерос қолдирган кам сонли олимлардан саналади. У диний ва дунёвий илмларга оид бир қанча асарлар таълиф этди. Мазкур илмлар аввалида калом илми, араб тили, фалсафа, мантиқ, астрономия, математика, тарих, фикҳ, ҳадис, тафсир, тасаввуф кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Манбаларнинг қайд этишича, Журжоний ўта закий, ҳар бир масаланинг дақиқ жойларига ҳақ ўрганувчи, фасоҳат ва балоғат соҳиби, мунозара юритишда моҳир, муҳаққиқ уламолардан ҳисобланган. Унинг араб тили, мерос ва калом илмига оид асарлари бир неча авлод алмашса ҳам таълим масканларида асосий манба сифатида ўқитилмоқда.

Журжоний диний ва дунёвий илмларга бағишланган юзга яқин асар ёзган. Асарларининг аксар қисмини шарҳ ва ҳошиялар ташкил этади. Хусусан, калом илмига оид “Шарҳ ал-мавоқиф”, “Шарҳ ал-ақоид ал-азудийя”, “Шарҳ ал-асма ал-хусна”, “Рисола фи-л-фирқа ан-нажия фи-л-мазаҳиб”, “Ҳошия ат-тажрид”, фалсафа, мантиқ ва астрономияга оид “Ҳошия ала шарҳ ҳикмати-л-айн”, “Ҳошия ала шарҳ ҳидоя ал-ҳикма”, “Ҳошия аъла лавамиъ ал-асрор шарҳ матолёб ал-анвор”, “Рисола фи ал-мантиқ”, араб тилига оид “ат-Таърифот”, “Шарҳ ал-Иззий”, “Ҳошия аъла шарҳи ал-Кофия”, “Ҳошия ала ал-Мутоввал”, фикҳга оид “Ҳошия ала шарҳ мухтасари ал-мунтаҳо”, “Ҳошия ала-т-Талвих”, “Шарҳ ал-фароиз ас-сирожийя”, тасаввуфга оид “ар-Рисола аш-шавқийя”, “ар-Рисола ал-баҳоййя”, “Таълиқ ала аъвариф ал-маориф”, тафсир илмига оид “Ҳошия ала ал-Кашшоф”, “Ҳошия ала тафсир ал-Байзовий”, “Тафсир аз-заҳровайн”, “Таржумон ал-Қуръон”, ҳадис илмига оид “ад-Дибож ал-мазҳаб”, “Ҳошия ала ҳулоса ат-Тибий” ва бошқа асарларни санаб ўтиш мумкин.

807/1405 йилда Амир Темур вафот этганидан сўнг мамлакатда юзага келган парокандалик сабаб Саййид Шариф Журжоний Шерозга қайтди ва 816/1413 йил вафот этгунига қадар ушбу шаҳарда ўз илмий фаолиятини давом эттирди [6:234].

Илм-фан ва маданиятга юксак ҳисса қўшган журжонлик олимлар рўйхатини юқорида зикр этилган нисбатан танилган олимлар билан чеклаб қўйиш мумкин эмас, албатта.

Муҳаддис ва адиб Абу Омир Фазл ибн Исмоил Журжоний, машҳур табиб Абу Саҳл Масихий (361-401/972-1010 й.), муҳаддис Усмон ибн Саид Журжоний (ваф. 346/957 й.), Муҳаммад ибн Умайро Журжоний (ваф. 267/881 й.), Абу Аҳмад ибн Адий Журжоний (ваф. 365/976 й.), ҳанафий фақиҳи Кумайл ибн Жаъфар (ваф. 336/947 й.) каби олимлар ҳам дунёга Журжон номини илм ва маданият маркази сифатида танилишида ўз ҳиссаларини қўшганлар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳамза ибн Юсуф Саҳмий. Тарихи Журжон. – Қоҳира: Аъламу-л-кутуб, 1981.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
3. Ёқут Ҳамавий. Мўъжаму-л-булдон. – Байрут: Дор Содир, 1977.
4. Садриддин Гумуш. Саййид Шариф Журжоний. – Истанбул: 1985.
5. Муҳаммад ибн Али Шавканий. Ал-Бадр ат-Толе. Ж. I. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-исломий.
6. Саййид Шариф Журжоний. Мўъжам ат-Таърифот. – Риёз: Дор ал-фозила, 2004.

♦ **Аннотация:** Мазкур мақолада илм-фан ва маданият марказларидан ҳисобланган Журжон шаҳри тарихи, географик жойлашуви ҳамда ушбу шаҳардан етишиб чиққан энг машҳур тўрт нафар олимнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар жамланган. Шунингдек, журжонлик алломалар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтилган. **Таянч сўзлар:** Журжон, Тариху Журжон, Аҳмад ибн Иброҳим, Юсуф ибн Ҳамза, Абдулқохир, Саййид Шариф Журжоний.

♦ **Annotation:** This article contains information about the history, geographical location of the city of Jurjan, one of the centers of science and culture, as well as the lives and scientific activities of four of the most famous scientists who grew up in this city. The importance of studying the life and scientific activity of Jurjan scholars was also discussed. **Key words:** Jurjan, Tarikhu Jurjan, Ahmad ibn Ibrahim, Yusuf ibn Hamza, Abdul Qahir, Sayyid Sharif Jurjani.

♦ **Аннотация:** Эта статья содержит информацию об истории, географическом положении города Джурджан, одного из центров науки и культуры, а также о жизни и научной деятельности четырех самых известных ученых, выросших в этом городе. Обсуждалась также важность изучения жизни и научной деятельности джурджанских ученых. **Ключевые слова:** Джурджан, Тариху Джурджан, Ахмад ибн Ибрагим, Юсуф ибн Хамза, Абдул Кахир, Саййид Шариф Джурджани.

“ТАРИХУР РУСУЛ ВАЛ МУЛУК” АСАРИДА ТАРИХИЙ ВОҚЕАЛАР БАЁН ЭТИЛИШИНING ЎЗИГА ХОСЛИГИ

МУҲАББАТХОН АГЗАМОВА

Ўзбекистон халқаро ислом
академияси катта ўқитувчиси

Табарий яшаган давр тафсир, қироат, ҳадис ва фикҳ каби илмлар камол топган даврга тўғри келади. У сермахсул олим бўлиб, асарлари орасида “Тарихур русул вал мулук” ўзига хос ўрин эгаллайди. Бу асар “Тарихул умам вал мулук” [1: 122], “Тарих русул вал анбиё вал мулук вал хулафо” [2:44], “Ахборул русул вал мулук” [3: 69], “Тарихул кабир” [2: 68], “Тарихи Табарий” номлари билан машҳур бўлган.

Муаллиф асарни 290 (903) йилда ёзишни бошлаб, 303 (915-916) йилда тугатган. Асарда баён этилган воқеалар дунё яратилишидан 302 йил зулҳижжа ойининг 22 санасигача бўлган тарихий жараёнларга оид материаллардан иборат. Алломанинг машаққатли меҳнати қадрлиниб, у кейинги давр уламолари орасида “Абул муаррих”, “Шайхул муаррих” унвонлари билан эътироф этилган.

Табарий “Тарихур русул вал мулук” муқаддимасида “тарих” тушунчасига тўхталиб, уни “Инсоннинг хатти-ҳаракати билан муайян вақт ва жойда иш олиб борадиган соҳаси” сифатида таърифлайди. Асарни ёзишдан мақсади ўзигача етиб келган ривоятлар асосида пайғамбарлар, ҳукмдорлар ва халифалар тарихини ёритишдан иборат эканини айтади.

Бу китоб аввал ёзилган, лекин бизгача етиб келмаган тарихий асарлардан кўплаб маълумотлар келтирилгани билан ҳам муҳим аҳамиятга моликдир. Табарий ўзи яшаган даврга қадар (302/915 йилгача) юз берган тарихий жараёнлар баёнини келтирган [4: 297].

Уламолар бу асарни ўзига хос манба деб тан олган. Хусусан, Ибн Холликон энг тўғри тарих сифатида эътироф этган [5: 332].

Табарий тарихий материалларни ўзига хос услубда тақдим этган. Муқаддимада “тарихий воқеаларни ровийлардан келган хабар ва маълумотлар тарзида тақдим этгани, камдан-кам жойда хулосалар келтиргани, бунга сабаб ўтмишда бўлган воқеаларга гувоҳлик бера олмаслиги, аҳамияти нуқтаи назаридан кам эътиборли тарихий воқеаларга унчалик тўхталиб ўтмагани, ровийлардан келган хабарларни ўзига келганидек тақдим этгани”ни айтган [6: 7-8].

Табарий тарихий жараёнларда хронология билан боғлиқ бўлмаган масалаларни ёритишда, масалан, халифаларнинг хулқ-атвори баёнини келтиришдан аввалги “Халифаларнинг ахлоқи” каби сарлавҳалар бериб, кейин маълумотларга ўтади.

Табарийнинг “Тарихи” икки қисмдан иборат бўлиб, 1-қисмда “Исломдан аввалги давр”, 2-қисмда “Исломдан кейинги давр” баён этилган.

1-қисмда дунёнинг яратилиши, Одам Атонинг яратилиши, Қобил ва Хобил воқеаси, аввалги пайғамбарлар Нух (а.с.), Иброҳим (а.с.), Лут (а.с.) ва бошқа пайғамбарларнинг тарихи, араблар тарихи ва жоҳилия даври тарихининг баёни келтирилади.

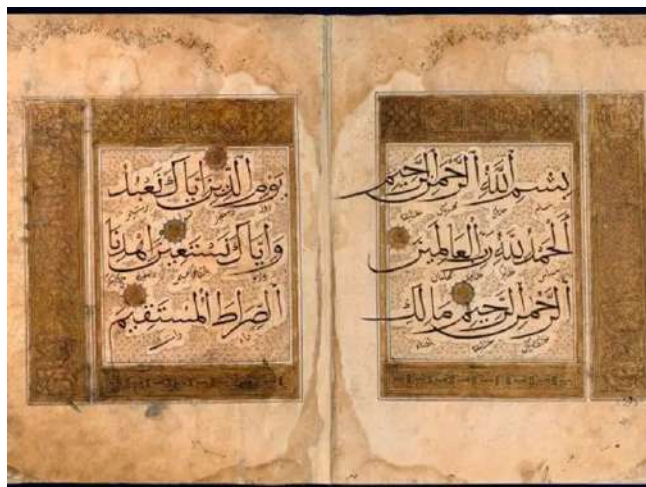
Иккинчи қисм учга бўлиниб баён этилган. Биринчиси “Асри саодат даври” бўлиб, унда Пайғамбар (С.А.В.) ва Хулафои рошидин даври, иккинчисидан Уммавийлар даври,

учинчисидан 302 йилгача бўлган тарихий жараёнлар баёни келтирилган. Манбага қараб, баъзида ўнлаб саҳифаларда [7:301-391], баъзида эса бир неча сатрда [7:168] маълумот келтирилган. Ҳар йилнинг охирида ўша йилда вафот этган муҳим шахслар, вилоят ва шаҳарлар номлари, ҳокимлар, ҳаж ва бошқа сафарлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Табарий ҳадис илмини муқаммал ўргангани сабабли тарихий жараёнлар баёнида ундан кенг фойдаланган. Баъзи тарихий жараёнларни оғзаки нақл орқали етиб келган маълумотлар асосида, таянилган манбасини кўрсатмаган ҳолда баён этган. Тарихий воқеалар оғзаки нақл ва ривоятларга таяниб, ровийлар силсиласини тўлиқ келтирмай, баъзи ўринларда “буни ҳамма яхши билади” каби иборалар билан келтирилган. Маълумотлар ўша даврнинг аъёнасига мувофиқ, воқеаларнинг гувоҳи бўлган шахслар томонидан ривоят қилиниб, ровийлар занжири орқали кейинги авлодга етказилган. Аллома “биз шунчаки ўзимизга берилган маълумотлар асосида хабар қияпмиз” каби ибораларни қўллаб, воқеага оид бирор нарса қолиб кетмаганини алоҳида таъкидлаган [7: 11].

Аллома ҳижратдан аввал содир бўлган тарихий жараёнлар баёнида йилларни хронологик тарзда эмас, балки тарихий воқеалар билан боғлиқ бўлган сарлавҳалар остида келтирган. Фақат баъзида قُل (айтилди) сўзидан кейин берилган ривоятлар кимга тегишли экани ҳақидаги маълумотларни кўрсатмаган. Ровийлар санади аниқ бўлмагани сабабли قُل сўзи қўлланган бўлиши мумкин. Табарий қўллаган услублар классик ислом тарихи манбаларига ҳам таъсир қилганини кўришимиз мумкин. У асарга тарихий жараёнларга оид маълумот ва ривоятларни киритиб, маълумотларни ҳеч қандай тўсиқсиз беришга ҳаракат қилган. Асарнинг кириш қисмида уни баҳолашни ўқувчига топширганини айтиб ўтган [7: 13].

Аллома тарихий материалларни эҳтиёткорлик билан, ақлий далилларга эмас, кўпроқ ровийларнинг сўзларига таяниб берган. Лекин бу материалларни таққосламасдан, таҳлил этмаган ҳолда тақдим этган, дегани эмас. Баъзи ўринларда бир қанча материалларни келтириб, ўзи қай бирини қувватлашини айтиб ўтган. Мисол тариқасида Иброҳим (а.с.)нинг қайси ўғлини қурбон қилиш буюрилгани тўғрисида материал келтириб, маълумот охирида ўзининг фикрини ҳам қўшиб ўтганини [7: 175] айтиш мумкин. Бошқа ривоятда Абдудмалик ибн Марвон 74/693 йилда умра зиёратига боргани тўғрисида ривоят келтириб, бу саҳиҳ, ишончли хабар асосида тақдим этилмаганини келтириб ўтган [7:173].

Аллома баъзи ўринларда тарихий воқеаларни қисқача баён этган. Масалан, Абу Зарр Жаъфар ва Муовия ибн Абу Суфён ўртасидаги низо сабабли Абу Заррнинг Мадинага юборилиши баёнида “Бу тўғрида кўплаб ривоятлар мавжуд бўлиб, ўз услубимга қарши чиқиб, бу масалани ёритиб ўтишни ўринли ҳисобламайман” деган [7:191].

Ҳазрат Усмон (р.а.)нинг қамал қилиниши ҳақида қатор ривоятлар келтирилган сўнг “Воқидий бу воқеа ҳақида кўплаб ривоятлар тарқатди, мен улардан баъзилари ҳақида айтиб ўтдим” деб, бу тарихий жараён ҳақида кўплаб ривоятлардан баъзиларини келтирганини таъкидлайди [7:241]. Аллома ўзи билган ривоятлар асосида тарихий воқеаларни баён этишда уларга батафсил тўхталган, камдан-кам ҳоллардагина қисқача маълумот келтирган.

Табарий баъзи ўринларда ўқувчи томонидан эътироз эҳтимоли мавжудлигини инобатга олиб, айрим ривоятларни келтирмаганини айтган. Хусусан, Муҳаммад ибн Абу Бакр ва Муовия ибн Абу Суфён ўртасидаги ёзишмалар ҳақидаги ривоятларни ёзмаганини қайд этган [7:378].

Аллома баъзида муфассал, баъзида мухтасар баён этар экан, айрим ҳолларда “و اختلف في كذا” “ва бу ихтилофга олиб келди” деб ихтилофли ўринларни кўрсатиб ўтган. Баъзи ўринларда турли ривоятларни келтириб, “قال بعضهم” “қал баъзунҳум” “улардан баъзилари айтади ё “улардан баъзилари айтади” деган ибораларни қўллаган [7:15].

Асар исломдан аввалги тарих ҳақида ҳам маълумот берувчи манба ҳисобланиб, унда “Бу йилда содир бўлган воқеалар” номли умумий сарлавҳа остида ўша даврга оид тарихий жараёнларнинг баёни келтирилган. Алломанинг бу услубидан кейинги давр олимлари ҳам

фойдаланган.

Табарий тарихий воқеаларга шахсий муносабат билдирмаган. Унинг диний қарашлари ва илмий объективлиги тарихий воқеаларга нисбатан бетараф бўлишига ёрдам берган [8:256]. Бу ҳам аллома асарининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Табарийнинг усули ҳадисшуносларникига ўхшашдир. Тарих соҳасида ривоятлар баёнида йилга доир маълумотлар муҳим аҳамият касб этади [8:257]. Асар муқаддимасида маълумотларнинг тўғрилиги ровийларнинг ишончли экани билан боғлиқ, деб айтиб ўтган. Шунингдек, ҳар бир муҳим воқеага бевосита гувоҳ бўлган одамлардан маълумот олишга ҳаракат қилган. Бир неча йўл билан келган иснодлар занжирининг барчасини етказишга ҳаракат қилиб, бу услуб орқали воқеалар тўғрисида кўпроқ маълумот олиш имконияти бўлганини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Табарийнинг яна бир хусусияти шуки, у ривоятларни ҳеч бир ўзгаришсиз тақдим қилади. Бу эса алломанинг илмий ахлоқини кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади. У маълумотларни тақдим этишда силсиладаги ровийларга кўпроқ эътибор қилади. Ишончли ровийлардан маълумот олишга интилиб, ривоятларнинг ўзига эмас, кўпроқ ҳикоячиларнинг ишончли эканига диққат қаратади [9: 159].

Хулоса қилиб айтсак, аллома ўзида тарихий воқеаларга оид маълумотлари мавжуд бўлишига қарамай, ўша даврда яшаган одамлардан барча ривоятларни йиққан ва асарига жамлаган. У ривоятларни бир жойга тўплаш орқали ўзига хос энциклопедия яратган. Шунинг учун “Тарихур русул вал мулук” дастлабки ислом тарихи энциклопедияси сифатида эътироф этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Тажуддин Абу Наср Абдулвахҳоб ибн Тақиюддин ас-Субкий. Табақот аш-шофеъул кубро. I-VIII. – Қоҳира. 1383/1964. – Ж. III.
2. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул удабо. – Байрут. – Ж. XVIII.
3. Хайриддин Зирикли. Ал-Аълам. Қомус тарожим ли ашхурул рижол ван нисоу минал араб вал мустаърибин ва мушташриқин. I-VIII. – Байрут: Дорул илм лил малайин, 1989. – Ж. VI.
4. Хожи Халифа. Кашфуз зунун асомил кутуб вал фунун. I-II. Дорул ихё туросил араб. – Байрут. 2008. – Ж. I.
5. Ибн Холликон. Вафоётул аъён ва анбо абно аз-замон. Матбаатус саодат. – Қоҳира. 1-нашр. 1367/1948. – Ж. III.
6. Табарий. Тарихул умам вал мулук. I-XI. Муҳаммад Абуфазл Иброҳим таҳрири. – Байрут. 1387. – Ж. I.
7. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарихул умам вал мулук. – Байрут. Дорул илоҳиёт туросул араб, 2008, – Ж. IV.
8. Шокир Мустафо. Тарихул араб вал муаррихин. – Байрут. 1983. – Ж. I.
9. Сезгин. Тарихут туросил араб. I-XIV. – Ж. I.

♦ **Аннотация:** Мақолада Ибн Жарир Табарийнинг “Тарихур русул вал мулук” асарида тарихий воқеаларни баён этишининг ўзига хос услублари ва аҳамиятли жиҳатлари ёритилган. Унда ривоятлар иснодлар силсиласи асосида хронологик тарзда келтирилган бўлиб, асар ислом тарихи бўйича бугунги кунга қадар етиб келган дастлабки энциклопедия сифатида эътироф этилади. Китоб ўзида муайян тарихий ҳодиса борасида асосий маълумотларни жамлагани билан ноёб ҳисобланиб, ундаги манбалар у ёки бу воқеанинг келиб чиқиши сабабини аниқлаш ва ҳақиқатга нечоғлик мувофиқлигини билиш имконини бериши билан аҳамиятлидир. **Таянч сўзлар:** Табарий, “Тарихур русул вал мулук”, тарих, ҳижрат, ҳадис.

♦ **Annotation:** The article describes unique techniques and important aspects of narrating historical events in Ibn Jarir Tabari's work “Tarikh ar-rusul wal-muluk”. **Key words:** Tabari, “Tarikh ar-rusul wal-muluk”, history, resettlement, hadith.

♦ **Аннотация:** В статье освещены специфические методы и важные аспекты изложения исторических событий в книге Ибн Джарира Табари «Тарихур русул вал мулук». **Ключевые слова:** Табари, «Тариксур русул вал мулук», история, переселение, хадис.

ТЕМИР ЙЎЛ СОҲАСИ КАДРЛАРИНИ МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

БАХТИЯР КУРБАНОВ

Наманган давлат университети
Тарих кафедраси катта
ўқитувчиси

Бугунги кунда ишлаб чиқаришнинг етакчи тармоқларини кадрлар билан таъминлашга катта эътибор қаратилмоқда. Бунки, иқтисодийни модернизация қилиш муваффақияти замонвий талабларга жавоб бера оладиган малакали му- тахассислар тайёрлаш ва кадрлар сиёсатининг самарадорлигига боғлиқ. Шунинг учун XX асрнинг 20-30-йилларида темир йўл соҳасида совет ҳукумати олиб борган кадрлар сиёсатининг тарихий тажрибасини ўрганиш ва таҳлил қилиш долзарб аҳамиятга эга бўлиб, кадрлар сиёсати ва унинг темир йўл транспорти соҳасида амалга оширилиши муаммолари етарлича ўрганилмаган.

Большевикларнинг ҳокимият тепасига келиши билан мам- лакада туб ўзгаришлар амалга оширила бошлади. Ҳукумат бу- нинг баробарида миллий масалани ҳам кўриб чиқиши зарур эди. Аммо ўша пайтлар аввалдан пухта ўйланган концепция мавжуд бўлмаган.

Дастлабки йилларда маҳаллий миллат вакиллари ҳокимият тузилмаларига яқинлаштирилмаслик асосий стратегия- га айланди. Раҳбар ходимларнинг аксариятини Россиядан кел- ганлар ташкил қилиб, бошқарувни қўлга олган ушбу шахслар маҳаллий халқларнинг тили, урф-одати, анъаналари ва мада- ниятини яхши билмас эди. Совет ҳукумати вакиллари миллий зиёлиларга ишончсизлигини туб аҳолининг катта қисмида “инқилобий кураш тажрибаси етишмаслиги” билан изоҳларди. Ўлкага Москвадан Туркистон комиссияси (1919 йил) аъзола- ри келганидан кейин миллий сиёсатда хатолар янада яққол намоён бўлди. Бу даврда вазият кескинлигича қолаётган эди. 1921 йилда Туркистон АССР Халқ Комиссарликлари тасарру- фига бўлган давлат органларининг 520 раҳбаридан атиги 118 нафари маҳаллий аҳоли вакилларида иборат бўлиб, ўлка ХКС ходимлари таркибида эса уларнинг сони 5 тани ташкил қиларди [1:402].

Совет ҳокимияти инқилобдан олдинги миллий зиёли- ларга шубҳа билан муносабатда бўлган. Шу сабабли партия ишига “садоқатли янги зиёлилар” қатламини шакллантиришга киришилди. Ҳали янги “социалистик зиёли кадрлар” шаклла- ниб улгурмаган Ўзбекистон шароитида эса, ишлаб чиқариш раҳбарлари ва ташкилотчи кадрлар борасида ўткир танқислик вужудга келганди. Қолаверса, халқ хўжалиги ва маданият соҳаси учун мутахассис кадрлар тайёрлашнинг кенг тармоғи ҳам шаклланмаган эди. Шу сабабли айрим бошқа республи- каларда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам кейинчалик турли курслар, мактаблар ва коммунистик университетларда ўқитиш ҳамда кадрлар малакасини ошириш шарти билан ишчи ва деҳқонларни раҳбарлик ва ташкилотчилик лавозимларига кўтариш усулидан кенг фойдаланилди.

Совет ҳукуматининг Ўзбекистонда кадрларни маҳаллийлаштириш сиёсати темир йўл транспорти соҳасига ҳам таъсир кўрсатди. Дастлаб амалга оширилиши назарда тутилган ишларнинг асосийси туб аҳоли вакиллари темир йўл транспорти ишига жалб қилиш эди. Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси ва Халқ Комиссарлари Совети ўзининг тур- ли йиғилиш ва кенгашларида ушбу масала юзасидан амалга оширилаётган ишлар тўғрисидаги муҳокамаларни ўрганиш орқали маҳаллий миллат вакиллари темир йўл ишларига жалб қилиниши билан боғлиқ масалаларга ойдинлик киритиб турди.

Бутунроссия Марказий Ижроия Кўмитасининг 1923 йил 22 ноябрь ва Халқ Комиссарлари Советининг 12 декабрда эълон қилган қарорларида Туркистон ҳамда Қирғизистон, Қозоғистон ҳудудида фаолият олиб бораётган барча давлат корхона- лари ва ташкилотларида иш юритишни параллел равишда маҳаллий тилда олиб бориш бўйича чора-тадбирлар белгилаб берилди. Туркистонда иш юритишни рус ва ўзбек тилларида, Қирғизистон ва Қозоғистонда эса рус, қирғиз ва қозок тилла- рида олиб борилиши лозим эди. Лекин транспорт тизимининг ўзига хос хусусиятлари, яъни соҳанинг марказлашган федера- тив хўжалик эканини инобатга олган ҳолда, қисқа муддатда йўлларда иш юритишни параллел равишда маҳаллий тиллар- да олиб боришни амалга ошириб бўлмаслиги аён бўлиб қолди. Йўллар бошқармаси транспорт тизими маҳаллий аҳолига қулай бўлиши учун ҳукумат қарорини режали равишда секин- аста жорий қилиш имконияти мавжудлигини таъкидлаб, бу ма-

сала юзасидан бир қатор чора-тадбирларни белгилади [4:72].

Жумладан, жойларда зудлик билан маҳаллий миллат ва- килларини махсус тайёргарлик ва билимни талаб қилмайдиган бўш иш ўринларига жойлаштириш, бунда хат ташувчи, қоровул, сув қайнатувчи, ҳаммомчи, кўча супурувчи, телеграф линияла- рини таъмирловчи, отбоқар ва аравакаш сингари ишлар на- зарда тутилди. Белгиланган тадбирлардан яна бири маҳаллий аҳолини зарур ахборот билан таъминлаш мақсадида барча мустақил хизмат бўлими бошлиқларига фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлган барча аввалги турли плакатлар, эълон- лар, мажбурий қарорлар, поездлар жадвали, огоҳлантирувчи ёзувлар ва бошқа кўрсатмаларни тегишли маҳаллий тилга тар- жима қилиш вазифаси топширилди [4:72].

1923 йил 18 декабрда бўлиб ўтган ва маҳаллий аҳоли вакиллари темир йўл транспорти ишига жалб этиш масала- сига бағишланган йиғилишда муҳандис Дубровин маҳаллий аҳолини транспорт ишига жалб қилиш вақти етиб келганини тан олиш билан бирга, ушбу масалада қандай ишлар амалга оширилганини аниқлаш ва яхши натижаларга эришиш учун қилиниши лозим бўлган асосий вазифаларни айтиб ўтди. У маҳаллий аҳолини жалб қилиш борасида жуда кам иш қилингани танқид остига олди [4:3].

Бу ўринда Ўрта Осиё темир йўллари томонидан маҳаллий аҳолини транспортга жалб қилиш ишларига бўлган уриниш- лар муваффақиятсизликка учраганининг асосий сабабларидан бири сифатида туб аҳолининг етарли даражада саводли эмас- лиги ёки рус тилини умуман билмаслиги туфайли мутахассис- ликка ўқитишнинг имкони бўлмагани келтирилди. Кондуктор ва стрелкачилар тайёрлаш мактаблари аҳолининг етарли дара- жада саводли эмаслиги, ўқитувчилар, айниқса, маҳаллий тилда сўзлашувчи муаллимларнинг йўқлиги сабабли ҳеч қандай на- тижасиз бермагани, тармоқ агентлари, бўлим бошлиқлари, таф- тишчилар ва бошқаларнинг эса иши кўплигидан дарс бериш учун вақт ажрата олмаслиги кўрсатиб ўтилди. Шунингдек, туб аҳоли вакиллари темир йўл ишининг мураккаблиги ва хилма- хил мутахассисликлардан иборатлигини яхши англамасдан, кўп ҳолларда берилган вазифада ишлашни истамаслиги ёки бирданига юқорироқ мавқега эришишни хоҳлаши қайд этил- ди [4:3]. Темир йўл транспортини маҳаллий кадрлар билан таъ- минлаш тўғрисидаги қарорларга қарамай, етарлича иш олиб борилмади. Шундай бўлса-да, кадрлар тайёрлаш учун маблағ ажратиш ва туб аҳоли вакилларида муносибларини тайёр- лаш юзасидан қарор қабул қилинди.

Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ва Марказий Иж- роия Кўмитаси томонидан 1923 йил 29 августда Туркистонда иш юритиш ва ёзишмаларни зудлик билан маҳаллий тиллар- га ўтказиш қарори эълон қилинди. Унга кўра, барча декрет ва қарорларни мажбурий равишда рус, ўзбек, туркман ва қирғиз тилларида чиқариш, мазкур қарор эълон қилинган пайтдан бошлаб, воқолат ижроия кўмиталари қуйи ва юқори органлар билан барча ёзишмалар ва иш юритишни фақатгина маҳаллий тилларда олиб бориши белгилаб берилди [4:1].

1924 йил 21 январда Йўллар халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги вакилиги ҳузуридаги йиғилишда темир йўл транс- портига маҳаллий аҳолини жалб қилиш ва иш юритишни маҳаллий тилларга ўтказиш тўғрисидаги масалалар муҳокама қилинди [4:36]. Маҳаллий аҳолини Ўрта Осиё транспортига жалб қилишда миллий сиёсатни режали равишда татбиқ этиш ва бу масалада муваффақиятли натижага эришиш билан бир- га, маблағларни тежаш масаласи ҳам кўриб чиқилди. Бундан ташқари, қатор тушунчаларга оид англашилмовчиликларни бартараф этиш, жумладан, “туземец” атамасининг мазмуни-

ни аниқлаштириш ҳамда иш юритиш масалалари, эълонлар, қоида ва бошқа ҳужжатларни маҳаллий аҳоли тилларига таржима қилиш, ушбу тадбирларни молиялаштириш манбалари ва шакллари ўрганилди [4:36].

Йўллар халқ комиссарлиги вакилининг маҳаллий аҳолини темир йўл ишига жалб қилиш тадбирлари тўғрисидаги маъруза тингланди. Унда келтирилишича, Каспийорти fronti тугатилгандан сўнг ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг қарори чиққан пайтдан бошлаб, Ўрта Осиё темир йўлларига мингдан ортиқ маҳаллий аҳоли вакили ишчи ва хизматчи сифатида ишга қабул қилинган. Улар учун 800 кишилик саводсизликни тугатиш курслари очилган. Бундан ташқари, Полторацк техникумидаги тайёрлов курслари, Тошкент ва Кизил-Арватдаги темирчи ва буғ қозончилар тайёрлаш курслари фаолияти кўрсатди [4:36].

Бу даврда туб аҳолини жалб қилиш ишларидаги муаммолар қаторида маҳаллий миллат вакиллари билимининг саёзлиги, кўп ҳолларда рус тилини умуман билмаслиги ёки умумий ўрта маълумоти йўқлиги ҳамда маблағ етарли эмаслиги каби ҳолатлар баҳона қилиб кўрсатилди.

XX асрнинг 20-йилларида партия ва “Қўшчи” уюшмалари орқали маҳаллий аҳоли орасида тушунтириш ва тарғибот ишлари олиб борилди. Масаланинг яна бир муҳим жиҳати сифатида маҳаллий аҳолининг ўзига хос диний-маиший турмуш тарзига эга эканлиги бўлиб, унга кўра, туб миллат вакиллари ўзи яшаб турган қишлоқдан узоқлашишни хоҳламаслиги, транспорт соҳасидаги маошининг камлиги каби масалалар ҳам ишга салбий таъсир кўрсатди.

Саводсизлик курслари ва мактабларни тамомлаганлар ишсиз қолмаслиги ва транспортда ишлаш учун келатган маҳаллий аҳоли вакиллари Ўрта Осиёдан ташқарига чиқмаслиги кафолатини бериш чора-тадбирлари кўрилди [4:38]. Бундан ташқари, европалик ишчи ва хизматчиларни маҳаллий аҳоли тилига ўқитиш курслари ҳам ташкил этилди [4:39]. Лекин бу курсларни ҳар доим ҳам тингловчилар билан таъминлаш имконияти бўлмагани сабабли улар амалда тўлиқ фаолият олиб бормади.

СССР Йўллар халқ комиссарлиги Тошкент темир йўлларининг 1924 йил 26 январда “Маҳаллий тилда параллел иш юритишни киритиш ва транспортга маҳаллий туб жой аҳоли вакиллари жалб қилиш тўғрисида”ги буйруғига кўра, махсус тайёргарлик ва билим талаб қилмайдиган бўш иш ўринларига маҳаллий миллат вакиллари қабул қилиш, бундан ташқари, транспортни маҳаллий аҳолининг тушуниши ва кундалик ҳаётига яқинроқ бўлиши учун мослаштириш тадбирлари белгиланди [4:74].

Ўзбекистонда темир йўл транспорти соҳасидаги маҳаллий кадрлар тақчиллиги муаммосини меҳнат фаолияти турига боғлиқ ҳолда ҳам кўриб чиқиш мумкин. Юқларни тартибга солиш мақсадида юк ташиш бўйича округ комитети ташкил этилган эди [3:70]. У ўз олдига қўйган вазифаларни бажаришга бир қатор муаммолар тўсқинлик қилди. Йўллардаги штат бирликларини тўлдириш масаласи эса талаб қилинган миқдорнинг 50 фоизидан ҳам ошмаган. Масалан, округ бошқармасида меҳнат қилиши лозим бўлган 82 муҳандис ўрнига амалда маъмурий бошқарувдагиларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда ишчилар сони 13 тани ташкил қилган. Совет Россиясининг бошқа ҳудудларидан ишга қақирилган техник кучлар эса чекка ҳудудлардаги турмуш шароитларидан кўрқиши, Тошкентда турар-жой масаласидаги мавжуд муаммолар сабабли келишни хоҳламасди. Шунингдек, округ хизматчиларини озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаш масаласи ҳам ниҳоятда қоникарсиз аҳволда бўлиб, улар доимий равишда фақат ноннинг ўзинигина олиши мумкин эди [3:71]. Тиббий ёрдам ҳолати эса талаб даражасида бўлмай, шифокор ва доридармонлар етишмаган, ҳатто касалхоналарни фельдшерлар бошқарганди [3:71].

Айни пайтда маҳаллий аҳолини жалб қилиш учун кондукторлик курслари ташкил этилиб, уларга рус тилини биладиганлар олинди [3:73].

Кўрсатма ва қоидаларни муслмон тилига таржима қилиш билан маҳаллий аҳолини стрелкачи ва шунга ўхшаш паст лавозимларни эгаллаш учун тайёрлашга киришиш мумкинлиги, бундан ташқари, туб аҳолини кўпол муомала ҳолатларидан ҳимоя қилиш учун поезд бошлиғи ва поездларни текшириш ҳуқуқига эга шахслар ва станция ходимлари яхши муносабат-

да бўлиши қатъий назорат қилиниши, коммунистик ячейкалар ва касаба уюшмалари умумий йиғилишларида режалаштирилган тадбир ва мажбуриятларнинг аҳамиятини тушунтириш каби вазифалар белгилаб берилди.

Ўша пайтлар маҳаллий аҳолининг транспортдан фойдаланишида ҳам қатор муаммо ва камчиликлар юзага келган.

Маҳаллий аҳолини жалб қилишда қуйидаги кўрсатмалар асосида иш олиб борилди:

- эксплуатация хизмати бўйича. Бу хизматнинг вагон қозончиларидан ташқари барча ходимлари рус тилини билиши керак. Бундан ташқари, стрелкачилардан бошлаб разъезд бошлиғининг ёрдамчисигача бўлган ходимлар назарий билимларга эга бўлиши лозим;

- йўл хизмати бўйича. Аввалдан синовларсиз маҳаллий аҳоли вакиллари кунбай ишчи, ҳаммомчи, ўт ёқувчи ва кўча супурувчи лавозимларига улар рус тилини билса, ишга олиш мақсадга мувофиқ. Рус тилида ёзиш ва ўқишни биладиган маҳаллий аҳоли вакилининг идора хизматчиси лавозимига ўз ўрнида олинишига йўл қўйилди;

- электротехника хизматлари бўйича. Маҳаллий аҳоли вакиллари тайёргарликсиз ва рус тилини билса, телеграф линияларини таъмири бўйича ишчи сифатида ишга қабул қилиш мумкин [5:6];

- молиявий хизмат бўйича. Рус тилини билмайдиган маҳаллий аҳоли вакиллари ҳеч қандай лавозимни тақдим этиш имконияти мавжуд эмас;

- иқтисодий хизматлар бўйича. Билими ва рус тилини билишига боғлиқ равишда мавжуд йўриқномага кўра, маҳаллий аҳолини (қирғизлар, ўзбеклар) қоровул ва талаб қилиб олинмаётган юқлар омборида тарозибон лавозимларига қўйиш мумкин;

- кўриқлаш бўйича. Йўлларни кўриқлаш органига йўриқномага амал қилган ҳолда барча лавозимларга маҳаллий аҳолини қабул қилиш имкониятлари мавжуд [5:7];

- ташиш хизмати бўйича. Бу соҳага қора ишчи, қоровул ва кир ювувчи лавозимларига рус тилини билган маҳаллий аҳоли вакиллари қабул қилиш имконияти мавжуд [5:8].

Маҳаллийлаштириш масалаларига эътибор кучайиши бошқарув соҳасида миллий кадрлар қатламини кўпайтириш, ўзбек тили татбиқ этиладиган ҳудудларни кенгайтириш имконини яратди. Натижада марказий муассасаларда ўзбек ходимлар сони 1924-1927 йилларда 2,5 баравар ортди [2:402]. Айни вақтда иш юритишни маҳаллий тилларга ўтказиш масаласи ҳам жадаллаштирилди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон ССР ХККнинг “ЎзССР муассасалари, корхоналари, ташкилотлари хизматчи ходимларининг ўзбек тилини мажбурий равишда ўрганиши тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Ўзбекистон аҳолисининг аксариyatини ташкил этган халқ тилини, яъни ўзбек тилини ўрганиш бўйича турли курслар, тўғараклар ташкил этилди, европалик ходимларнинг бу тилни ўрганиши уларнинг маошига устамалар тўлаш билан рағбатлантирилди. Барча расмий ва меъёрий ҳужжатлар рус ва ўзбек тилларида нашр этила бошлади.

1928 йилга келиб, Ўзбекистон ССР ҳукумати томонидан “Давлат аппаратини ўзбеклаштириш тўғрисида”ги қарор қабул қилинди [2:402]. Унга мувофиқ, ўзбек аҳолиси кўпроқ бўлган туманлардаги барча давлат, жамоат, кооператив муассасалари ва ташкилотлари иш юритишни ўзбек тилида ёки бу ерда кўпчиликни ташкил қилган халқ тилида олиб бориши шарт эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, давлат аппаратини “миллийлаштириш” жараёнида унинг мазмуни бирмунча ўзгаририлди, асосий эътибор маҳаллий аҳолини давлат бошқарувига жалб қилиш эмас, балки фақат давлат аппаратини аҳолига яқинлаштиришга қаратилди. Бунинг учун давлат муассасаларидаги европалик ходимлар учун ўзбек тилини ўрганиш тизими ишлаб чиқилди. Аммо маҳаллий миллат вакилларида ходимлар тайёрлаш ва уларни марказий округ ташкилотлари ва муассасаларига жалб этиш масаласи секин-аста республика раҳбариятининг эътиборидан четлатилди [2:402].

Темир йўл транспорти соҳаси кадрларини маҳаллийлаштиришда йўл қўйилган бир қатор муаммо ва камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Маҳаллий миллат вакиллари транспорт ишига жалб этишда, биринчи навбатда, уларнинг саводлилик даражаси ёки рус тилини билиши эътиборга олиниб, шунга мос равишда лавозим ва мартабага эришиши мумкин

бўлган бўлса, саводсиз ёки рус тилини билмаганлар аксар ҳолларда иккинчи даражали, яъни “қора” ва оғир юмушларни бажарадиган ишларга жалб қилинди. Шунингдек, европалик ишчи ва ходимлар учун маҳаллий аҳоли тилини ўрганиш курслари фаолияти кўп ҳолларда айнан иштирокчиларнинг мазкур курсларда қатнашмагани туфайли мунтазам давом

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон тарихи. Биринчи китоб (1917-1991 йиллар). – Т.: Ўзбекистон, 2019.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида / Тузувчилар: М. Жўраев., Р.

этмади. Республиканинг раҳбарий тузилма ва идоралари томонидан чиқарилган кадрларни маҳаллийлаштириш ва иш юритишни маҳаллий тилларга ўтказиш тўғрисидаги буйруқ ва қарорлари ижросини таъминлаш Йўллар халқ комиссарлигига қарашли идора ва тузилмалар очикдан-очик пайсалга солиниши ҳолатлари юзага келди.

Нуруллин., С. Камолов ва бошқ. – Т.: Шарқ, 2000.

3. Ўз МА, Р-1621-фонд, 1-рўйхат, 171-йиғма жилд.
4. Ўз МА, Р-1621-фонд, 2-рўйхат, 7-йиғма жилд.
5. Ўз МА, 1621-фонд, 2-рўйхат, 35-йиғма жилд.

♦ **Аннотация:** Шўро даврида Ўзбекистонда темир йўл транспортида кадрлар ва маҳаллий тилда иш юритиш масалаларида муаммолар мавжудлигича қолган. Мақолада шу ҳақда сўз боради. **Таянч сўзлар:** Йўллар халқ комиссарлиги, Тошкент темир йўллари, темир йўл транспорти, туб аҳоли, маҳаллий тил, маҳаллийлаштириш, миллий кадрлар.

♦ **Annotation:** In Soviet times, Uzbekistan did not cease to have problems with personnel in the railway sector and office work in the national language. The article is devoted to this issue. **Key words:** People's Commissariat of Roads, Tashkent Railways, railway transport, indigenous population, local language, localization, national staff.

♦ **Аннотация:** В советское время Узбекистане не переставали существовать проблемы с кадрами на железнодорожной сфере и делопроизводством на национальном языке. Статья посвящена этой проблематике. **Ключевые слова:** Народный комиссариат дорог, Ташкентская железная дорога, железнодорожный транспорт, коренное население, местный язык, локализация, национальный персонал.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИОН СИЁСАТИНИНГ РОЛИ

САНЪАТ ХУДАЙБЕРГАНОВ

Урганч давлат
университети кафедра
ўқитувчиси

Ўзбекистонда саноат салоҳиятини ривожлантириш ва иқтисодий модернизация қилиш шароитида тармоқларга инвестиция жалб қилиш уларнинг инвестицион жозибдорлигини ошириш, яъни ички маҳсулотда саноат улушини ошириш, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, импорт ўрнини босувчи экспортбop маҳсулотлар ишлаб чиқаришни жадаллаштириш, ишсизликни камайтириш, шу билан бирга, аҳоли реал даромадларини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатнинг замонавий иқтисодий ривожланиш даражаси ва олиб борилаётган инвестиция фаолиятининг ўсиш суръатлари инвестиция муҳитига боғлиқ бўлади. Инвестиция муҳити инвестиция ресурсларини жойлаштириш учун умумий мезон бўлиб, биринчи навбатда, капитал маблағларнинг даромадлигини таъминлаб беради.

Маълумки, миллий иқтисодийта хорижий инвестиция жалб қилишнинг бир қанча шакллари мавжуд. Қонунчиликка кўра, хорижлик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги йўллар билан инвестиция ётқизиши мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкда улуш қўшиб қатнашиш. Бунга мисол қилиб, хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарни (устав капиталининг камида 30 фоизи хорижлик инвесторга тегишли бўлиши керак) келтириш мумкин, яъни қўшма корхоналар ташкил этиш хорижий сармоя жалб қилишнинг энг оммабоп шакли ҳисобланади.

2. Тўлалигича хорижлик инвесторларга тегишли хўжалик жамиятлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш, яъни соф хорижий инвестицияли корхоналар ташкил этиш орқали хорижий сармоя жалб қилиш. Бунда жами (100 %) устав капитали хорижлик инвесторга тегишли бўлади.

3. Мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш асосида хорижий инвестиция жалб қилиш.

4. Интеллектуал мулкка, шу жумладан, муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, шунингдек, ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш орқали хорижий инвестиция жалб қилиш.

5. Концессиялар, шу жумладан, табиий ресурсларни қидириш, қазиб олиш ёки улардан фойдаланишга концессия

олиш асосида хорижий инвестиция жалб қилиш.

6. Савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар-жой биноларига улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда мулк ҳуқуқини, шунингдек, ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш (шу жумладан, ижара асосида фойдаланиш) ҳамда табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш орқали хориж сармояси жалб қилиш.

7. Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этиш орқали хорижий сармоя жалб қилиш.

8. Халқаро лизингни ривожлантириш орқали хорижий сармоя жалб қилиш.

Маълумки, ҳудуднинг барқарор ривожланишини таъминлашдаги муҳим омиллардан бири инвестицион фаолияти, муҳит, салоҳият ва жозибдорлик ҳисобланади. Бу жараённинг объектив зарурати ва ўзига хос хусусиятлари, ҳудуд иқтисодийта барқарор иқтисодий ўсишини таъминлашдаги ролини янада ошириш учун инвестицияга талаб ва таклиф ўртасидаги мутаносиблик, инвестициялардан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги, инвестицион фаоллик, пировардида эса инвестицион жозибдорликни назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этиш муҳим масаладир [2: 520].

Хоразм вилояти ЯХМда саноатнинг улуши 2011 йилда 7,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда 11,9 фоиз ошган. Бу даврда вилоят ЯХМ таркибида энг юқори улуш қишлоқ хўжалигига тўғри келди. Бошқа тармоқларга нисбатан қишлоқ хўжалиги улуши 2011 йилда 33,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда 31,7 фоизга тушди. Хусусан, қурилиш соҳасида ўсиш кузатилган. Албатта, бу қурилиш-реконструкция ишларининг фаоллашиши бандликни таъминлаш борасида давлат томонидан олиб борилаётган сиёсат дастурига мувофиқлиги ҳамда вилоятга кириб келаётган инвестициялар салмоғи, соҳа ва тармоқларнинг тараққиёти билан белгиланади.

Шунингдек, 2011-2015 йилларда вилоят ЯХМда савдо ва умумий овқатланиш соҳаси салмоғи пасайиш тамойилига эга бўлган. Бу рақобатнинг кескин кучайиши оқибатида юзага келган [5].

Хоразм вилоятида 2012-2015 йилларда кичик бизнес субъектларининг иқтисодий тармоқларидаги улуши тўғрисидаги маълумотларига таянадиган бўлсак, 2012 йилда янгидан ташкил этилган кичик бизнес субъектлари (КБС) сони 731 ни ташкил этган бўлса, 2015 йилга келиб 1201 га етган. Ялпи ҳудудий маҳсулотда ҳам КБС улуши ўсиш таъминоти эга бўлган. Вилоят ЯҲМда кичик бизнес субъектларининг улуши 2012 йили 73,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда 73,9 фоизга етган. Кичик бизнес субъектларининг жами инвестициялардаги улуши эса камайган – 2012 йилда 49,6 фоиздан 2015 йили 39,2 фоизга.

Кўплаб олимларнинг инвестиция, инвестицион фаолият ва жозибдорликка доир илмий ишланмаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида ҳудуднинг инвестицион жозибдорлиги тушунчасига қуйидагича таъриф берилади: «Минтақанинг инвестицион жозибдорлиги – бу инвесторлар учун алоҳида минтақага ёки ушбу минтақада жойлашган объектларга инвестиция жойлаштиришнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлиги, шунингдек, инвестиция таваккалчилиги тўғрисидаги маълумотларни шакллантирувчи табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ташкилий ва бошқа омиллар йиғиндисидир».

Хоразм вилоятида 2012-2015 йилларда кам қувватли, паст рентабелли ва зарарига ишлаётган корхоналарни соғломлаштириш бўйича амалга оширилган ишлар натижасида 2012 йилда 109 та корхона, 2015 йилга келиб эса 389 та корхонанинг аҳволи яхшилланган.

Хоразм вилоятига 2012 йилда 54,4 млн. долларлик инвестиция киритилган бўлса, 2015 йилда инвестиция суръати 57 млн. долларга ўсган. Албатта, бундай ўсиш вилоятдаги айрим соҳа ва тармоқларнинг жадал тараққиётига муносиб ҳисса қўшган. Шунингдек, инвестицияларнинг киритилиши бевосита ҳудуднинг турли тармоқлари ривожланишига олиб келиши баробарида бандликнинг ошишига олиб келган.

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида бутун мамлакатда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар Хоразм вилоятида ҳам ўз ифодасини топомқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2016 йил 11 ноябрь куни Шовот туманида бўлиб ўтган сайловолди учрашувида Хоразм вилояти иқтисодий ва модернизация қилиш, қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик, тиббиёт, туризм, санъат ва бошқа соҳаларни янада ривожлантиришга оид аниқ режаларни баён этди.

Вилоятда ушбу масалаларнинг ижроси бўйича амалий ишлар бошлаб юборилиб, қисқа муддатда сезиларли ижобий ўзгаришларга эришила бошланди. Барча соҳаларга икки йил мобайнида ҳамма манбалар ҳисобидан умумий қиймати 1 трлн. 600 млрд. сўмлик инвестиция маблағлари жалб этилди [1].

2018 йилда вилоятда 312 та инвестиция лойиҳаси бажарилиб, янги корхоналар ишга туширилди. Айниқса, кичик бизнес субъектларига яратилаётган шароит ва имкониятлар тадбиркорларни янги лойиҳаларга илҳомлантирмоқда. Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш, замонавий технологиялар харид қилиш учун 50 миллион долларлик кредит линиясини очиб берди. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш мақсадида бу кредитнинг имтиёзли равишда – йилига 7,5 фоиз миқдорида берилиши

белгиланди.

2018 йилда Хоразм вилояти делегацияси тўғридан-тўғри хорижий инвестиция жалб қилиш ва савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадида Беларусь, Хитой, Туркия, Туркменистон ва Россияга ташрифларни амалга оширди. Натижада жами қиймати 181 миллион АҚШ долларига тенг инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш юзасидан келишувлар, 62 миллион долларлик экспорт шартномалари имзоланди [3].

2019 йилги Инвестиция дастурига 16,6 миллиард долларлик 3 мингдан зиёд лойиҳа киритилди. Бу 2018 йилга нисбатан 16 фоиз кўпдир. Жумладан, ўша йилги Инвестиция дастури доирасида умумий қиймати 3,2 миллиард доллар бўлган 140 та ишлаб чиқариш қувватини фойдаланишга топшириш режалаштирилди.

2019 йил 1 январь ҳолатига кўра, вилоятда фаолият кўрсатаётган хорижий капитал иштирокидаги 71 та корхонанинг 42 таси саноат, 12 таси савдо, 4 таси яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларда, 4 таси қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида, 3 таси қурилишда, 2 таси ташиш ва сақлашда, 1 таси соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар кўрсатишда, 3 таси бошқа фаолият турлари ҳиссасига тўғри келди [4: 79].

Вилоятда 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида 355,5 млрд. сўм, ёки ўтган шу даврига нисбатан 193,5 фоиз асосий капиталга хорижий инвестиция ва кредитлар ўзлаштирилди. Хорижий инвестиция ва кредитларнинг энг катта улуши Урганч шаҳрида (61,1 %), 1-Шовот туманида (22,6 %), Ҳазорасп туманида (7,1 %) кузатилди [4: 49].

Жами ўзлаштирилган хорижий инвестиция ва кредитларнинг 57,1 фоизи, яъни 202,9 млрд. сўми (25,5 млн. АҚШ долл.) Ўзбекистон Республикаси қафолати остидаги хорижий кредитлар, 43,0 фоизи хорижий инвестициялар (18,9 млн. АҚШ долл.), шундан тўғридан-тўғри инвестициялар 146,8 млрд. сўм (18,2 млн. АҚШ долл.)ни ташкил қилди. 2018 йил январь-декабрь ойларида умумий майдони 700,9 минг кв.м. бўлган 4018 та (2017 йилнинг январь-декабрга нисбатан 79,9 фоиз), шу жумладан, қишлоқ жойларда 579,0 минг кв.м. (80,2 фоиз) уй-жой фойдаланишга топширилди. Турар жой қурилишида ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми 762,6 млрд. сўмни ёки жами инвестициялардаги улуши 25,6 фоизни ташкил қилди.

Халқаро бозор талабларига жавоб берадиган рақобатбардош ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хомашёни чуқур қайта ишлаш орқали тайёр маҳсулот турларини кўпайтиришда мамлакатимизнинг турли ҳудудларида ташкил этилаётган эркин иқтисодий зоналарнинг алоҳида ўрни бор. "Ҳазорасп" эркин иқтисодий зонасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, қадоқлаш, тўқимачилик, пойабзал ва чарм-галантерея, кимё, фармацевтика, озиқ-овқат, электротехника саноати, машинасозлик ва автомобилсозлик, қурилиш материаллари каби қатор йўналишларда замонавий ишлаб чиқариш қувватлари ташкил этилмоқда. Вилоятда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини амалга ошириш билан бир қаторда, мавжуд корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан янгилаш натижасида ялпи ҳудудий маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига эришилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.06.2018 й., 09/18/482/1405-сон.
2. Федосеев В.В. Экономико-математические методы и прикладные модели. Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ, 2007.
3. Норбоев Б. Хоразм: тараққиёт одимлари ҳаётини мисолларда. 05.12.2018.//www.milliytiklanish.uz
4. Хоразм вилоятининг статистик ахборотномаси: 2018 йил январь-декабрь. Урганч, 2019.
5. Халқ сўзи, 2016 йил 16 январь.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар доирасида Хоразм вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнари, шунингдек, вилоятдаги инвестицион фаолияти ҳақида сўз боради. **Таянч сўзлар:** саноат, иқтисодий, модернизация, инвестиция, миллий иқтисодий, экспорт, мол-мулк, реконструкция.

♦ **Annotation:** This article deals with the stages of socio-economic development of the Khorezm region and investment activities in this region. **Key words:** industry, economy, modernization, investment, national economy, export, property, reconstruction.

♦ **Аннотация:** В данной статье речь идёт об этапах социально-экономического развития Хорезмской области и инвестиционной деятельности в этом регионе. **Ключевые слова:** промышленность, экономика, модернизация, инвестиции, национальная экономика, экспорт, собственность, реконструкция.

ЎЗБЕКИСТОН ВА РОССИЯДА МИЛЛИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДЛАРИ

БЕКЗОД БАРАТБАЕВ

Ўзбекистон Миллий университети
Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ
кафедраси мустақил изланувчиси

Ўзбекистонда миллий тараққиётни ташкил этиш жараёнлари мустақилликнинг дастлабки йилларида турли-туман методлар воситасида амалга оширилди ва айти шу методларнинг таъсири ва натижалари асосида 1997 йилга келиб миллий тараққиёт модели ишлаб чиқилди ва унга “Ўзбек модели” [1: 3] деб ном берилди. Россияда эса аралаш методларнинг амал қилиши 2000 йилга қадар давом этди ва охир-оқибатда “Россия миллий манфаатлари ва стратегияси концепцияси” [2: 2] моделининг ишлаб чиқилиши билан якунига етди. Ҳар икки ҳолатда биз методларнинг моделни шакллантириш ҳолатига дуч келамиз. Мазкур моделларнинг ички тузилишига аҳамият берганда, уларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган иккита асос яққол кўзга ташланиб туради:

Биринчи асос – модел доирасидаги барча таркибий қисмларда миллий тараққиётни ташкил этиш борасида шу кунга қадар мавжуд бўлган муаммолар ва уларни бартараф этишнинг амалда қўлланилиб келаётган методларини эътироф этиш;

Иккинчи асос – миллий тараққиётни ташкил этишда илғор тажрибаларни инобатга олиб, бошқарувни амалга оширишда келажакда талаб этиладиган импульсив сезиларли методларни қўллашнинг назарий асосларини мустаҳкамлаш.

Лекин икки мамлакат моделларини ўзаро фарқловчи омиллар сифатида шуни айтиш керакки, ўзбек моделида давлат ҳокимиятининг етакчилигига устувор аҳамият берилган бўлса, рус моделида марказий ва федерал ҳукумат идоралари мавқеи мустаҳкамланади.

Ўзбекистон ва Россияда миллий тараққиётни ташкил этиш моделлари асосида вужудга келган бошқарув методологияси, Ўзбекистонда вазиятли коррекцияланиш босқичларини ҳисобга олмганда, ўзгармас метод сифатида 2016 йилга қадар давом этди, Россияда эса бу методология биринчи босқичда 2010 йилгача амал қилди ва унинг модернизацияланган иккинчи босқичи ҳозир ҳам давом этмоқда.

Шуни айтиш лозимки, моделларнинг самарадорлиги уларни амалга оширишда қўлланиладиган функционал методларга чуқур даражада боғлиқ бўлади. “Модел ва уни татбиқ этиш методларининг мувофиқ келмаслиги аслида таназзул (сиёсатда) ва инқироз (иқтисодиётда) каби муваффақиятсизликларнинг асосий сабабларидандир” [3: 124]. Ўзбекистон ва Россия миллий тараққиёт моделларини татбиқ этиш методлари тўғрисида турли соҳа мутахассисларининг ниҳоятда ранг-баранг қарашлари мавжуд [4: 102]. Бироқ мазкур қарашларнинг барчасида миллий тараққиётни амалга ошириш методларининг қайси жиҳати эътибор қаратилмасин, охир-оқибатда урғу бошқарув методлари хусусиятларига келиб тақалади. Бу мутахассислар ёки қарашларни масалага ёндашувлари мантиқидан келиб чиқиб тўртта – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий бошқарув методлари устуворлигини таъминлаш тарафдорлари бўлган гуруҳларга ажратилиш мумкин. Лекин миллий тараққиётни ташкил этишда мазкур тўрт йўналишга бирлашувчи қарашларни тизим сифатида бирваракайига татбиқ этиб бўлмайди. Уларда илгари сурилган назарий қоидалар ёки амалий тавсиялар ялпи миллий тараққиёт концепциясини амалга оширишда шунчаки бир тармок тавсияларидан бошқа нарса бўлмай қолади. Чунки, улардан бирининг методик ёндашувлари устуворлиги албатта бошқаларининг мақсадларига салбий таъсир кўрсатади.

Масалан, миллий тараққиётни ташкил этишда мустақилликнинг илк давридан бошлаб Ўзбекистонда ҳам, Россияда ҳам компартия тимсолида сиёсий бошқарув устуворлиги мунтазам рад этилди. Икки мамлакат конституциялари, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш моделларида сиёсат ва унинг мафкуравий мавқеи расман инкор этилди. Лекин икки мамлакатда сиёсат ва унинг мафкуравий мавқеи ҳозирга қадар ҳам бошқарувни ташкил этишнинг амалий методи сифатида устуворлик қилиб келаяпти.

Албатта, ўтган даврда иқтисодий бошқарув методларининг мавқеи оширилди, бироқ бу мавқе инкор этиб бўлмас даражада сиёсат устуворлиги остида амал қилди. Яъни, бошқача айтганда, “иқтисодий сиёсат” юритилди. Бошқарувнинг социал ва ҳуқуқий методлари устуворлиги ҳақида ҳанузга қадар гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бироқ миллий тараққиётни ташкил этишда ижтимоий ва ҳуқуқий институтларни ривожланти-

риш, бошқарувда улар мавқеини рамзий маънода кучайтириш борасида амалга оширилган ишлар талайгина. Афсуски, улар устувор бошқарув методи даражасига кўтарила олган эмас. Натижада Ўзбекистонда ҳам, Россияда ҳам коррупция, кўзбўямачилик, қонунлар таъсирининг пастлиги, ижтимоий манфаатлар обрўсизлиги, ижтимоий институтларнинг ишончсизлиги, бу икки соҳадаги лоббизм даражалари юқориликча қолмоқда. Ачинарлиси, бу икки соҳада бошқарувнинг етакчи методлар қаторида эмаслиги етакчилик қилаётган сиёсий ва иқтисодий методларнинг қутилган натижаларга олиб бормаслигини ҳам таъминламоқда.

Илмий манбаларда политологлар – сиёсий ҳокимият тўғрисида, иқтисодчилар ҳўжалик ҳокимияти ҳақида, социологлар – социал ҳокимият, юристлар – қонун (ёки давлат) ҳокимияти, диндорлар – илоҳий ҳокимият тўғрисида сўз юритиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил соҳаларини ўрганишда ҳокимият тушунчасидан фойдаланади. Бу ҳокимиятларнинг ҳар бирида амалда ўзига хос устувор методлар мавжуд. Миллий тараққиётни ташкил этиш нуқтаи назаридан қараганда, уларнинг барчасидан ягона бир яхлит метод ёки методлар тизими барпо этилиши талаб қилинади. Бу эса мантиқан тасаввур қилиб бўлмас ҳодиса. Ахир, бир вақтнинг ўзида уларнинг ҳаммаси методларини бошқарувнинг устувор методлари даражасига олиб чиқишнинг илоҳи йўқ-ку!

Шунинг учун миллий тараққиётни ташкил этиш методологиясининг бош тамойилини аниқлаштириб олишга эҳтиёж туғилади. Бу тамойил, бизнингча, ижтимоий гуруҳлар ҳамда синфларнинг фаолиятига, ҳулқ-атвориға, ҳаракатларига сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, ғоявий, маданий ва маърифий механизмлар, шунингдек, босим ўтказиш, ишонтириш ва рағбатлантириш йўллари билан таъсир этиш тамойили бўлиши мумкин. Амалда бу таъриф бир қарашда сиёсий мазмунни ифодалайди, айти вақтда у бошқарувнинг барча устувор методлари мазмунига мувофиқ келади.

И.Рамазонов бош тамойилни аниқлаштириш масаласида ҳокимият нуқтаи назаридан келиб чиқиб, уни “сиёсий субъектларнинг объектларга нисбатан сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга ошириш фаолиятининг ўзига хос алоҳида шакли” [5: 92-93] сифатида таърифлайди. Аммо бу ерда сиёсий субъектларнинг ҳар қандай иродаси, деган мазмун устуворлик қилади. Бу эса ўз навбатида миллий тараққиётни ташкил этиш методлари назарда тутиши зарур бўлган легитимлик тамойилини йўққа чиқаради. Бу таъриф ўзбек моделининг “давлат – бош ислохотчи”, “кучли ижтимоий сиёсат” тамойилларида ифодаланган мазмунга тўла мосдир.

Е.В.Корниенко эса бош тамойил сифатида турли соҳаларнинг ўз амалий соҳасида қўлланиладиган етакчи методлари мажмуасини таклиф этади. Яъни, бошқариш назариясининг талабларига кўра, усуллар қўлланилиш соҳасига қараб (масалан, кибернетика, амалий математика, электрон дастурлаш, социология, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, иқтисод) татбиқ этилса, мавҳум чигалликни ечиш мумкин, деб ҳисоблайди [6: 5-7]. Бу, бизнингча, бир томондан тўғри, лекин иккинчи томондан, уларнинг ўзаро мувофиқлигини таъминлашнинг устувор методи эҳтиёжи зарурият бўлиб қолаверади.

С.В.Емельянов ва А.В.Ильин Россияда миллий тараққиётни ташкил этишнинг бош тамойили сифатида XX асрнинг сўнгги ўн йилликларидан бошлаб, принциплари турли хил тизимлар, жараёнлар ва объектларни электрон моделлаштириш

муаммоларини ҳал қилишда фойдаланилаётган футуристик бошқарув назариясини таклиф этади. Бу, уларнинг фикрича, инсон меҳнатини автоматлаштириш имкониятларини сезиларли даражада ошириши мумкин [7: 5-6]. Мазкур назария тарафдорларининг фикрича, келажак миллий тараққиёт методлари самарадорлигини “бошқариш назариясининг асоси сифатида кибернетика ва ахборот назарияси ташкил этади”. Бу назария “электрон ҳукумат”, “электрон мурожаат” каби турли кўринишларда, лекин етакчи метод бўлмаса-да, аллақачон Ўзбекистон тажрибасида ҳам кўзга ташланиб қолган.

Ўзбекистон ва Россияда миллий тараққиётни ташкил этишда модел нуқтаи назаридан ўхшашликлар мавжуд бўлса-да, уни амалга оширишнинг методологик тамойилларига кўра айрим фарқланишларга эга.

Россияда сиёсий ҳокимият мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, у марказий давлат ҳокимияти ва иқтисодий-молиявий нуқтаи назардан анчагина эркинликларга эга бўлган федерал сиёсий ташкилотлардан таркиб топади. Бу ҳар жиҳатдан ҳудудий яхлитликка эга бўлган Ўзбекистондан фарқли равишда “муайян ҳудуд бўйича кўрилаётган иқтисодий ва молиявий чора-тадбирлар динамикасини зудликда йўққа чиқариш хавфини доимий сақлаб келади” [8: 96]. Мазкур шарт-шароит ҳокимият легитимлигини кучайтириш билан бирга, ҳудудларда миллий тараққиётни ташкил этишда иқтисодий ва молиявий методлар устуворлигини оширишни талаб этади. Ўзбекистонда иқтисодий-молиявий методлар устуворлигига 2017 йилдан кейин эътибор кучайганини кузатиш мумкин, унга гарчи иқтисодий методлар устуворлиги тинимсиз тарғиб қилинган бўлса-да, амалда у етарли аҳамиятга эга бўлмаган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва Россияда миллий тараққиётни ташкил этишда барқарор татбиқ этиб келинаётган методлардан бири босқичли таркибий модернизациялаш ёки тузилмавий-функционал модернизациялаш методи бўлиб, у давлат ва жамият соҳаларининг барчасига татбиқ этилгани билан ажралиб туради. Баъзи мутахассислар мазкур метод кўпроқ давлат ҳокимияти ва иқтисодиёт соҳаларида қўлланиганини эътироф этади [9].

Мамлакатимизда давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари соҳасида амалга оширилган ислохотларга назар соладиган бўлсак, совет ҳокимияти органлари ва уларнинг таркибидаги ўзгаришлар, янги бошқарув институтлари, бошқарув институтлари таркибининг янгиланиши, кўппартиявийлик, ҳокимиятнинг бўлиниши тамойилининг жорий этилиши, фуқаролик жамияти институтлари шакллантирилиши, парламентаризм, сайлов тизимидаги ўзгаришлар хусусий ва ижтимоий секторларнинг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши жуда катта ҳажмдаги ўзгаришлар тизимини қамраб олади. Шунингдек, иқтисодиётда 80 фоиз аграр республикадан 50 фоиз саноатлашган мамлакатга айланиш борасида қилинган ишларни ҳам, бизнингча, санаб ўтиришга ҳожат йўқ [10: 502].

Худди шу каби ўзгаришларни Россияда ҳам кузатиш

мумкин. Бироқ давлат ҳокимиятини модернизациялашдаги тузилмавий-функционал ўзгаришлар борасида бир қатор Совет Иттифоқи бошқарув институтлари, айниқса, маҳаллий бошқарув институтлари тажрибасидан фойдаланиш Россияда 2010 йилларга қадар давом этгани, айримларидан ҳозир ҳам фойдаланилаётганини кўриш мумкин. Масалан, давлат администрацияси, округлар, крайлар, мериялар таркибий тузилмалари номига кўра ўзгарган, улар таркибига хусусий ва ижтимоий секторлар шаклланиши муносабати билан айрим тармоқлар қўшилган бўлса-да, амалда кенг қўлланиладиган совет тажрибасига дуч келиш мумкин. Иқтисодиётда Россия потенциал иқтисодий ва саноат тармоқларини хусусий сектор воситасида модернизациялаш йўлидан борган бўлса, бу масалада Ўзбекистон уларни давлат тасарруфида сақлаб қолган ҳолда қайта тиклаш, шакллантириш ва ривожлантиришнинг кўп босқичли йўлини танлади.

Мазкур жараёнлар икки мамлакат давлат ҳокимияти ва иқтисодиёти бошқарувида кенг функционал таркибий модернизациялаш ишлари амалга оширилишига замин ҳозирлади. Бу эса ўз навбатида сиёсий ва иқтисодий бошқарув институтлари функционал таркибий фаолиятини ташкил этиш методларидаги катта ўзгаришларни ифода этади. Бу ўринда яна тузилмалар таркибий функционал фаолияти мезонлари борасида янгидан шакллантирилган сон-саноксиз меъёрий ўзгаришларни ҳам эслаш кифоя. Тузилмавий-функционал таркибий модернизациялаш методининг ижтимоий, ҳуқуқий, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, халқаро муносабатлар соҳаларида қўлланилиши борасида ҳам шундай фикрларни айтиш мумкин. Мазкур метод ҳозирги миллий тараққиётни “юксалтириш” ёки “мустаҳкамлаш” жараёнларида ҳам ўз фаоллигини йўқотгани йўқ. Шундай бўлса-да, Ўзбекистонда ҳам, Россияда ҳам мазкур методни қўллашда унинг айрим кучли томонларини онгли равишда татбиқ этмаслик ҳолатлари мавжуд. Масалан, Ўзбекистонда ҳозирга қадар давлат хизмати ва хизматчиси тўғрисида қонун мавжуд эмас. Россияда эса давлат ва хусусий сектор муносабатларида функционал меъёrlар тартибга солинмаган. Мана шу икки ҳолатнинг ўзиёқ метод самарадорлигини пасайтириб, икки мамлакатда жуда катта муаммоларнинг бартараф этилишига тўсқинлик қилишда давом этмокда.

Миллий тараққиёт моделини шакллантириш масаласида Ўзбекистон ва Россиянинг ўзаро яқин мазмундаги муаммолари шартли равишда миллий тараққиёт моделини шакллантиришнинг ўхшаш асосий ёндашувларини юзага келтирган. Икки мамлакат ҳудуд ва нуфус нуқтаи назаридан бир биридан кескин фарқланса-да, бир муҳитдан чиқиб келган муаммолар доирасига барҳам бериш йўлидан борди. Икки мамлакатда миллий тараққиёт моделининг бирор шакли ва уни амалга татбиқ этиш борасида фикрлар қатъийлашган бўлмаса-да, бу давлатлар дуч келган асосий муаммолар вақти келиб миллий тараққиёт модели йўналишларини белгилаб берди.

ФОЙДАЛаниЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации Указ Президента РФ от 31.12.2015 № 683.
3. Кноринг В.И. Теория, практика и искусство управления: Учебник для вузов. –М.: АО ИНФРА – Норма, 1999.
4. Мэннинг Н., Парисон Н. Реформа государственного управления: международный опыт. –М.: Изд-во Весь Мир, 2003.
5. Рамзанонов И., Мўминов Э. Политология. –Т.: Адолат, 1997.
6. Корниенко Е.В., Шиндина Л.Д. Введение // Теория управления: Учебное пособие. – Таганрог, Издатель С.А. Ступин, 2015.
7. Емельянов С.В., Ильин А.В., Коровин С.К., Фомичев В.В., Фурсов А. С. Предисловие // Математические методы теории управления. Проблемы устойчивости, управляемости и наблюдаемости. – М.: Физматлит, 2014.
8. Семченков А.С. Противодействие современным угрозам политической стабильности в системе обеспечения национальной безопасности России: дис. д-ра полит. наук: 23.00.02 / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М.: 2012.
9. Политология. Ўқув қўлланма. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
10. Жўраев –Т.: Пахрутдинов Ш. ва б. Миллий манфаатлар ва раҳбарлик масъулияти. –Т.: Ф.Фулум нашриёти, 2008.

♦ **Аннотация:** Мақолада миллий тараққиётни ташкил этишнинг муаммолари хусусида фикр юритилади. **Таянч сўзлар:** ўзбек модели, бошқарув методологияси, миллий тараққиёт концепцияси, футуристик бошқарув назарияси, электрон ҳукумат, босқичли таркибий модернизациялаш.

♦ **Annotation:** This article discusses problems of organizing national development. **Key words:** Uzbek model, management methodology, concept of national development, futuristic management theory, e-government, gradual structural modernization.

♦ **Аннотация:** В данной статье обсуждаются проблемы организации национального развития. **Ключевые слова:** узбекская модель, методология управления, концепция национального развития, футуристическая теория управления, электронное правительство, поэтапная структурная модернизация.

QASHQADARYO VOHASI – ARXEOLGIK MANBALARDA

DILMUROD OMONOV

O'z FA "Milliy arxeologiya markazi"
kichik ilmiy xodimi

Janubiy Sug'd-Qashqadaryo vohasi haqida ilk yozma ma'lumotlar "Avesto"da berilgan. Unda keltirilgan Sug'diyona o'lkasi bugungi kunda Samarqand, Qashqadaryo, Buxoro va Navoiy viloyatlari bilan lokalizatsiya qilinadi. Bu o'lka va uning aholisi haqida ma'lumotlar Ahamoniylarning qoyatosh bitiklarida ham o'z aksini topgan (Bihustun yozuvlari, Naqshi Rostam, Suza yozuvi, Persepol devorlaridagi bo'rtma rasmlar). Sug'd o'lkasining janubi haqida ma'lumotlar yunon-rim tarxchilari (Gerodot, Kvint Kursi Ruf, Ariyan, Strabon) asarlarida ham uchraydi. Azal-azaldan Qashqadaryo vohasining ikki siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazi bo'lib, ular Kesh (Kitob-Shahrisabz) va Naxshab (Nasaf-Yerqorg'on, Nasaf-Shulluktepa, hozirgi Qarshi) shaharlaridir. Akademik E.V.Rtveladze Kesh (Kitob-Shahrisabz)ni yunon-rimliklar asarlarida uchraydigan Noutaka bilan Yerqorg'on shahri xarobalarini (Naxshab) Aleksandr Makedonskiy yurishlari chog'ida uning solnomachilari tomonidan qayd qilingan Braxitlar yurti bilan lokalizatsiya qiladi [1].

Bu hudud haqida ma'lumotlarni Xitoy manbalari ham chetlab o'tmagan: Xitoy tarixchilari Sima Szyanning (mil.avv. II-I asrlar) "Tarixiy xotiralar" va Ban Guning (mil.avv. I asr) "Birinchi Xan sulolasi tarixi" asarlarida bizgacha yetib kelgan [2]. Xususan, Yerqorg'on shahri (Qarshi shahri yaqinida) xarobalarini S.K.Kabanov Xitoy yilnomalarida keltirilgan Nishabolo bilan lokalizatsiya qiladi [3]. Kesh toponimi dastavval Zardusht Kabasidagi Shopur I (242-273) bitiklarida uchraydi. Unda Shopur I o'z davlati chegarasi hududlari O'rta Osiyoning Kesh, Sug'd va Shosh tog'larigacha yetib borganini tasvirlaydi [4].

Ilk O'rta asrlar so'ngida (VIII-IX) va rivojlangan O'rta asrlarda arab sayyohlari va tarixchilari Istaxriy, Ibn Xavqal, Sam'oniyning Qashqadaryo vohasi haqidagi ma'lumotlari uchraydi. Xususan, Istaxriyning "Yo'llar va mamlakatlar" asarida Kesh va Naxshabga Samarqand, Buxoro va Balxdan keluvchi savdo karvonlari yo'llari tasvirlangan [5]. Yana bir arab sayyohi va geografi Ibn Xavqal o'zining "Yerning suvrati" asarida Keshning tog'li o'lka ekani, qishi qattiq, yozi esa boshqa hududlarga nisbatan salqin, tog' o'simliklarga boyligi va undan ko'plab soylar oqib tushishi va aholisi ushbu soy bo'yida dehqonlik qilishi, qolgan hududlarida chorva mollari boqishini aytgan. Naxshab tabiatini ta'riflar ekan, uni kaftdek ko'rinib turuvchi pasttekstlikda joylashganini haqida ham yozib qoldirgan.

Qashqadaryo vohasini arxeologik jihatdan o'rganilish davrini shartli ravishda biz uch bosqichga bo'lib olamiz:

Birinchi bosqich: 1870-1940-yillar.

Ikkinchi bosqich: 1946-1991-yillar.

Uchinchi bosqich: Mustaqillik davri.

Birinchi bosqich, 1870-yillarda Chor Rossiyasi Qashqadaryo vohasini bosib olganidan so'ng Rossiya hukumati vakillari va havaskor qadimshunos harbiylari tomonidan (Yavoritskiy 1882, Lagofit 1919), 1895-yilda V.V.Bartold tomonidan tashkil etilgan Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi a'zolari L.I.Zimin (1927) va I.Kastanye (1917) kabi tadqiqotchilar Janubiy Sug'd, yani Qashqadaryo vohasida arxeologik tadqiqotlar olib bordi [7]. Bu davrda vohaning ko'plab tarixiy yodgorliklari va shahar xarobalari zamonasi darajasida arxeologik izlanishlar chig'irig'ida o'tkazildi. Birinchi bosqichda keng ko'lamli arxeologik qazishmalar va tadqiqotlar o'tkazilmagan esa-da, turli ma'lumotlar to'planib, arxeologik qidiruv ishlari amalga oshirildi, muhim madaniy obyektlar ro'yxati tuzildi.

Ikkinchi bosqich urushdan keying yillardan boshlanib, Qashqadaryo vohasi, xususan, Yerqorg'on, Shulluktepa, Kitob, Shahrisabz, Qalayi Zohaki Maron, Kasbi, Arabtepa, Ovultepa, Xontepa, 47-nomsiz tepalik va boshqa shahar xarobalarini o'rganishda muhim arxeologik izlanishlar davri bo'ldi, deyishimiz mumkin. 1946-yilda A.I.Terenojkin boshchiligidagi Amudaryo arxeologik ekspeditsiyasi otryadi Qashqadaryoning quyidagidagi hududlarda arxeologik qidiruv ishlarini olib bordi, natijada favqulodda ko'plab arxeologik yodgorliklar aniqlandi [8]. Terenojkin bilan bir vaqtda (1946) S.K.Kabanov Janubiy Sug'd-Qashqadaryo vohasida uzoq yillar davom etgan izlanishlarini boshlab yubordi. S.K.Kabanov Qashqadaryo vohasida 1946-1981-yillar davomida izlanishlar olib bordi. Izlanishlari davomida Qashqadaryo vohasi Sug'dning muhim bo'g'ini bo'lganini, antik va O'rta asrlar shahar yodgorliklari Yerqorg'on, Shulluktepa, Qalayi Zohaki Maron, Kosontepa va boshqa yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar asosida ochib berdi [3: 2]. 1959-1964-yillarda Yahyo Gulomov boshchiligidagi Mohandaryo arxeologik ekspeditsiyasi otryadi tomonidan ham Qashqadaryo vohasida arxeologik qidiruv ishlari amalga oshirildi [7: 2].

1963-1966-yillarda butun Qashqadaryo vohasi bo'ylab M.E.Masson boshchiligidagi Kesh arxeologik-topografik ekspeditsiyasi (KATE) ish olib bordi. Bu Qashqadaryo vohasi hududidagi dastlabki tashkil etilgan keng qamrovli ekspeditsiya edi. Uning maqsadi vohadagi butun arxeologik yodgorliklarning xaritasini tuzib chiqishdan iborat edi [9]. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar va ekspeditsiyalardan tashqari, o'z navbatida Janubiy Sug'd-Qashqadaryo vohasi hududlarida tadqiqotlar olib borgan olimlar M.E.Masson (1977), Krashennikova (1968, 1977), Usmanova (1973, 1977), Lunina, Stolyarova (1977), Prugerlar (1970) o'z izlanishlarining natijasida Yerqorg'on, Shulluktepa, 47-nomsiz tepalik, Talisortepa, Oltintepa, Kosontepa, Arabtepa, Zanjir-Saroy, Qalayi Zohaki Maron, Kitob, Shahrisabz kabi ko'plab yodgorliklarning o'rganilganlik darajasini boyitishda salmoqli hissa qo'shdi [10].

1980-yillarda Qashqadaryo vohasida arxeologik izlanishlarning yangi o'n yilligi boshlandi. Unda M.X.Isomiddinov va R.X.Sulaymonov, 80-yillarning ikkinchi yarmidan esa A.A.Rayimqulov jonbozlik ko'rsatdi. Xususan, M.X.Isomiddinov Yerqorg'on shahri xarobalarida izlanishlar olib borib, u yerdagi Kulollar mahallasini topdi va VI asrda shaharda hayot tugaganidan so'ng shahar hayoti shu mahallada qishloq ko'rinishida davom etganini aniqladi. Bundan tashqari, tadqiqotchi vohadagi Isaboytepa yodgorligida ham kompleks tadqiqotlar olib bordi [7: 3].

Ushbu o'n yillikda vohada olib borilgan har qanday arxeologik tadqiqotlarda 1970-yilda tashkil etilgan Qashqadaryo ekspeditsiyasiga rahbarlik qilgan R.X.Sulaymonovning hissasi katta bo'lgan. R.X.Sulaymonov boshchiligidagi ekspeditsiya 80-yillarda Yerqorg'on, Isaboytepa, Kunjutlitepa, Qo'shtepa va boshqa yodgorliklarni kompleks o'rgandi [11]. 1984-yildan boshlab A.A.Rayimqulov Qashqadaryo vohasida ishlab, 90-yillargacha Kunjutlitepa, Yerqorg'on, Qo'shtepa, To'rtko'tepa kabi hududlarda izlanishlar olib bordi va vohaning o'rganilganlik darajasini boyituvchi ma'lumotlarga ega bo'ldi. Xususan, Qo'shtepa xarobalaridan xristian ibodatxonasi qoldiqlarini topdi [12].

Uchinchi bosqich mustaqillik yillarini o'z ichiga olgan bo'lib, 1991-yil 31-avgust sanasida O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini e'lon qilgach, hukumat tomonidan tarix, xususan, arxeologiya sohasiga kuchli e'tibor berildi [2:2]. Natijada Qashqadaryo vohasidagi arxeologik izlanishlar yangi bosqichga ko'tarildi. 80-yillarda Qashqadaryo arxeologik ekspeditsiyasiga rahbarlik qilgan R.X.Sulaymonov ushbu ekspeditsiya ishini yanada izchil davom ettirdi va uni 2000-yilga qadar boshqardi. 90-yillarda Yerqorg'on, Shulluktepa, 47-nomsiz tepalik, Talisortepa, Oltintepa, Kosontepa, Arabtepa, Zanjir Saroy, Qalayi Zohaki Maron, Kitob, Shahrisabz, Kunjutlitepa, Yerqorg'on, Qo'shtepa, To'rtko'tepa kabi yodgorliklarda izlanishlar olib borildi [11: 2]. 2000-yildan boshlab esa ushbu ekspeditsiyaga A.A.Rayimqulov rahbarlik qilib kelmoqda. Ushbu olim rahbarligida 2012-2016-yillar davomida Qashqadaryo vohasi arxeologik yodgorliklari katalogi tuzib chiqilib, barcha yodgorliklar qayta ro'yxatga olindi [12: 2].

Mustaqillik yillarida voha hududini arxeologik jihatdan o'rganishda xorij tajribasidan ham foydalanildi. Xususan, 2011-yildan to bugungi kunga qadar Turkiya-O'zbekiston qo'shma arxeologik ekspeditsiyasi Qashqadaryodagi yodgorliklarni o'rganishda izchil ishlar olib bormoqda. Misol tariqasida Yerqorg'on va Yalpoqtepa yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlarni keltirib o'tish mumkin.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Qashqadaryo diyorimiz hududida yaxshi o'rganilgan tarixiy mintaqalardan

biridir. Biroq vohadagi barcha yodgorliklar to'laqonli o'rganilgan deb bo'lmaydi. Shahar turar-joylari, ayrim yodgorliklarning monumental qurilish qismlari, shaharlarning tarixiy

lokalizatsiyasi va boshqa jabhalarda javobini kutayotgan savollar yetarlicha va ishonamizki, keyingi tadqiqotlarda ularga ham javoblar topiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Э.В. Ртвеладзе. Этнод по исторической географии Бактрии и Согдианы во время похода Александра Македонского / ВДИ 2000, №4.
2. А.Асқаров. "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi". –Т., 2015.
3. С.К. Кабанов. В оазисах и степях Кеша и Нахшаба. –Т., Узбекистон, 1988.
4. Э.В.Ртвеладзе. Монеты Кеша // История и культура южных районов Средней Азии в древности и средневековье. –Т., 1989.
5. Istaxriy. "Kitob Al-Masalik Val-Mamalik". –Т., 2019.

6. Ibn Havqal. "Kitob Surat al-Ard". –Т., 2011.
7. М.Х. Исамиддинов, Р.Х. Сулейманов. Еркурган. –Т., 1988.
8. А.И. Тереножкин. Согд и Чач. КСИИМК. XXXIII, М.-Л., 1950.
9. М.Е. Массон. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (КАТЭ) по изучению восточной.
10. С.Лунина. Древние города Попоне Кашкадарьи. –Т., УЗБЕКИСТАН, 1988.
11. Р.Х. Сулейманов. "Древний Нахшаб". –Т., 2000.
12. А.А. Rayimqulov. "Janubiy Sug'dning VIII-XIV asrlar davri tarixiy topografiyasi", –Samarqand, 2018.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada mamlakatimizning A.Asqarov, M.Isomiddinov, R.Sulaymonov, A.Terenojkin, S.Kabanov, S.Lunina, M.Masson, A.Raimqulov kabi zabardast arxeolog olimlarini Qashqadaryo vohasining o'rganilish tarixi haqida arxeologik materiallar asosida qimmatli ma'lumotlari berilgan. **Tayanch so'zlar:** Qashqadaryo vohasi, Avesto, yunon-rim mualliflari, Sima Siyan, Ban Gu, Sam'oni, Istaxriy, Ibn Xavqal, Branxitar yurti, Yerqo'rg'on, Kulollar mahallasi, To'rtko'tepa, Kesh-Kitob, Kesh-Shahrisabz, Mohandaryo arxeologik ekspeditsiyasi, Qashqadaryo ekspeditsiyasi.

♦ **Annotation:** The article is based on archaeological materials on the history of the study of the Kashkadarya oasis. **Key words:** Kashkadarya Oasis, Avesto, Greco-Roman treatments, Sima Sian, Ban Gu, Samany, Istakhri, Ibn Khawqal, the land of the Branchites, Yerkurgan, Tortkoltepa, Kesh-Kitab, Kesh-Shahrisabz, Mohandaryo archaeological expedition, Kashkadarya expedition.

♦ **Аннотация:** Статья основана на археологических материалах по истории изучения Кашкадарьинского оазиса. **Ключевые слова:** Кашкадарьинский оазис, Авесто, греко-римские муджтахиды, Сима Сиан, Бану Гу, Самани, Истахри, Ибн Хавкаль, земля Бранхитов, Ергургон, Туткультена, Кеш-Китаб, Кеш-Шахрисабз, археологическая экспедиция Мохандарья, Кашкадарьинская экспедиция.

ҚАЛБЛАРНИ ДАВОЛОВЧИ ШОИР

РУСТАМ МАМАТҚУЛОВ

ТошКТИ катта ўқитувчиси

Адабиётни тушуниш, шоир ва ёзувчиларни тўла англаш учун уларнинг асарларини кунт билан ўқиш баробарида, шахсиятини ҳам ўрганиш, ижодкор яшаган давр руҳини ҳис қилиш, керак бўлса, ташқи кўринишини ҳам кўз олдингизга келтириш талаб этилади. Бинобарин, ижодкорнинг ўткир нигоҳлари, салобатли савлати, ўзига хос юз тўзилиши, самимий чехрасидаги ажиб ифода ҳам уларнинг руҳиятига кириб, асарларини теранроқ тафаккур этишга имкон беради. Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан –Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хийёбонида ҳар гал борганимда, буюк бобомиз Алишер Навоий ҳайкали атрофида қад кўтарган йигирмадан зиёд атоқли шоир ва ёзувчининг ҳайкалларига боқиб, ана шундай ҳаёллар оғушида қоламан. Улар орасида ўзгача кўр тўкиб ўтирган Ибройим Юсупов сиймоси эса, маънили табассум билан ҳаёт ҳикматларидан сўзлаётгандек бўлаверади.

Иброҳим Юсупов нафақат юртимизда, балки бутун дунё ижодкорлари орасида юксак эътирофларга сазовор бўлган. Жумладан, машҳур авар шоири Расул Ҳамзатов уни "қалбларни даволовчи шоир" дея кўкларга кўтарган бўлса, Чингиз Айтматов унинг ижодини одамни "ҳайратга солувчи" шеърини сифатида баҳолайди, Қайсин Қулиев эса туркийзабон халқларнинг улкан адиби сифатида эътироф этади. Бундай баҳолар бежиз эмас, албатта. Қорақалпоқ адабиётининг сўнмас юлдузи, Қорақалпоғистон Республикаси мадҳияси муаллифи, Ўзбекистон Қаҳрамони Ибройим Юсупов асарлари кўплаб халқлар, хорижий давлатлар ижод аҳли, айниқса, ёш авлоднинг кўнгилдан чуқур жой олган. Ижодкорнинг меҳнати, бой адабий мероси юксак эътироф этилиб, Нукусда Ибройим Юсупов ҳайкали ва унинг номидаги ижод мактаби барпо этилган. Зотан, давлатимиз раҳбари алоҳида таъкидлаганидек, "Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди" [4].

XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошларидаги қорақалпоқ адабиёти тарихида ўзининг серқирра ижоди билан ёрқин саҳифани ташкил этган Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Ибройим Юсупов 1929 йили қорақалпоқ элининг Чимбой туманидаги Азот кишлоғида таваллуд топди. 1949 йил Қорақалпоқ давлат педагогика институтини битиргач, талабалик йилларидаёқ яққол кўзга ташланган изланувчанлиги ва ижодга мойиллиги сабабли ёш Ибройим шу олий даргоҳга тил ва адабиёт ўқитувчиси сифатида иш бошлади.

Ибройим Юсупов республика адабий жамоатчилиги орасида қозонган обрў-эътибори туфайли турли хил юқори ва масъулиятли лавозимларда, жумладан, 1961-1962 йилларда Қорақалпоғистоннинг марказий адабий нашри бўлмиш "Амударё" журналининг бош муҳаррири, кейинги уч йил мо-

байнида эса Тарих, тил ва адабиёт илмий текшириш институтида илмий ходим, сўнгра сектор мудири бўлиб ишлади. 1965-1980 йилларда Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, 1980-1988 йилларда "Эркин Қорақалпоғистон" газетасида бош муҳаррир, шунингдек, кейинги йилларда Тинчлик кўмитасининг Қорақалпоғистон бўлимига (1988-1994), Республика Маънавият ва маърифат марказига (1994-2000) раислик қилди.

Ибройим Юсупов ижоди лирик шеърлар, дostonлар, хикоялар, драма ва комедиялар, очерк ва публицистик мақолаларга бой бўлиб, дастлабки шеърлари ўтган асрнинг 40-йилларида – талабалик давридаёқ матбуотда эълон қилина бошлаган. Болалик чоғлариданоқ қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналари, Шарқ ҳамда мумтоз адабиётимиз хазиналари билан, талабалик йилларида эса рус ва жаҳон адабиёти дурдоналари билан яқиндан танишиб, бадиият сирларини ўрганди. Ўзининг илк ижоди – "Ватаним" шеърини 1946 йили эълон қилишга мушарраф бўлди. Шундан сўнг унинг "Бахт лирикаси" (1955), "Кунчиқар йўловчисига" (1959), "Ўйлар" (1960), "Етти наво" (1962), "Дала орзулари" (1966), "Кўнгил кўнгилдан сув ичар" (1971), "Тумарис" (1974), "Илҳом", "Ташвишларга бой дунё" (1987), "Тузли шамоллар" (1988), "Кўнгилдаги кенг дунё" (1989), "Беклигингни бузма сен..." (1995), "Ҳар кимнинг ўз замони бор" (2004) каби 30 дан ортиқ шеърини тўплами нашр этилди. Замонавий қорақалпоқ адабиёти хазинасини бойитган "Ўртоқ муаллим", "Акация гуллаган ерда", "Гиламчи аёл", "Эски фаввора эртаги", "Дала армонлари", "Тумарис", "Булбул уяси", "Фаришта ой", "Посейдоннинг ғазаб", "Ватан тупроғи", "Мангу булоқ" каби дostonлари алоҳида аҳамият касб этди.

Шоирнинг бир қатор шеърларида қорақалпоқ халқининг ҳаёти, орзу-армонлари, миллий анъаналари, тақдирга доир

ходисалар ва ҳаётнинг оддий, аммо аччиқ ҳақиқатлари ихчам бадиий шаклда ёритиб берилган.

- Ота, нарвон бўпти анов кўш терак!
- Болам, терак эмас, бу умр-ку, умр!
- Иним, боққа нега боғладинг эшак?
- Э, анов чирий деб қолган олма-ку!

Ушбу тўртлик фалсафий маъно касб этиб, шеърда қаҳрамон отанинг узок йил овулдан йироқда яшаган ўғлининг ҳайқириғига берган жавобида қанчадан-қанча маъно мужассам. Бир пайтлар яшнаб турган теракнинг оддий ёғочга – нарвонга айланиши умрнинг ўткинчилигини намоён этиб, ҳеч нарса абадий эмаслиги бадиий мисраларда содда ва тушунарли тарзда ифодаланади. Қолаверса, бу шеърда ёлғиз эмас, айнан кўш теракнинг тилга олинишини фарзандлари учун жонини фидо этгучи ота-она тимсоли, деб тушунсак тўғри бўлади. Нарвон инсонларнинг тепаликка чиқишига кўмаклашгани каби “кўш теракнинг” – ота-онанинг умри ҳам фарзандини юксакликка йўллаш ташвишида кечади.

Шоир ҳаёти, тақдири пойтахт Тошкент билан мудом чамбарчас боғлиқ бўлган. Шу боис қатор шеърларига илҳом бўлган бу азим шаҳарни доим кўмсайди. Чунки, бу ерда унинг дўстлари, ёр-биродарлари бисёр. Бир шеърда бундай ёзади:

- Нукусдан мен сизни кўмсаб келмасам,
- Келиб, Ҳақнинг саломини бермасам,
- Дўстлар билан ёруғ тонгни қаршилаб,
- Мустақиллик майдонида юрмасам,
- Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам.

Серқирра ижодкор Ибройим Юсупов наср ва драматургия соҳасида ҳам қалам тебратиб, бир қанча асарлари билан адабиёт хазинасини бойитди. 1963 йилда унинг “Қари тутнинг кузи” номли ҳикоялар, очерк ва публицистик мақолалар тўплами босмадан чиқди. Шоир “Қирқ киз” пьесаси (Амет Шомуратов билан бирга), “Умирбек лаққи” (1966) комедияси, “Актрисанинг икболи” ҳамда “Искандар подшонинг туши” (1986) каби драмалари, “Ажиниёс” опера либреттосини яратди. Бу билан шоир қорақалпоқ миллий драматургия ва сахна санъати ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Ибройим Юсупов кўплаб қардош халқлар ва жаҳон адабиёти мумтоз шоирлари асарларини ўз она тилига моҳирлик билан ўгириб, хорижлик ҳаммаслакларини қорақалпоқча “сайратган” таржимон ҳамдир. Шоир А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Т.Шевченко, Ж.Г.Байрон, И.В.Гёте, Г.Гейне, Ф.Шиллер шеърларини, Шекспир сонетларини, Алишер Навоий ва Ҳофиз ғазалларини, Умар Хайём рубоийларини қорақалпоқ тилига юксак маҳорат билан таржима қилиб, миллий адабиётимизни бадиий-ғоявий, шакл жиҳатдан турли асарлар ила бойитди. Унинг барча таржима асарлари 1986 йилда “Мангу булоқлар” номи билан чоп этилди.

Ўз навбатида шоирнинг кўплаб асарлари қатор тилларга, жумладан, ўзбек, рус, қирғиз ва туркман тилларига ўгирилган. Унинг ўзбек тилида “Булоқлар қайнайди” (1960), “Олтин қирғоқ” (1962), “Сахро орзулари” (1967), “Чўл тўрғайи” (1972), “Раҳмат сенга, замоним” (1979), “Қоратол” (1988), “Менинг йигит вақтим, сенинг киз вақтинг” (2009) каби шеърый тўпламлари чоп этилган бўлса, рус тилида “Песни горного ручья” (1960), “Меридиан сердца” (1966), “Глаза ящерицы” (1973), “Стихи” (1976), “Звон стремени” (1981), “Стремление всей душой” (1986) тўпламлари, шунингдек, қирғиз ва туркман тилларида сайланмалари нашр қилинди. Бундан ташқари, унинг шеърлари қозоқ, украин, белорус, грузин, латиш, болгар ва кўплаб бошқа хорижий тилларга таржима қилинган.

Ибройим Юсупов ўзининг “Лирика ҳақида мунозара” (1956), “Урушдан кейинги қорақалпоқ поэзияси” (1956), “Халқ шоири Аббоз Добилов” (1958), “Дала Орфейи” (1957), “Қорақалпоғистон – Махтумқулининг иккинчи шоирлиқ ватани” (1958), “Махтумқули ва қорақалпоқ адабиёти” (1957), “Махтумқули асарларини таржима қилишдаги баъзи бир англашилмовчиликлар ҳақида” (1983) каби мақолалари билан ҳозирги замон қорақалпоқ адабиётшунослиги фани ривожига ҳам катта ҳисса қўшди. Бадиий таҳлил, таржима назарияси орқали адабиётдаги кўплаб мунозарали муаммоларга жавоб бера олди, дейиш мумкин.

И.Юсупов Навоий шеърятини чуқур ўрганган, кўплаб ўринларда таъсирланган. Масалан, “Хазойинул маоний”нинг иккинчи “Наводируш шабоб” девонидаги “Уйғот” радиопи ғазалга назира боғлаганини кўришимиз мумкин. Назира олти

байт, аруз вазнида. Унда назира боғлаш санъати талаблари тўла сақланган.

- Яр, оян наз уйқидан, таң саҳар болып қалды,
- Және Әмиў бойында нәўбәхәр болып қалды...
- Кийиклер куралайлап Устурт шөлелигинде,
- Саманбай тоғайында бәхәр болып қалды.

Бәхәр шықсын деп аязда көп қойдың Аязийди,

Энди мине Ибрайымға бәхәр болып қалды. [3: 101]

Ғазаллар мазмуни тубдан фарқ қилади. Шоир ғазалида замон ва макон конкрет талқин қилинган. У қорақалпоқ ҳаёти ҳақида. Колорит ҳам шунга монанд. Ўлканинг табиати, фасллари, чўлу даштлари, ҳайвонот олами, шаҳару қишлоқлари тасвири ғазалнинг ички мазмунини ташкил этади. Баҳор фаслида шоир юртида юз берадиган ҳар бир ўзгариш, ўйғониш жараёнлари чинакам миллий руҳда бадиий гавдалантирилади. Муаллиф бу ҳаёт манзарасини чизишда Навоий ғазали шаклидан фойдаланган.

И.Юсупов “Баҳор ва сен” номли ғазаллар мажмуасини яратди. Туркум бағишлов характерида бўлиб, ўн етти ғазалдан иборат. Ҳар бири Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Фузулий, Машраб, Нодира, Фурқат каби шоирларга бағишланган. Шоирнинг “Ўзбек сози”, “Кўрдим” ғазалларида ҳам Навоий шеърятини кадрлаш мазмунидаги қуйма сатрлар мавжуд. Адиб Навоийнинг бир неча ғазалларини қорақалпоқ тилига таржима ҳам қилган. [2]

Ибройим Юсупов икки халқнинг буюк фарзанди сифатида ўзбек-қорақалпоқ элининг қон-қардошлик туйғуларини акс эттирувчи адабий мерос яратди. Шоир айни дамда ижодкор, таржимон, матбуот ходими, жамоат арбоби сифатида Ғафур Ғулом, Ойбек, Зулфия, Комил Яшин, Хамид Ғулом, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон сингари ўзбек адабиёти ва маданиятининг йирик намоёндалари билан ижодий ҳамкорлик қилган.

Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти соҳиби бўлмиш Ибройим Юсупов кўп йиллик самарали ижодий фаолияти, икки халқ дўстлик ва қардошлик муносабатлари ривожланишига қўшган улкан ҳиссаси, давлат ва жамоат ишларидаги фидокорона меҳнати учун Ўзбекистон Республикасининг “Эл-юрт хурмати”, “Дўстлик” орденлари, бир қатор ҳукумат фахрий ёрлиқлари ва медаллари ҳамда 2004 йили “Ўзбекистон Қаҳрамони” юксак унвонига сазовор бўлди.

Шоир адабиётни ўзининг қисмати деб билди. Камдан-кам ижодкорларга насиб этадиган ижодга фидойилик кўрсатди. У билан бўлган суҳбатларнинг бирида бундай ёзади: “Адабиётнинг бош мезони – инсон. Унинг мақсади инсон онгига, тафаккурида, қалбида, ҳаётида рўй берган, бераётган ўзгаришларни, ҳиссиётларни ва умуман, жамики хусусиятларни акс эттиришдан иборат. Инсон эса замон ва макондан ташқарида яшай олмайди. Замон нуқтаи назаридан бугунги инсон юртимиз, халқимиз ўз эркинлигини, ҳақ-ҳуқуқини, давлатчилигини қўлга киритган даврда яшамокда. Шундай экан, бугунги кунда адабиётимиз ва биз, ижодкорлар олдида турган асосий мақсад мамлакатимиз эришган мустақиллик, халқимизга берилган хурлик, эркинлик, истиқлол туйғули замондошларимиз қалбида, тафаккурида қандай ўзгаришлар, янгиланишлар рўй бераётганини акс эттириш ҳисобланади” [1].

Бугунги кунда ҳам атоқли ва ардоқли шоир Ибройим Юсупов серқирра ижоди кенг жамоатчилик, айниқса, ижодкор ёшлар томонидан севиб ўрганилмоқда. Шоирнинг ижоди, ҳаёт фаолияти билан талаба-ёшларни янада кенгроқ таъиништириш мақсадида Тошкент кимё-технология институти жамоаси Адиблар хиббонида уюштирилаётган кўплаб маданий-маърифий тадбирларга талабаларни жалб этиб, олимлар билан давра суҳбатлари, талабалар ўртасида эса бир қанча танлов ҳамда шоир ижодига бағишланган мушоиралар ташкил этиб келмоқда. Институт раҳбарияти, ижодкор жамоаси томонидан қорақалпоқ юртида шоир И.Юсупов ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказилди ҳамда видео кўрсатувлар тайёрланиб келмоқда.

Шоир ижоди ёш аводни умуминсоний ғоялар асосида тарбиялаш, онгига маънавий-ахлоқий қадриятларни сингдиришда муҳим восита ҳисобланиши билан аҳамиятлидир. Зеро, Ибройим Юсупов қолдирган бой маънавий мерос ҳали яна неча асрлар давомида қалбларимизга эзгулик ва нафо-

сат уруғини сочиб, юксак марралар сари ундайверади. Адиблар хиёбонидаги шоир ҳайкалига ҳавас билан тикилган ёш

авлод эса ижодкорнинг пурмаъно ҳикматларини унинг дўз оғзидан тинглагандек бўлаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. "Адолат" ижтимоий-сиёсий газетаси. –Т.: 2017. 4-сон.
2. Каримбой Куранбоев. "Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти" "Жаҳон адабиёти" журнали, –Т.: 2018. 2-сон.
3. Қарақалпақ әдебияты тарийхи. – Нөкис. 1983.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари" мавзuidaги халқаро конференция иштирокчиларига табриги. –Т.: 2018.

◆ **Аннотация:** Мақолада қорақалпоқ адабиётининг сўнмас юлдузи, Қорақалпоғистон Республикаси мадҳияси муаллифи, Ўзбекистон Қаҳрамони Ибройим Юсуповнинг бой илмий мероси очиқ берилган. Бунда шоирнинг асарлари, унинг таржимаи ҳоли, ўша давр муҳити билан солиштириб ўрганилиб, биографик ва социологик методлар ёрдамида тадқиқ этилган. **Таянч сўзлар:** Ибройим Юсупов, адабиёт, "Амударё" журнали, қорақалпоқ, "Бахт лирикаси", "Кунчиқар йўловчисига", Навоий, Ўзбекистон Қаҳрамони.

◆ **Annotation:** The article reveals the rich scientific heritage of the inextinguishable star of Karakalpak literature, the author of the anthem of the Republic of Karakalpakstan, Hero of Uzbekistan Ibraim Yusupov. At the same time, the poet's works were studied in comparison with his biography, the environment of that time, using biographical and sociological methods. **Key words:** Ibraim Yusupov, literature, magazine "Amu Daryo", karakalpak, "Lyrics of Happiness", "Passenger of the Sun", Navoi, Hero of Uzbekistan.

◆ **Аннотация:** В статье раскрывается богатое научное наследие неугасимой звезды каракалпакской литературы, автора гимна Республики Каракалпакстан, Героя Узбекистана Ибраима Юсупова. При этом произведения поэта изучались в сравнении с его биографией, окружающей средой того времени, с использованием биографических и социологических методов. **Ключевые слова:** Ибраим Юсупов, литература, журнал «Амударё», каракалпак, «Лирика счастья», «Пассажиру солнца», Навои, Герой Узбекистана.

СОВЕТ ИТТИФОҚИДА ПАСПОРТНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

У.УМАРОВ

1917-йил 25-октябрда Болшевиклар томонидан Муваққат ҳукумат ағдариб ташланди ва зўравонлик билан Совет ҳокимияти ўрнатилди. Санокли кунлар ўтиб Россия империясининг паспорт тизими амалда бекор бўлгани эълон қилинди. 1917 йил 11 (24) ноябрда Россия Халқ Комиссарлар Советининг "Амалдорлар ва фуқаролик мансабларини бекор қилиш тўғрисидаги" Декрети чиқарилди. Амалдаги паспорт тизими фуқароларнинг ижтимоий мансублигига асослангани эътиборга олинди, олдинги тизимда берилган паспорт ва бошқа ҳужжатлар бекор бўлди. Ички паспорт тизимини бекор қилган Совет ҳукумати энг биринчи навбатда Совет Россияси ва дунёнинг қолган қисми билан юзага келган фарқни тўлдириш ҳақида қайғурди. 1917 йил 2 декабрда Ташқи Ишлар Халқ Комиссарлиги (РСФС) Россия Федерациясига киришда "Паспортларни визалаш" ҳақида қарор чиқарди. Шу вақтдан бошлаб Совет Россияси ҳудудига ўша вақтда чет элда ягона ва Стокгольмда бўлган вакил Вацлав Воровский томонидан тасдиқланган паспортга эга кишилар киришига руҳсат этилди. 1917 йил декабр ойи охирига келиб мамлакатга кириш ва чиқишда шундай низом ишлаб чиқилдики бу тартибни на Россияда ва на Европада учратиш мумкин эди. Бир вақтнинг ўзида расми ва тегишли муҳри, махсус имзога эга бўлган руҳсатнома, ички ишлар ва ташқи ишлар халқ комиссарлиги вакиллари томонидан бир вақтнинг ўзида кўздан кечириш, шахсий буюмларни текшириш, хатто аёллар ва болаларни текшириш жорий этилди. [1: 70].

Инқилобнинг дастлабки йилларида Россия ичидаги вазият мутлоқо тартибсиз ва тушунарсиз ҳолатда эди. Чунки бу ерда кўплаб кўчиб келганлар, қочоқлар, эмигрантлар тўпланди. Уларнинг кўпчилигида шахсини тасдиқловчи ҳужжатлари мавжуд эмасди. Бундай вазиятда турли туман ташкилотлар аҳолининг "ишчи қатлами" учун мўлжалланган маълумотномалар бера бошлади [1:72].

Инқилобдан кейин аҳолини рўйхатга олиш борасидаги тизимни яратишга ташланган биринчи қадам РСФСР Халқ Комиссарлар Советининг 1918 йил 5 октябрда чиқарган "Ишсизлар учун иш китобчаси ҳақида" номли декрети эди. Бу декретнинг қабул қилинишига шу йилнинг июл ойида қабул қилинган биринчи Конституция сабаб бўлди. Асосан аҳолининг ишсиз қатлами учун мўлжалланган "Буржуазия учун вақтинчалик меҳнат гувоҳномаси"да қуйидаги маълумотлар жой олган эди:

1. Исм шарифи, отасининг исми.
 2. Инқилобгача бўлган даврдаги фаолият тури.
 3. Инқилобгача бўлган унвони.
 4. Мулкий ҳолати.
 5. Ёши ёки туғилган вақти.
 6. Туғилган жойи.
 7. Доимий яшаш жойи.
 8. Оилавий аҳволи.
 9. Меҳнат китобга киритилган кишилар ҳақида маълумот.
 10. Қизил армия сафидаги хизматга муносабати.
 11. Меҳнат китобчаси берилишига асос бўлган ҳужжат.
 12. Ким томонидан берилган.
 13. Топширилган иш тури.
- Мазкур меҳнат китобчаси 16 ёшдан бошлаб берилар

ва фуқаро ишдан кетса мазкур ҳужжат уни берган кишида қоларди. 1919 йил 25 июнда қабул қилинган Декретга кўра РСФСРнинг 16 ёшга тўлган ҳар бир фуқароси меҳнат китобчасига эга бўлиши белгилаб қўйилган эди. Шу билан бирга мамлакатда шахсни тасдиқлаш учун турли туман маълумотлар, ҳужжатлардан фойдаланиш давом этди [1: 82].

СССР ташкил топгач XX-аср 20-йилларнинг охири ва 1930-йилларнинг бошларида совет давлатида вазият ўзгарди. 1928 йилдан қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш бошланди. Бу эса миллионлаб кишиларни ўз хўжаликларини йўқолишига ва оч қолишига олиб келди. Яна юз минг кишилар очликдан урушларда ҳалок бўлди ёки туғилган ҳудудидан ўзоқларга сургун қилинди. Бу вазиятда оч қолган оломон турли ҳудудларга оммавий кўчишларни амалга оширди. Мана шундай вазиятда аҳолини тартибга олиш тизимини заифлиги кўриниб қолди ва бу борада жиддий ислохотларни амалга ошириш зарурати пайдо бўлди [1: 92].

Совет давлатида паспорт тизимини расмий равишда бошланиши 1932 йил 27 декабрда СССР Халқ Комиссарлар Совети ҳамда бир қатор ташкилотлар билан биргаликда қабул қилинган 57-сонли қарорнинг қабул қилинишидан бошланди. Мазкур қарорни қабул қилиниши аҳолининг рўйхатга олиш тизимини яхшилаш зарурати билан изоҳланди. Мазкур қарорнинг қабул қилиниши ва паспортлаштиришнинг илк қадамлари тарғибот компаниялари билан олиб борилди. 1932 йил 28 декабрда "Правда" газетасида: "Совет иттифоқида ягона паспорт тизимининг ўрнатилиши ва паспортларнинг мажбурий рўйхатдан ўтказилиши ҳақида"ги қарор эълон қилинди. Бу қарор билан бирга газетада мазкур жараёнларни тушунтириб берадиган мақолалар ҳам эълон

қилинди[1: 97].

1932 йилнинг иккинчи ярмида ЛКП (б) МК сиёсий бюронинг янги паспорт тизимини жорий этиш масаласидаги бир неча йиғилишлари бўлиб ўтди. 1932 йил 15 ноябрдаги йиғилишда СССРда ягона паспорт тизимини жорий этишни амалга ошириш бўйича қарор қабул қилинди. 1933 йил 28 апрелда СССР Халқ Комиссарлар советининг 861- сонли қарори билан паспортлаштириш тизимини иккинчи босқичи бошланди ва унда Москва ва Ленинград аҳолиси ҳамда Киев, Одесса, Минск ва яна ўнлаб шаҳарлар аҳолисига паспорт бериш кўзда тутилган эди. Шу тариқа Паспортлаштириш бора-сида 1933 йил қабул қилинган дастур 1936 йилда яқунла-

ниши керак эди. 1937 йил 4- сентябрда В.В.Чернишов СССР ХКС. В.М.Молотовга ҳисобот бериб СССРда 50 000 000 киши паспортли бўлганини қайд этган[2: 112].

Совет даврида Паспортлар ҳақида низом ва Паспорт ишлари бўйича йўриқномалар бир неча маротаба қабул қилинди ва бу йўриқномаларнинг янгиланиши (1932,1940, 1953 ва 1974 йилларда) одатда паспортларни алмашинуви-га ва йирик тозалашларга олиб келарди. Кейинчалик 1960 йилларда ва 1974 йилда қабул қилинган низом ва қарорлар Совет давлатида барча аҳолини паспорт билан қамраб олиш-га ва аҳолини тўлиқ рўйхатга олишни ташкиллаштиришга қаратилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Байбурин А. Советский паспорт: история-структура-практика. – Санкт-Петербург, 2017.
2. Ковалев Ю. И. О советском паспорте. – Рига: Авотс, 1998.
3. Рыбальченко Р. К. Паспортная система в СССР. – Киев: Вища школа, 1977.
4. Фельштинский Ю. К. Истории нашей закрытости. Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. – М.: Терра, 1991.

♦ **Аннотация:** Мақолада большевиклар ҳокимиятининг ўрнатилиши ва Совет Россиясида паспорт тизими ёритилган. Аҳолини рўйхатга олиш масаласи, меҳнат дафтарчаси, виза ва Совет давлатидаги паспорт тизимининг шаклланиши манбалар асосида баён қилинган. Паспорт тўғрисидаги қарорлар, йўриқнома ва низомлар ўрганилиб таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** паспорт, фуқаро, қонунлар, исм, рўйхатга олиш, Комиссарлар Совети, меҳнат китобчаси, низом, йўриқнома.

♦ **Annotation:** This article describes the establishment of Bolshevik rule and the passport system in Soviet Russia. The issue of population registration, employment record book, visa and the formation of the passport system in the Soviet state are described on the basis of sources. Passport decisions, passport guidelines and regulations were also studied and analyzed. **Key words:** passport, citizen, laws, name, registration, Council of Commissioners, labor book, statute, instruction.

♦ **Аннотация:** В статье описывается становление большевистского правительства и паспортной системы в Советской России. На основе источников освещается вопрос регистрации населения, трудовой книжки, визы и формирования паспортной системы в Советском государстве. Также были изучены и проанализированы паспортные решения, паспортные инструкции и правила. **Ключевые слова:** паспорт, гражданин, законы, имя, регистрация, Совет Комиссаров, трудовая книжка, устав, инструкция.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИНИНГ ХОРАЗМ ВОҲАСИ ТУРКМАНЛАРИ МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

МАТЛУБА ЭГАМБЕРГАНОВА
Урганч давлат университети
тарих факультети таянч
докторанти

Глобаллашув дунё мамлакатларининг сиёсий, иқтисодий, диний ва маданий жиҳатдан бирлашиш жараёнидир. Ҳозирги кунга келиб, глобаллашув таъсирида озчиликни ташкил қилувчи миллат вакиллари маданий сиёсати ассимиляция-га учраб, кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланадиган маданиятлар таъсирига тушиб қолмоқда. Ижобий томондан олиб қараганда эса, маданиятларнинг глобаллашуви турли мамлакатларнинг маданий қадриятлари алмашуви, анъаналарнинг яқинлашувига ёрдам бермоқда. Лекин ҳеч қайси глобал маданият миллий маданиятнинг ўрнини боса олмайди, балки мил-лий идентиклигини сақлаб қолган халқларгина турли ёт ғояларга қарши тура олиши мумкин.

Х.Хусайний айтганидек: “Ҳозирги вақтда маданият тур-ли шаклларда глобаллашув ва замонавий қадриятларнинг асосий ташувчиси бўлиб хизмат қилади ва миллий, диний, этник идентиклик учун курашнинг муҳим майдонини таш-кил қилади”[1: 3]. Инсонларнинг ўзини маълум бир этносга тааллуқли эканини ҳис қилиши, этник ўзини англашнинг энг муҳим белгиси бўлиб, бу орқали шахс ўзини маълум бир халқнинг вакили сифатида тан олади. Ҳозир «одамлар ва миллатлар инсон дуч келиши мумкин бўлган энг муҳим саволга жавоб беришга ҳаракат қилмоқда. Биз киммиз?» [2: 532]. Бу глобаллашувнинг кучли таъсири ва дунёдаги зидди-ятли жараёнлар натижасидир.

Асрлар давомида туркман диаспораси дунёнинг кўплаб минтақаларида ёйилиб, кичик этник гуруҳларни ташкил қилса ҳам туркман миллатига хос ўзига хосликни сақлаб қолган. Лекин ҳозирги ахборотлашув замонида интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали турли ёт маданиятларнинг ки-риб келиши таъсирида ўсиб келаётган ёш авлод вакилларида янгича дунёқараш шаклланимоқда.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ахборотлашган жамият ва глобаллашув жараёнлари аҳолининг нафақат менталитети, балки идентиклигига таъсир ўтказган. Умуман олганда, мил-латнинг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, унга ҳар бир давр муайян таъсир ўтказди [3: 18]. Албатта, бугунги кунга келиб, жадал суръатларда ривож-

ланиб бораётган жамиятда миллий ўзликини сақлаб қолиш долзарб масалага айланмоқда. Глобаллашган дунёда, бир то-мондан, маданиятларнинг тинимсиз ўзаро диффузиялашуви жараёни кечаётган бўлса, иккинчи томондан, миллий мада-ниятларнинг ўзаро дифференциацияси кучайиб бормоқда [4: 18]. Бу жараёнда туркман миллати вакиллари ҳам четда қолгани йўқ.

Этник идентиклигининг бир белгиси саналмиш дин ҳар бир шахс ҳаётида катта таъсирга эга. Кўпгина халқлар қадимги даврларда ибтидоий дин шакллари (анимизм, фетишизм, тотемизм) этикод қилган. Ҳозир ҳам бунинг айрим элемент-лари сақланиб қолган. Жумладан, тоғ эчкиси этикоди тур-кман ва тожикларда кўп учрайди. Туркманларда 8 қабил а номи у билан боғлиқ бўлиб, энг йирик қабилалараро иттифоқ “теке” (эчки) деб номланади [5: 528]. Туркман либосларида ту-мор шаклидаги безаклардан фойдаланилиши фетишизмнинг қолдиқларидан саналади [6].

Воҳа туркманлари ислом динининг суннийлик оқими, ҳанафий мазҳабида бўлиб, диний билимга эга бўлган шах-сларни ниҳоятда эъзозлайди. Исломи дунёсида жамоат – ум-мат, унинг раҳбарлари – имомлар, шунингдек, илоҳиётшунос мутахассислар – уламолар етакчилик қилган [7: 373-395].

Ўзбек ва тожиклардан фарқли равишда, кўчманчи ҳаёт кечирган туркманлар ҳаётида масжидлар ва расмий муас-сасалар асосий роль ўйнамаган. Масалан, судя(қози)лар кам

эди ва мулларлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутмасди. Бунинг ўрнига қабилла бошлиқлари (оқсоқоллар) жамиятни до-нишмандлик, воситачилик ва одат қонунлари (адат) асосида бошқарган [8: 15]. Кекса авлод вакиллари оилада ҳам ёш авлод вакилларига шариат қоидалари асосида таълим-тарбия берган. Воҳа туркманларининг диний билимлари яхши даражада бўлиб, ахборотчилар билан суҳбатлашиш жараёнида кўпчилиги диний амалларни тўла-тўқис адо этишига гувоҳ бўлди.

Миллий ўзликни англаш жараёнида Марказий Осиё халқларида асосий тарбия маскани саналмиш маҳаллаларнинг ўрни катта. Туркман маҳаллалари "элот" деб номланиб, одатда 2 қисмдан иборат бўлади. Оёқ овва (пастки элот) ва қайроқи овва (юқори элот). Ҳозирги кунда ҳам туркман элотларида каттага ҳурмат, кичикка иззат аънаналари сақланиб қолган. Оила(маҳшала)да ота ва онанинг ўрни катта. Кекса авлод вакиллари билан суҳбат жараёнида шунга амин бўлдики, фарзанд тарбиясида улар шахсий намуна усулидан фойдаланади [9].

Оилада кўплаб маросимлар ўтказилади. Хоразм воҳаси туркманларининг маросимлари жумласига инсон ҳаётининг қайсидир даври ва ҳолати билан, масалан, фарзанд туғилиши, болаликдан ўсмирликка ўтиши (суннат тўйи), балогат ёшига етиши (никоҳ тўйи), умрининг бир фаслидан иккинчи фаслига ўтиши (лачак тўйи) ва инсон вафот этганидан кейин адо этиладиган маросимлар киради.

Дастлабки маросимлардан бири бешик тўйидир. Фарзанднинг эсон-омон дунёга келганидан қувонган хонадон вакиллари барчадан суюнчи олади. Энг аввало оила аъзолари билан маслаҳатлашган ҳолда янги туғилган фарзандга исм қўйилган. Ота-онанинг дастлабки фарзи фарзандига тўғри ном қўйиш саналиб, кексалар исм танлаётганда боланинг қайси уруғга мансублиги, қандай сулоланинг нечанчи авлоди эканлиги, таваллуд топган вақти, жойи, саломатлиги, танасидаги алоҳида белгилар ва бошқа омиларга аҳамият берган. Ҳозирги кунга келиб, кўп ҳолларда ўтган аجدодлар исмини, мустаҳкам диний эътиқодлари сабаб диний исмлар қўйиш одат бўлган. Глобаллашув таъсирида русча ва татарча исмларни ҳам учратишимиз мумкин [10].

Ҳозир воҳа туркманларининг тўйлари ўзбекларникидан деярли фарқ қилмайди. Барчаси эл ҳолпи (дастур) асосида ўтказилади. Туркменистонда болалар беланчак(хангилжак)да ётади. Шу сабаб бешик тўйи маросими ўтказилмайди. Воҳага кўчиб келганидан кейин даставвал бу одат сақланиб қолган. Кейинчалик ўзбеклар билан қўда-анда тутиниш бошлангач, бешик тўйи маросими ҳам кириб келди. Туркменистон билан чегарадош Шовот туманининг Бўстонлиқ маҳалласида ҳам болаларни бешикка солмасдан, беланчакда катта қилишган. Фақатгина ўтган асрнинг 90-йилларига келибгина ўзбек келинларининг таъсирида қизнинг ота-онаси илк охиқи (набираси) учун бешик олиб бориши аънана сифатида кириб кела бошлаган [11]. Гурлан тумани "Наврўз" маҳалласида битта хангилжакда уч авлод вакиллари катта бўлган қилган[12].

Янгиариқ, Хива ва Урганч туманларида бешикка солиш маросимида шу хонадоннинг энг кекса ва нуруний онахони болани «чилла» сувида чўмилтириб, ўтирганлардан «ўнгми-

ўнг, ўнгми-ўнг» деб сўрайди ва болани 3-4 марта бешикка қўйиб олади. Атрофдагилар «ўнг» деб жавоб берганидан кейин болани бешикка белаб, исвант (исирик) тутатилади. Туғилган фарзанд, унинг онаси, умуман ўша хонадон «чилла-ли» ҳисобланади. Туркманларда ҳам 40 кун чилла сақланади [13].

Чиллани вақтда уларга таҳоратсиз инсоннинг кўзи тушиши мумкин бўлмаган, сабаби у гўдакка чилла яраси тошиши, аёл эса дардманд бўлиб қолиши мумкин, деб ҳисобланган. Бешик тўйида кўй сўйилиб, ярми келган меҳмонларга сузма палов шаклида тортилган. Қолган ярмидан эса чилла даврида янги туққан аёлга шўрва, палов, гумма, чучвара ва бошқа шу каби қувватли, кучли таомлар тайёрланиб егизилган. Чунки, чилла даврида тўйиб таом еган аёлнинг сути мўл бўлиб, фарзандини икки ёшигача эмизиб боққан.

Ўғил болалар 3 ёки 5 ёшга тўлгач, мусулмонларга хос бўлган маросимлардан бири – суннат тўйи ўтказилган. Бола суннат қилинаётганда ота-онаси қўлини ушлаб ўтириши зарур. Бу болага енгиллик бўлсин, деган маънода қилинган. Одатда суннатни сартарошлар амалга оширган. Ҳозир эса шифокорлар ёрдамида суннат қилишади. Воҳада тўй болани суннатга ётқизганларида унга дойилари (тоғалари), амакилари ва яқинлари совға-салом берган. Тўй эгаси бўлган аёл барчага рўмол, рўмолчалар совға қилади ва бу удум воҳада рўмол бериш маросими бўлиб, сизларни ҳам етказсин, деган ниятда қилинади.

Хулоса шуки, даврлар ўтиши билан бу маросимлар мазмунан бойиб, замон талабларига жавоб бермаган жиҳатлари таомилдан чиқиб кетмоқда. Ҳозир ҳар битта халқнинг ўз этномаданий идентиклиги мавжуд. Лекин вақт ўтиши билан инсонлар бир эътиқоддан бошқасига ўтади, хорижий тилларни ўрганади, янги қадриятлар ва эътиқодларни қабул қилади, ўзини янги рамзлар билан таништиради, янги турмуш тарзига мослашади. Ёш авлод маданияти кўпинча олдинги авлодларнинг маданиятидан тубдан фарқ қилади. "Баъзан жамиятлар маданиятида глобал ўзгаришлар юз беради. Маданиятнинг ўзига ҳослиги ўзгаририлиши мумкин, аммо шахсият этник ўзгаришларга дучор бўлмайди. Шунинг учун улар ўртасида аниқ бир фарқ бўлиши керак [14: 65]. Воҳада яшовчи туркман миллати вакиллари ҳам тили, урф-одат ва маданияти ёш авлод вакиллари томонидан унутилиб бормоқда. Лекин туркманларга хос бир сўзлилиқ, дангалчилик хислатлари сақланиб қолган.

Тил, урф-одат, аънана ва қадриятлар миллий ўзликни англаш ва халқнинг идентиклиги шаклланиб боришининг асосий манбаи ҳисобланади [15: 16]. Хоразм туркманларининг маданиятини таҳлил этар эканмиз, аҳолининг турмуш тарзи, тарихий-этнохудудий хусусиятлари, миллий маданияти, тафаккури, диний эътиқоди, шунингдек, ўзбек халқи билан ёнма-ён яшаб келаётгани ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, бундай ўзига хос маданиятлар узоқ вақт давомида шаклланиб келган бўлиб, яшаб муҳитидан келиб чиққан ҳолда ўзгариш касб этиб бораётганидан дарак беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Hosseini. S.A. Globalization, Culture and identity(online). <http://globalalternatives.wordpress.com/2021/29/04/>.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка//Новая постиндустриальная волна на Западе: антология/под ред. В.И.Иноземцева. – М., 2009.
3. З.И. Одинаева. Ўзбек миллий идентиклиги аксиологик тамойиллари ва қонуниятларига фалсафий концептуал ёндашув. Автореферат. Тошкент– 2020.
4. Х. Б. Кадирова. Қорақалпоқ халқининг миллий идентиклик хусусиятлари. Автореферат. Тошкент– 2020.
5. Ҳамидулла Кароматов. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. Тошкент– 2008.
6. Дала ёзувлари. Урганч тумани. Ғойбу қишлоғи. Туркманлар МФЙ. 2021 йил.
7. Л.С. Перепелкин, В.Г. Стэлмах. Человек верующий: религия и идентичность. Вопросы социальной теории. 2010. Том IV.
8. Victoria Clement. Religion and the Secular State in Turkmenistan. Silk Road Paper. June 2020.
9. Дала ёзувлари: Шовот тумани. Гулистон МФЙ. 2021.
10. Дала ёзувлари. Урганч тумани. Ғойбу қишлоғи. Туркманлар МФЙ. 2021.
11. Дала ёзувлари: Шовот тумани «Бўстон(Човдурлик)» МФЙ. 2021.
12. Дала ёзувлари: Гурлан тумани. «Наврўз» МФЙ. 2021.
13. Дала ёзувлари. Янгиариқ тумани. «Вакиллар» МФЙ. 2020.
14. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. – М., 2004.
15. Х. Б. Кадирова. Қорақалпоқ халқининг миллий идентиклик хусусиятлари. Автореферат. Тошкент– 2020.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Хоразм воҳаси туркманлари маданиятининг айрим жиҳатлари ва глобаллашув даври таъсирида юзга келган ўзгаришлар жараёни ёритиб берилган. **Таянч сўзлар:** глобаллашув, идентиклик, элот, бешик тўйи, суннат тўйи.

♦ **Annotation:** This article describes some aspects of the spiritual life of the Turkmen of the Khorezm oasis and the process of changes under the influence of globalization. **Key words:** globalization, identification, elot, cradle wedding, circumscion wedding.

♦ **Аннотация:** В статье описаны некоторые аспекты духовной жизни туркмен Хорезмского оазиса и процесс изменений под влиянием глобализации. **Ключевые слова:** глобализация, идентичность, элот, колыбельная свадьба, свадьба по случаю обрезания.

ШҶРО ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОН СОВХОЗЛАРИДА ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

ҲУСАН ХУШВАҚТОВ

ТДАУ “Гуманитар фанлар”

кафедраси доценти, тарих фанлари

бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистоннинг янги тарихидаги муҳим йўналишлардан бири шҶро даврида мамлакат халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳолис ва илмий ўрганиш ва бугунги ёш авлодга етказишдир. Шунча вақт ўтган бўлса-да, бу давр сиёсатининг асоратини тамомила йўқолгани йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикаси-ни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2017 йил 21 апрелдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ва 2017 йил 4 августдаги ПФ-5134-сонли “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни такомиллаштиришга қаратилган ҳаракатларни янада кучайтирди [1].

Маълумки, 1946 йил 2 февралда совет ҳукуматининг “Ўзбекистон ССРда пахтачиликни янада ривожлантириш чора-тадбирлари ҳақида”ги қарори қабул қилинган. Унда Ўзбекистонда кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга эътиборни янада кучайтириш, янги ўзлаштирилган ерларни тезда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши муомаласига киритиш ва хўжалик юритиш тармоқларини мутахассис кадрлар билан таъминлаш каби масалалар қатъий белгилаб қўйилди.

Белгиланган вазифалар асосида 1946 йил сентябрда “Хунар ва техника билим юртлари тўғрисида” қарор қабул қилинди. Шу қарордан сўнг республикадаги саноат корхоналарини, кўриқ ва бўз ерларда янги ташкил этилаётган совхозларни мутахассис кадрлар билан таъминлашга эътибор янада кучайтирилди. Қисқа муддатда Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида саноат корхоналарининг ишчи кадрларга талабини қондириш учун давлат режалари қабул қилинди ва уларни бажариш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Натижада “1946-1950 йилларда биргина хунар-техника билим юртлари тизимида 39,8 минг нафар ёш ишчи кадр тайёрланди. Шундан 28,5 минг киши – саноатга, 7,5 минг киши – қурилишга, 3,5 минг киши – транспортга, 300 киши – қишлоқ хўжалигига юборилди. 1946-50 йилларда Ўзбекистоннинг кўриқ ва бўз ерларидаги совхозлар учун 74,1 минг нафар ишчи мутахассис тайёрланди [2: 179]”. Жумладан, 1948 йили – 199,4 минг, 1949 йили – 20,7 минг, 1950 йили эса 223,3 минг нафар мутахассис кадр етказиб берилди [3: 177].

Хунар-техника билим юртларини битирган ёш мутахассисларнинг асосий қисми янги ташкил топаётган совхозларга ва кадр етишмайдиган ҳудудларга жўнатилди. Бироқ, таъкидлаб ўтиш жоизки, кўп ҳолларда янги кадрларнинг белгиланган жойларга ишга бормаслиги, борганларининг ҳам қайтиб кетишга уриниши доимий содир бўлиб турди. Янги совхозларда кадрлар кўнимсизлигининг олдини олиш ишлари бошланди. “1971 йили республика прокуратураси текширувида: биргина Қашқадарё вилоятидан 251 нафар хунар-техника билим юртини тамомлаган мутахассис кадр янги ўзлаштирилган ҳудудларга ишга жўнатилган. Шулардан 117 мутахассис Чироқчи туманидаги “Москва” ва “Охунбобоев” совхозларига ишга юборилган, лекин атиги 6 нафари ўз белгиланган жойига бориб, муқим қолиб ишлаган, қолганлари бир ой ўтмасдан кетиб қолган, 111 нафари бормаган ёки бошқа ишларга ўтиб кетгани маълум бўлган” [4].

Бу мутухассислар белгиланган жойларга бориб иш-ламаслигининг асосий сабаби уларга яратилган шарт-шароитларнинг қоникарсиз аҳволда бўлганидан далолат беради.

Янги ўзлаштирилган ҳудудларда, айниқса, қишлоқ хўжалиги ходимлари етишмаган. Бундан ташқари, тайёрланган ёки ишга жўнатилган ходимларнинг аксарияти қишлоқ хўжалиги соҳасини яхши тушунмайдиган, деҳқончилик ва пахтачилик илмидан беҳабар одамлар бўлган. Кўп ҳолларда сон кетидан қувиш оқибатида тайёрланган сифатсиз мутахассислар белгиланган вазифаларни уddалай олмай, панд берган. Жумладан, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга жўнатилган “агрономлар” маҳаллий миришкор деҳқонлардан пахтачилик сирларини ўрганишга мажбур бўлган.

Совет ҳукумати кўриқ ва бўз ерларга жўнатилган кадрлар кўнимсизлигининг олдини олиш ва ёш мутахассисларни муқим қолиб ишлашга қизиқтириш ва рағбатлантириш мақсадида махсус медаль таъсис этган. “Кўриқ ерларни ўзлаштиргани учун” медалининг низомига кўра, бу мукофот кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишларида фаол қатнашган, белгиланган соҳада камида икки йил ишлаган ишчи ва ходимларга берилган. Мукофот СССР Олий Совети Президиуми номидан топширилган. Номзодларнинг рўйхати колхоз раислари, партия ташкилоти раҳбарлари, касаба уюшмалари ташкилотлари раислари томонидан имзоланган” [5].

Бундан кўринадики, ҳукумат мутахассис кадрларни янги ўзлаштирилаётган ҳудудларда ушлаб туриш учун турли воситалардан фойдаланишга ҳаракат қилган. Айни пайтда хўжалик раҳбарларига ҳам кўрсатмалар билан бир қаторда, маълум имтиёзлар берилган. Шунга қарамай, кадрлар муаммоси бартараф этилмаган. Кўнимсизлик кейинги йилларда ҳам давом этган. Масалан, “Марказий Фарғона чўлларини мутахассислар билан таъминлаш муаммоси бартараф қилинмапти. 1953-54 йилларда олий ўқув юртлари ва техникумларнинг 107 нафар битирувчиси Марказий Фарғонага ишга жўнатилди. Аммо мутахассисларнинг кўпчилиги бошқа соҳаларда (кўпроқ савдо соҳасида) ишламоқда” [6: 25]. Демак, улар табиий равишда моддий манфаатдорлик юқори бўлган бошқа соҳаларда ишлашга мажбур бўлган.

Кўпчилик хўжаликларда давом этаётган кадрлар кўнимсизлигига уй-жой фондининг етишмаслиги, маданий-маиший хизмат объектлари йўқлиги, моддий рағбатлантириш тўғри йўлга қўйилмагани ҳам сабаб бўлган. Янги тузилаётган совхозларда ҳар йили мутахассисларнинг ўртача учдан бир қисми, баъзан эса бундан ҳам кўпроғи доимий равишда янгиланиб турган. “Хўжаликларда мутахассис кадрлар ва ишчи хизматчилар ишлаши учун имкониятларнинг йўқлиги моддий қийинчиликларни келтириб чиқармоқда” [7: 45]. Бу кўчирилганлар учун уй-жой қурилиш режасининг бажарилмагани, қурилиш ишлари яхши ташкил этилмагани билан изоҳланади.

“Қурилиш ишларига қунига ўртача 16,5 минг киши талаб қилинган бўлса, амалда ўрта ҳисобда 6,7 минг киши ишла-

ган. Курилишларда қатъий режа асосида иш олиб борилмаган. Кўчириб келтирилган аҳоли жойлаштирилган ерлардаги яшаш шароити талаб даражасида ташкил қилинмагани сабабли 3467 оила, ёки кўчиб келган аҳолининг 19,2 фоизи қайтиб кетган [8].

Масалан, “Мирзачўлда янги қурилган уйларга кўчиб келувчиларга ҳатто томорқа ери ҳам ажратилмаган. Шунинг учун ҳам мутахассисларни жалб қилиш, уларни шаҳар типидagi посёлкаларга жойлаштириш ва қайта тақсимлаш талаблари ошиб бормоқда” [9: 18].

Кўчиб келган аҳолини жойлаштириш учун асосан икки қаватли қилиб қурилган янги лойиҳадаги уй-жойлар қурилган. Лекин бу лойиҳалар илмий-амалий асосланмаган ҳолда қабул қилинган. Маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи ва миллий менталитети ҳисобга олинмаган.

Бугунги кунда “Обод Қишлоқ” ва “Обод Маҳалла” дастурлари доирасида қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар асосида бунёд этилаётган барча қулайликларга эга бўлган замонавий уй-жойлар билан таққослаганда, ҳалқимиз узоқ йиллар мобайнида қандай шароитда яшаганини англаш қийин эмас.

Ўзбекистон ССР совхозларида аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ҳам қониқарли аҳволда бўлмаган. 1946-1970 йилларда Ўзбекистонда ССР соғлиқни сақлаш ва аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш имкониятларининг кенгайгани расмий ҳужжатларда ва оммавий ахборот воситаларида таъкидланса-да, кўпчилиги амалда бажарилмаган.

Аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари, жумладан, савдо

тизимиди ҳам аҳвол қониқарли эмас эди. “Сирдарё область партия комитетида “Голодноспестрой” бошқармаси вакиллари билан унинг магазинларида кундалик зарур моллар йўқлиги ва ошхоналарда катта камчиликлар вужудга келаётгани муҳокама қилинган” [10].

Янги ташкил қилинган совхозларда савдо корхоналари ва ошхоналар санитария ва гигиена талабларига жавоб бермаган. Савдо ходимларининг аксариятини бу соҳага алоқаси бўлмаган кишилар ташкил қилган. Саноат ва озиқ-овқат молларининг доимий тақчиллиги жуда кўп салбий ҳодисалар юз беришига сабаб бўлган. Молларни яшириб сотиш, харидорлар ҳаққига хиёнат қилиш, уларга нисбатан қўпол муомала-да бўлиш одат тусига кириб қолган эди. Кўп ҳолларда савдо ходимларининг уқувсизлиги ёки эътиборсизлиги оқибатида магазинларда энг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари етишмагани мутасаддилар эътиборидан четда бўлган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, буларнинг барчаси янги ўзлаштирилган ҳудудлардаги совхозларда яратилган шароитни билмасдан, турли ваъдаларга ишониб, кўчиб келган мутахассис кадрларда давлат ва партиянинг мавжуд сиёсати-га ишончсизлик руҳи кучайишига сабаб бўлган. Оқибатда янги ташкил қилинган хўжаликларда ишдан кетишга ёки қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган бошқа соҳага ишга ўтишга доимий равишда ҳаракат қилган ходимлар сони ортган. Бунга юқорида келтирилган сабаблар билан бир қаторда, мутахассис кадрларнинг мавжуд меҳнат шароитидан қониқмагани, ўйлаган орзулари амалга ошмагани ва яшаш учун зарур бўлган шарт-шароит яратилмагани сабаб бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони, 2017 йил 21 апрелдаги ПФ-5024-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон. (www.leg.uz).

2. Ўзбекистон ССР тарихи., IV китоб, –Т., 1971.

3. Салямов Д. А., Шаповаленко В. И., Титенева Л. Г. История рабочего класса Узбекистана. II – том. – Т.: Наука, 1965.

4. Совет Ўзбекистони, 1982 йил 28 декабрь.

5. Қизил Ўзбекистон, 1956 й. 23 октябрь.

6. Очилов Н. Ўзбекистонда ирригация ва мелиорация ишлари. (1946-64 й). –То., 1991.

7. Қамбаров Н. Қўриқ совхозлар экономияси. –Т., 1972.

8. ЎЗМДА 837 – фонд, 33 – рўйхат, 5753 – йиғма жилд, 49-варақ.

9. Михеева В. В. Анорқулов Д. Ш. Меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш. – Т., 1987.

10. Партия турмуши. Журнал. 1968 йил. № 4. апрель.

♦ **Аннотация:** Мақолада 1946-70 йилларда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилган ислохотлар – қўриқ ва бўз ерларнинг ўзлаштирилиши ва бу ҳудудларнинг мутахассис кадрлар билан таъминланиши ёритилган. **Таянч сўзлар:** коммунистик, қўнимсизлик, партия, қўриқ, дин, атеизм, кадрлар, эскилик сарқити, матбуот, чўл, совхоз, колхоз, ресурс, оқартув, ақида, миллий, менталитет, ўзлаштириш, кўчиш.

♦ **Annotation:** The article describes the reforms in the agricultural sector of Uzbekistan in 1946-70 – the development of the hungry steppe and the provision of these territories with qualified personnel. **Key words:** communist, party, steppe, religion, atheism, personnel, old rituals, press, desert, state farm, collective farm, resource, national, mentality, development, resettlement.

♦ **Аннотация:** В статье описаны реформы в аграрном секторе Узбекистана в 1946-70 гг. – освоение голодной степи и обеспечение этих территорий квалифицированными кадрами. **Ключевые слова:** коммунистическая, партия, степь, религия, атеизм, кадры, старые обряды, печать (пресса), пустыня, совхоз, колхоз, ресурс, национальный, менталитет, освоение, переселение.

НОТАРИАЛ ИДОРАЛАР ВА УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

ШЕРЗОД ХОЛИҚУЛОВ

СамДУ тадқиқотчиси

Туркистонда нотариал идоралар фаолияти мустамлака маъмурияти суд тизими ва асрлар давомида шаклланиб, муомалада бўлиб келган ислом шарияти нормалари билан чамбарчас боғланган ҳолда ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Ўлкада рус маъмурияти бошқаруви жорий этилиши ва суд тизимида амалга оширилган ислохотлар, айтиш керакки, бу ерда мавжуд бўлган удум ва анъана, қонун ва қоидаларни тез фурсатда муомаладан суриб чиқаришни назарда тутган эмас ва бунга маҳаллий аҳоли ҳам йўл қўймас эди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Чор Россияси амалга оширган босқинчилик ҳаракатларининг амалий ифодасидан бири бўлиши Туркистон ўлкасида мустамлака маъмуриятининг қарор топиши ва бунда нотариал идораларнинг алоҳида институт сифатидаги фаолиятини тартибга солиш бўйича қилинган ишлар моҳиятини тушунтириш нафақат Ўзбекистон, балки бутун минтақа тарихида ҳам мунтазам ўрганишни талаб этадиган муаммолардан бири саналади.

Туркистонда суд идоралари фаолияти масаласини кўпгина муаллифлар тадқиқ этган. Жумладан, Туркистон ўлкасида Чор Россияси суд тизими асосларининг яратилиши тарихи борасида Н.И.Крафт, В.Н.Каплун, Н.Фиолетов, С.Н.Трегубов, Н.Ликошин, Н.Маев, В.Наливкин сингари рус маъмурлари, сайёҳлари ва тарихчиларининг қайдлари, эсдаликлари ва асарлари бирламчи манба вазифасини бажаради.

Н.И.Крафт, В.Н.Каплун, С.Н.Трегубов, Н.Фиолетов,

Н.Вошинин, В.Гессен ва бошқаларнинг асарларида Туркистонни бошқариш бўйича қонунчилик актларини ишлаб чиқиш жараёни, суд тизими асослари, янги давлат муассасалари, молия тизимларини жорий қилиш тўғрисидаги аниқ маълумотлар қаторида минтақада анъанавий бўлган чоризм томонидан сақлаб қолинган ижтимоий-ҳуқуқий институтларни ҳар томонлама таҳлил қилишга ҳаракат қўринмайди. Асосан бу тузилмалар алмисокдан қолган деб таърифланиб, уларнинг

ўлкада вақтинчалик сақлаб қолиниши маҳаллий аҳоли «чоризм афзалликлари»ни қабул қилиш даражасига ҳали ўсиб етмагани билан изоҳланган [1].

Туркистонда суд органлари ва нотариуслар фаолияти масаласи хориж тарихшунослигида Д.Броуэр, Р.Д.Крюс, А.Донелли, Ж.Т.Мэтью ва бошқа мутахассислар томонидан ўрганилган [2]. Бундан ташқари, замонавий тарихшуносликда И.В.Анисимова, А.Солиев, Д.А.Глазунов, К.Л.Васин, Л.С.Нестеренко сингари МДХ тарихчилари бу масала борасида ўз қарашларини баён қилган [3]. Чор Россияси Марказий Осиё минтақасини босиб олишининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий оқибатларини таҳлил қилган ватандош тарихчилар – Исхаков, Н.Абдурахимова, Д.Исломов ва бошқалар барча масалалар қаторида Туркистонда суд идоралари фаолиятининг йўлга қўйилиши ва 1917 йилга қадар босқичма-босқич ислох қилиниши тарихига тўхталиб ўтган.

Туркистон ҳудудларини истило қилгандан сўнг Россия жаҳоннинг йирик империяларидан бирига айланди. Болтиқбўйидан Кавказ тоғларигача, Украинадан Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиёгача чўзилган ерларда империянинг икки бошли бургут тасвири туширилган оқ-яшил байроғи ўрнатилиб, Польша, Финландия, Болтиқбўйи мамлакатлари, Кавказ ўлкалари, Бошқирдистон, Сибирь ва қалмоқлар юрти унинг тасарруфига ўтди. Ўз ҳудуди жиҳатидан Россия Европанинг бир қатор ана шундай мақомдаги давлатларини ортда қолдирди. Хусусан, Россия империяси тасарруфига киритилган биргина Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудуди кенглиги жиҳатидан Франция, Германия ва Австро-Венгрия империялари майдониغا тенглашган эди.

Туркистон маъмурияти империянинг бошқа ўлкалари бошқарувидан ўзининг кескин ҳарбийлашгани билан алоҳида ажралиб туради. Рус ҳукумати Туркистон ҳудудларини бошқариш учун 1865 йилдан 1916 йилгача 10 та қонун лойиҳасини (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916 йиллар) ишлаб чиқди ва татбиқ этди. Бу ҳужжатларда адлия, молия, ҳарбий, ички ишлар ва бошқа соҳаларни бошқарувчи вазирликлар фаолиятини мувофиқлаштириш кўзда тутилди ва қонун асосида белгиланган ишлар босқичма-босқич амалга оширилди. Бу ишлар суд органлари фаолияти мисолида ҳам намоён бўлди. Чор Россиясининг Марказий Осиёни босиб олиши нафақат табиий ресурсларни ўзлаштириш билан боғлиқ эди, балки кенг халқ оммаси ичига кириб боришда, ҳудудларни бошқаришда ўзига хос давлатчилик тузилмаларини шакллантириш подшо маъмуриятининг асосий вазифаларидан бири этиб белгиланди. Бу ҳолатда император маъмурияти ва унинг жойлардаги ишончли вакиллари маҳаллий аҳолини итоатда тутиб туриши учун жазо чораларини қўллаш ва кучайтириш, киритилаётган ўзгаришларга ҳуқуқий баҳо бериш ва уларнинг қонун доирасида бўлишини талаб қиларди. Ф.Эргашев таъкидлаганидек, “подшо ҳукумати Туркистон мустамлака маъмуриятига бу ерлар империянинг таркибий қисмига айланишини билдирувчи давлат идораларини барпо этиш вазифасини юклаган эди”[4].

Бироқ айтиш керакки, Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб ола бошлаган кезларда бу ҳудудда янги маъмурий тузум ўрнатиш ҳақида жиддий ўйлаб кўрмаган. Ушбу масала “Туркестанские ведомости” газетасининг 1871 йил 14 июнь сонидида қуйидаги мазмунда ўз аксини топган. “...бизнинг айнан Осиё ичкарасига интилишимиз олдиндан мўлжалланмаган, ўйланмаган ҳаракат эди. Биз бу ерга ҳам ўзимиз, ҳам маҳаллий аҳоли учун деярли қутилмаган ҳолда келиб қолдик”[5].

Ҳарбий ҳаракатлар давомида янги ҳудудларда рус бошқарув маъмуриятини жадаллик билан шакллантиришда суд тизимини жорий этиш муҳим аҳамиятга эга эди. Бунинг сабаби асрлар давомида Туркистон ўлкасида истиқомат қилиб келган халқлар шариат ва одат қоидаларига амал қилган ҳолда ўз суд тизимига эга бўлганидир. Рус мустамлакасига қадар асосий вазифаси судлов ишларини амалга ошириш бўлган қозилар катта ҳаётий тажрибага эга, шариат қонун-қоидаларини, Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини мукамал даражада ўзлаштирган шахслар саналган. Чор Россияси истилосидан сўнг қозилар ва кўчманчи аҳоли учун белгиланган биллар судлари фаолияти бир неча босқичларда ислох қилинди.

Юқорида таъкидланганидек, Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши рус қўшинларининг Марказий Осиёдаги фаол ҳарбий ҳаракатлари билан ҳамоҳанг кечди. XIX аср ўрталарида Россия империясининг ташқи сиёсатидаги айрим мураккаб жиҳатлар уни Марказий Осиё ҳудудларини босқичма-босқич босиб олишга ундади. Шу асосда истилочилик юришлари натижасида босиб олинган ҳудудлар дастлаб вилоят сифатида империя таркибига қўшиб олинди. Кейинчалик бу вилоятларни бирлаштириш орқали бирмунча йирик маъмурий ҳудудий бирлик – генерал-губернаторлик ташкил этилди. Россия империяси назорати остида бўлган ҳудудларнинг кенгайиши, табиийки, маҳаллий аҳоли ва чор маъмурулари ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга эҳтиёж туғдирди. Бунинг сабаблари империя ҳукуматининг марказдан туриб тобе ҳудудларни назоратда ушлаб туришни енгиллаштириш, вилоятлар билан марказ ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш каби ҳолатлар билан боғлиқ эди. Шу сабабдан Туркистон ўлкасида умумимперия ҳуқуқий тизимини босқичма-босқич йўлга қўйиш ишлари амалга оширилди. Айни ҳолат тадқиқот объекти бўлган нотариал идоралар фаолияти билан ҳам боғлиқ эди.

Шу ўринда Туркистон ўлкасида асрлар давомида нотариал идоралар фаолияти ўзига хос тартибда ишлаб чиқилгани ва амал қилганини таъкидлаш жоиз. Жумладан, Бурҳонуддин Марғиновийнинг “Мухтасар” [6] асарида гаров, ижара, кафолат каби масалалар ечими муфассал баён қилинган ва бу Ўрта асрлардаёқ Туркистон ўлкасида ворислик масалаларини муайян қонун-қоидаларга риоя этган ҳолда расмийлаштирилгани ифодаси бўлган. Бундан ташқари, муқаддас Курони карим [7] оятларида ҳам меросга эгалик қилиш билан боғлиқ йўл-йўриқлар кўрсатилган.

Асрлар давомида Туркистон ҳудудида мавжуд бўлган давлатлар араблар босқинидан сўнг жорий қилинган давлатчилик шаклига кўра, шариат ва одат нормалари билан тартибга солиниб турувчи суд фаолиятини йўлга қўйган. Фуқаролар ўртасидаги муносабатлар одат нормалари билан тартибга солинган ва бу нормалар ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган одатларга бўлинган. Ҳуқуқий одатлар давлат томонидан тан олиниб, юридик кучга эга бўлган [8].

Марказий Осиёда Россия империясининг жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича суд тизимининг жорий этилиши вилоят бошқармасида барчанинг иштирокида кўриб чиқилган. Кўчманчи аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудлардаги бий судлари суд тизимининг энг қуйи поғонаси бўлган. Туркистон генерал-губернаторлигида нотариал идоралар ўз фаолиятини йўлга қўйгунга қадар бу ваколатли иш участка мировой судьялари зиммасига юкланган. 1871 йилда Туркистон генерал-губернаторлигида “Нотариал қисм ҳақидаги қоида” кучга кирди. Унга кўра, судларга ҳар қандай кўринишдаги ҳужжатларни, жумладан, диний васиятномаларни тасдиқлаш, ҳужжатлар китобидан кўчирма бериш ёки нусха кўчириш “Фуқаролик ҳолати бўйича қонунлар тўплами”нинг биринчи қисми 1534-, 2036- ва 2056-моддаларида кўзда тутилган ҳолатлардан келиб чиқиб, турли кўринишдаги ҳужжатларга гувоҳлик бериш, олинган нусхалар ҳаққонийлигини тасдиқлаш ёки уларга норозилик билдириш, имзолар ҳаққийлигига гувоҳлик бериш ваколатлари юклатилган. Шунингдек, нотариал ҳаракатларни амалга ошириш давомида суд фуқаролик ишлари бўйича судлов Низомининг тегишли моддалари, “Нотариал қисм ҳақидаги қоида”нинг 154-моддаси, суд қарорлари муасса-

салари моддаларига таянган ҳолда иш олиб бориши белгиланган. Нотариуслар Туркистон генерал-губернатори томонидан мавжуд вилоятлардаги гувоҳномалар тақдим қилиш бошқармасидан нотариуслик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқини берувчи ҳужжатга эга бўлган шахслар орасидан танлаб олинган, улар қасамёд қабул қилгач, ўз вазифасини бажаришга киришган. Мансаб поғонасида улар саккизинчи поғонага мансуб деб тан олинган, гарчи нотариуслар давлат ходимлари ҳисобланса-да, бу лавозимдан нафақага чиқиш ҳуқуқига эга бўлмаган [9: 23].

Нотариуслар ўзлари тузадиган далолатномани тасдиқлаш учун вилоят герби туширилган муҳрга эга бўлган. Шунингдек, бу муҳрда нотариуснинг исми шарифи ва у фаолият олиб борадиган шаҳар номи кўрсатилган бўлиши керак. Нотариус имзолаган ва муҳрлаган ҳужжатнинг бир нусхаси маҳаллий вилоят бошқармаси суд бўлини масида сақланган. Суд бўлини маси ходимларига вазиятдан келиб чиқиб нотариуслар вазифасини бажаришга рухсат берилган. Шу билан бирга, нотариус лавозимига фақат рус миллати вакиллари тайинланиши мумкин бўлган.

Маълумот ўрнида шуни айтиш керакки, 1880 йилнинг 20 сентябрида Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман йўлкадаги барча ҳарбий губернаторларга махсус мактуб йўллаб, унда суд идораларига маҳаллий аҳолидан келадиган мурожаатларни тўғри расмийлаштириш борасида суд идоралари амалдорлари томонидан тўғри йўл-йўриқ кўрсатилмаётгани кенг халқ оммаси орасида норозилик келтириб чиқараётгани ҳақида айтиб ўтган. Шунга кўра, ўлка амалдорлари суд ва шу жумладан нотариал ҳужжатлар юритишда қуйидаги тартибларга қатъий амал қилиш сўралди:

- маҳаллий аҳолига ҳужжатнинг мазмунини таржима қилиб, тушунтириб бериш;
- тамағ босиш таклифини бериш;
- рус тилини биладиган маҳаллий аҳоли вакиллари улар қўядиган имзо ёнига ҳужжат мазмуни билан танишиб чиққани тўғрисидаги маълумотни ўз қўли билан ёзиб бериши ва бошқалар.

Масалан, 1883 йилнинг 30 декабрида Сирдарё вилоят бошқармаси Чилиинский уезд судясига хат йўлланиб, маҳаллий аҳоли тақдим қиладиган шикоят аризаларини тўғри расмийлаштириш, яъни мурожаат қилувчининг исми шарифини келтириш ва сўнггида юқорида кўрсатилганидек

тартибда қабул қилиш сўралди. Бу суд, жумладан, нотариал қисмлар масаласидаги доимий баҳс ва шикоятлар нотариал идораларнинг аввалги тизимини янги қоидаларга алмаштиришга ундади.

1898 йилнинг 2 июнида император Николай II томонидан тасдиқланган Туркистон ўлкаси ва Дашт вилояти судлов қисмининг таркибий тузилмаси борасидаги давлат кенгашининг фикрига кўра, судлов муассасалари Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Оқмола, Еттисув, Семипалатинск, Урал ва Турғай вилоятлари учун амал қилган суд низомларида кўрсатилган қонун-қоидалар асосида иш юритиши белгиланди [10: 25]. Ушбу тартибга кўра, юқорида номлари келтирилган вилоятларда участка ва мировой судья, суд терговчилари ўз вазифасини бажаришдан ташқари, нотариуслар бўлмаган ерларда уларнинг вазифасини ҳам бажариш ҳуқуқига эга бўлган. Нотариал қисмлар ҳақидаги Низомда кўрсатилганидек, округ суди аъзоларидан бири Бош нотариус сифатида ўзига берилган вазифани бажариши лозим бўлган.

Туркистон ўлкасида нотариуслар сони йил сайин ошиб борган. 1894 йилги ҳолатга кўра, Верный ва Уральск худудларида иккитадан, Урал областининг Гурьев, Қалмик, Темир ва Илецк, Оқмола вилоятининг Оқмола, Кукчатов ва Отбосар, Семипалатинск вилоятининг Павлодар, Қарқарали, Усть-Каменогорск, Зайсан, Еттисув вилоятининг Копал, Лепсин, Пржевальск, Пишпак, Турғай вилоятининг Актубе, Иргиз, Кустанай ва Турғай туманларида биттадан нотариус фаолият олиб борган.

Туркистон ўлкасининг суд, нотариал ва васийликни ўрнатиш, шунингдек, вилоятлардаги халқ судлари ўз фаолиятини қуйидаги тартибда амалга оширган: нотариуслар далолатнома тузиш вақтида имзо чекувчиларнинг имзолари ҳақиқий эканини тасдиқлаши, тузиладиган далолатнома умумий қоидаларга мос келмайдиган бўлса, унга раддия билдириши, иштирокчиларни ҳужжат мазмуни билан таништириши лозим бўлган. Вилоят суд раислари нотариусларни белгилаш ва хизмат лавозимидан бўшатиш, шунингдек, ахлоқ нормалари бўйича жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўз хизмат ваколатини суистеъмол қилган нотариуслар вилоят суди қарорига кўра судга оширилган ва суд мажлисларида белгиланган тартибда кўриб чиқилган. Вилоят судига келиб тушадиган суд билан боғлиқ барча ҳужжатлар нотариал архивда сақланган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Крафт Н.И. Судебная система в Туркестанском крае и степных областях. Оренбург, 1896; Каплун В.Н. Положение об управлении Туркестанского края. Т., 1903; Трегубов С.Н. Прокурорский надзор в народном суде Туркестанского края. Журнал Министерства юстиции. № 11-12. СПб., 1903; Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах Средней Азии. Суды казиев. –Т., 1910.

2. Brower, Daniel R. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. London; New York: Routledge Curzon, 2003; Crews, Robert D. For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006; Donnelly, Alton. -The Mobile Steppe Frontier. I Russian Colonial Expansion to 1917. ed. Michael Rywkin. London: Mansell, 1988; Mathew J. Trasher. How to Make a Colony: Reform and Resistance in Russian Turkestan, 1865-1917. ва 6.

3. Анисимова И.В. Проблема реформирования традиционной судебной-правовой системы Турестана и Степных областей к концу XIX начале XX в.в., Салиев А. Попытки инкорпорации традиционных судов Туркестана в систему судопроизводства Российской империи // Право и управление. XXI век. 2015. № 2 (35); Глазунов Д.А. Подготовка судебной

реформы 1898 г. в Степном генерал-губернаторстве // Социально-экономические и этнокультурные процессы в Верхнем Прииртышье в XVII–XX веках. Новосибирск : Параллель, 2011; Нестеренко Л.С. Распространение судебной реформы 1864 г. в Туркестанском крае // Социально-гуманитарные и юридические науки: современные тренды в изменяющемся мире. Краснодар : Премьер, 2012.

4. Абдурахимова Н., Эргашев Ф. Туркистонда Чор мустамлака тизими. –Т., Академия нашриёти. 2002.

5. Туркестанские ведомости, 1871, 14 июня, №20.

6. Бурхониддин Марғинойий. “Мухтасар”.

7. Курьони Карим. Шайх Абдулазиз Мансур таржимаси. Нисо сураси.

8. Султонова Т. Шариат қоидалари ва нотариал ҳаракатлар // *Huquq va burch*, 2009 йил 2-сон.

9. Токболат С.Т. Общеимперская система нотариата в Туркестанском генерал-губернаторстве (на примере Сыр-Дарьинской области)// Молодой учёный, 2013 № 11.1 (58.1).

10. Краковский К.П. Проведение судебной реформ в России (посвящается 150-летию судебной реформы 1864-г.) // Северо - Кавказский юридический вестник, 2014, №4.

♦ **Аннотация:** Мақолада асосий эътибор Туркистон ўлкасидаги нотариал идоралар фаолиятига қаратилган. **Таянч сўзлар:** Туркистон, мустамлака, суд тизими, нотариал идоралар, нотариал қисм, далолатнома, муҳр, суд бўлини маси, уезд, халқ судлари.

♦ **Annotation:** The special attention is paid to the activities of notaries in Turkestan region. **Key words:** Turkestan, colony, judicial system, notary offices, notary offices, act, seal, judicial authorities, county, people's courts.

♦ **Аннотация:** В статье основное внимание уделено деятельности нотариусов в Туркестанском крае. **Ключевые слова:** Туркестан, колония, судебная система, нотариальные конторы, нотариальные части, акт, печать, судебные органы, уезд, народные суды.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК СИЁСАТИ МИНТАҚА МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИК ОМИЛИ СИФАТИДА

ҒУЛОМ МИРЗАЕВ

ЎзЖХУ катта ўқитувчиси,
тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси кўп миллатли давлатлар сирасига киради. Шу боис ҳам мустақилликнинг дастлабки кунларида мамлакатимизда миллатлараро муносабатлар ривожини йўлида янги давр бошланди.

Президент Шавкат Мирзиёев 2021 йил учун 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида Марказий Осиё давлатлари билан кўп асрлик дўстлик ва яхши қўшнилик, стратегик шериклик ва ўзаро ишонч руҳидаги алоқаларни янада мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратиш, жамиятимизда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш борасидаги ишлар изчил давом эттирилишига алоҳида тўхталиб, 30 июль – Халқаро дўстлик куни муносабати билан юртимизда бу санани юртимизда “Халқлар дўстлиги куни” деб белгилашни таклиф этиши ҳамда унинг доирасида “Дўстлик ҳафталиги” ва “Дўстлик” халқаро форум-фестивали ўтказилиши мамлакатимиз изчиллик билан миллатлараро тотувлик сиёсати юритаётганидан далолат беради.

Ўзбекистонда мустақилликнинг ўтган 30 йили давомида миллатлараро бағрикенглик ва инсонпарварлик анъаналарини ривожлантириш, ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш, ёш авлодни шу руҳда тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор йўналиши бўлиб келди. Бу халқаро майдондаги обрў-эътиборимизни мустаҳкамлаш ва ташқи сиёсий имижимизни белгилашда муҳим омил саналади.

Конституциямизда қайд этилганидек, “Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратди” [4: 4].

Шунингдек, Ҳаракатлар стратегиясининг бешинчи устувор йўналиши деб “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар” ташкил этиб, унда “фуқаролик, миллатлараро ва конфессиялараро тинчлик ҳамда тотувликни мустаҳкамлаш” белгиланган [5: 112].

Шу асосда 2017 йил 19 майда Президентнинг “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармон имзоланди. Бу ҳужжат жамиятда барқарорлик, тинчлик ва тотувликни таъминлаш, фуқаролар онгида катта, кўп миллатли ягона оилага мансублик туйғусини мустаҳкамлаш, миллий маданий марказлар ва дўстлик жамиятлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва янада ривожлантириш, хорижий мамлакатлар билан маданий-маърифий алоқаларни кенгайтиришга қаратилган бўлиб, унга биноан шу вақтгача (2017 йилгача – М.Ғ) фаолият юритган Республика байналмилал маркази ва Ўзбекистон хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши негизда Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси ташкил этилди [14]. У мамлакатимиз ҳудудида фаолият олиб бораётган 139 миллий маданий марказ ва 34 дўстлик жамияти фаолиятини мувофиқлаштиради. Юртимизда 16 та конфессияга мансуб диний ташкилотлар эркин фаолият юритмоқда. Давлат таълим муассасаларида ўқитиш 7 тилда – ўзбек, қорақалпоқ, рус, тожик, қozoқ, қирғиз ва туркман тилларида олиб борилаётган. Ўзбекистон Миллий телерадиокорпорацияси ўз кўрсатувларини 12 тилда намойиш этапти, ўндан ортиқ тилда газета ва журналлар нашр қилинмоқда [16].

Ўзбекистон ташқи сиёсатида энг аввало қўшни мамлакатлар билан муносабатларни мустаҳкамлашга устувор аҳамият қаратилмоқда. Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Биз – қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, тожиклар ва ўзбеклар, ғўзал Марказий Осиёда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатлар вакиллари биргаликда тинч-тотув, дўст-иноқ бўлиб яшашимиз тақдирнинг ўзи томонидан белгилаб берилгандир. Шунинг учун ҳам умумий уйимизни, фарзандларимизни турли низо ва қарама-қаршиликлардан ҳимоя қилиш, минтақамизда тинчлик ва фаровонлик ҳукми суришини таъминлаш учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этишимиз зарур” [2: 356].

Хусусан, Ўзбекистонда қўлга киритилаётган ютуқларда

қozoқ миллатига мансуб фуқароларнинг ҳам катта ҳиссаси бор. Улар орасида парламент ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига сайланганлар, турли даражадаги раҳбарлар борлиги шундан далолат беради. Мустақиллик йилларида қozoқ миллатига мансуб 600 дан зиёд фуқаро юксак давлат мукофоти ва унвонларига сазовор бўлган [1: 371]. Шунингдек, ўзбек ва қozoқ халқларини бирлаштириб турувчи бир қанча буюк сиймолар бор. Алишер Навоий ва Абай Қўнонбоев, Ойбек ва Мухтор Авезов, Ғафур Ғўлом ва Собит Муқонов каби кўплаб атоқли олимлар, мутафаккиру шоирлар мероси икки қардош халқнинг умумий бойлигидир.

Қozoқ халқининг буюк фарзанди, шоир ва мутафаккир, гуманист Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб этиш борасида Ўзбекистонда кўплаб тадбирлар амалга оширилди. Қарлиғашбий номи билан машҳур бўлган Тўлабийнинг Тошкентдаги мақбараси ўзбек ва қozoқ халқлари учун муқаддас зиёратгоҳдир [2: 355].

Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан икки мамлакат ҳудудлари ўртасидаги алоқаларга кенг йўл очилиши натижасида ўзаро ҳамкорлик янада мустаҳкамланмоқда. Турли даражада ўзаро делегациялар ташрифлари амалга оширилди. 2017 йили Тошкент вилояти делегацияси Қozoғистонда, Қизилўрда, Шарқий Қozoғистон ва Жанубий Қozoғистон вилоятлари делегациялари Ўзбекистонда бўлди. Бундай ташрифлар нафақат чегарадош ҳудудларида яшаётган аҳоли, балки бутун минтақа ҳаётида янги босқични бошлаб берди. Ўзбекистон билан Қozoғистон ўртасида стратегик шерикликни янада чуқурлаштириш ва аҳил қўшниликни мустаҳкамлаш тўғрисидаги қўшма декларацияда белгилаб қўйилганидек, томонлар бундан буён ҳам икки давлат ҳудудида истиқомат қилаётган ўзбек ва қozoқ этник бирликлари (халқлари, диаспоралари) учун она тили, миллий маданият, анъана ва урф-одатларни сақлаш ва ривожлантириш масалаларида қулай шароитлар яратиб беришни ўз зиммасига олди [13].

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қozoқ ёзувчи ва ижодкорларининг 50 дан зиёд китобини чоп эттирди. Юртимизда қozoқ тилида республика аҳамиятига молик бўлган “Нурлы жол” газетаси нашр қилиб келинмоқда. Ўзбекистоннинг 386 мактабида қozoқ тили ўқитилади, улардан 164 тасида таълим қozoқ тилида олиб борилади. Шу билан бирга, Қорақалпоғистон давлат университети ҳамда Ўзбекистоннинг бошқа қатор олий ўқув юртиларида қozoқ тили ва адабиёти кафедралари ташкил этилган.

Қozoғистон халқлари ассамблеяси делегациясининг 2017 йил февраль ойидаги Ўзбекистонга илк ташрифи икки томонлама маданий-гуманитар алоқалар чуқурлашиб бораётганини кўрсатади. Ташриф чоғида Республика байналмилал маданият маркази, ўзбек илмий-академик доиралари ҳамда Тошкентда истиқомат қилувчи қozoқ миллатига мансуб аҳоли билан учрашувлар бўлиб ўтгани маданий ҳамкорликнинг истиқболи порлоқ эканидан далолат беради [12].

Бугунги кунда юртимизда 300 мингга яқин қирғиз миллатига мансуб фуқаро истиқомат қилмоқда. Қирғиз тилида олиб бориладиган ўнлаб мактаблар фаолияти йўлга қўйилган. Улар қирғиз тилидаги дарсликлар билан тўла таъминланмоқда. Бу дарсликларни яратиш учун “Ўзбекистон” нашриётида “Қирғиз

тили” бўлими ташкил этилган. Андижон давлат университетида қирғиз мактаблари учун педагог кадрлар тайёрланмоқда. Ўзбекистон телерадиоеси орқали қирғиз тилида “Айчурек” кўрсатуви ва “Эламан” эшиттириши мунтазам эфирга узатилмоқда.

Айни пайтда юртимизда 6 та қирғиз маданий маркази мавжуд бўлиб, миллий маданияти, тили, урф-одат ва анъаналарини сақлаш ва ривожлантириш улар фаолиятининг бош мақсадини ташкил этади [2: 413-414].

Қирғиз халқининг буюк фарзанди Чингиз Айтматов ижоди ва асарлари ўзбек китобхонлари томонидан севиб ўқилади. Шу боис Чингиз Айтматов асарлари энг кўп таржима ва нашр қилинган мамлакатлар орасида Ўзбекистон етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Жумладан, 2014 йили адабнинг “Қулаётган тоғлар”, “Қиёмат”, “Соҳил бўйлаб чопаетган олапар”, “Эрта қайтган турналар”, 2015 йили “Жамила”, “Юзмаюз”, “Оқ кема”, 2016 йили “Асрга татиғулик кун”, “Танланган асарлар” номли китоблари нашр этилди. 2015 йилда олти жилдлик “Тўла асарлар тўплами” чиқди [2: 411].

2016 йил октябрь ойида Қирғизистоннинг Ўш, Боткен, Жалолобод вилоятлари раҳбарлари, жамоатчилик вакилларида иборат 130 нафар меҳмоннинг Андижон вилоятига ташрифи чоғида чегараолди вилоятлари ўртасида ўртасида иқтисодий, маънавий ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва ривожлантириш тўғрисида англашув меморандуми имзоланди [15].

“Дўстлик” Ўзбекистон-Қирғизистон чегара-божхона постида Фарғона, Наманган, Андижон вилоятлари раҳбарлари ва жамоатчилиги вакилларида иборат 140 кишилик делегация қирғиз қардошлар томонидан қизғин кутиб олинди, маданий тадбирлар ўтказилди.

2019 йил октябрдаги учрашувда маданий-гуманитар алоқаларга доир муҳим ҳужжат – Андижон давлат университети билан Ўш давлат университети ҳамкорлиги тўғрисида шартноманинг имзоланди [17].

Марказий Осиёнинг бошқа халқлари қатори тожик халқини ҳам ўзбек халқи билан кўп асрлик муштарак тарих, маданий-маънавий яқинлик, урф-одатлар, анъана ва қадриятлар, дину диёнат, кундалик ҳаёт тарзидаги уйғунлик бирлаштириб туради.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 1,5 миллиондан зиёд тожик миллатига мансуб фуқаро истиқомат қилмоқда [2: 333]. Улар орасида давлат арбоблари, раҳбар ходимлар, санъаткорлар бор [2: 341]. Мамлакатда таълим тожик тилида олиб бориладиган 245 умумтаълим мактаби фаолият кўрсатмоқда. 4 даврий босма нашр тожик тилида чоп этилади. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси, шунингдек, Самарқанд, Бухоро, Фарғона вилоятлари телерадиокомпаниялари томонидан тожик тилида мунтазам ўнлаб кўрсатув ва эшиттиришлар эфирга узатилмоқда.

Шунингдек, Самарқанд, Термиз ва Фарғона давлат университетларида тожик тили таълими бўйича олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш йўлга қўйилган. Уларнинг барчаси тожик тилидаги дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминланган.

Мамлакатимизда Республика тожик миллий маданий маркази ва унинг 10 ҳудудий филиали [3:178] (ўз таркибига Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Жиззах вилоятлари, Тошкент ва Чирчиқ шаҳарларидаги миллий маданий марказларни бирлаштирган) [2: 338] муваффақиятли фаолият юритмоқда. Тожик халқининг бой тарихи ва маданияти, урф-одат ва анъаналарини сақлаш ва ривожлантириш мақсадида ишляётган бу марказлар Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллатлараро тотувлик сиёсати самараси ўларок доимо қўллаб-қувватлаб келинмоқда.

Мустақиллик йилларида 700 нафардан зиёд тожик миллатига мансуб фуқаронинг Ў юксак давлат мукофотлари билан тақдирлангани уларнинг кўплаб соҳаларда юксак натижаларни қўлга киритиб, эл-юрт хурматида сазовор бўлиб келаётганидан далолат беради [2: 338-339].

Таъкидлаш жоизки, ўзбек ва тожик халқлари дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга икки халқнинг буюк фарзандлари ҳам ўз ижоди билан бекиёс ҳисса қўшган. Буюк шоир ва мутафаккирларимиз Мир Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий, Абдулла Қодирий ва Садриддин Айний, Ғафур Ғулом ва Мирзо Турсунзода, Зулфия ва Мирсаид Миршакар, Эркин

Воҳидов ва Мўмин Қаноат, Абдулла Орипов ва Лойик Шерали ва бошқалар ўз ижод намуналарида халқлар ўртасидаги ҳақиқий дўстлиқни тараннум этгани фикримиз тасдиғидир [2: 343, 3: 184].

Ўзбекистондаги миллатлараро тотувлик сиёсатининг Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорликни мустаҳкамлашда муҳим омил эканини тадқиқ этар эканмиз, бу борада Туркменистон билан алоқалар ҳам муҳим ўрин тутишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизда 202 мингдан ортиқ туркман миллатига мансуб фуқаро истиқомат қилади [18]. Туркман тилида фаолият олиб борадиган 44 мактабда 8 мингдан ортиқ бола таълим олмоқда. Улар туркман тилидаги дарслик ва ўқув қўлланмалари билан тўла таъминланмоқда. Бунинг учун “Ўзбекистон” нашриётида “Туркман тили” бўлими ташкил этилган. Қорақалпоқ давлат университети ва Тўртқўл педагогика коллежида туркман тилидаги мактаблар учун педагог кадрлар тайёрланмоқда [1: 371]. Туркманларнинг миллий-маданий марказлари ташкил этилган. Биринчи бўлиб 1993 йил январь ойида Бухоро вилоятида туркман миллий маданият маркази очилди [11: 107]. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси (1999 йил октябр) [8: 81-87], Тошкент шаҳри (2001 йил март), Тошкент (1999 йил декабрь) [9: 1], Сурхондарё (2001 йил май) [6: 5], Қашқадарё вилоятларида (2007 йил ноябрь) [10: 7] ҳам шундай марказлар очилди. Қорақалпоғистон туркман миллий маданият маркази туркман тилида ойлик “Мекан” номли газета нашр этади. Туркман халқининг миллий этнографик қадриятларини авлоддан-авлодга етказиш мақсадида “Орзу” мусиқа-рақс ансамбли фаолият юритмоқда [6: 7]. Туркман ватандошларимиз “Ўзбекистон – умумий уйимиз” шiori остида юртимиз ривожини учун бор куч-ғайратини сарфламоқда. Ўзбекистон ва Туркменистон стратегик шериклардир. Халқларимизни кўп асрлик дўстлик ва яхши қўшнилик ришталари, умумий тарих, дин ва тил, маданият, урф-одат ва анъаналар муштараклиги мустаҳкам боғлаб туради [2: 379].

2017 йил 4-5 февраль кунлари Бухоро ва Хоразм вилоятлари вакиллари билан Туркменистоннинг Лебаб ва Тошхөвүз вилоятларига ташрифлари, ҳудудлар раҳбарлари, ишбилармон доиралар ва жамоатчилик вакиллари иштирокидаги йиғилишлар музокараларга бой бўлди. Катнашчиларнинг таъкидлашича, қардош мамлакат ва халқлар ўртасидаги ўзаро ишонч ва ҳурматга асосланган бундай муносабатлар истиқболли режаларни белгилаб олиш имконини берди.

Минтақалараро тўғридан-тўғри шериклик алоқаларини, энг аввало, савдо-иқтисодий ва маданий-гуманитар соҳалардаги муносабатларни ривожлантириш муҳимдир. 2017 йил март ойида Президент Шавкат Мирзиёевнинг Туркменистонга ташрифи доирасида стратегик шерикликни янада чуқурлаштириш ва аҳил қўшниликни мустаҳкамлаш тўғрисида қўшма декларация имзоланди. Унда белгилаб қўйилганидек, томонлар бундан буён ҳам икки давлат ҳудудида истиқомат қилаётган ўзбек ва туркман этник birlikлари (халқлари, диаспоралари) учун она тили, миллий маданият, анъана ва урф-одатларни сақлаш ва ривожлантириш мақсадида қулай шароитлар яратиб беришни ўз зиммасига олди [13].

Мавзу доирасида ўрганиб чиқилган материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллатлараро тотувлик сиёсати натижасида қўшни мамлакатлар билан йўлга қўйилган ҳамкорлик кенг қамровда, изчил ривожланиб бормоқда. Масалан, 2017 йил аяунларига кўра, Ўзбекистоннинг Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон билан товар айирбошлаш ҳажми қарийб 3 миллиард долларни ташкил этди, яъни 20 фоиз ортди [2: 348].

Ўзбекистоннинг миллатлараро тотувлик сиёсати Марказий Осиё мамлакатлари билан ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий соҳаларда кўп томонлама ҳамкорликни йўлга қўйишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистоннинг ташаббуси, қардош халқлар хоҳиши-иродаси ва қўшни давлатлар қўллаб-қувватлаши натижасида 2018 йил Қозоғистонда Ўзбекистон йили, 2019 йил эса, Ўзбекистонда Қозоғистон йили деб эълон қилинди. Шунингдек, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистонда биргаликда дўстлик фестиваллари, кўргазмалар, маданият кунлари ва қўшма концертлар каби бошқа тадбирлар

ўтказиляпти. Шубҳасиз, бу ҳамкорлик замирида минтақа халқларининг қадимий тарихи, бой маданияти, маънавий-ахлоқий қадриятлари ва Ўзбекистоннинг миллатлараро тотувлик сиёсати муҳим роль ўйнамоқда.

Мухтасар айтганда, Марказий Осиё мамлакатларининг минтақавий барқарорлиги ва тараққиёти, бугунги ва кела-

жак авлодларнинг фаровонлиги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистондаги миллатлараро тотувлик сиёсатига боғлиқ. Шу боис ҳам Ўзбекистон Президенти юритаётган ташқи сиёсатдан кўзланган асосий мақсад ана шундан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон НМИУ.

2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон НМИУ.

3. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Асарлар, 3 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2019.

4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, –Т., Ўзбекистон, 2010.

5. Президентнинг Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони. – Т.: Адолат, 2017.

6. Республика туркман маданият маркази жорий архиви материаллари. 5-варақ. Шахсий архив.

7. Республиканский туркменский культурный центр. http://www.icc.uz/rus/cultural_centre/respublikanskiy_turkmenskiy_kulturniy_entr/ Мурожаат этилган сана: 2016 йил 23 март.

8. Тоғанмуротов М ва бошқалар. Олис йўллар – нурли манзиллар (Манбалар, хотиралар, ҳикоялар, лавҳалар). Нукус. Қарақалпағистон, 2010.

9. Туркман маданият марказининг Тошкент вилоят бўлими жорий архиви. 1-варақ. Шахсий архив.

10. Туркман маданият марказининг Қашқадарё вилоят бўлими жорий архиви. 7-варақ. Шахсий архив.

11. Усарова Ф.Х. Глобаллашув шароитида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг миллий-ғоявий негизлари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 2009.

12. Халқ сўзи 2017 йил 21 март.

13. Халқ сўзи. 2017 йил 27 апрель.

14. Халқ сўзи, 2017 йил 20 май.

15. Халқ сўзи, 2017 йил 5 сентябрь.

16. Янги Ўзбекистон. 2020 йил 12 февраль, 13-сон.

17. Ўзбекистон овози. 2016 йил 29 октябрь.

18. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари, 12-файл. (Мурожаат этилган: 24.03.2021. Асос: ЎЗР ДСҚнинг 2021 йил 8 апрель. № 01/2-02-17/2-120 сонли хати).

♦ **Аннотация:** Мақолада Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллатлараро тотувлик сиёсати алоҳида эътибор қаратила бошлагани таҳлил этилган. **Таянч сўзлар:** Марказий Осиё, Ҳаракатлар стратегияси, миллатлараро тотувлик, миллат, маданий марказлар, умуминсоний қадриятлар, ҳамкорлик, ташқи сиёсат, аҳил қўшнилик муҳити, қардошлиқ ришталари, буюк сиймолар, маданият кунлари, дўстлик фестивали.

♦ **Annotation:** The article highlights how from the first days of independence in the Republic of Uzbekistan, special attention was paid to the policy of interethnic harmony. **Key words:** Central Asia, Action strategy, interethnic accord, nation, cultural centers, universal human values, cooperation, foreign policy, bonds of brotherhood, great figures, days of culture, friendship festivals.

♦ **Аннотация:** В статье освещается как с первых дней независимости в Республике Узбекистан особое внимание уделялось политике межнационального согласия. **Ключевые слова:** Центральная Азия, Стратегия действий, межнациональное согласие, нация, культурные центры, общечеловеческие ценности, сотрудничество, внешняя политика, узы братства, великие деятели, дни культуры, фестивали дружбы.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ҲАМКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

АБДУВАХОБ ЖАЙСАНОВ

ЎЗМУ ижтимоий фанлар факультети
таянч докторанти

Марказий Осиё ҳудуди Буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашгани боис Осиё ва Европа маданияти намуналарини ўзида мужассам этиб, ушбу маданий жараёнлар ҳосиласи сифатида турли миллат ва элатларни ўз бағрига олиб, минтақанинг кўп миллатлиликлари моҳиятига асос яратиб келган. Бу борада ижтимоий-маданий жараёнларнинг тадрижий тақомили минтақада истиқомат қилиб келаётган аҳолининг полиэтник моҳиятини шакллантириб борган. Туб аҳолига хос қадриятларнинг барқарорлиги, унда ахлоқий омилларнинг устуворлиги кўп миллатли Марказий Осиёда полиэтниклик шароитида ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришнинг муҳим омиллигига ҳисобланади.

Манбаларда қайд этилишича: «Марказий Осиё – Осиё минтақасининг ички қисмидаги табиий ҳудуд. Майдони 6 млн.км.квадрат. Шимолий ва ғарбий чеккаси Монғолия, Хитой Халқ Республикаси ва Россия Федерацияси чегарасига ча бўлиб, шарқи Катта Хинган, жануби эса Тибет ҳудудидаги Цангпо (Брахмапутра) дарёси ва Ҳинд дарёсининг юқори қисми билан ўралган» [1:476]. Россияда нашр этилувчи «Катта географик энциклопедия»да: «Марказий Осиё – Осиё марказидаги табиий область бўлиб, унга Хитой, Мўғулистон кириб, шимолда Россия Федерацияси ва Қозоғистон билан, ғарбда Қирғизистон ва Тожикистон билан чегарадошир» [2:576], деб белгиланиб, унинг ҳудуди бир томонлама талқин этилган. Ваҳоланки, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон тўлалигича Марказий Осиёнинг таркибий қисмларидир. Марказий Осиё тўғрисида «Катта совет энциклопедияси»да: «Марказий Осиё – Осиёнинг табиий мамлакати сифатида дашт ва яримдаштликлардан, тоғлик ва текис тоғликлардан иборат бўлиб... умумий майдони беш миллиондан олти миллион квадрат километргача боради. Марказий Осиё Хитой ва

Монғолиянинг каттагина қисмини қамраб олиб, бу ҳудудда мўғул халқлари (халха ва б.ш), хитойликлар, уйғурлар, тибетликлар ва х.к.лар истимомат қилади» [3: 498], дейилган.

Дарҳақиқат, бундай улкан ҳудудга, табиий бойликларга, инсон капитали каби улкан имкониятларга эга бўлган бу минтақада жойлашган мустақил давлатлар ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ундан самарали фойдаланиш ҳар бир давлат учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг ўзининг ташқи сиёсатида Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди. Ўтган йиллар мобайнида бу борада кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Шуни таъкидлаш лозимки, кейинги тўрт-беш йил давомида ушбу йўналишдаги сиёсат мазмун-моҳияти билан тубдан янгиланди. Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан яхши қўшнилик, дўстона, ўзаро манфаатли муносабатларни мустаҳкамлаш сиёсати савдо-иқтисодий, кооперация, инвестициявий ҳамкорликни, шунингдек, минтақа мамлакатлари ўртасида

транспорт логистикаси соҳасидаги алоқаларни кенгайтириш учун ишончли замин яратмоқда.

Хорижий давлатлар, халқаро экспертлар Марказий Осиё давлатларининг ташқи сиёсатидаги устувор йўналишлари фоллашганини Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Президенти сифатида иш бошлагани билан боғлашади. Бу жараёнда Ўзбекистон раҳбарининг амалий ҳаракат ва ташаббуслари муҳим аҳамият касб этаётгани эътироф этилади. Дарҳақиқат, давлатимиз раҳбарининг қўшни мамлакатлар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш йўлида юритаётган ташқи сиёсати, аввало, минтақада барқарорлик ва хавфсизликни таъминлади. Бу, ўз навбатида, Ўзбекистон, шунингдек, минтақамизнинг инвестицион жозибадорлиги ошишига йўл очди.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки биринчи вице-президенти Филипп Беннетт “Дунё ҳамжамияти Марказий Осиёга улкан имконият ва ривожланиш минтақаси сифатида тобора катта эътибор қаратмоқда. Бугун минтақада кечаётган жараёнлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, биз келажакка комил ишонч билан боқаямиз. Ўзбекистонда қабул қилинган Ҳаракатлар стратегияси улкан мақсадларни кўзлайди. Биз янги куч-ғайрат билан ҳаётга татбиқ этилаётган ташаббуслардан ҳайратдамиз. Бу ташаббусларни қудратли хусусий сектор кўмагисиз рўйга чиқариб бўлмайди. Мамлакатда амалга оширилган валюта ислохотлари Ўзбекистондаги ислохотлар муваффақиятига ишончли мустаҳкамламоқда. Биз юртингизда бизнесга маъмурий таъсирни қисқартириш, мулоқотни кучайтириш, суд-ҳуқуқ ислохотларини чуқурлаштириш, божхона тартиб-таомилларини соддалаштириш, инвестициявий муҳитни тақомиллаштириш бўйича олиб борилаётган саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаймиз. Бинобарин, ушбу янгиликлар минтақанинг дунё бизнеси учун жозибадорлигини оширади.

Ишончим комилки, Ўзбекистон бутун минтақада барқарор тараққиёт мақсадларига эришишга катта ҳисса қўшади. Ўз навбатида, биз ҳам Марказий Осиё мамлакатларини ўзаро ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш йўлида қўллаб-қувватлашга тайёرمىз” [4], деб таъкидлайди.

Д.Патрициу номидаги Евросиё маркази директори, Атлантика кенгаши (АҚШ)Жон Эдвард Хербст минтақа мамлакатлари ҳамкорлиги ва унда Ўзбекистоннинг ўрни масаласида “Биз сўнгги 25 йил давомида Марказий Осиё мамлакатлари қандай ривожланганига гувоҳ бўлдик. Минтақа давлатлари катта саъй-ҳаракатлар туфайли тинчлик ва барқарорликни сақлаб келди. Бу улкан муваффақият. Ваҳолонки, ўз вақтида ҳудудда муаммолар талайгина эди. Ўзбекистон ташаббуси билан Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд барпо этилди. Йирик ядро қуролига эга мамлакатларга қўшни бўлишига қарамасдан, Марказий Осиё ушбу тамойилга содиқ қолмоқда.

Истиқболда Марказий Осиё минтақада қўшни мамлакатларнинг ҳамкорлиги эвазигагина тараққий топиши мумкин. АҚШ бу жараёнда ҳар томонлама ёрдам беришга тайёр” [5], дейди.

Президентимизнинг Олий Мажлисга сўнгги Мурожаатномасининг ташқи сиёсат бўлимида Марказий Осиё давлатлари билан ҳамкорлик масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналиши бўлган Марказий Осиё давлатлари билан кўп асрлик дўстлик ва яхши қўшнилик, стратегик шериклик ва ўзаро ишонч руҳидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш алоҳида эътиборда бўлиши таъкидланди.

Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ўтган йили Тошкентда Марказий Осиё халқаро институти ташкил этилиб, жорий йил 15-16 июль кунлари пойтахтимизда “Марказий ва Жанубий

Осиё: минтақавий ўзаро боғлиқлик. Таҳдидлар ва имкониятлар” мавзuida юқори даражадаги халқаро конференция ўтказилди.

Ўзбекистон Президентининг Марказий Осиё мамлакатлари давлат раҳбарларининг йиллик маслаҳат учрашувларини ташкил этиш ташаббуси ҳам минтақавий ҳамкорликни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Биринчи шундай учрашув 2018 йили Нурсултонда, иккинчиси 2019 йили Тошкентда ўтказилган бўлса, учинчиси пандемия сабаб 2021 йилга қолдирилди.

Шуниси аҳамиятлики, давлатимиз раҳбари 2017 йилда илк хорижий таширфларини Марказий Осиё давлатларидан бошлади: аввал Туркменистон ва Қозғистон, сўнг Қирғизистон ва Тожикистонга борди. Ушбу таширфлар чоғида бизнес-форумлар ўтказилиб, савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорлик бўйича ҳукуматлараро битимларнинг салмоқли пакетлари имзоланди. Бу эса Ўзбекистон билан Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ўзаро савдо-сотиқ, кооперацион алоқаларни ривожлантиришга хизмат қилди. Бундан ташқари, қўшни давлатларнинг Ўзбекистон билан чегарадош ҳудудлари ўртасида тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатиш ва минтақавий иқтисодий форумлар ўтказиш амалиёти йўлга қўйилди [6].

Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Ўзбекистонга жавоб таширфлари эса кўп томонлама ҳамкорлик пойдеворини янада мустаҳкамлади ҳамда иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорлик йўналишларини кенгайтирди.

2021 йилнинг март ойида Қирғизистон раҳбари Ўзбекистонга, мамлакатимиз раҳбари эса июнь ойида Тожикистонга, августда Туркменистонга таширф буюрди. Ушбу таширфлар чоғида саноат кооперацияси йўли билан ҳамкорликни янада чуқурлаштириш, йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда амалга ошириш ва қўшма ишлаб чиқариш объектларини яратиш бўйича келишувларга эришилди, минтақавий ҳамкорлик масалалари муҳокама қилинди.

Кейинги йилларда Қирғизистон ва Тожикистон билан ўзаро товар айланмасини икки карра ошириш мақсади қўйилиб, Ўзбекистонда сув таъминотини сезиларли даражада яхшилайдиган гидроэнергетика лойиҳаларини биргаликда амалга ошириш бўйича келишувларга эришилди. Маҳсулотларимизни Марказий Осиё бозорларида тарғиб қилиш мақсадида қўшни давлатларда Ўзбекистон савдо уйлари очила бошлади.

Шу тариқа Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан яхши қўшнилик, дўстона, ўзаро манфаатли муносабатларни мустаҳкамлаш сиёсати савдо-иқтисодий, кооперация, инвестициявий ҳамкорликни, шунингдек, минтақа мамлакатлари ўртасида транспорт логистикаси соҳасидаги алоқаларни кенгайтириш учун ишончли замин яратди.

2016 йилдан 2019 йилгача бўлган даврда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан савдо айланмаси 2 баробардан зиёд ошиб, 2,5 миллиард доллардан 5,2 миллиард долларгача ўсди. Ўсиш кўрсаткичи Қозғистон билан – 1,8, Қирғизистон билан – 5, Туркменистон билан – 2,7 ва Тожикистон билан – 2,4 баробарни ташкил этди. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан умумий савдо айланмасидаги улуши ҳажми ҳам 10,2 дан 12,4 фоизга ошди [6]. Хусусан, 2019 йили минтақа давлатларининг ташқи савдо айланмаси ҳажми 2016 йилга нисбатан 56 фоизга ошиб, 168,2 миллиардни ташкил этди. Шу даврда минтақа давлатларига жалб қилинган инвестициялар ҳажми 40 фоизга ошиб 37,6 миллиардга етди. Марказий Осиё давлатларига таширф буюрувчи туристларнинг сони ҳам йилдан йилга ортиб бормоқда. Мисол тариқасида минтақа давлатларига 2019 йил келган туристлар сони 2016 йилга нисбатан 936 фоизга ошиб, 18,4 миллионни ташкил қилди.

Минтақавий ҳамкорлик давлатлар хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашда нечоғлик муҳим аҳамият касб этишини биз коронавирус пандемияси даврида қўришга муваффақ бўлдик. Марказий Осиё давлатлари сўнгги йилларда минтақадаги янги сиёсий муҳит натижасида қисқа вақт ичида пандемияга қарши мувофиқлаштирилган сиёсат олиб боришга муваффақ бўлди. Натижада пандемия даврида коронавирусга қарши курашда тиббиёт соҳасида ахборот ва тажриба алмашуви, ўзаро гуманитар ёрдам кўрсатиш, чегараларда юкларнинг узлуксиз ҳаракатланишини йўлга қўйишга эришилди. Бу эса минтақада дунёнинг бошқа давлатларига нисбатан коронавирус билан касалланиш ва ўлим сонининг

камлигини таъминлашга имкон берди. Хусусан, 2020 йил 29 декабрь ҳолатига кўра Марказий Осиёда коронавирус билан касалланганлар сони 375 минг кишини, яъни дунёдаги жами касалланганларнинг 0,5 фоизини ташкил этди. Улим ҳолати коронавирус билан касалланганларнинг 1,7 фоизидан иборат бўлган бўлса, дунёда бу кўрсаткич 2,1 фоизни ташкил этди. Бир сўз билан айтганда, минтақавий ҳамкорлик замонавий таҳдидларни бартараф этишнинг муҳим кафолати экани яна бир бор тасдиқланди [7].

Шу нуқтаи назардан бугун Президентимизнинг ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари асосида ривожланаётган минтақавий ҳамкорлик Марказий Осиё давлатлари муносабатларида янги саҳифа очди, десак, муболаға бўлмайди. Олий Мажлисга Мурожаатномада Марказий Осиё ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналиши экани яна бир бор таъкидланиши Ўзбекистоннинг минтақа давлатлари билан ҳамкорлики янада мустаҳкамлашга ўзининг барча имконият ва салоҳиятини сафарбар қилишдан далолат беради.

2021 йил январь-апрель ойларида Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан товар айланмаси ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 24 фоиз ўсди. Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг умумий товар айланмасида Марказий Осиё мамлакатлари улуши 17,2 фоиз ортди. Бу минтақамизда ички минтақавий савдо-сотиқ кенгайганидан далолат беради.

2021 йили Европа ва Марказий Осиёдаги ривожланаётган иқтисодиётларнинг 3,6 фоизга ўсиши кутилмоқда.

Ўзбекистон ташқи товар айланмасида Марказий Осиё давлатлари орасида Қозоғистон улуши энг катта бўлиб, 2020 йилда – 61, Қирғизистонники – 18,2, Туркменистонники – 10,6, Тожикистонники эса 10,1 фоизни ташкил этди.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ташқи савдо айланмасининг энг асосий кўрсаткичи экспорт ҳажми бўлиб, товарларимизнинг чет эл бозорларига кириб бориш имкониятлари ҳамда рақобатбардошлик даражасини кўрсатади [8].

2016 йилдан 2019 йилгача Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатларига экспорти қарийб 2 баробардан ёки 1,3 миллиард доллардан 2,5 миллиард долларгача ва Ўзбекистон умумий экспортида Марказий Осиё давлатлари улуши 10,8 дан 14,5 фоизга ўсди. Шунингдек, экспорт ҳажми Қозоғистонга – 1,5, Қирғизистонга – 5,5, Тожикистонга – 2, Туркменистонга – 1,8 баравар ошди. Коронавирус пандемиясига қарамай, 2020 йилда Қирғизистон ва Тожикистонга экспорт мос равишда 13 ва 23,5 фоиз кўпайди.

2021 йилнинг январь-апрель ойлари якунларига кўра, Марказий Осиё мамлакатларига экспорт ҳажми ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 21 фоиз ошди. Шунингдек, Ўзбекистоннинг умумий экспортида Марказий Осиё давлатлари улуши сезиларли – 19,9 фоиз ошди, яъни экспортнинг деярли бешдан бир қисми минтақа мамлакатларига тўғри келди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Том 5. – Т.: «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003.
2. Большая географическая Энциклопедия. – М.: ЭКСМО, 2007.
3. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1978.
4. <https://old.xs.uz/index.php/homepage/sijosat/item/11958-markazij-osiyo-umumiy-kelazhak-uchun-mas-ulyat>
5. Жон Эдвард Хербст. Марказий Осиё: умумий келажак учун масъулият. "Халқ сўзи" газетаси 2017 йил 14 ноябрь.
6. Ҳакимов О. Марказий Осиё давлатлари ўртасида савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорлики ривожлантириш – тараққиётни таъминлаш омили <https://review.uz/oz/post/razvitie-torgovo-ekonomicheskogo-i-investicionnogo-sotrudnichestva-mejdu-stranami-centralnoy-azii-kak-faktor-obespecheniya-ix-razvitiya>
7. Мустафаев Б. Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсати Марказий Осиёда барқарор ва изчил ривожланишининг муҳим гарови <https://yuz.uz/news/uzbekistonning-mintaqaviy-siyosati-markaziy-osiyo-da-barqaror-va-izchil-rivojlanishining-muhim-garovi>
8. "Янги Ўзбекистон" газетаси. № 125 (381), 2021 йил 22 июнь

♦ **Аннотация:** Мақола муаллифи Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш масалаларини мамлакат ва унинг минтақалари сиёсий тараққиёти ва иқтисодий ўсишининг муҳим манбаи сифатида талқин этади. **Таянч сўзлар:** Марказий Осиё, дунё ҳамжамияти, Буюк Ипак йўли, иқтисодий тараққиёт, табиий бойликлар, инсон капитали.

♦ **Annotation:** The author of the article interprets the issues of strengthening cooperation of Uzbekistan with Central Asian countries as an important source of political development and economic growth of the country and its regions. **Key words:** Central Asia, world community, Great Silk Road, economic development, natural resources, human capital.

♦ **Аннотация:** Автор статьи трактует вопросы укрепления сотрудничества Узбекистана со странами Центральной Азии как важный источник политического развития и экономического роста страны и ее регионов. **Ключевые слова:** Центральная Азия, мировое сообщество, Великий шелковый путь, экономическое развитие, природные ресурсы, человеческий капитал.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЕВРОПА ИТТИФОҚИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИНИ МУСТАҲКАМЛАШДА МАДАНИЙ ДИПЛОМАТИЯНИНГ ЎРНИ

ФАРҲОДЖОН
ИСМАТУЛЛАЕВ

тарих фанлари номзоди,
доцент, Тошкент ДПУ
докторанти

Хозирги глобллашув даврида давлатлар ва халқлар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш долзарб масалага айланиб бормоқда. Бундай шароитда халқларнинг бир-бирини тушуниши, ўзаро фикр алмашуви ва ҳамкорлик ришталарини ривожлантиришда иштирок этишини таъминлашда маданий дипломатиянинг ўрни бекиёсдир. Маданий дипломатия орқали ҳатто сиёсий ва иқтисодий масалаларга ҳам ечим топиш имконияти туғилади.

Халқаро ташкилотлар ва давлатлараро муносабатларни йўлга қўйиш ва ривожлантиришда маданий дипломатиядан фойдаланиш катта самара беради. Шу билан бирга, мамлакат тараққиётида муҳим ўрин тутган иқтисодиёт, инвестиция, сиёсий дипломатияда ҳам муваффақиятга эришишда бу омил ҳал қилувчи роль ўйнайди. Масалан, халқаро туристик фестивалларда иштирок этиш, ўзбек маданияти, санъати ва қадриятларини хорижликларга таништириш орқали Ўзбекистоннинг сайёҳлик имкониятлари намойиш этилиб, истиқболда уларнинг юртимизга ташриф буюриш истагини пайдо қилади. Бу эса, Ўзбекистонга сайёҳлар оқими ортишига, иқтисодиётимиз ривожланишига, иш ўринлари кўпайишига замин бўлади. Демак, маданий дипломатия иқтисодий ривожланиши ва сиёсий мулоқотлар фаоллашувида муҳим аҳамият касб этади.

Қолаверса, маданий дипломатия орқали турли халқлар бир-бирининг санъати, тили, адабиёти, киноси, театри, хунармандлиги, қадриятлари билан танишиш имкониятига эга бўлади. Халқаро муносабатларда кўп қамровли маданият соҳасидаги алоқалар давлатлар ва халқларнинг яқинлашуви, дўстона муносабатлар ўрнатилиши ва маънавий фикр алмашува кенг имкониятлар яратлади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан маданий дипломатия масалаларига жуда катта эътибор қаратиб келмоқда [1: 58-64]. Ушбу йўналишдаги ҳамкорлик Европанинг йигирма етти давлатини ягона иттифоққа бирлаштирган, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий ютуқлари билан бутун дунёга намуна бўлган, ягона интеграцион ташкилот ҳисобланувчи Европа Иттифоқи билан ҳам йўлга қўйилган бўлиб, айна пайтда кизгин ривожланиш палласидадир.

Тарихий тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, томонлар ўртасидаги маданий ҳамкорликнинг тарихий илдизлари узоқ асрлар қаърига – антик даврга бориб тақалади. Жумладан, манбаларда Рим императори Андриан (милодий II аср) даврида сарой аъёнлари Буюк Ипак йўли орқали келтирилган Мароқанд шойисидан тайёрланган кийим кийгани ҳақида маълумотлар келтирилган [2].

Шарқ ва Ғарб давлатлари ўртасидаги маданий дипломатия алоқалари ривожда Амир Темур ва темурийлар даври ўзига хослиги ва тақомиллашгани билан ажралиб туради. Бевосита Амир Темур ҳукмронлиги даврида Европанинг йирик давлатлари – Франция, Испания ва Англия билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган [3]. Бунда Генрих IVнинг 1403 йилда Амир Темур ва унинг ўғли Мироншоҳга мактублар йўллагани юқоридаги фикрга мисол бўла олади. Ўша даврда Европада юзага келган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароит минтақа халқлари қатори инглизларнинг ҳам Шарқ мамлакатлари билан алоқа ўрнатишини тақозо этди. Зеро, буюк Соҳибқирон асос солган улкан салтанат нафақат Осиё, балки Европанинг ҳам диққат марказида турарди. Орадан қарийб олти аср ўтиб, икки минтақа халқларининг авлодлари яна бир-бири билан ўзаро алоқаларни тиклади. Икки минтақа ўртасида сиёсий, маданий ҳамкорлик йўлга қўйилди.

Бу борада шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи мамлакатлари ўртасидаги маданий ҳамкорлик алоқалари икки ва кўп томонлама имзоланган шартномалар асосида амалга ошириб келинмоқда. Бу жараёнда Европа Иттифоқининг барча аъзолари фаол иштирок этмоқда. Айниқса, бу жараёнда ЕИнинг ривожланган давлатларидан Италия, Франция, Германия, Буюк Британия, Ис-

пания, Австрия билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари ўзининг кенг қамровлилиги билан ажралиб туради.

Ушбу йўналишдаги ҳамкорлик Европа цивилизациясининг бешиги ҳисобланган кўҳна Рим, яъни Италия билан ҳам изчил ривожланмоқда. Буюк тарих ва ҳозирги замоннинг ҳамнафаслиги, аждодлар меросининг зиёси ва юксак маънавий салоҳият ҳозирги Италияни жаҳондаги қудратли саноат ҳамда илғор илм-фанга эга бўлган йирик ва нуфузли давлатлардан бирига, истиқболли порлоқ мамлакатга айлантирди [4: 67].

Италия маданиятига Ўзбекистон зиёлилари ва санъатсевар халқимиз ҳам катта қизиқиш билан қарайди. Италия дега, кўз ўнгимизда биринчи навбатда боқий шаҳар бўлмиш улғувор Рим, Ўрта асрлар Уйғониш даври санъат асарлари ва мумтоз санъат – опера ватани номён бўлади. Шундай экан, Италия билан маданий алоқаларни йўлга қўйиш – бу қадимият билан замонавий дунёни англаш демакдир. Қолаверса, Италияда ҳам Ўзбекистон тарихи, маданияти ва санъатига эътибор жуда юқори. Хаттоки, темуршунослик илмига ҳам Европа мамлакатлари орасида дастлаб Италияда асос солинган италян халқининг юртимиз тарихига қизиқиши қанчалик юқори эканидан далолат бериб турибди.

Данте Алигъерининг “Илоҳий комедия”си, Жованни Боккаччининг “Декамерон”и, Петрарка ва Вергилийнинг сонетлари, Жанни Родарининг эртақлари аллақачон жаҳон дурдоналарига айланиб улгурган. Бу асарларнинг таржима қилиниши ва ўзбек китобхонларига етказилиши халқларимизни яқинлаштиришда муҳим роль ўйнади [5]. Шу боис Шарқ маданиятининг ўчоғи бўлган Ўзбекистон билан бу борадаги алоқалар маориф, фан ва маданият соҳаларида тегишли битимлар имзоланишидан анча аввал бошланиб кетгани бежиз эмас.

Европа давлатларида Ўзбекистон маданиятига қизиқиш йилдан йилга кучайиб бормоқда. Албатта, бунда мунтазам равишда амалга ўтказилаётган турли фестиваллар, маданият кунларининг ўрни бекиёсдир.

Ана шундай халқаро аҳамиятга эга маданий тадбирлардан бири 2017 йилнинг январида Италиянинг Пезаро шаҳрида ўтказилган “Италия – Ўзбекистон” II халқаро дўстлик фестивали бўлди [6]. Уни Ўзбекистон Бадий академияси, “Ўзбеккино” Миллий агентлиги, Пезаро-Урбино провинцияси раҳбарияти ва Пезаро мерияси, “Вербумландия” халқаро маданий уюшмаси ташкил этди. Очилиш маросимида мамлакатимиз бой тарихий-маданий меросга эга экани қайд этилди. Анжуман доирасида ташкиллаштирилган кўргазма, концерт дастури ва модалар намойиши Италия оммавий ахборот воситаларида кенг ёритилди. Ўзбекистонлик машҳур rassomлар Акмал Нур, Алишер Алиқулов ва Тохир Каримовнинг асарларидан намуналар намойиши тадбир меҳмонларида катта таассурот қолдирди.

Фестиваль доирасида ўзбекистонлик ва италиялик мусиқачилар иштирокида қўшма концертлар ташкил қилинди. Ези шаҳрида ўзбекистонлик пианиночилар Н.Хусанова ва М.Илёсова иштирокида фортепиано мусиқаси кечаси бўлиб ўтди [6]. Кўплаб тадбирларни ўз ичига олган ушбу фестивалда юртимизнинг бой маданий ва маънавий меъроси намён бўлди. Самарқанд ва Рим айна даврдош шаҳарлар бўлганидек, ўзбек ва италян халқлари бир-бирини маданий жиҳатдан тўлдириб, истиқболдаги ҳамкорлик алоқаларига замин ҳозирлади.

Шу йўналишдаги ҳамкорлик дунё маданий марказлари-

дан бири бўлган Франция билан ҳам жадал олиб борилмоқда. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 9 октябрда Парижга ташрифи ўзаро муносабатлар тарихида янги даврни очди [7]. Ташриф давомида маданий-гуманитар алоқалар изчил ривожланаётгани эътироф этилди. Маданият ва санъат, туризм, фан ва таълим, археология соҳаларида ҳамкорликнинг аниқ йўналишлари белгилаб олинди.

Ўтган чорак аср давомида ушбу йўналишдаги алоқалар тарихига назар ташлар эканмиз, бунда Ўзбекистон билан Франция ўртасида тузилган фан, маданият, таълим соҳаларида ҳамкорлик тўғрисидаги битим муҳим роль ўйнаганини ва шунга биноан эришилган ютуқлар ҳам самарали бўлганини кўришимиз мумкин [7].

2007 йилнинг 10 апрелида жаҳонга машҳур Лувр мажмуасида ўзбекистонлик ёш модельерлар ишларининг намойиши, Франция Санъат марказида “Ўзбекистон фотосанъати 125 ёшда” антологиясининг тақдими ва фотосуратлар кўргазмаси ҳеч муболағасиз маданий алоқаларимиз тарихида рўй берган йирик воқеалардир [8]. Либослар намойиши Луврнинг марказий залларидан бирида ўтказилди. Унинг давомида томошабинлар Ўзбекистоннинг анъанавий ва замонавий мусиқаси, рақс санъати билан ҳам танишди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, кўҳна Луврда унча-мунча тадбирлар ўтказилмаслигини эътиборга олсак, бу воқеаларга Ўзбекистон маданияти ва санъатига ҳурмат ва эътибор кучлигидан далолат деб қараш керак. Яна шуни назардан қочирмаслик керакки, бир йилда Францияга келадиган 75 миллион сайёҳдан 50 миллиони Парижга кириб ўтса, уларнинг 20 миллиони афсонавий Жакондани кўриш ниятида Луврга қадам ранжида қилар экан [8]. Бундан кўринадики, Париж анча асрлар олдин жаҳон маданияти марказларидан бирига айланган ва шундай бўлиб қолмоқда. Демак, маданий дипломатия ривожига музейларнинг ҳам алоҳида ўрни бор экан. Бинобарин, Франциянинг туризм соҳасидаги ютуқларини тажриба мактаби сифатида ўрганиш ва Ўзбекистон шароитидан келиб чиқиб, амалиётга жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон билан Франция ўртасида рассомлик асарлари кўргазмаларини ўтказиш анъанага айланиб бормоқда. Навбатдаги шундай тадбир 2017 йилнинг 13 апрелида Рюэй-Мальмезон шаҳрида бўлди. Унда ўзбек миниатюрачи рассоми Давлат Тошев асарлари намойиш қилинди [9]. Тадбир мамлакатимизнинг Франциядаги элчихонаси томонидан шаҳар мэрияси ва Бухоро шаҳри ҳокимлиги билан ҳамкорликда давлатларимиз ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганининг 25 йиллиги муносабати билан ташкил этилди. Маълумки, Бухоро ва Рюэй-Мальмезон шаҳрлари ўртасида 1999 йилнинг январь ойида ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган ва ҳозирги кунгача фаол ривожланиб келмоқда. Хусусан, йўлга қўйилган мунтазам делегациялар алмашуви, ўтказилаётган маданий тадбирлар, амалга оширилаётган қўшма лойиҳалар халқларимиз ўртасидаги дўстона муносабатларни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда [9].

Францияликлар Марказий Осиёнинг юрагида жойлашган ва ўзининг бой тарихи, маданияти ҳамда Ўрта асрлар Шарқ меъморлигининг дурдоналари билан машҳур Ўзбекистонга катта қизиқиш билан қарайди. Ўтган йиллар давомида Рюэй-Мальмезон шаҳрининг юзлаб вакиллари мамлакатимизда бўлиб, Бухоронинг диққатга сазовор масканлари ва меҳмондўст халқи билан танишди.

“XXI аср ўзбек миниатюра санъати” мавзуидаги мазкур кўргазма Франция жамоатчилигининг Ўзбекистонга қизиқишини яна бир бор намоён этди ва унинг учун мамлакатимизга ўзига хос таклиф бўлди.

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг Францияга ташрифи чоғида Лувр музейида ҳам бўлди. Музей экспонатлари 6 коллекцияга ажратилган. Шарқ коллекциясининг ўзи 24 зални эгаллаган. У ерда мамлакатимиз тарихига оид минглаб экспонатлар бор. Жумладан, Амир Темурнинг Карл VIга ёзган мактуби, Аҳмад Яссавий мақбараси учун Соҳибқирон ясаган шамдон, қадимий қурол-аслаҳалар, битиклар ва бошқа осори атиқа буюк ўтмишимиздан сўзлайди. Музейда бевосита Ўзбекистон тарихига тегишли манбалар билан танишган Президент Ш.Мирзиёев Ўзбекистон ва Франция музейлари ҳамкорлигида мунтазам равишда кўргазмалар ташкил этиш, археолог ва тарихчи олимларнинг илмий ҳамкорлигини кен-

гайтириш лозимлигини таъкидлади [10].

Тарихдан яхши маълумки, Европа халқлари, жумладан, французлар Ўзбекистон тарихи ва маданий меросига ҳамда унинг тадқиқига катта қизиқиш билан қарайди. Шуни ҳисобга олган ҳолда, 2021 йилда Лувр музейида Ўзбекистон тарихига бағишланган кўргазма ўтказиш режалаштирилган. Ушбу тадбир жаҳонга машҳур музейда МДХ мамлакатларидан бирига бағишлаб ўтказилган илк кўргазма бўлади [10].

Ўзбекистон Республикаси билан Европа Иттифоқи мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқаларда театр ва кино санъати алоҳида ўрин эгаллайди. Бу икки соҳа халқларнинг бир-бири билан яқинлашуви ва сахна асарлари орқали миллий маданият ютуқлари ҳақидаги таассуротларни бойитишга хизмат қилади.

Ўзбекистонда Европа кинофестивали ва ҳафталикларини ўтказиш одат тусига кирган. Хусусан, 1998 йил январь-февраль ойларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Навоий вилоятларида 10-француз кино фестивали ўтказилиб, унда машҳур киноактёр Ален Делон иштирок этди. Турли йилларда яратилган 9 картина намойиш этилди [11]. Ташкилотчилар ўзбек томошабини учун француз кинематографиясининг кўплаб дурдона асарлари билан танишиш имкониятини яратди. Ўз навбатида маданиятларни бойиш жараёнига улкан ҳисса қўшиб, икки мамлакат халқлари ҳамкорлигини янада кенгайтирди.

Кейинроқ анъанага кўра, Тошкент шаҳрида Европа Иттифоқининг тўрт давлати – Германия, Буюк Британия, Италия ва Франция элчихоналари ташаббуси билан кино фестивали ташкил этилди [12].

Ўзбекистон кинематографлари махсулотлари иштирокида Европа мамлакатларида ҳам шундай тадбирлар ташкил этилмоқда. Масалан, 1999 йили Буюк Британияда катта муваффақият билан ўзбек кинематография фестивали ўтказилди. Лондон ва Англиянинг бошқа шаҳарларида “Еттинчи ўқ”, “Севишганлар”, “Нафис”, “Воиз”, “Алишер Навоий” фильмлари намойиш этилди. Ушбу асарлар кенг томошабинлар жамоаси томонидан катта қизиқиш билан қабул қилинди [13].

Маданий дипломатия ривожига театрнинг ҳам ўрни каттадир. Хусусан, Ўзбекистон ва Италия ҳамкорлигида театр соҳаси алоҳида ўрин эгаллайди. Мисол тариқасида таъкидлаш мумкинки, 1996 йили Навоий номидаги Ўзбекистон давлат академик опера ва балет театрида К.Доницеттининг “Лючия ди Ламмермур” операси қўйилди [14].

Икки мамлакат ўртасида маданий алмашувни рағбатлантириш, ўзаро адабиёт, санъат ва маданиятни тарқатиш халқларни яқинлаштиради [15].

Германия билан ҳам театр соҳасидаги ҳамкорлик ривожланиб келмоқда. Театрларимизда немис адибларининг асарлари сахналаштирилмоқда. Хусусан, 2019 йилнинг январидида Сурхондарё вилоят театрида Лессингнинг “Донишманд Натан” асари намойиш этилди [16]. Бунга Фридрих Науман жағфармаси ва ГФР элчихонаси ҳомийлик қилди.

Юқоридаги фикрларга асосланиб қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

Биринчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири Европа Иттифоқи билан Шериклик ва ҳамкорлик битими доирасида алоқаларни ривожлантиришдир. Икки ва кўп томонлама алоқаларда барча соҳалар қатори маданий ҳамкорликка ҳам алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ушбу алоқаларни самарали ташкил этишда Иттифоққа аъзо давлатлар вакиллари билан тузилган дўстлик жамиятлари ҳам муҳим роль ўйнамоқда.

Иккинчидан, ҳозирги глобаллашув даврида давлатлар ва халқлар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш масаласи ҳамма бошқа даврларга нисбатан ҳам кўпроқ долзарблик касб этмоқда. Бундай шароитда халқларнинг бир-бирини тушуниши, ўзаро фикр алмашуви ва ҳамкорлик ришталарини ривожлантиришда иштирок этишини таъминлашда маданий дипломатиянинг ўрни бекиёсдир. Маданий дипломатия орқали ҳатто сиёсий ва иқтисодий масалаларга ҳам ечим топиш имконияти туғилади.

Учинчидан, архив материаллари Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги маданий алоқалар қарийб икки минг йиллик тарихга бориб тақалишини тасдиқламоқда. Аммо ўзига хос такомиллашган дипломатия Амир Темур ва темурий-

лар даврида шаклланди. Ўша даврларда адабиёт, санъат ва илм-фан соҳаларида ҳам яқин ҳамкорлик йўлга қўйилди. Испан элчиси Руи Гонсалес Клавихо ва Амир Темурнинг элчиси Муҳаммад қози давлатлар ўртасидаги муносабатларда муҳим роль ўйнаб, ўзаро маданий алоқалар ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшди. Испан элчисининг асарлари ҳалигача ўша давр тарихи, маданияти ва дипломатиясидан маълумот берувчи қимматли манба ҳисобланади.

Тўртинчидан, Ўзбекистон Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлар билан маданиятнинг турли соҳалари, жумладан, рассомларнинг кўргазмалари, маданият кунлари, музейлар тадбирлари, илмий конференциялар, фестиваллар, театр ва кино кунлари доирасида мунтазамлик асосида ҳамкорлик қилиб келмоқда. Бунда Франция, Италия ва Германия улушининг салмоғи кўпроқдир.

Бешинчидан, халқаро маданий алоқаларни ривожлан-

тиришда музейларнинг ўрни бекиёс бўлиб, у халқларни яқинлаштириб, маданиятларни бойитишда, миллатлараро муносабатлар ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга, маданий алоқалар давлатлараро муносабатларнинг янги сифат босқичига кўтарилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Айниқса, юртимизга келувчи сайёҳлар сони йилдан йилга ортиб боришига катта таъсир кўрсатади.

Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашида, турли халқаро ташкилотлар билан муваффақиятли ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйишида, давлатлар ва халқлар ўртасидаги ришталарни маҳкам боғлашида, турли халқлар ўртасида дўстликни шакллантиришида, миллатлараро тотувликни таъминлашида, умуминсоний қадриятларни сақлашида, толерантликни мустаҳкамлашида маданий дипломатиянинг ўрни ва роли ниҳоятда муҳимдир.

ҲОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Сайфуллаев Д. Янги Ўзбекистон маданий дипломатиясининг минтақавий жиҳатлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 2020. – № 1-2.
2. ЦГА РУз, ф - М-2., д-172, л-13.
3. МИД РУз // Цель и задачи внешнеполитического курса Узбекистана. <http://www.mfa.uz>
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. – Т.: Ўзбекистон, 1996.Т.2.
5. ЦГА РУз. Информация о деятельности Общества «Узбекистан-Италия» // Ф-м-2, д – 172, л – 41.
6. Италияда бўлиб ўтган халқаро анжуман Ўзбекистоннинг бой маданий салоҳиятини намоён этди // Халқ сўзи. – 2017. – 4 январь.
7. Ўзбекистон – Франция: узоқ муддатли ҳамкорликни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлида // Халқ сўзи. – 2018. – 10 октябрь.
8. Париж синовлари Ўзбек маданияти Франция пойтах-

тида яна бир бора намоёиш этилди // Халқ сўзи. – 2007. – 11 апрель.

9. Францияда ўзбек рассомининг кўргазмаси // Халқ сўзи. – 2017. – 14 апрель.

10. Ўзбекистон – Франция: узоқ муддатли ҳамкорликни янада кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўлида // Халқ сўзи. 2018. 10 октябрь.

11. Нуриддинов Э. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Т.: Чўлпон, 2002.

12. ЦГА РУз Национальной Ассоциации международных культурно-просветительских связей Республики Узбекистан // Информация о деятельности Общества «Узбекистан-Италия» // Ф-м-2, оп -1, д – 172 л – 41; Ф-м-7, д – 725, л – 105-107.

13. ЎЗР МДА. Ўзбекистон Республикаси ва Италия Республикаси ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома, 8- модда // Фонд. м -7, рўйхат – 1, жилд – 719. варақ – 110.

14. Элчихона асар ҳомийси // Халқ сўзи. – 2019. – 20 январь.

♦ **Аннотация:** Мақолада Ўзбекистон Республикасининг Европа Иттифоқи билан ҳамкорлигини мустаҳкамлашда маданий дипломатиянинг ўрни масалалари таҳлил этилган. **Таянч сўзлар:** Ўзбекистон Республикаси, Европа Иттифоқи, маданий дипломатия, маданий-гуманитар ҳамкорлик, глобаллашув, цивилизация, адабиёт, мусиқа, театр, кино, бадиий кўргазмалар, дўстлик жамияти, маданий мерос.

♦ **Annotation:** The article analyzes the role of cultural diplomacy in strengthening cooperation between the Republic of Uzbekistan and the European Union. **Key words:** The Republic of Uzbekistan, the European Union, cultural diplomacy, cultural and humanitarian cooperation, globalism, civilization, literature, music, theater, cinema, art exhibitions, friendship society, cultural heritage.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется роль культурной дипломатии в укреплении сотрудничества Республики Узбекистан с Европейским Союзом. **Ключевые слова:** Республика Узбекистан, Европейский Союз, культурная дипломатия, культурно-гуманитарное сотрудничество, глобализм, цивилизация, литература, музыка, театр, кино, художественные выставки, общество дружбы, культурное наследие.

ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИЖТИМОЙ СОҲАДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИСЛОҲОТЛАР

ШЕРЗОД САЛИМОВ
ЎЗР ФА Тарих институти
таянч докторанти

Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизими мустақиллик давридаги янгиланишлар, миллий хусусиятлар қоришмасидан ҳосил бўлиб, мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларнинг устувор йўналишлари, стратегик мақсадлари асосида ривожланиб бори. Бизнингча, мустақиллик йилларида мамлакатимиз ижтимоий ҳимоя тизими бир-бири билан боғлиқ қуйидаги 4 босқични босиб ўтди:

1991-1994 йиллар. Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки йилларида бозор муносабатлари асослари шакллантирилди, унинг стратегик мақсадлари аниқлаб олинди. Ислоҳотлар босқичма-босқич амалга оширилиши назарда тутилди. Унга кўра, ислоҳотларнинг биринчи босқичи 1991-1994 йилларни ўз ичига олган бўлиб, маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиб ўтиш, тангликка барҳам бериб, иқтисодиётни барқарорлаштириш, мамлакатнинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатлари асосларини шакллантириш вазифалари илгари сурилди.

Айни вазифалардан келиб чиқиб, мамлакатимиз ижтимоий сиёсати уч йўналишда олиб борилди. Биринчи йўналишга кўра, миқдори мунтазам ўзгартириб турилган иш ҳақи, пен-

сиялар, стипендиялар, нафақалар, компенсациялар, имтиёзлар ва турли дотациялар шаклидаги бевосита туловлар кенг қўлланилди. Энг кам иш ҳақи ва пенсиялардан солиқ олинмайдиган бўлди. Корхоналарнинг ўз ходимларига ижтимоий ёрдам кўрсатиш соҳасидаги харажатларидан бир қисми бюджет маблағлари ҳисобидан қопланиб турди. Ушбу даврда ижтимоий ҳимоя ваколатлари Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш вазирлиги, Молия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Маданият ишлари вазирлиги, шунингдек, "Маҳалла", "Соғлом авлод учун" каби жамоатчилик ташкилотлари, Хотин-қизлар қўмитаси каби мутасадди органлар зиммасида бўлди.

Иккинчи муҳим йўналиш, мамлакатнинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва

нооziк-овқат моллари асосий турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туриш чора-тадбирларини кўриш бўлди. Ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида кенг истеъмол моллари ва хизматлар нархларидаги тафовутларнинг ўрни қопланди. Айни вақтда қўшимча ижтимоий имтиёзларнинг бутун бир мажмуи, хусусан, бошланғич синф ўқувчилари ва ёлғиз пенсионерлар, барча мактаб ўқувчилари ва талабалар учун озиқ-овқат маҳсулотларининг арзонлаштирилиши каби имтиёзлар амал қилиб турди.

Иқтисодий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда, истеъмол маҳсулотлари аҳолига меъёрлаштирилган тарзда тақдим этилди. Яъни, ҳаёт кечириш учун энг зарур маҳсулотлар (ун, ўсимлик мойи, сариёғ, макaron, гуруч, чой, тухум, шakar, хўжалик совуни кабилар) давлат томонидан белгиланган норма асосида ҳар бир оила жон бошига қараб, ҳудудлардаги дўконларга бириктирилган ҳолда, ягона карточка (оилавий ҳисоб варақалари) асосида таъминланди. Маҳсулотларга давлат томонидан чакана нархлар белгиланиб, давлат харидлари ва чакана савдо баҳолари ўртасидаги тафовут (иқтисодий зарар) давлат бюджети ҳисобидан қопланди.

Кўпгина тоифадаги фуқароларга турар жой шахсий мулк сифатида бепул берилди. Баъзи турдаги коммунал хизматлар ҳақини тўлашда энгиллик жорий этилди. Иқтисодий аҳвол мураккаб бўлишига қарамай, моддий ва молиявий имкониятлар чекланган шароитда ҳам ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларни ҳал этиш учун зарур воситалар қидирилди. Ислохотларнинг ушбу босқичи зиммасига юкланган вазифа ва пировард самарага кўра, шартли равишда нархлар эркинлаштирилди, пулнинг қадрсизланиш даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасининг мунтазам ошириб бориши барқарор тенденцияга айланди.

Учинчи муҳим йўналиш аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялашни қўллаш борасида кучли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва фаол ижтимоий сиёсатни амалга ошириш бўлди. Иш ҳақини ошириш билан бирга, барча тоифадаги мактаблар, меҳрибонлик уйлари, мактабгача ва мактабдан ташқари муассасалар тарбиячилари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари ва илмий ходимлари, ижодий ва тиббий ходимларни ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари амалга оширилди. Уларнинг меҳнатини рағбатлантириш мақсадида қўшимча моддий неъматлар, квартира ҳақи ва коммунал тўловлар соҳасида имтиёзлар берилди.

Бошланғич синф ўқувчиларига бепул нонушта берилди. Қамқонлик касалига учраган ҳомиладор аёллар ҳамда икки ёшгача бўлган гўдакларнинг бепул овқатланиши ташкил этилди. 16 ёшгача бўлган болаларга нафақа тўлаш тизими жорий қилинди. Олий ўқув юртлари талабаларининг тушлиги қийматининг 50 фоизи чегириб ташланиб, вилоятлардан келган талабаларга 50 сўмдан қўшимча маблағ ажратилди.

Бозор муносабатларига ўтилган, ўзгалар ёрдамига муҳтож ёлғиз қариялар турар жой ва коммунал хизмат ҳақини тўлашдан озод этилди. Уларга бепул дори-дармон ва транспорт хизматидан фойдаланиш имконияти яратилди. Умуман, ижтимоий ночор қатламлар давлат бюджети ҳисобидан 30 соҳа ва йўналишларда қўллаб-қувватланди. Харажатлар бюджетнинг салкам 1/3 қисmini ташкил этди[3].

Мустақилликнинг дастлабки йилларида амалдаги ижтимоий ҳимоя тизими чуқур таҳлил этилганда, унинг самараси етарли эмаслиги аён бўлди. Натижада ижтимоий соҳа субъектлари ижтимоий ҳимоя тизимини янгилаш борасида қатор муаммолар билан тўқнаш келди.

Биринчидан, кескин қисқарган молиявий имкониятларни тиклаш ва ўтиш даврида зарар кўрган аҳоли қатламларини ижтимоий ҳимоялаш. Чунки, шўро даври ижтимоий ҳимоя тизими кам ҳақли бандлик, давлат томонидан ажратиладиган ёрдам пули ва биринчи ёрдам хизматида асосланиб, барча учун паст даражадаги ҳаёт тарзини бирдай яратиб берар эди. Фавқулодда ҳолатлардан азият чекканларни ижтимоий ҳимоялаш тизими умуман мавжуд эмасди. Улар алоҳида қатлам сифатида олинмай, пенсионерлар, ногиронлар, декрет таътилидаги аёллар тоифаларига кириб кетар эди.

Иккинчидан, аҳолининг ҳақиқатан муҳтож қатламларини аниқлаш ва манзилли ижтимоий ҳимоялашнинг янгича усуллари, механизмларига эҳтиёжнинг ошиб бориши. Собiq ту-

зум даврида камбағаллик расман тугатилган, деб тарғиб қилингани натижасида муҳтожликни аниқлаш тажрибаси мавжуд эмасди. Уй хўжалиги бюджетини расмий текширишлар ҳам камбағалликни батафсил таҳлил қилиш учун ишончли маълумотларни келтира олмасди. Даромаднинг реал ҳолати тўғрисидаги маълумотлар махфий сақланар, ойлик иш ҳақи миқдори марказ томонидан ўрнатилар эди. Маош ва ёрдам пуллари оилавий даромаднинг асосий манбалари ҳисобланарди. Шунингдек, давлат ёрдам пуллари ялпи ёки тоифавий бўлиб, унга фақат маълум гуруҳга, масалан, пенсионерлар, 16 ёшгача болалари бўлган оилалар даъво қилиши мумкин эди [4].

Учинчидан, ижтимоий ҳимоя тизимининг самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи янги муассасаларнинг деярли мавжуд эмаслиги. Чунки, бундай муассасаларда ижтимоий мадада муҳтожлик даражасини объектив тарзда баҳолаб берувчи маъмурий бошқарув тизими ва малакали мутахассислар билан таъминлаш учун маблағ талаб этиларди. Аммо, юқорида кўриб ўтганимиздек, ижтимоий таъминот ҳукуматнинг иккинчи даражали вазифалари қаторида бўлгани учун соҳага етарлича маблағ ажратилмасди. Давлат бюджетидан соҳага ажратилаётган маблағлар эса тегишли қатламларга етиб бормасдан, сочилиб кетаётгани маълум бўлди. Натижада ижтимоий муҳофаза механизмлари, воситаларини кучайтиришда сифат жиҳатидан янги босқич зарурлиги объектив эҳтиёжга айланди.

1994-2008 йиллар. 1994 йилда иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичига ўтилиб, мамлакат истиқболини белгилаб олиш мақсадида ҳукуматнинг стратегик режалари доирасида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими ислохотлари бошланди. Ушбу ислохотлардаги марказий масала ялпи ижтимоий ҳимоялаш тизимидан ишонарли ижтимоий фаолатлар ва манзилли қўллаб-қувватлашга изчиллик билан ўтиш бўлди. Адолат тамойилларига риоя қилиш қоидаси янги тизим қурилишига асос қилиб олинди.

2008-2016 йиллар: 2008 йилда содир бўлган глобал иқтисодий-молиявий инқироз оқибатида дунёда ижтимоий-иқтисодий вазият оғирлашди. Ўзбекистон ҳукумати инқирознинг салбий оқибатларини бартараф этиш мақсадида 2009-2012 йилларга мўлжалланган чоралар дастурини ишлаб чиқди. Унинг асосида 2013 йилда ЯИМ 8%, саноат 8,4%, қишлоқ хўжалиги 6% ўсди. Қишлоқ жойларда замонавий лойиҳалар асосида янги уй-жойлар қуриш ва аҳоли пунктларини комплекс ривожлантириш, янги иш ўринлари ташкил этиш ишлари амалга оширилди [4]. 2013 йилда бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, нафақа ва стипендиялар ўртача 23% дан кам бўлмаган даражада оширилди. Аммо аҳолини ижтимоий ҳимоялашда мутасадди давлат ва нодавлат ташкилотлари, жамғармалар фаолиятида ҳамкорлик ўрнатилмади. Ижтимоий ҳимояга ажратилган маблағлар сочилиб, мақсадли тарзда ўз эгасига етиб боришида муаммолар юзага келди. Натижада ижтимоий ҳимоя соҳасида субъектлараро мувофиқлашган фаолиятни таъминлаш, уни тизимли мониторинг қилишда муаммолар юзага келди.

2016 йилда мамлакатимизда кенг қўламли ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёни бошланди. Хусусан, аҳоли орасида йиллар давомида йўналиб ўз ечимини кутиб ётган ижтимоий-маиший муаммолар боис виртуал ва халқ қабулхоналарига қисқа фурсатларда катта миқдорда мурожаатлар, ариза ва шикоятлар келиб тушди. Масалан, 2017 йилнинг дастлабки икки чорагида халқ қабулхоналарида 36 минг шикоят қайд этилди.

Давлат ва жамият ҳаётини тубдан яхшилаш ҳамда сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш ҳаётий заруратга айланди. Шу аснода, 2017 йил 7 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли Фармони эълон қилинди [5]. Ҳаракатлар стратегиясининг 4-банди "Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари"га қаратилиб, кам таъминланган оилалар сонини ва аҳолини даромад бўйича фарқланиш даражасини янада камайтириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, кексалар ва имконияти чекланган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш вазифалари белгиланди. Ўзбекистон ҳукумати ўтиш даврининг қийинчиликлари ва муаммоларини тўғри баҳолаб, мамла-

катнинг иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, аҳоли турмуш тарзи кескин ёмонлашишининг олдини олиш мақсадида уни ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирларини ишлаб чиқди ва изчил амалга ошириб борди:

биринчидан, ўрганилган даврда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими шакллана бошлади. Бундай тизимда аҳолининг кам таъминланган, муҳтож, ногиронлар қисмини, ёлғиз болали оналар, ёш оилаларнинг моддий иқтисодий аҳолини яхшилаш масалалари устувор аҳамият касб этди;

иккинчидан, аҳолининг ҳаёт даражаси кескин пасайиши, Ўзбекистонда фавқуллодда тенгсизликнинг юзага келишининг олди олинди;

учинчидан, мамлакатимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ролини ошириш орқали аҳолини мақсадли ва манзилли ижтимоий ҳимоя қилишнинг ўзига хос механизми яратилиб, бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишнинг меъёрий асосларини такомиллаштириб борилди;

тўртинчидан, ижтимоий ҳимоя қилишда давлатнинг ўрни ва роли катта бўлиши билан бирга, бу жараёнда нодавлат ташкилотларнинг роли ҳам сезиларли бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Нурматов А.Н. Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли моддий таъминоти борасида амалга оширилган ишлар хусусида. "Ижтимоий фикр" журнали. № 3. 2018.

2. Рахматуллаев Ш.М. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991-1996 йиллар). –Т., 2017.

3. Хусанова Х.Т. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимининг ривожланиш тенденциялари. "Ижтимоий тадқиқотлар"

2016 йилдан ҳозирга қадар мамлакатимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилаётган ҳуқуқий-институционал ислохотлар аҳолига муносиб турмуш даражаси ва сифатини таъминлаш, уларнинг турмуш фаровонлигини барқарор ошириб бориш ва жамиятнинг ижтимоий таркибини такомиллаштириш босқичи сифатида ижтимоий хизматларнинг сифати ва кўламини кенгайтиришга қаратилган.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини тубдан ислох қилиш ва такомиллаштириш зарурати кун тартибидеги долзарб масалага айланган. Бу соҳада амалга оширилаётган чора-тадбирлар самарадорлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистондаги камбағаллик ҳолатини ўрганиш аниқ чора-тадбирларни талаб этади. Бунда ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш ўта муҳим. Шу билан бирга, биз учун аҳамиятли томони шуки, камбағаллик ҳолатини тўлиқ тугатиб бўлмайди, балки унинг даражаси ва ҳажмини иложи борида камайтириш керак. Бу эса жамият ва давлатга камбағалликнинг салбий таъсирини камайтириш бўйича чораларни доимий равишда амалга ошириб боришни тақозо этади.

журнали. №3. 2020.

4. Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимининг ривожланиш тенденциялари. 57-бет

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017 й. 6-сон. 70-модда.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақола Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимининг ривожланиш хусусиятларини даврлаштириб ўрганишга бағишланган. **Таянч сўзлар:** ижтимоий ҳимоя, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, ижтимоий ҳимоя стратегиясининг миллий концепцияси, муҳтожлик, мақсадли ва манзилли ёрдам, ўзини ўзи бошқариш, имтиёзлар.

♦ **Annotation:** This article is devoted to the periodization and study of the features of the development of the social protection system in Uzbekistan. **Key words:** Currently, the need for stable reform and improvement of the social protection system in Uzbekistan, support for social reforms is becoming an urgent issue on the agenda.

♦ **Аннотация:** Данная статья посвящена периодизации и изучению особенностей развития системы социальной защиты в Узбекистане. **Ключевые слова:** социальная защита, социально-экономические реформы, национальная концепция стратегии социальной защиты, потребность, адресная помощь, самоуправление, предпочтения.

TOPONIMIYA – TARIX KO'ZGUSI

OYBEK GADAYEV
SamDU tadqiqotchisi

Тoponimlar o'zi atalgan hududning tarixi, uning tarixiy taraqqiyot yo'lini ham yorituvchi bir vosita sanaladi. Deyarli barcha toponimlar biror-bir tarixiy hodisa yoki jarayon haqida ma'lumot beradi. Shuning uchun toponimlar xalq tarixini o'rganish manbai sanaladi. Joy nomlarida turli davrlardagi muhim voqyealar, tarixiy shaxslar, u yerda yashagan xalqning etnik xususiyatlari o'z aksini topadi. Mashhur toponimshunos olim S. Qorayev bunday yozgan, Buxoro viloyatida Abumuslim degan tepalik bor. Abumuslim 747-749 yillarda arab xalifaligining sharqiy qismida – Movarounnahr bilan Xurosonda ummoviyalar hukmdorligiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga boshchilik qilgan. Uning asl ismi Abdurahmon ibn Asad bo'lib, Abumuslim uning laqabidir. Bu tepalik VIII asr o'rtalarida Buxoroning hozirgi Qiziltepa qishlog'i yaqinida Abumuslim qurdirgan istehkomning xarobasidir, deya ma'lumot bergan. Abumuslim nomli tepalik Navoiy viloyati hududida ham qayd etilgan.

Janubiy Qozog'iston hududidagi toponimlar haqida fikr yuritgan olim Q. Muhammadjonov mazkur hudud asrlar davomida turli xalq va qabilalarning to'qnashuvi, aralashuvi markazi bo'lib kelganligi, bu yerda massaget, usun, kango'y, gunn, keyinchalik qarluq, o'g'uz va qipchoq kabi yirikqabilalar yashaganligi, joy nomlari ham shu xalqlar tarixi bilan uzviy bog'liqligi haqida ma'lumot bergan [1: 55].

Toponimlarning etimologiyasiga nazar tashlasak, quyidagi holatlarga guvoh bo'lamiz. Birinchi, mashhur tarixiy shaxslar nomi bilan yuritiluvchi maskanlar: Peterburg, Vashington, Navoiy, Nursulton; ikkinchi, badiiy adabiyotdagi qahramonlar – Shirin shahri, Alpomish sport arenasi, Farhod GES, uchinchi, ayrim daryolarning nomi joy nomini bildiradi – Sirdaryo shahri, Qashqadaryo, Surxandaryo viloyatlari, to'rtinchi, katta soy va ariqlar nomi turar joy nomiga ko'chgan – Pastdarg'om, Payariq, Bulung'ur kabi, beshinchi, millat nomi manzillarni anglatadi: O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston, Qirg'iziston Respublikalari, Sortovun, Turkmanovul, Qoraqolpoq qishlog'i kabi.

Yurtimiz hududida ham ko'plab tarixiy nomlar mavjudki, ular xalqimiz va bu yerda istiqomat qilgan xalqlarning tarixidan darak beruvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Xususan,

Samarqand shahri nomi ham tariximizning ajralmas bir qismi bo'lgan tarixiy jarayonlar natijasida yuzaga kelgan. O. I. Smirnova shahar nomini Mug' tog'idan topilgan sug'diy hujjatlarda Samarqand [2: 15-24] A. Muhammadjonov qadimgi Yunoniston va Rim mualliflari, arab va Xitoy solnomalari, Beruniy, Koshg'ariy, Bobur asarlarida Marakanda, Marganda, Margandi, Samogan, Semizkand shakllarida, turli davrlarda bitilgan tarixiy manba va kitoblarda esa Samariana, Saramanka, Sakanna, Sanmangan, Samakiyon, Sumron, Shamarkan, Samaron, Simroyat kabi nomlar bilan yuritilganligi haqida ma'lumotlar bergan [3: 38].

Toponimlarni sharhlashda tarixiy voqyealarga tayanish zarurati tug'iladi. Toponimlarning tarix fani uchun nechog'lik qimmatli ekanligini rus toponimist olimi V. A. Nikonovning "shaharlar vayron bo'lgan, davlatlar yemirilgan, tillar ham, xalqlarning o'zi ham yo'q bo'lib ketgan, nomlar esa yashab qolgan! Nozik so'zlar granitdan ham mustahkam bo'lib chiqqan. . . o'tmishning ma'nodor guvohlari bo'lgan geografik nomlar qimmatli tarixiy yodgorliklar orasida alohida davrlarning tirik aks-sadosi sifatida eng faxrli rorinni egallaydi" [4: 12-13] degan so'zlaridan ham anglash mumkin.

Yuqorida bayon etilgan fikrlarni mashhur olim H.

Hasanovning joy nomlariga qarab qadimiy savdo yo'llari, qabila va tillarning tarqalishi, qal'a va manzillarning o'rinlari, suv va dovonlarning xosiyatlari, foydali qazilmalar, cho'llarda quduqlar bor-yoqligi, joyning o'simlik, hayvonot hamda iqlimiy xususiyatlari, hunar-kasb, tarixiy voqyealar, afsona-rivoyatlar va boshqa xil ma'lumotlarni bilib olamizki, bular hammasi xalq xo'jaligi, madaniyatimiz tarixi uchun juda muhimdir[5: 37] degan qarashi ham tasdiqlaydi.

Bundan anglashiladiki, joy nomlari hudud tarixining muayyan darakchisidir.

Samarqand viloyati Payariq tumanining ba'zi joy nomlarining tarixi haqida qisqacha fikr yurutsak.

Chelak xalq orasida Qo'rg'on nomi bilan ham ataladi. Bu mazkur obidaning qal'a vazifasini bajarganligini, yoki o'zining qo'rg'on ko'rinishi uzoq vaqt saqlab qolganligidan bo'lsa kerak. Qo'rg'onga kiraverishda ikkita darvoza bo'lgan, ulardan biri sharq tarafda, boshqasi esa g'arb tomonida joylashgan. Chelakning devorlari asosan paxsadan barpo etilgan. Paxsa devor beshta bo'lganligi taxmin qilinadi. Mudofa inshooti sifatidagi mazkur me'moriy obidalar darvozalarida soqchilar turganligi ehtimoli bor.

Shuni ta'kidlash lozimki, mazkur qo'rg'ondagi tarixiy tepalik-Chelak haqida turlicha qarashlar mavjud. Birinchidan, Buxoro xoni Abdullaxon II farmoniga muvofiq bunyod etilgan degan fikrlar mavjud. Darhaqiqat, tepalik sun'iy yo'l bilan barpo etilgan, tabiiy emas. Ikkinchidan, buxorolik navkarlar tuproqni Chelak bilan (bizda satil, paqir) tuproq tashib ko'tarishgan. Bu tarixiy obida to'g'risida keksalarning fikri ham yuqoridagi xulosamizga mos keladi. Tepalikning balandligi salkam 150 metr, aylana radiusi 800 metr, g'arb tomonida ikki arava bimalol sig'adigan yuqoriga eltuvchi yo'l bo'lgan. Uning chor atrofi tuprog'i olinganligi sabab ancha pastlab ketgan va ayrim joylarda yer osti suvlari chiqib turgan. Xususan, Toshhovuz qudug'ining paydo bo'lishi hambejiz emas. Sababki, hovuzga ariqlardan (loyqa) suv qo'yilgan. Yuqori qishloqlardan keluvchi suvlar Tegirmonboshiga kelgach, chuqur Chobdor arig'iga-shimolga qarab oqqan, Bulung'ur arig'ining suvlari esa hovuzga ancha yiroq bo'lib, qo'rg'onning janub tarafidagi Kuchun arig'iga quyilgan. Toshhovuzning devorlari toshdan bo'lmagan, uning yonidan o'tgan katta yo'l qayroq toshdan terilgan, boshqacha aytganda, tuproqqa omuxta qilingan. Yomg'ir yog'ib suv toshganda g'arb tarafga suv oqishi uchun yer osti yog'och quvuri bo'lgan, ikkinchidan, "Chelak" atamasi "yel" ma'nosida qo'llangan, shu sabab Chelak, ya'ni shamolli joy, deguvchilar talaygina. Bu ham qisman to'g'ri, desak xato qilmaymiz. Zero, Forish va Go'bdin tog'lari oralig'idan (ancha ochiq joy) doimo Aylovot shamoli deb yuritiluvchi shabada esib turgan. Lekin, atamaning oldidagi "Ch" harfining mavjudligi shubhali tuyuladi. Uchinchidan, turkiy xalqlarda Chelak nomi urug', boshqacha aytganda, aymoq borligi ko'p dalillar bilan isbotlangan. Bu fikrda ham jon bor. E'tibor qilinsa, chelakliklarning shevasi adabiy tilga yaqin. So'zlashuvda borayapti, kelayapti qabilida so'zlashadilar.

Tumanda tarixiy tepaliklar talaygina. Ma'lumki, fransuz qadimshunoslari Afrosiyobni obdon tekshirishdi. Bu shaharning ko'p sir sir-sinoatlari ochildi. Tumandagi shunday tarixiy obidalarni tekshirish o'zbek arxeologlari oldida turgan muhim vazifalardandir.

O'z davrining harbiy qurollari bilan ta'minlangan soqchilar, yasovullar paxsa devorga tutash qo'rg'on darvozalari yuqori qismidan turib dushmanni kelishi, uning yaqinlashuvini kuzatib turishgan. Qo'rg'on ahli tashqaridan keluvchi har qanday harbiy xavfdan darvaqtroq ogoh bo'lishgan. Menimcha, qal'aning kutvoli yoki hozirgi zamon bilan aytganda harbiy komendant ham bo'lgan. Qo'rg'onning yuqori qismida suv tegirmoni bo'lganligi uchun bu joy Tegirmonboshi nomini ham olgan.

O'tmishda Chelakning asosiy hunarmandchilik va savdo-sotiq markazi shu yerda joylashgan. Har bir kasb – hunar egasining o'z ishlash do'koni va savdo rastasi mavjud bo'lib, xuddi shu joyning o'zida ular mahsulotlarini tayyorlash bilan birga, uni xaridorga yetkazib berishgan. Arxeolog va san'atshunos olimlar islom tizimidagi o'rta asr shaharlarini uch qismga bo'lishadi. Shunga ko'ra, Chelak ham o'tmishda uch qismli shahardan iborat bo'lgan deyishimiz mumkin. Bunday shaharlar yirik bo'lmagan, ularning hajmi har xilligi aniqlangan.

Hatto o'sha uch qismli shaharni har bir qismining o'lchamlari tekshirilib ma'lum qilingan.

Odatda o'rta asr shaharlari ko'handiz, shahriston va rabotdan iborat. Har bir bo'lakning o'z vazifasi bo'ladi. Masalan, ko'handiz ko'pincha qasr, podsho qarorgohi yoki saroyi, ark, bosh qo'rg'on – ma'muriy boshqaruv markazi sifatida ma'lumdur. Ko'handizning hajmi shaharning boshqa qismlariga nisbatan kichikroq bo'ladi. Biroq uning mudofaa devorlari mustahkam, qalin va ancha balanddir. Ko'handizning yaqqol namunasi Buxorodagi Ark va Xivadagi lchan qal'adir. Shaharning eng muhim qismi shahriston hisoblanadi. U aholining asosiy yashaydigan tarkibiy bo'lagi, shuningdek hunarmand-u savdogarlar bilan gavjum bo'ladigan joydir. Shahristonda turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan va sotilgan ham. Chelak qo'rg'onining asosiy qismi ham shunday vazifalarni ado etgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Yuqorida tilga olingan Tegirmonboshi ham Chelak shahristonining markaziy maydonlaridan biri bo'lgan. Xuddi shu atrofda ikkita g'isht pishirish xumdonining topilganligi buning isbotidir. Chelak haqida hozircha ilmiy ma'lumotlar aniqlanmaganligi sababli bu shahar O'rta Osiyoning aholi yashaydigan mayda hududlaridan biri bo'lganligini ham aytib o'tishimiz lozim. Chelakni arxeologik jihatdan o'rganish zarur. Men bu sohada maxsus bilim amaliy tajribaga ega emasman. Shu boisdan o'z taassurotlarimni umumiy tarzda bayon qilishga urindim.

Chelaktepa (Qo'rg'ontepa) xususida fikr yuritishni davom ettirsak, bu joyda mavjud va yuqorida tilga olingan tegirmonboshida qachonlardir buloq suvi qalqib chiqib turgan. Uning tevarak atrofi esa tosh terib chiqilgan va shu boisdan u Toshhovuz degan nom olgan. Chelakni suv bilan ta'minlovchi asosiy ariqlar Chobdor va Kuchli nomi bilan yuritilgan suv tarmoqlaridir. Ular obi hayotni Bulung'ur anhoridan olgan. Tegirmonboshi suv tegirmoni ham Chobdor arig'ining suvi bilan harakatga kelib turgan Har ikkala ariq o'tmishda mahalliy aholini suv bilan ta'minlagan.

Chelak qo'rg'onining tarixi xususida xalq orasida keng yoyilgan ayrim ma'lumotlarni bayon qilishga to'g'ri keladi. Ba'zi guvohliklar tepalik tarixini XVI asrning o'rtalarida ro'y bergan tarixiy voqyealar bilan bog'laydi. Rivoyat qilinishicha, shayboniylar sulolasiga mansub mashhur Buxoro xoni Abdullaxon II 1583 yilda o'z poytaxtini Samarqanddan Buxoroga ko'chirgan paytida yo'l-yolakay aholi gavjum joylarda mudofaa qo'rg'onlari ham bunyod ettirgan. Chelak qo'rg'oni ham shu maqsadda barpo bo'lgan. Abdullaxon II ning qo'shinida turli urug'-aymoqqa mansub turkiy xalqlar bo'lgan. Ular devor qurishda tuproqni (yoki gil, loyni) chelak bilan tashigan. Chelak nomi ham shu bilan aloqador bo'lsa kerak. Balki, Chelak nomi hududning qandaydir geografik xususiyati bilan bog'liqdir [6].

Chelak atamasi bilan nomlanuvchi jo'g'rofiy hududlar talaygina. Payariqdagi Oq chelak, Qibray tumanidagi Chelak qishloqlari shundan dalolat beradi. Bundan tashqari biz yuqorida geografik atamani Astraxan viloyatida, Olmaota shahri yaqinida va uning atroflarida ham uchratamiz. Olmaotada Ko'chelak degan joy mavjud bo'lsa, Astraxan tomonida Chelak ovuli bor. Qozoqlarda Chelak degan urug' – aymoq ham mavjudligini eshitganman. Biroq Zaki Validiy tomonidan tuzilgan o'zbek va qozoqlar urug' – ayoqlari ro'yxatida Chelak qavmi xususida ma'lumot yo'q. Biz bu haqda urug'-aymoqlar xususida so'z yuritganimizda to'xtalib o'tamiz.

Hattoki, tarix sahnasidan yo'q bo'lib ketgan xalqlar, millatlar va elatlarning tillariga xos toponimlar asrlar davomida yashab qolishi mumkin. To'g'ri, jamiyatning taraqqiy etishi bilan ijtimoiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlar, yangilanishlar yuz beradi. Toponimlar ham ma'lum ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar ta'sirida bo'ladi. Demak, toponimlarda ham o'zgarish, yangilanishlar yuzaga keladi. Bunday o'zgarishlar, asosan, kichik geografik obyektlar – mayda aholi punktlariga ko'proq taalluqli bo'ladi. Bunda bir necha aholi punktlarining birlashishi yoki yangi qishloqlarning paydo bo'lishi asosiy rol o'ynaydi. Yirik hududni, tarixiy maskanlarni atash uchun qo'llangan Buxoro, Samarqand, Toshkent, Urgench, Xiva, Shahrisabz, Qarshi va boshqa toponimlarda o'zgarishlar kamdan-kam holatlarda ro'y beradi. Nomlardagi o'zgarishlar xususida fikr yuritir ekan, A. V. Superanskaya ham turli ta'sirlar, o'zgarishlar natijasida ko'pchilik toponimlarning shakli – tovush qiyofasi o'zgarishi haqida ma'lumot bergan[7: 49]. Demak, toponimlarning o'zgarishligi

haqidagi fikrning nisbiy ekanligini inobatga olish kerak.

“Davlat tili to'g'risida”gi Qonunning qabul qilinishi, O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilishi natijasida nafaqat siyosiy, iqtisodiy sohalarida, balki milliy mafkura, milliy til, milliy madaniyat va ma'naviyat jabhalarida katta imkoniyatlar paydo bo'ldi. Bu imkoniyatlar sababli mamlakatimiz hududida qo'llangan sho'ro tuzumi bilan aloqador minglab nomlar milliy-tarixiy atamalar bilan almashtirildi. Milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarini tiklash borasida amalga oshirilgan ushbu say-harakatlar insonlar ongida o'z hududi, o'z vatani tarixi, milliy qadriyatlariga yangicha ko'z bilan qarash hissini uyg'otdi.

Yuqorida nomlarning paydo bo'lish omillari haqida so'z yuritgan edik. Aslida joyga nom tanlashda asosiy, hal qiluvchi rol ni xalq o'ynaydi. Xalq tomonidan ma'lum joyga nom berilgach, shu nom geografik obyektning o'ziga xos belgisiga aylanadi, davrlar o'tishi bilan nomning fonetik tarkibi o'zgarishi sababli uning asl ma'nosidan uzoq bo'lgan talqinlar, turli afsona va rivoyatlar maydonga keladi. Bu xalq etimologiyasi deb yuritiladi.

Xalq etimologiyasi deganda, kelib chiqish manbai va ma'nosi noaniq bo'lgan atovli otlarni nom bilan unga asos bo'lgan turdosh leksema orasida shakliy va ma'noviy o'xshashlikka asoslanib yoki afsona va rivoyatlardagi ma'lumotlarga tayanib talqin qilish [8: 90] tushuniladi.

Ba'zan nomlarda shu qadar katta shakliy o'zgarishlar

bo'ladiki, vaqt o'tishi bilan uning etimologiyasini aniqlash mumkin bo'lmay qoladi. Bunday holatda fonetik hodisalardan tovush almashishi, asos yoki qo'shimchadagi tovushlarning jarangli yoxud jarangsiz variantiga o'tishi kabilardan kelib chiqib tahlil olib borish lozimdir. Chunki nomda har qanday o'zgarish bo'lishiga qaramay, uning asl shaklini aniqlash, etimologiyasini oydinlashtirish shart. Qayd etib o'tilganidek, toponimlar xalqimiz tarixi, milliy qadriyatlarimizning bir shakli sifatida biz uchun muhimdir. Shu sababli til lug'at boyligining bir qismi bo'lgan toponimlarni to'plash, tizimlashtirish, ularni ilmiy tahlil etish ham ilm-fan, ham ma'naviyat nuqtai nazaridan muhim sanaladi.

Xulosa sifatida toponimlar o'zi mansub bo'lgan hudud tarixi, madaniyati, aholining turmush tarzi, tili hamda joyning geografiyasi haqida ma'lumot beradigan muhim manbadir. Shuning uchun toponimlar nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, geologiya, etnografiya kabi sohalarining ham o'rganish obyekti sanaladi. Joy nomlarini o'rganuvchi toponimika yo'nalishi o'zining ichki xususiyatlaridan kelib chiqib bir necha fanlar bilan uzviy munosabatni, aloqadorlikni shakllantirgan. Toponimika sohasi joy nomlarini nafaqat lisoniy jihatlarini, balki shakllanish tarixi, joyning geologiyasi, geografiyasi, mahalliy aholining etnik qatlami kabi masalalarni ham o'rganadi. Shu sababli toponimikaning qaysi fanga mansubligi borasidagi savolga qat'iy javob berish mushkuldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammadjonov Q. Toponimlar – xalq tarixini o'rganish manbai // 1989.
2. Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – М., 1970.
3. Muhammadjonov A. Samarqandning tarixiy toponimlari // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 2007. – 4-son.
4. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965.
5. Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T.: Fan, 1965.
6. “Payariqnoma” / Toshkent – Noshirlik yog'dusi nashriyoti. 2019.
7. Суперанская А. В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985.
8. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006.

◆ **Annotatsiya:** Maqolada ayrim toponimlarning kelib chiqish tarixi, ba'zi olimlarning toponimika va tarix haqidagi mulohazalaridan qisqacha ma'lumot berildi. **Tayanch so'zlar:** toponim, toponimiya, toponimika, onomastika etimologiya, so'zlashuv uslubi.

◆ **Annotation:** The article gives a brief overview of the history of the origin of some toponyms, as well as the views of some scholars on toponymy and history. **Key words:** toponym, toponymy, toponymy, onomastics, etymology, style of speech.

◆ **Аннотация:** В статье даны сведения о происхождении некоторых топонимов, рассуждения некоторых учёных о топонимике и её истории. **Ключевые слова:** топоним, топонимия, топонимика, ономастика, этимология, стиль речи.

АБУ ҲОМИД МУҲАММАД ҒАЗЗОЛИЙ – ШАРҚНИНГ БУЮК АҚЛ ЭГАСИ

САЙЁДБЕК ПЎЛАТОВ

Фарғона вилояти, Қувасой
шаҳар 1- ИДУМ ўқитувчиси

Мутафаккир аллома, толмас илм-фан фидойиси Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий ислом тафаккури оламида йирик илоҳийшунос, файласуф ва ҳуқуқшунос олим сифатида танилган ва машҳур бўлган. У 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳри (ҳозирги Машҳад)да ипак йигирувчи (ғаззол) хонадонидида таваллуд топади. Отаси ўзи йигирган ипакни бозордаги дўконидида сотгани учун “Ғаззолий” лақабини олган экан. Айрим фикрларга кўра, донишманднинг болалик йиллари Ғаззола қишлоғида ўтган [1: 84]. Ҳаёти давомида кўплаб мусулмон шаҳарларида бўлган. Вафотидан бир оз олдин туғилиб ўсган юрти Тусга қайтади, ўз қишлоғида хонақоҳ ташкил қилиб, сўфийлик ҳаёт тарзидан муридларига сабоқ беради ва шу ерда 1111 йил 19 декабрда вафот этади. Абул-Ғофур Форисийнинг сўзларига қараганда, Имом Ғаззолийнинг бир неча қиз фарзанди бўлган.

“Хужжатул ислом” деб улуғланган Имом Ғаззолий тўғрисида Алишер Навоий ўзининг “Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват” асарида бундай ёзади: “Хужжатул ислом Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий Тусий – кунияти Абу Ҳомиддур ва лақаби Зайниддин (Дин зийнати). Тасаввуфда интисоби (насл силсиласи) шайх Абу Али Фарюмадийғадир. (Фарюмад – Самарқанд яқинидаги қишлоқ бўлиб, Абу Али Фарюмадий бир тарафдан шайх Абул Қосим Гургоний ва иккинчи тарафдан шайх Абул Ҳасан Ҳарроқоний ва у орқали шайх Абу Сайид Абул Ҳайр издошидур). Имом Муҳаммад ҳолининг ибтидоиси Тусда ва Нишопурда улам (турли илмлар) таҳсила ва тақмилига иштиғол кўргузди. Андин сўнгра (Салжуклар султони Маликшоҳнинг маърифатли вазири) Низомул Мулк билан мулоқот қилди” [2: 134].

Йирик шарқшунос олим Котомери Уоттнинг фикрича, мусулмон маданиятига антик дунё тафаккурининг кириб келиши икки тўлқин тарзида рўй берган: Биринчиси – юнон антик фалсафаси таржимаси, Абу Наср Форобий ва Ибн Сино асарлари; иккинчиси – яна ҳам кучли тўлқин йирик мусулмон илоҳиётшуноси ва сўфийси Имом Ғаззолий номи билан бевосита боғлиқ бўлган [3: 8].

Маълумки, Ғаззолий рационалист-ақлпарастларнинг фалсафий услубини ҳимоя қилиб, Калом мактаби асосчилари Абу Али бин Исмоил Ҳасан Ашъарий (873-935) ҳамда Самарқанд яқинида таваллуд топган Абу Мансур Муҳаммад бин Муҳаммад Самарқандий Мотуридий(870-944)нинг таълимотларини, рационалистик қарашларини ривожлантирди. Зикр этилган алломалар ақл Аллоҳни билишнинг зарурий воситаси, деб ҳисоблаган, Ғаззолий ҳам шундай фикр тарафдори бўлган.

Каломни биринчи ўринга қўйувчилар – мутакаллимлар ва ақлни асос қилиб олувчи рационалист – мўътазиллийлар каби оқимлар ўртасида бу даврда диний-ғоявий кураш авж олган эди. Калом тарафдорлари мўътазиллий-ақлпарастларни диний урф-одатларини тақводор-илоҳийликдан устун қўйишда айблар эди. Ўз навбатида, мўътазиллийлар калом тарафдорларини Аллоҳни борлиқдан, табиатдан ажратиб қўйганликда танқид қиларди. Имом Ғаззолий уларни ўзаро келиштиришга, яраштиришга ҳаракат қилди ва шу мақсадда ўз асарларида “ўзаро олтин ўрталиқни” топиш, мўътазиллийлар ва ўта тақводор мутакаллимларни келиштириш ғояларини ишлаб чиқди. Уларни “ўзларини ақл ва мантиқ ўқувчилари деб ҳисобловчилар ҳамда ўзларини Аллоҳ йўлини танлаганлар ва ҳақни билувчилар ҳамда жазава, зикр орқали Худога етишувчилар деб атайдиганлар”, деб изоҳлаган эди. Улар ўртасидаги ислом дини фалсафасини тасниф қилишдаги келишмовчиликларни бартараф этишга бағишланган асарлар ёзди. Уларда асосий масала шубҳали (чалкаш), тушунарсиз фикрларни таълимотдан олиб ташлаш ва уларни истъомол қилишдан сақланиш бўлган.

“Шундай тоифадаги одамлар борки, ўз интилишларини фикҳий чалкашликларни ўрганишга бағишлайди... улар шу мақсадга қаратилган билимлар беради, улар илм ал-фикҳ ва илм ал-мазҳаб деб аталади ва уларни диний фан деб тасаввур қилади. Улар Аллоҳни ва Пайғамбар (С.А.В.) суннатларини ўрганишга беписандлик, эътиборсизлик билан муносабатда бўлади. Аксинча, ҳақиқий билим – бу қалбнинг илоҳий сифиниши, ички-ботиний ибодат, инсониятга насиб этган онг – уларнинг воситасида инсон Аллоҳга яқинлашиб боради. Илоҳиёт ёки фикҳ майда-чуйда тортишувлари ўрнига қалбнинг ботиний ҳаётини яратувчиси Аллоҳга муҳаббат билан алмаштириш зарур, дейди у. Шундай қилиб, Ғаззолий диний этиқодга илоҳий севгини қаратади. Лекин тасаввуфдан диний маросим урф-одатларига нисбатан бефарқ муносабатда бўлиш каби пантеистик қарашларни олиб ташлади ёки йўқ қилиб ташламаган бўлсада, жиддий чегаралаб қўйди.

“Бир сўз билан айтганда, деб ёзади француз исломшунос олим Анри Массэ, суфизмни донорок, этиқодни жонлироқ қилиб қўйди”. Инглиз исломшуноси Дункан (1863-1943) бундай фикр билдирган: “У ақлни барбод қилиш учун ақлдан фойдаланди, ақл

бизни мутлақ билишга олиб келишга қодир эмас, деди. У мистик-илоҳийшуносларнинг (сўфийларни – С.П.) тасаввурларини тартиб-интизомга солиш, йўналтириш, бошқариш ва руҳий босиб қўйиш учун муқаддас накл, ривоятлардан фойдаланди” [4: 164].

Ғаззолий ҳақиқатан ҳам исломни тиклаб, жонлантирди. Ўз асарларида традицион (анъанавийлик), рационалистик (ақлга мувофиқлик) ва мистик (илоҳийлик) элементларни умумлаштириб, исломий тафаккур ривожининг янги босқичига асос солди.

Ғаззолий асарлари ва ғоялари мусулмон жуда тез ва кенг ёйилди. А.Массэ унинг бу борадаги нуфузини евдопалик Фома Аквинский (1225-1274) – католик олим, диний католицизм фалсафасининг устунларидан бири билан таққослайди.

Ўз асарлари билан Имом Ғаззолий жаҳон илм-фани ривожига салмоқли таъсир кўрсатиб, кейинчалик Ибн Рүшд (Аверроес), Ибн Халдун, Эммануэль Кант, Георг Гегель, Рене Декарт, Давид Юм каби Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг юзага келиши ва фалсафий таълимотлари ривожланишига майдон очиб берди.

“Кимёи саодат”нинг зоҳирий таржимаси “Дил ҳақиқати” бўлиб, тасаввуф ҳақидаги бу китоб форсийда ёзилган. Унда Ғаззолий диний илмлардан дунёвий бойлик орттириш йўлида фойдаланган ўз замондош улаомларини қаттиқ танқид қилади. “Кимёи саодат” – мусулмонлик мартабасининг пайдо бўлишидан, яъни ислом динида мусулмонлик унвони пайдо бўлишидан то тасаввуфнинг нозик тушунча ва ишоратлари шарҳига бағишланган йирик асар. Шунинг учун ҳам тасаввуфшунос олимлар фақат Ғаззолий таълимоти пайдо бўлгандан кейингина тасаввуф ортодоксал (изчил) ислом билан уйғунлаштирилган (“яраштирилган”) деб ёзади [5: 103].

X-XI асрларда ислом дини мустаҳкам диний-мафкуравий, тасаввуфий-фалсафий таълимот сифатида катта мавқега эга бўла бошлади. Бунда Ғаззолийнинг роли катта бўлди. Унинг зиммасига тасаввуфнинг “софлиги”, уни ислом руҳига мослаштиришгина эмас, балки “суннанинг сўфиёна янгиланишини” ҳам исботлаш вазифаси юкланган эди.

Унинг бўйсунмас руҳи зоҳирий ақидалар билан ҳеч қачон келишолмади, фалсафа ва исломни янги дунёқараш асосида таҳлил этиш учун тасаввуфга юзланди. Ўзининг катта аҳамиятга эга бўлган асари «Ихёул улумид дин»да замондошларига таъналар ёғдирди ва ҳақиқатнинг эътиборсиз ғарибу ёлғизлиги, сохта олимларнинг, баъзи сўфийларнинг дунё нафсига берилганини аламли оҳангда таъкидлади. Имом Ғаззолий дейдики, ҳақиқий саодатга эришиш йўли ишлаб чиқилмаган, бунда тўсиқлар кўп, ҳақиқий саодат йўли (охират йўли – С.П.)нинг аломати Пайғамбар (С.А.В.) меросхўри бўлишга лойиқ олимлардир, улар (ҳақиқий олимлар – С.П.)нинг жойи бўм-бўш. Аксарият Ахриманга дастёр, суратпараст мунофиқлардан бошқа ҳеч ким қолмади. Тангрига итоат қилмаслик уларни йўлдан адаштирган, уларнинг ҳар бири дунё мулкига маҳлиё.

Ғаззолийнинг тасаввуфий тизими унинг қатор асарларида, энг равон тизимлиси эса «Ихёул улумид дин»нинг тўртинчи рукн ёки рубъ (устун)ида баён қилинган. У сўфийлик тариқатларининг асосий ғоясини, яъни Аллоҳга яқинлашиш илоҳий ғоясини, Унга элтувчи йўллар ва сўфийликдаги мукамалликка эришув поғоналари – тавба, сабр, фақр, зуҳд, ризо, таваккул, хавф, рижо, муҳаббат (Аллоҳга муҳаббат) кабиларни қамраб олади.

Диний илоҳий муҳаббат, юқори ҳис-туйғу (эмоция, ишқ – С.П.)нинг объекти этиб, Ғаззолий янги ҳаёт талабларидан ортда қолган сунний анъанавийлигини тирилтиришга ҳаракат қилди.

Ғаззолий тасаввуфнинг амалий фойдасини инсонни ахлоқий мукамалликка элтувчилигида кўрди. “Мишкотул анвор” (“Зиё нурлари”) асарида Аллоҳни билиш йўлидаги Унга қўшилиб кетиш (Унга сингиб кетиш – С.П.) ғоясини тўғридан-тўғри тушуниш керак эмас, дейди у. Буни Аллоҳни билишдаги ботиний, илоҳий-руҳий ҳолатнинг энг юқори чўққисидир, деб изоҳлайди. Аллоҳга сингиб кетиш “Фано” ҳолати билан яқунланади. Сўфийларнинг “Фано” ҳолатини ўрганиб, Ғаззолий ёзади: “(Аллоҳнинг – С.П.) жамолининг нури уларни ёндирди ва Унинг буюклиги ва қудрати

уларни кулга айлантирди. Улар ўзлари-ўзларида ғойиб бўлди". Мутасаввиф Ҳаззолий учун "Фано" ҳолати ҳиссий, руҳий билишдаги даражаларнинг доимий мукаммаллашувини билдириб, Аллоҳ ҳузурда илоҳий, сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ишқ-муҳаббатга, севгига эришишдир. Қачонки, У билан ақлий билиш орқали мулоқотдан сўнг, қалб севгиси билан мулоқотга ўтишдир. Ҳаззолий ишқ-муҳаббат, севги масаласини руҳнинг дунёвий ва илоҳий гўзалликка табиий интилишдир, деб билади. Шу билан бирга "Фано" ҳолатига эришиш йўллари, поғоналарида киши доимий ахлоқий, руҳий мукаммаллашиб боради ва "Фано"га эришган (Аллоҳга сингиб, ва яна қайтган – С.П.)дан сўнг, ("Фано" давомийлиги сониянинг ўндан бир қисми вақт ўлчовида бўлиши мумкин) инсон янги даража ва сифатларга эга бўлади, деб таъкидлайди. Имом Ҳаззолийга кўра мукаммаллики миқдор билан ўлчаб бўлмайди, (вахоланки миқдор маълум бир ўлчов билан боғлиқ бўлади – С.П.) мукаммаллик чексиздир. Мукаммаллик сифат белгиси бўлиб, фақат мукаммал инсонгина (бу ўринда сўфий авлиё ва анбиёлари назарда тутилган бўлса керак – С.П.) ҳақиқий, юксак ахлоққа эга бўлиши мумкин. Чунки, у ички зиё, илҳом орқали ҳақиқатни билишга қодир. Инсоннинг мукаммаллашуви жараёнида билим ва этикод катта аҳамиятга эга бўлиб, мақсадга элтувчидир, дейди Имом Ҳаззолий.

"Мукошафатул қулуб" асарида Имом Ҳаззолий жамият таназзулига сабаб бўладиган қусурлар – кибру ҳаво, риё, ҳасад, шухрат ва зулмларни тузатиш сабабларини кўрсатган. Нафс тарбияси ҳақида у қуйидагича ёзади: "Эй инсон, билиб қўйки, доим ёмонликини хоҳлаб турадиган нафс сенга шайтондан ҳам душманқандир. Шайтон нафсининг хою ҳаваси билан бўйинингга миниб олиб, сени Аллоҳнинг йўлидан чиқариши мумкин. Нафсинг сени беҳуда амаллар ва қуруқ ҳаёллар билан алдаб қўюр. Чунки, нафс табиатан тинчлик-осудаликни, лоқайдлик, ғафлат ва бепарволикни ёқтиради ва умрни тубанлик билан ўтказишни истади. У доимо

беҳуда ва ботил нарсаларга ўралашади. Беҳуда кибрга берилади. Шайтон учун гуноҳ ҳазинаси бўлган нафсни таниган одам Яратгани таний олмайди... Нафс билан кураш борасида Аллоҳ буюради: "Биз Аллоҳ йўлида курашувчи кишиларга, албатта, ўз йўлларимизни кўрсатамиз. Шубҳасизки, Аллоҳ ҳар қайда яхшилик қилувчилар билан биргадир" [6: 290].

"Яна васвасчи шайтон инсонда ўзига ёрдамчи топади. Бу нафснинг ҳавойи орзуларидир" [7: 14-19, 239-242, 365-368].

Бир куни Пайғамбаримиз (С.А.В.) марҳамат қилдилар: "Энг фазилатли жиҳод нафс тарбияси учун қилинадиган жиҳоддир".

Имом Ҳаззолий ўзининг машҳур «Ҳайласуфларнинг ихтилофлари» китобида фалсафанинг динга ҳавф туғдирадиган аниқ масалаларини белгилаб берди. Ҳайласуфлар томонидан ўрганилган навафлотунчилик танқиди шундан иборатки, «Қуръоний Худо Ҳайласуфлар Худоси эмасдир» [8: 237]. Имом Ҳаззолий Форобий ва Ибн Сино Арастуға мурожаат қилиб, унинг материалистик таълимотини маромига етказганини аниқлаган эди.

У умрининг охиригача диний таълимотни қаттиқ ҳимоя қилди. Имом Ҳаззолий фалсафани ислом таълимоти тизимига киритди, лекин уни динга хизматкор қилиб қўйди. У ислом таълимотини ўзгартирди, тасаввуф ва фалсафани ислом тизимига киритди, динни мустаҳкамлаш учун улардан фойдаланди. Бу ишни мутакаллимлар уддалай олмаган эди. Лекин Ҳаззолий ўз таълимоти билан, баъзи бир олимлар ёзганидек, фалсафани бутунлай ислом олампидан ўчириб ташлагани йўқ, аксинча, фалсафа ўз йўлида тақомиллашиб, ривожлана борди. Тасаввуфда монотеистик тизим намунаси Имом Ҳаззолий томонидан ишлаб чиқилган тизим бўлса, пантеистик тизим намунаси Муҳйиддин ибн Арабий тизимидир [9: 330-331].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ҳаззолийдан кейин калом филмининг шаклланиши асосан яқунланди [9: 325]. Албатта, бу фикр Имом Ҳаззолийга нисбатан билдирилган эътироф ва хурматдир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ислом тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005.
2. Шарқ юлдузи. №5, 2014.
3. Мусулманский мир. 950-1150. – М.: Наука, 1981.
4. Массэ Анри. Ислам. Очерк истории. – М.:Изд. Восточная литература. 1962.
5. Хамиджон Хомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2004.

♦ **Аннотация:** Мақолада Имом Ҳаззолий ўз таълимотида исломдаги традиционалистик (анъанавийлик), рационалистик (ақлга мувофиқлик) ва мистик (илоҳийлик) элементлари ўртасида олтин ўрталикни белгилаши, фалсафага ва пантеистик тасаввуфга муносабати ҳақида сўз юритилади. **Таянч сўзлар:** тасаввуф, ақл, муътазилӣ, мутакаллим, ашъарӣлик, пантеизм, ахлоқий меъёрлар, фано, мукаммаллик, илоҳий севги, нафс.

♦ **Annotation:** The article discusses finding the golden mean of Ghazali between the teachings of traditionalists, rationalists and mystics in Islam. **Key words:** mysticism, intellect, mu'tazilism, mutakallim, ash'arism, pantheism, moral norms, fano, perfection, divine love, lust.

♦ **Аннотация:** В статье рассматривается нахождение золотой середины Газали между учениями традиционалистов, рационалистов и мистиков в исламе. **Ключевые слова:** суфизм, познание, муътазили, мутакаллим, ашъаризм, пантеизм, нравственные нормы, фано, совершенство, мистическая любовь, жадность.

СВАДЕБНЫЙ ДАР (МАХР) В ИСЛАМСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ

ИБРАХИМ АБДУРАХМАНОВ
Магистрант Болгарской
Исламской академии (Россия)

Слингвистической точки зрения المهر, махр – это صداق, подарок. В арабском языке слово صداق образовано от корня صدق, который означает «говорить правду, быть искренним». Отдавая свадебный дар, жених дает понять, что он правдив и искренен в своём намерении заключить брак. Брачный дар (махр) в шариате: это определенное имущество, которое жених обязан передать невесте для заключения с ней брака.

Брачный дар в исламском праве – это в первую очередь подарок, поэтому шариат не определил для него каких-то границ, так как люди различаются по своему материальному состоянию. Правоведы единогласны в том, что у брачного дара нет ограничений, опираясь на слова Всевышнего Аллаха: «Если вы пожела-ли заменить одну жену другой и если одной из них вы подарили кантар, то ничего не берите себе из этого» [Ан-Ниса, 20].

Имам аль-Куртуби сказал: «В этом аяте содержится доказа-тельство дозволенности требовать увеличение брачного дара, так как Всемогущий Аллах не приводит в качестве примера ничего, кроме дозволенного» [1: Т 5 С: 99]. И аль-Куртуби привёл исто-рию об халифе Умаре, в которой говорится, что он обратился к женщинам с призывом не требовать большого махра, и доволь-ствоваться малым, на что одна из присутствующих женщин воз-разила ему, цитируя выше приведенный аят. На это Умар сказал:

«Женщина сказала правду, а Умар ошибся». Некоторые учёные сказали: этот аят не содержит позволения требовать в качестве махра какие-то баснословные суммы, так как в аяте в качестве примера приводится кантар, и не следует требовать то, что больше кантара. Однако после этого имам аль-Куртуби говорит, что учё-ные единогласны в том, что максимальный размер брачного дара не ограничен. При этом минимальный размер брачного дара по правовой школе Имама Абу-Ханифы десять дирхамов [2: 147].

Законы ислама основаны на лёгкости и избавлении от за-труднений, Всемогущий Аллах сказал: «Аллах желает облегчения вам и не хочет трудностей для вас» [Аль-Бакара: 185].

Брачный дар, который жених выплачивает женщине, являет-ся символом серьёзности его намерений, его привязанности и любви, которые жених хочет показать своей невесте.

Согласно философии ислама, брачный дар является симво-

лом любви и уважения, он не является ценой или финансовой компенсацией за невесту. Говоря о брачном даре, Священный Коран не выступает в роли сурового законодателя, он говорит нам о выражении чувств, которые жених испытывает к невесте. Разные люди имеют разные возможности и разную широту души. Один человек может выразить свои чувства и серьезность своих намерений по отношению к девушке, подарив ей что-то значительное, например, дворец. Другой может выразить свои чувства подарив девушке розу, и, хотя эта роза ничего не стоит как материальная ценность, однако она может очень много значить для влюбленных, являясь своего рода языком между сердцами.

Брачный дар является обязательным условием для заключения брака. Ни жених, ни невеста, ни ее опекуны не имеют права оставить эту часть брачного договора, поэтому если они не договорились до бракосочетания о размере махра или решили, что их брак будет без махра, становится обязательным обозначить размер брачного дара. Посланник Аллаха, мир ему и его семье, принял решение о выплате среднего размера брачного дара женщине, которая вышла замуж, не обозначив при этом размер махра, после чего ее муж умер перед тем как совершить с ней близость. Под средним махром имеется в виду такой брачный дар, который был вручен сестре этой женщины или ее тете по отцу, или дочери дяди по отцу.

Правовое единогласие в том, что махр – это право женщины и обязанность мужчины, доказательства в пользу этого содержатся в Книге Аллаха и Сунне Пророка (мир ему): Аллах сказал: «Вам дозволены все остальные женщины, если вы добиваетесь их посредством вашего имущества, соблюдая целомудрие и не распутничая. А за то удовольствие, которое вы получаете от них давайте им установленное вознаграждение (махр). На вас не будет греха, если вы придете к обоюдному согласию после того, как определите обязательное вознаграждение (махр). Воистину, Аллах – Знающий, Мудрый» [Ан-Ниса: 24].

Что касается Сунны: «Посланник Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует) освободил Сафию от рабства, и сделал ее освобождение брачным даром» [2: Т: 6 С: 7].

Махр желательно передавать во время акта бракосочетания. Разрешается отложить передачу всего махра или его части, так же разрешается потребовать передачи брачного дара до акта бракосочетания. Отложить передачу махра так же разрешается в том случае, если срок передачи и размер брачного дара оговорены.

Если стороны не обговорили срок передачи махра, то нужно поступать в соответствии с обычаями местности, а если установленных обычаев касательно этого нет, то муж передает махр вовремя. Муж должен передать жене брачный дар после акта бракосочетания, поэтому если он не передает его, жена имеет право потребовать развод.

Доказательством является аят Священного Корана. Всевышний Аллах сказал: «И отдавайте жёнам свадебный дар». [Ан-Ниса: 4]. По мнению большинства ученых, Всевышний Аллах в этом аяте обращается к мужьям. А некоторые ученые сказали:

обращение идет опекунам. Это свидетельствует о том, что махр является символом проявления уважения в отношении женщины и проявлением серьезности намерения взять её в жены.

Доказательство из Сунны: Пророк, да благословит его Аллах и приветствует, сказал тому, кто хочет жениться: «Ищи хотя бы железное кольцо» [4: Т: 3 С: 414].

Сунной является обозначить размер брачного дара при бракосочетании.

Махр не является неотъемлемой частью или столпом бракосочетания. Махр является условием брака и его последствием, так что прощается легкая небрежность, которая тем не менее должна быть устранена. Суть брака – это связь между мужем и женой, как телесная, так и духовная, поэтому, если брак заключен без махра, он является действительным, однако жене обязательно нужно передать брачный дар. Доказательством этого являются слова Всемогущего Аллаха: «На вас не будет греха, если вы разведетесь с женами до того, как вы коснулись их или определили для них обязательный махр» [Аль-Бакара: 236]. Аллах разрешил развод до близости и до определения махра, что указывает на то, что махр не является неотъемлемой частью или столпом бракосочетания.

Мудрость, лежащая в основе обязательности махра, заключается в следующем: Во-первых, это показывает значимость акта бракосочетания, во-вторых, брачный дар радует невесту и является проявлением к ней почта, в-третьих, он является доказательством серьезности намерений на построении с невестой супружеских отношений.

Женщина может использовать брачный дар по своему усмотрению, она может приобрести себе одежду, украшение или что-либо другое, на ее усмотрение.

И тот факт, что брачный дар является обязанностью мужчины, а не женщины, соответствует законодательному принципу, согласно которому на женщину не возлагается никакая-либо обязанность по обеспечению кого-либо. Согласно канонам ислама, обязанность зарабатывать деньги и обеспечивать семью лежит на мужчине, а что касается женщины, то на нее возлагается поддержание порядка в доме и воспитание детей.

Поэтому, если девушке была бы вменена в обязательство выплаты махра, то она была бы обязана зарабатывать. Следовательно, она была бы вынуждена нести новое бремя, от которого ее освободил шариат.

Таким образом, из вышенаписанного нам стали ясны основные правовые нормы, связанные с брачным даром, снабженные доказательствами из священных текстов и комментариями ученых. Так же мы постарались показать исламский взгляд касательно брачного дара, и пояснить несостоятельность идеи о том, что брачный дар является ценой за невесту. На примере махра мы понимаем всю глубину и мудрость установленного Всевышним закона, который не только регламентирует нашу жизнь, но и содержит в себе целую кладезь мудрости и глубокий смысл, поиск которых является одной из целей верующего.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абу Абдулла Мухаммад бин Ахмед бин Аби Бакр бин Фарах аль-Ансари аль-Хазраджи Шамс ад-Дин аль-Куртуби. Аль-Джами 'Ахкам аль-Кур'ан (Толкование аль-Куртуби) в 20 томах. 2-е издание. – Дар-аль-Кутуб, 1984.
2. Ахмед бин Мухаммад бин Ахмед бин Джафар бин Хамдан Абу аль-Хусейн аль-Кудури. Мухтасар Аль-Каддури: первое издание. – Издательство «Дом научной книги», 1418 г.х. (1997). – 292 с.
3. Мухаммад бин Исмаил Абу Абдулла Аль-Бухари Аль-Джуфи. Сахих Аль-Бухари. Первое издание. – Touq Al-Najat House, 1422 г.х. – Т.9.
4. Священный Коран
5. Мухаммад бин Исса бин Сура бин Муса бин аль-Даххак, ат-Тирмизи Абу Исса. – Суан ат-Тирмизи. В 5 томах. Издание: второе. – Египет, Библиотека и пресса Мустафа аль-Баби аль-Халаби: 1395 г.х. (1975).

♦ **Аннотация:** Статья посвящена разъяснению свадебного дара (махра) с точки зрения мусульманской правовой системы (шариата). Разбираются лексикологические и религиозные значения данного понятия, виды, история и традиции, связанные с ним, а также дается доказательная база из основных мусульманских источников. **Ключевые слова:** махр, шариат, свадебный дар, опекун, акта бракосочетания, свидетель.

♦ **Annotation:** The article is devoted to the explanation of the wedding gift (mahr) from the point of view of the Muslim legal system (Sharia). The lexicological and religious meanings of this concept, types, traditions and traditions with it are analyzed, and an evidence base is given from the main Muslim sources. **Key words:** mahr, sharia, wedding gift, guardian, act of combination, witness.

♦ **Аннотация:** Мақола тўй совғасини (махр) мусулмон ҳуқуқ тизими (шариат) нуқтаи назаридан тушунтиришга бағишланган. Унинг луғавий ва диний маънолари, турлари, махр билан боғлиқ тарих ва урф-одатлар таҳлил қилиниб, асосий мусулмон манбаларидан далиллар келтирилган. **Таянч сўзлар:** махр, шариат, тўй совғаси (махр), валий, никоҳ, гувоҳ.

СРАВНЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННОГО РОССИЙСКОГО ЛИЗИНГА С ШАРИАТСКОЙ «АРЕНДОЙ С ПОСЛЕДУЮЩИМ ВЫКУПОМ»

МАЪРУФДЖАН
РАХМАТУЛЛАЕВ

Магистрант Болгарской
Исламской академии
(Россия)

Термин «лизинг» взят из английского слова «lease» и означает сдать имущество в аренду. Он изначально использовался таким же пониманием, что и термины «аренда» или «рента», и ничем от них не отличался, но по истечении времени этот термин стали использовать для определенного вида сделки. Точная история лизинга не определена, но приблизительно-ное начало приходится середине девятнадцатого века. По некоторым источникам, первая лизинговая компания была основана в 1855 г. в Бирмингеме. Она сдавала в лизинг железнодорожные вагоны на 4-7 лет для перевозки угля и других товаров [1: 27]. Особенность этого договора состояла в том, что арендодатели (далее – лизингодатель) арендатору (далее – лизингополучатель) сдавали вагоны в аренду с последующим выкупом. В России с лизингом познакомилась во времена Великой отечественной войны, когда по лизингу осуществлялись поставки американской военной техники, а также приобреталась английская и канадская техника [2: 13]. Как было сказано, термин «лизинг» связан с необходимостью выделения особого вида финансовой аренды. Толчком к развитию лизинговых отношений в России стал Указ Президента РФ от 17 сентября 1994 г. «О развитии финансового лизинга в инвестиционной деятельности». После был принят Федеральный закон от 29 октября 1998 г. «О финансовой аренде (лизинге)».

В последние годы лизинг развивается быстрыми темпами и этому способствуют следующие факторы:

1) первое и самое важное это то что, на развитие лизинга поспособствовало государство.

2) надежный и понятный вид сделки промышленных отраслей, таких как: автотранспорт, сельское хозяйство, авиатехника и др.

3) лизинговая сделка в большинстве случаев не зависит от кредитоспособности лизингополучателя, она гарантирована предметом лизинга, так как предмет лизинга, переданный во временное пользование лизингополучателю, является собственностью лизингодателя.

4) использование предмета лизинга контролируется лизингодателем беспрепятственно.

5) отсутствуют многие риски, что позволяет свести к минимуму отказа от договора лизинга.

6) в договоре лизинга могут заключаться две договора сразу – договор аренды, договор купли-продажи, с условиями страхования, техническим обслуживанием лизингового предмета и т.д. Таким образом путем договора имущество переходит в собственность лизингополучателя без совершения отдельных договоров.

7) лизинговые платежи можно оформить по желанию сторон договора лизинга. Например, увеличение или уменьшение по сезону и т.д.

8) в основном предмет лизинга должен использоваться в целях получения прибыли.

9) предмет лизинга изначально выбирает лизингополучатель, что гарантирует его сдачу в лизинг.

Сегодня лизинг определяют как совокупность экономических и правовых отношений, возникающих в связи с реализацией договора лизинга и в том числе приобретением предмета лизинга. Договор лизинга – это договор, в котором лизингодатель обязуется приобрести в собственность указанное лизингополучателем имущество у определенного им продавца и предоставить лизингополучателю это имущество за плату во временное владение и пользование. Договором лизинга также может быть предусмотрено, что выбор продавца и приобретаемого имущества осуществляется лизингодателем. А лизинговая деятельность – это вид инвестиционной деятельности, когда приобретается имущество и передается в лизинг [3: 7].

Аренда с последующим выкупом

Основы «аренды с последующим выкупом» взяты из лизинга и преобразованы согласно шариатским нормам в конце XX века. Изначально исламские ученые запрещали этот вид сделки, так как он включал в себя сделки, которые запрещены шариатом, такие, как две сделки в одном договоре и это аренда и рассрочка, или аренда и продажа. Но по истечении времени разрешили, запретив действие, которое запрещает шариат, на действие, которое одобряет шариат.

Аренда (араб. – иджара) и ее законность в шариате закреплена Священным Кораном, сунной, единогласием (иджма) [4] и аналогом (кыяс) [5]. В Коране Аллах сказал: «Сказала одна из них: «Отец мой, найми его (за плату)» [6: 28-26] и «Если бы ты захотел, то получил бы за это вознаграждение» [6: 18-77]. В Сунне законность иджара подтверждается словами Пророка – «тот, кто нанял рабочего, должен информировать его о зарплате» [7: 4/98]

а также «необходимость выплаты зарплату работника, пока не выдохнет пот работника» [7: 4/98].

Аренда с последующим выкупом (араб. – иджара мунтахията биттамлик) по нормам шариата отличается от обычной аренды (иджара) только обещанием арендодателя передать право собственности в конце срока действия договора аренды. Законность такой формы аренды с точки зрения шариата подтверждается постановлением Международной исламской академии правоведения, которая разъяснила правила и нормы, разрешенные и неразрешенные – аренды с последующим выкупом [8: 253-255].

Между финансовым лизингом и аренды с последующим выкупом несколько противоречий, которые ниже будут перечислены. Ученные исламского права изменили имя лизинга на аренду с последующим выкупом, и поставили несколько условий, после которых сделка становится разрешенным. И это выглядит как аренда, но только с обещанием продажи или дара в конце сделки. И для того чтобы сравнить лизинг и аренду с последующим выкупом нам для начала надо понять, что такое аренда в исламе и какие у нее условия. Традиционная аренда это самое главное в этой сделке. Также как обычная аренда, она считается основой в государственном кодексе РФ.

Если сравнить аренду в ГК РФ и аренду в исламском праве, то можно обнаружить, что они оба одинаковы кроме некоторых условий, которые можно исправить в договоре.

В иджара мунтахията биттамлик способ передачи права собственности на предмет аренды должен быть указан в документе, отдельно от договора иджара. При этом должен использоваться один из следующих методов:

а. Обещание продать товар в конце сделки за символическую или иную сумму, или путем ускорения уплаты оставшейся части арендной платы, или посредством уплаты рыночной стоимости предмета аренды.

б. Обещанием подарить предмет аренды (без встречного предоставления).

в. Обещание подарить предмет аренды при условии уплаты оставшихся арендных платежей по договору иджара мунтахията биттамлик.

Во всех этих случаях должен быть отдельный документ, независимый от договора иджара мунтахията биттамлик и он не должен быть составной частью договора иджара.

Если предмет аренды испорчен или если непрерывность действия договора иджара становится невозможной по причине арендодателя, и оно не зависит от арендатора, то арендная плата рассчитывается на основе рыночной стоимости. Таким образом, разница между рыночной суммой арендной платы и арендной платой, определенной в договоре должна быть возмещена арендатору, если последняя выше. Это правило установлено, чтобы возместить убытки арендатора, который согласился на более высокую арендную плату по сравнению с рыночной ставкой арендной платы в обмен на обещание арендодателя передать право собственности на имущество после истечения срока аренды [9: 20].

Но тут может возникнуть вопрос зачем исламу этот вид сделки. В чем его превосходства перед другими видами сделки, которые есть в исламском праве? Для того чтобы ответить на этот вопрос мы перечислили основные особенности лизинга.

Основные позитивные особенности лизинга (и аренды с последующим выкупом) для лизингополучателя:

1) В лизинге выбор изначально стоит за лизингополучателем и в будущем переходит в его владение;

2) У лизингополучателя уменьшается риск банкротства, так как он может вернуть то, что было приобретено в лизинг;

3) Страхование и обслуживание остается за лизингодателем, и в случае полной поломки замена стоит за лизингодателем, что немаловажно для лизингополучателя и т.д.

Основные позитивные особенности лизинга (и аренды с последующим выкупом) для лизингодателя:

1) Лизингодатель приобретает тот товар, который сразу будет приносить прибыль и в конце будет продан;

2) В случае банкротства лизингополучателя, лизингодатель без проблем возвращает свой товар, так как он находится в его владении.

3) Лизингополучатель будет бережно обращаться с имуществом, которое приобретено посредством лизинга, так как в итоге оно перейдет в его владение и это продлевает работоспособность имущества, что немаловажно для лизингодателя и т.д.

Для того чтобы удобно было сравнить лизинг и аренду с последующим выкупом нарисована таблица, чтобы показать основные пункты, которые разногласят друг с другом.

Также в шариате есть такие условия, которые лизинг не рассматривает, например:

1) Запрещается сдавать имущество на выполнение тех дей-

ствий, которые запрещены в исламе. Например, арендуемое имущество не должно использоваться для производства запрещенных товаров и услуг, таких, как производство алкогольной или табачной продукции, свинины, наркотиков или порнографической продукции в любом виде [9: 36].

2) В исламском праве не разрешается обратная аренда, так как это может привести к сделке 'ина – это как сделка со скрытым процентом путем изменения арендной платы или срока аренды. Например: арендодатель сдал предмет аренды на 1000 рублей и получил оплату сразу, а потом арендатор обратно сдает арендодателю его же товар за 1100 рублей, но отсрочкой на месяц и сделка вроде бы правильная, но здесь кроется скрытый процент. Все аналогичные действия запрещены в исламском праве.

В итоге хочется сказать, что лизинг изначально не был рассмотрен по шариатским нормам, так как страны, которые придумали и начали использовать его не были мусульманскими. Но любопытно то, что изначально лизинг был более справедливым и безопасным видом сделки для обеих сторон, в противном случае он не развивался бы так, как мы его видим сегодня. Проанализировав лизинг и аренду с последующим выкупом, можно прийти к выводу, что аренда с последующим выкупом более справедливо распределяет риски между арендатором и арендодателем и на это указывает темп развития исламских банков.

ЛИЗИНГ	ШАРИАТ
В лизинге разрешается:	В аренда с последующим выкупом (по шариату) запрещается:
1. Сдать в аренду то, чем сам еще не овладел.	1. Сдать в аренду то, чем сам еще не овладел.
2. Составить договор на основе ростовщичества, будь он явным или скрытым.	2. Составить договор на основе ростовщичества, будь он явным или скрытым.
3. Две сделки в одном договоре, например: аренда и рассрочка, или аренда и продажа.	3. Две сделки в одном договоре, они должны быть отдельными временно и договорно. Например: сначала заключают договор аренды, потом договор купли-продажи.
4. Сдавать в аренду любые не потребляемые вещи, в том числе предприятия и другие имущественные комплексы, здания, сооружения, оборудование, транспортные средства и другое движимое и недвижимое имущество, кроме тех, которые федеральными законами запрещено.	4. Сдавать в аренду имущество, которое запрещено федеральными законами и исламским шариатом.
5. Обязать лизингополучателя в оформлении страховок и выплате налогов на имущество.	5. Возлагать дополнительные выплаты на арендуемое имущество, кроме тех расходов, которые нужны для функционирования имущества.
6. Изъять всю сумму первоначального взноса как штраф за отказ от аренды после составления договора.	6. Изъять всю сумму первоначального взноса как штраф за отказ от аренды после составления договора. Разрешается изъять только ту часть, которая была потрачена для оформления договора.
7. Накладывать пени в случае просрочки оплаты.	7. Любые виды пени.
8. Накладывать все случайные и не случайные гибели имущества на арендатора.	8. Не рассматривать случайную гибель имущества, и если арендатор докажет, что гибель имущества была случайной, то арендодатель не имеет право что-либо потребовать от арендатора.
9. Не останавливать платежи после случайной или не случайной гибели имущества.	9. Не останавливать платежи после случайной или не случайной гибели имущества.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

1. Бутенина Н.В. Лизинг в Великобритании // Лизинг ревю. – 2000. – № 3 – 4.

2. Гаршин В.Д. Финансовый лизинг. МГУ ВШЭ, 2003. – 392 с (страница 13).

3. Лизинг: основы теории и практики : учебное пособие / В.А. Шабашев, Е.А. Федулова, А.В. Кошкин ; под ред. проф. Г.П. Подшиваленко. – 2-е изд. – М.: КНОРУС, 2005.

4. Иджма' (араб.- согласие) - один из источников исламского права, согласное мнение ученых по конкретным актуальным вопросам своего времени, не урегулированным в прямой форме Кораном и Сунной Пророка Мухаммада.

5. Кыяс (араб.- изменение) - суждение по аналогии. Один из источников исламского права. Позволяет решить вопрос по аналогии с ситуацией, описанной в Коране и Сунне.

6. Коран 28:26.

7. Ибн Маджа, Суанан ибн Маджа, 2/817. См. аль-Хайтами, Маджам аль-Зава'ид, 4/98.

8. Резолюция Международной исламской академии правоверения № 110 (4/12).

9. Иджара, иджара последующим выкупом. Шариатский стандарт № 9 / [ред. совет: Г.Ф. Гусманова и др.; пер. с англ. О.Протченко]. – М.: Исламская книга, 2011.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются ключевые особенности лизинга в РФ, отличающие его от регламентированной шариатом «аренды с последующим выкупом». **Ключевые слова:** лизинг, исламский лизинг, лизингодатель, лизингополучатель, «иджара», аренда с последующим выкупом.

♦ **Annotation:** The article discusses the key features of leasing in the Russian Federation that distinguish it from Sharia-regulated "lease with subsequent redemption". **Key words:** leasing, Islamic leasing, lessor, lessee, Ijara, rent with subsequent redemption.

♦ **Аннотация:** Мақолада Россия Федерациясида лизингнинг асосий хусусиятлари кўриб чиқилган бўлиб, у шариат томонидан тартибга солинган «кейин сотиб олиш шарти билан ижарага беришдан фарқ қилади. **Таянч сўзлар:** лизинг, исломий лизинг, лизинг берувчи, лизинг олувчи, ижара, кейинчалик сотиб олиш шарти билан лизинг.

МОВАРОУННАҲРДА ҲАНАФИЙ ФИҚҲИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

ЛОБАР АСРОРОВА

ЎзХИА Манбалар хазинаси катта
илмий ходими, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Ислом дини кенг микёсда тарқалиб, турли динларга мансуб одамлар унга ўтгани, айрим сиёсий, ижтимоий ва ақидавий сабабларга кўра, мусулмонлар орасида юзага келган қарама-қаршилиқлар оқибатида ислом муҳолифлари томонидан кўп сохта ҳадислар тўқиб чиқилиб тарқатила бошлади ва бу ҳодиса ушбу манбадан қатъий ишонч билан фойдаланишни оғирлаштирди. Шу вақтларда ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилиш, орасидан тўқима ҳадисларни чиқариб ташлаш ва факатгина саҳиҳ ҳадислар, яъни Мухаммад (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислардан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш зарурати юзага келди. Бундай ёндашув бир томондан ҳадисшунослик илми ривожига сабаб бўлса, иккинчи томондан, янги ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар)нинг юзага келиши учун замин яратиб берди.

Ислом дини кенг микёсда тарқалиб, турли динларга мансуб одамлар унга ўтгани, айрим сиёсий, ижтимоий ва ақидавий сабабларга кўра, мусулмонлар орасида юзага келган қарама-қаршилиқлар оқибатида ислом муҳолифлари томонидан

кўп сохта ҳадислар тўқиб чиқилиб тарқатила бошлади ва бу ҳодиса ушбу манбадан қатъий ишонч билан фойдаланишни оғирлаштирди. Шу вақтларда ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилиш, орасидан тўқима ҳадисларни чиқариб ташлаш

ва фақатгина саҳиҳ ҳадислар, яъни Муҳаммад (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислардан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш зарурати юзага келди. Бундай ёндашув бир томондан ҳадисшунослик илми ривожига сабаб бўлса, иккинчи томондан, янги ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар)нинг юзага келиши учун замин яратиб берди.

Мовароуннаҳрдан кўплаб олимлар халифаликнинг турли шахарларида бўлиб, фикҳ илмини ўзлаштириш билан бирга, бу соҳада вужудга келган турли қарашларни ўз юртларига олиб келишди. Шундай қилиб, ҳанафийлик мазҳаби Мовароуннаҳр ҳудудига кириб келди. Мовароуннаҳр ҳанафий мактаби ва уларнинг вакиллари фаолияти хорижий ва маҳаллий тадқиқотчилар томонидан муайян даражада ўрганилди. Ҳанафий мазҳаби ҳижрий II асрдан кўплаб ҳудудларда ўз нуфузини ўтказа бошлади ва биринчи босқичда Аббосийлар давлати ҳудудидида тарқалди. Айрим мамлакатлар, масалан, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Туркия ҳудудларида аббосийлар, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, Мисрда айюбийлар, мамлуқлар, теурийлар, бобурийлар, шайбонийлар давлатлари ва Усмонийлар империяси томонидан расмий мазҳаб сифатида қабул қилиниб, уларнинг кенг соҳали барча ҳудудларида суд ишлари шу мазҳаб асосида олиб бориларди.

Аббосийлар – аббосийлар халифалиги даврида қозилик услуби (илмул фурув) билан ижтимоий масалаларни ҳуқуқий ҳал қилишга кўпроқ зарурат туғилди. Юқорида айтилганидек, бу даврга келиб, ислом давлати сарҳадлари кенгайиб, ғарбда Испания, шарқда Хитойгача етиб борди. Ушбу ерларни идора қилиш, биринчи навбатда фуқароларни ягона тартибдаги ҳуқуқ нормаларига бўйсундириш учун, табиийки, бирон-бир бошқариш ва идора қилиш услубини талаб қилган.

Шу даврдан бошлаб, жиноий жавобгар шахсларни қидириб топиш учун “шурта” – миршаблар хизматлари таъсис этилди. Миршаббошилар тергов ишлари ва суд қарорларининг ижроси сифатида фаолият юритди. Миршаббоши билан бир вақтнинг ўзида шахар ҳокими ҳам хамр ичган ва зинокорни жазолаш ваколатига эга эди [17: 45]. Юридика фанлари доктори М.Ражабованинг таъкидлашича, Хорун ар-Рашид даврида ҳудудий бўлинишдаги барча қозиларнинг фаолиятини назорат қилиш ва уларга раҳбарлик қилиш учун “Қозил-л-қузот” (Олий суд раиси) лавозими таъсис этилган [13: 43]. Шунингдек, шариатда хизматини ўташ жараёнида халқ танисин, ҳурмат-эҳтиром билан қарасин, деб қозилар учун биринчи бўлиб махсус форма жорий этилди [7: 185-186].

Аббосийлар даврида яна бир неча лавозимлар таъсис этилди. Жумладан, Соҳибул масоил – унинг асосий вазифаси кўрилатган иш бўйича билиши керак бўлган маълумотларини мукамал тўплаб, унга етказиш бўлган. Биринчилардан бўлиб бундай хизматда қози Абдурахмон ибн Абу Лайло (VII-VIII асрлар) ишлаган [8: 156].

Муҳтасиблик¹ – қози билан муҳтасибнинг вазифаси аниқ ажратилмаган. Уларнинг асосий фарқи муҳтасиб ишларни кўриб чиқишга ҳақли бўлмаган. Лекин баъзи истисно ҳолатларда тез ҳал қилиниши керак бўлган майда жиноятларни адолатли ҳал этиши мумкин ҳисобланган. У ўз ишини танбех бериш, яхши сўз билан насихат қилиш (амри маъруф-наҳий мункар)[1: 218], баъзи бетартибликларни, қонунга зид бўлган амалларни қўли билан тўхтатиш, уриш билан таъзир бериш ва масалани қозига олиб чиқиш каби босқичларда олиб борган. Халифаликнинг ғарбий ҳудудларида улар “соҳибус суқ”, шарқий ҳудудларида эса бошдан (IX) “муҳтасиб”, дея аталган. Самъонийнинг хабар беришича, Самарқандда “муҳтасиблар кўчаси” ҳам бўлган.

Бу даврда кўплаб Мовароуннаҳр олимлари халифалик пойтахтига бориб фаолият юритган ва аксинча, турли ўлкалардан Мовароуннаҳр ҳудудига ҳам олимлар мунтазам равишда келиб илм олган ва илм тарқатган. Жумладан, Заҳҳок ибн Музоҳим (ваф. 102/721 ёки 105/724 й.) асли балхлик бўлиб, ўша ерда муқим истиқомат қилган бўлса-да, Самарқандга келиб, бирмунча вақт шу ерда яшаган. Самарқандда унинг эҳсон тариқасида қурдирган турли бинолари ва бир масжиди бўлган. Олим Бухорога ҳам бориб турган. У болаларга Қуръондан сабоқ берган. Базийдан ривоят қилинишича: “Биз Заҳҳок ибн Музоҳимнинг уч минг ўғил ва етти юз қиз боладан иборат кутуби (бошланғич мактаби)да бўлдик. Заҳҳок эшагини миниб олиб, ўқувчиларни оралаб юрарди”.

Сомонийлар – Сомоний ҳукмдорлари илмга, олимларга бўлган чексиз ҳурмати натижасида ўлкада илм-фан ниҳоятда ривожланганини кўрамиз. Зеро, Исмоил Сомоний илмга эътиборли, олимларни қадрлайдиган бўлиши билан бир қаторда, ўз фар-

занд ва невараларини ҳам шундай ҳислатли бўлишга қорлаган. Сулола вакиллари агар бирор олим вафот этса, унинг жанозасида иштирок этар, жанозасини ўқиб, қабрга ўз қўллари билан қўяр эди. Сомоний амир Наср ибн Аҳмад Саъд ибн Наср Зоҳид Воиз Самарқандий (ваф. 231/846 й.)нинг, Амир Яъқуб ибн Аҳмад Сомоний эса Абу Саид Саъд ибн Довуд Варроқ Самарқандий (ваф. 282/895 й.)нинг жанозасини ўқиб, дафн этган. Ҳатто амирлардан бири бир олимнинг жанозасида лой кечиб пиёда кетган [1: 7, 553].

Зотан, сомоний амирларининг илмга эътибори олимларни ҳурмат қилиш билан чекланиб қолмай, балки уларнинг ўзлари ҳам муҳаддис ва Қуръон ҳофизлари бўлган [1: 351, 15: 118].

Бу даврда фикҳ илми янада гуллаб-яшнади. Фикҳ талабаларга ёшлигидан дарс бериладиган асосий илмлардан бири бўлиб улгурган эди. Ҳатто ёш болалар ҳам фикҳ илмини пухта эгаллашга ва фикҳий масалалар ечимини излашга ҳаракат қилар эди. Ёқутий ўзининг “Талхисул осор” китобида келтиришича, Ибн Сино ҳанафий мазҳабида фатво берганида ўн икки ёшда бўлган [19: 36].

Сомонийларда суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган эди. Суд ишлари қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёни қозикалон, қозилар, муфтий ва раислар тарафидан амалга оширилган. Оғир жиноят қилганлар ўлимга ёки узоқ муддат қамоқ жазосига маҳкум этилган. Сомонийлар даврида ҳанафий фақиҳларидан қуйидагилар қозилик лавозимида фаолият юритган: Абул Фазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Суллаймий Марвазий Наср ибн Аҳмад (331-333/943-945 йй.) даврида вазир ҳамда қози лавозимида ишлаган. Тарихчи Наршахийнинг айтишича, у ўз замонасининг етуқ фақиҳи бўлган. “Муҳтасари Кофий” номли асар ёзган [3: 14]. Мансур ибн Нуҳ ибн Наср (350-365/961-975 йй.) даврида қозилик қилган ҳанафий фақиҳи Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Уқба Марвазий Суллаймий (ваф. 353/964 й.) ҳам Бухорода вафот этгунига қадар узоқ муддат қози лавозимида ишлаган [2: 62, 3: 18]. Нуҳ ибн Мансур (366-387/976-997 йй.) даври қозиларидан Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Ашъас Насафий (ваф. 379/989 й.) машхур ҳадис ҳофизларидан бири [16: 651], Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Саид, Мансур ибн Нуҳ ибн Мансур (387-389/997-999 йй.) даврида Абул Фазл Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Мусо Хаддодий² (ваф. 388/998 й.) (ҳанафий фақиҳи, муҳаддис) ва бошқалар қозилик лавозимида ишлаган [2: 144-145]. Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Самарқандий Доримий (181/797-255/869 йй.) ҳам бир муддат султоннинг қистови билан Самарқанднинг бош қозиси лавозимида ишлаган [9: 155].

Қорахонийлар – давлат ҳокимияти қорахонийлар (999-1212) қўлига ўтгандан кейин Мовароуннаҳрда катта ўзгаришлар юз берди. Янги-янги йирик шаҳарлар барпо этилди (Ўзган, Косон). Шаҳар аҳолиси мамлакат ижтимоий ҳаётида фаол иштирок эта бошлади.

Қорахоний ҳукмдорларнинг сиёсий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши натижасида ўлкада кўплаб фақиҳлар фаолият юритди. Жумладан, бу даврда уч юзга яқин фақиҳ фикҳ илмининг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатлари билан шуғуллангани, шунингдек, йигирмадан ортиқ фатволар мажмуаси, уч юз элликдан ортиқ фикҳий асарлар яратилиб, уларнинг 98 фоизи ҳанафий фикҳига оид экани манбаларда қайд этилган [6: 180].

Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожини учун яна бир омил қорахоний ҳукмдорларининг фикҳ – ислом ҳуқуқи ва қонунларига қизиқиши ва ҳуқуқий нормаларнинг амалий ҳаётга татбиқ этилиши эди.

Манбаларда таъкидланишича, қорахонийлар ҳукмдорлар, айниқса, Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диёнатли киши бўлиб, фақиҳлар фатвосини олмагунча ҳеч бир жиноятчини жазоламас, молу мулкни мусодара қилмас эди. Муҳаммад Авфий “Лубо-бул албо”да келтиришича, Иброҳим Маҳмуд Тамғочхон диний олимларга иззат ва ҳурмат кўрсатиб, ислом қонунқоидаларига жиддий риоя этар экан. У халқ тинчлигини сақлаш, молу мулкларининг дахлсизлигини ҳимоя қилишга катта эътибор қаратиб, жиноятчиларни шафқатсизлик билан жазолаш экан. Бир вақт безорилар Самарқанд дарвозаси деворига “Биз пиёз кабимиз, бошимизни ҳар қанча кессангиз ҳам яна ўсиб чиқаверамиз”, деб ёзиб кетганда, воқеадан хабар толган Тамғочхон ўша жойга “Мен ҳам деҳқон каби сиз қаердан бош кўтарсангиз, ўша ердан таг-тугингиз билан кўпориб ташлайман”, деб ёзириб қўйган экан. Биргина шу ривоят билан ўша даврда фикҳ илми ва унинг асоси бўлган ислом қонунқоидалари нечоғлиқ аҳамият касб этгани, қолаверса, давлат сиёсатида муҳим ўрин эгаллаганига ишора қилади.

¹ Мазкур соҳа халифа Умар давридаёқ амалда бўлганига қарамай, бу ваколат эгасининг кенг қўламдаги фаолияти аббосий халифаларидан Маҳдий (775-786) даврида шаклланган.

² У темирчилик билан шуғуллангани учун “Ал-Хаддодий” (темирчи) деб аталган.

Корахонийлар даврида бир қатор машхур мадрасалар фаолият юритган. Жумладан, Дорул Жузжония (Жузжония уйи). Таълим муассасаси Х-ХII асрларда Самарқанддаги йирик илмий марказлардан бири бўлиб, унда ислом илмлари бўйича машғулотлар олиб борилган. Унинг “Жузжония” деб номланиши Самарқандга биринчи бўлиб ҳанафийлик мазҳабини олиб кирган Абу Бакр Сулаймон Жузжоний (ваф. IX а.) номи билан боғлиқ. Кўплаб ҳанафий табақотларида Самарқанд уламоларининг силсиласи Абу Бакр Сулаймон Жузжонийга бориб тақалади. Бу ерда нафақат ҳадис илми, балки фикҳ, адаб соҳаларида ҳам дарс олиб борилган. Фикҳ илмининг кўзга кўринган вакилларида бири Абул Фатҳ Солих Розий Насафий (ваф. 532/1138 й.) “Дорул Жузжония”да мударрислик қилган ва фикҳдан дарс берган. Ушбу даргоҳ бошқарувчиси “халифа” деб юритилиб, улар муҳаддис, муаддиб ва фақиҳлардан тайинланган. Машхур фақиҳ Ҳамза ибн Али Хайломий (ваф. 523/1128-29 й.)³, адиблардан Абу Муҳаммад Абд Жалил Йазухкатий Саккок⁴ (435-498/1043-1105-06 йй.) мазкур даргоҳда “халифа” лавозимида фаолият юритган [1: 434, 685].

Тамғочхон мадрасаси. Бу даврга келиб, Мовароуннахрда ягона ҳанафийлик таълимоти татбиқ этиш ва уни бошқариш учун давлат томонидан расмий таълим маркази жорий қилинди. Ана шундай таълим марказларидан бири илк бор Иброҳим Тамғочхон томонидан таъсис этилиб, у Самарқанд шаҳри жанубида тахминан 458/1066 йилда қурилган. Унинг ўрни ҳозир Шохизинда атрофига тўғри келади [12: 41-61, 9: 80-84, 23: 305-334]. Бу таълим даргоҳининг таъминоти учун Иброҳим Тамғочхон катта ҳажмдаги мулклар вақф қилган. Ҳозирги кунда мазкур вақф ҳужжатининг бир неча нусхаси Бурҳонуддин Маҳмуднинг “Муҳит”, Бобурий ҳукмдорлардан бири Аврангзеб Оламгир (1069-1119/1659-1707)нинг буйруғига кўра тузилган “Фатовойи Оламгирия” каби фикҳий асарлардан ўрин олган. Ушбу асарларнинг қўлёзма нусхалари дунёнинг кўплаб қўлёзма фондларида, шу жумладан ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида ҳам сақланмоқда [14]. Иброҳим Тамғочхон минтақада ҳукм сурган турли фирқалар, жумладан, аҳли ҳадис, шофеъий ва шиалар оз сонли бўлишига қарамай, уларни ҳанафий мазҳаби атрофига жипслаштириш мақсадида Самарқандда катта мадраса қурдиради.

XII асрларда Мовароуннахрда Бухоро садрлари, Рифдауний, Заранжарий, Маҳбубий, Сафдор, Паздавий, Самарқанд саййидлари, Хайзохазий, Марғиноний оилалари илмда ва ижтимоий ҳаётда кучли мавқега эга бўлди. Хоразмда эса эътиқодда мўътазиллий, мазҳабда ҳанафий бўлган буюк фикҳий-филологик мактаб фаолият кўрсатди.

Салжуқийлар – салжуқийлар бош вазири Хожа Низомулмулк (409/1018485/1092 йй.) ҳимоясида Мовароуннахр ҳудудиде шофеъий мазҳаби бироз тарқалиб, ҳанафийлик билан бирга рақобатга киришган бўлса ҳам, Абу Заҳранинг фикрича, бундай рақобат фақат фикҳий мунозаралар доирасида чекланган бўлиб, фикҳ илмининг ривожига сабаб бўларди ва ундан ҳеч қандай адоват ва хусумат келиб чиқмасди.

Лекин вақт ўтиши билан шофеъий мазҳаби Қафқол Шоший сингари буюк вакиллари эга бўлса ҳам ҳанафий мазҳабига ўз мавқеини аста-секинлик билан бера бошлади ва Ўрта Осиёнинг барча олимлари ҳанафийликни қўллабқувватлаб, унинг ривожига катта ҳисса қўшди.

Салжуқийларнинг Мовароуннахрдаги сиёсати марказий ҳокимият сусайишига олиб келди. Бундай шароитда халқ кўнгилли лашкарлари ўрни ошиши, фуқаро аҳолиси қисмининг сиёсатга берилиши содир бўлади. Шаҳарлик фақиҳлар вакиллари ўрни тегишли равишда ошди. Бу даврда уламоларнинг баъзи бир гуруҳлари – Бухорода садрлар (495-635/1102-1238 йй.) ва Самарқандда саййидлар (XII аср) оилалари таъсири кучайишига олиб келди. Султон Санжар Мозий (512/1118-552/1157 йй.) Самарқандда қурдирган Қусамия мадрасаси фикримизнинг аққол далили бўла олади.

Мўғуллар – XIII асрга келиб, мўғуллар босқини натижасида Мовароуннахр шаҳарларининг хароб этилиши ўлкадаги илм-фан ва маданият, иқтисодиётга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Мўғуллар босқинининг илк даврида илм-фан, шу жумладан, фикҳ соҳасида анча оқшаб кузатилган бўлса-да, кейинчалик мўғул хонларининг исломни қабул қилиши натижасида яна ривожланишда давом этди. XIV асрда яшаб, Бухорода 10 йил ва Хуросонда 23 йил қозилик қилган Алоуддин Бухорий ўзининг “Хайратул фуқаҳо” асари муқаддимасида элхон амирларидан бири Насруллоҳ Ғозий Наврўзбекни таърифлаб, илгари Мовароуннахрда илмнинг сусайгани, намозга эътибор

қаратилмагани, унинг ҳукмронлиги даврида эса аста-секин тараққий этганини эслатиб ўтади [4: 36-4а].

Бу даврда илмнинг сусайиши натижасида халқ орасида турли заиф ривоятлар, асоссиз фатволар кўпайиб кетди. Олимлар халқни ислом динига, ибодатга тарғиб қилиш мақсадида ўз асарларида бу заиф ривоятлардан, маноклибларни бўрттирган ҳолда васф қилди. XIII асрда яшаб ижод этган Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандийнинг “Салоти Масъудий” [10] асарида Абу Ҳанифанинг маноклиби борасида муболағали ривоятлар киритилгани, Алоуддин Бухорийнинг “Хайратул фуқаҳо” асарида эса ўша даврда халқ орасида кенг тарқалган заиф ривоятлар, ҳадислар ва илмсиз кимсалар томонидан чиқарилган “фатво”ларни жамлаб “Бу халқ орасида тарқалган фатво, яъни халқнинг ўзи тўқиб чиқарган” [5: 87б], дея ажратиб бергани бунга далил бўла олади.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, мўғуллар босқинидан сўнг мовароуннахрлик фақиҳлар Яқин Шарқ мамлакатларига кўчиши кучайгани эътироф этилади [11]. Аммо фикримизча, шундай қийин вазиятда ҳам аксар олимлар Мовароуннахр ҳудудидан чиқмай, фаолиятини давом эттирган. Чунки, мўғул хонларининг ислом динини қабул қилишида ўлкада фаолият юритган олимларнинг ҳиссаси катта эди.

Қазвинийнинг маълумотига кўра, бухоролик “Оли Моза” (Моза оиласи)нинг имоми ва раисларидан бири Садрӣ жаҳон Бурҳонуддин Муҳаммад ва унинг авлодлари ҳимоясида олти минг фақиҳ ҳаёт кечириб, уларнинг барчаси ҳанафий мазҳабига мансуб бўлган [18: 432].

Моза оиласи мўғуллар босқинидан кейин ҳам ҳанафий фақиҳларни ўз ҳимоясига олиб келган ва 674/1276 йили тўрт минг фақиҳ уларнинг ёрдамидан фойдаланган. Манбаларда кўрсатилишича, Садрӯс судур Бурҳонуддин Абдулазиз ибн Умар Самарқанд шаҳрида ўттиз минг олтин (динор) тўлаб, бир ҳанафий фақиҳнинг ҳаётини сақлаб қолган.

Мовароуннахрнинг йирик илмий марказлари ҳисобланган Самарқанд ва Бухорога бошқа давлатлардан ҳам талабалар келиб таҳсил олган ва айримлари шу ерда умрининг охиригача фаолият юритган. Ривоятларга кўра, XIV асрда Дамашқ шаҳрининг таниқли ва машхур амирларидан бири шариат илмларини ўрганиш ниятида Бухоро шаҳрига келади. У шу ерда истиқомат қилиб, 809/1406 йилда вафот этади.

Тадқиқот жараёнида XIII-XIV асрларда Бухорода яшаб ижод қилган кўплаб фақиҳлар аниқланди. Сулолавий фақиҳлардан – бу Садрӯш шариялар оиласи бўлиб, улар ҳанафий мазҳабининг йирик намояндалари сифатида ўзига хос мавқега эга бўлди. Бу оиланинг кўплаб вакиллари Бурҳонуддин Марғинонийнинг “Хидоя” асарига алоҳида эътибор қаратди. Хусусан, замонасининг машхур ҳуқуқшунос олими Садрӯш шариа Аҳмад ибн Жамолидун Убайдулло Маҳбубий Бухорий (546/1151-630/1232 йй.) [2: 229] “Хидоя”га ёзилган шарҳлардан бирининг муаллифи сифатида танилган [15: 308]. Унинг ўғли Тожуш шариа лақаби билан шуҳрат қозонган Маҳмуд ибн Садрӯш шариа ҳам ўз отаси сингари ҳуқуқшунос олим бўлиб, ҳанафий фикҳи соҳасида илмий асарлар қолдирган.

Тожуш шариа невараси Садрӯш шариа соний (яъни, иккинчи ёки кичик Садрӯш шариа)га ислом ҳуқуқи бўйича таълим берди. У набирасига атаб, Марғинонийнинг “Хидоя” асаридаги энг асосий масалаларни ихчамлаштириб, алоҳида китоб шаклига келтирди. Ушбу асар “Викоятур ривоя фи масоилл Хидоя” (Хидоя масалаларида ривоятларни сақлаш) деб аталиб, кейинчалик фикҳга оид махсус дарслик сифатида машхур бўлди.

Убайдуллоҳ Садрӯш шариа Асғар ибн Масъуд ибн Тожуш шариа Маҳмуд ибн Садрӯш шариа Маҳбубий (ваф. 747/1346 йй.). Иккинчи Садрӯш шариа лақаби билан машхур бўлиб, у бу оиланинг фаҳри ва ҳанафийлик фикҳининг йирик вакилларида бири ҳисобланади. Олим математикага доир “Масоилул жабрӣ” (Алгебраик масалалар), “Хисоб” ва “Таълими фароиз” (Мерос тақсимлаш ҳақида фан), “Никоя Мухтасарил Викоя” номли асарлар муаллифи саналади. У Бурҳонуддин Марғинонийнинг “Хидоя”сини қисқа ва тушунарли тарзда баён қилиб берди. Муаллифнинг асарлари ҳозирги кунда Англия, Венгрия, Германия, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон қўлёзма фондларида сақланмоқда [22: 267]. У аждодларидан мерос бўлиб қолган илмий асарларни жамлаб, нафис ёдгорликларни тўплаш билан шуғулланиди. Бобоси ёзиб қолдирган “Викоятур ривоя” (Викоя ривояти) асарини араб тилида шарҳлаб, уни “Шарҳул Викоя” деб номлади. Ана шу асар энг яхши ва тўлиқ шарҳ ҳисобланади. Шунга қарамай, муаллиф баъзи ўқувчиларнинг “Викоятур ривоя” асарини қийин ўзлаштираётганини сезиб, ундаги энг зарур масалаларни танлаб олади ва уни “Нуқоя” (Қисқача баён) ёки “Мухтасарул Викоя” деб атади.

Сулоланинг давомчиси сифатида қози, фақиҳ Аҳмад ибн

³ Хайлом – Фарғонада жойлашган шаҳарлардан бири.

⁴ Абу Саъд ас-Самъоний мазкур нисбани “Даҳҳок” (яъни, хушчақчақ) деб келтиради. Ансоб. 1998. V. – Б. 685.

Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Абдусайд Хумомиддин Ҳасирийни⁵ келтириш мумкин. У фикҳ илмини отаси Маҳмуд ибн Аҳмаддан ўрганган. Олим 698 йил муҳаррам ойининг 8 куни – 1298 йил 15 октябрда Бухорода вафот этган ва сўфийлар қабристонида дафн этилган [2: 82].

Оилавий фақиҳлардан яна бири Хайзоҳазийлар⁶ оиласи санилиб, Абдуллоҳ ибн Фазл Хайзоҳазий Бухорода муфтий лавозимида ишлаган. Ундан ўғли Абу Наср Аҳмад ибн Абдуллоҳ ривоят қилган. Ўзи Абу Бакр Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳабиб, Абу Бакр ибн Мужоҳид Балхий ва бошқалардан ривоят қилган [2: 189]. Унинг ўғли Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Фазл Абу Наср Хайзоҳазий [2: 46-47] ҳам фақиҳ сифатида танилган. Фикҳ илмини отаси Абдуллоҳдан ўрганган.

Ақилийлар оиласи вакиллари ҳам ҳанафий фикҳ илми соҳасида самарали фаолият юритди. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Ақилий Ансорий Шамсиддин Бухорий [2: 64] фикҳ соҳасида эътироф этилган олимлар сирасига киради. У она томонидан бобоси бўлган аллома Шарафиддин Умар ибн Муҳаммад ибн Умар Ақилийдан ривоят қилган. Фикҳ илмини ҳам бобосидан ўрганган. Аллома Муҳаммад ибн Ҳасаннинг “Жомеъус сағир” асарига алоҳида шеърӣ услубда шарҳ ёзган. 659/1260 йили рамазон ойининг 5 кунинда Бухорода вафот этган⁷.

Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Бухорий [21: 184], Али ибн Муҳаммад ибн Али Наҳмул уламо Ҳамидиддин Зарир Ромуший⁸ Бухорий [1: 43, 2: 253], Умар ибн Аҳмад ибн Умар Наҳмиддин Қоҳиштунвий (ваф. 673/1275 й.)⁹, Абу Ало Шамсиддин Маҳмуд Гулободий [20:295]¹⁰ (Калободий) каби эллика яқин фақиҳ мўғуллар даврида юртидан кетмай, шу ерда фаолият юритган.

Темурийлар – Амир Темури даврида исломга давлат дини мақомида қаралиши уламолар табақаларининг шаклланишига олиб келди. Жамият ҳаёти аҳоли диний амалиётида фикҳ нормаларининг устуворлиги туфайли ҳанафийликнинг Мовароуннаҳрдаги таъсири қайта янги бир кўринишда тикланди. Давлат арбоблари илм аҳлига кўрсатган юксак эҳтиром, тарғибот ва ташвиқот Мовароуннаҳрда фақиҳлар сонининг кўпайиши ва ҳанафий мазҳабининг ривожланиб ёйилишига сабаб бўлди.

⁵ Бухоронинг Бўйробоқ маҳалласидан. Самъоний. Ансоби. – Б. 39.

⁶ Хайзоҳаз – Бухоро кишлоқларидан бири.

⁷ Абдулҳай Лакнавий. Фавоиду-л-баҳийя, Ибн Кутлубуға. Тоҷу-т-тарожим, Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун номли асарларида унинг вафотини 657(1260) йилда воқеъ бўлган деб берадилар.

⁸ Ромуш – Вобкент тумани кишлоқларидан. Ибн Кутлубуғанин “Тоҷу-т-тарожим” номли асарида “Ромуший”ни “Роший” тарзида берган. – Б. 22.

⁹ Ҳозирги Ромитан туманидаги Қоҳиштун кишлоғи.

¹⁰ Гулобод – Бухоро яқинидаги кишлоқ (баъзи манбаларда маҳалла дейилади.)номи, бу ердан кўплаб олимлар етишиб чиққан. Айрим асарларда бу ернинг номи арабча “Калобод” (арабчада “г” товуши ва ҳарфи йўқ) шаклида ёзилгани учун баъзи олимлар уни “фалон бин фалон Калободий” каби нотўғри тарзда берадилар.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Саъд Абд Карим Самъоний. Китабу-л-ансоби: 5 жилдда / Абдуллоҳ Умар Борудий таҳрири остида. Ж. В. – Байрут: Дору-л-фикр, 1419/1998.
2. Абдулқодир ибн Абул Вафо Қураший. Жаҳоҳиру-л-мудиа фи табақоти-л-ҳанафия. 5 жилдди / Абд ал-Фаттоҳ Муҳаммад ал-Халав таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳажр, 1413/1993. Ж. 1.
3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс-тоҷик тилидан тарж. А. Расулевники. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1966.
4. Алоуддин Бухорий. Хайрату-л-фуқоҳо. ЎМИ кутубхонаси. Қўлёзма. № 934. – В. 36-4а..
5. Алоуддин Бухорий. Хайрату-л-фуқоҳо. Шахсий кутубхона. Қўлёзма. – В. 87б.
6. А.Ш. Жўзжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: ТИУ, 2002.
7. Зоҳир Қосимий. Шариатда ва ислом тарихида ҳукми тартиблари (қоидалари). – Байрут – Лубнон: Дору-н нафоис.
8. И.И.Бекмирзаев. Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: Тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. Монография. – Т.: Тошкент ислом университети, 2014.
9. Камалиддинов Ш. Китаб ал-ансаб. – С. 80-84; Khadr M. Deux actes de waqf d'un Qarahanide d'Asie Central avec une introduction par Claud Cahen // Journal asiatique/ Paris, 1967. T. CCLV.
10. Масъуд Самарқандий. Салоти Масъудий. ЎЗР ФАШИ асосий фонди. Қўлёзма. № 4041. 1333 йил Самарқанд шаҳрида котиб Носир ибн Муҳаммад ибн Умар Кирмоний

Мовароуннаҳрнинг илм ўчоқларидан – Насаф, Фарғона, Хоразм шаҳарларида ҳам калом илми билан бир қаторда, фикҳ соҳасида кучли мутахассислар етишиб чиқди. Улар фуруўл фикҳ бўйича жуда кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирди.

Қорахонийлар давридан темурийлар давригача суд вазифалари машҳур фақиҳларга топширилган бўлиб, ундан ташқари Бурхонуддин Марғинович авлодлари, шайхулисломлик вазифасини ҳам ҳатто меросий шаклда бажариб келган. Улар баъзан сиёсий ихтилофларни ҳал этиш бўйича ҳам фаолият олиб бориб, Мирзо Улуғбек ва Мирзо Бобур ҳомийлари сифатида садоқат билан хизмат қилган. Темурийлардан кейинги сулолалар даврида ҳам суд ишлари шариат асосида олиб борилганини кўплаб манбалар орқали кўриш мумкин. Туркистон ўлкасига кирган хонликларда ягона суд тизими – қозилар суди бўлган. Унинг меъёрлари шариат доирасидан чиқмаган. Қозилар эса, ўз навбатида, шариатни, фикҳни мукамал эгаллаган кишилардан тайинланган.

Демак, илк ҳуқуқий мактабларнинг иш услубига танқидий ёндашилиб, ҳар бир мактаб таркибида янги услуб тарафдори бўлган олимлар юзага келди. Шундай қилиб, илк ҳуқуқий мактаблар негизда тўртта асосий сунний фикҳий мактаб шаклланди ва ҳар бири ўз муҳитидаги шароитга мувофиқ ривожланди. Шу йўсинда аҳли сунна вал жамоа фикҳи, яъни ислом ҳуқуқшунослиги бир мукамал ва ривожланган ҳуқуқий тизим сифатида ўз тараққиёт босқичларини босиб ўтди.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, Мовароуннаҳрда фикҳнинг ривожланиш босқичларида аббосийлар халифалиги даврида жинсий жаҳоҳар шахсларни қидириб топиш учун “шурта” – миршаблар хизматлари таъсис этилди, “Қозиул қуззот” (Олий суд раиси) лавозими таъсис этилди, қозиларга шариатда биринчи бўлиб махсус форма жорий қилинди. Сомонийлар, қорахонийлар, темурийлар даври ҳукмдорлар олимларни ҳурмат қилиши, илм-фан ривожига алоҳида эътибор қаратиши билан ажралиб туради. Бу даврларда бошланғич мактаблар, масжид ва мадрасалар фаолияти анча ривожланди. Шунингдек, амир саройида илмий мажлислар, баҳс-мунозаралар бўлиши, унда сарой аъёнлари билан бир қаторда, саркардалар ҳам фаол иштирок этиши аҳолининг турли тоифалари вакиллари орасида ҳам илм-фанга иштиёқ кучли бўлганидан дарак беради.

Мўғуллар босқинининг илк даврида илм-фан анчайин оқсаган бўлса-да, кейинчалик яна тараққий этди. Мўғул хонларининг ислом динини қабул қилишида маҳаллий уламоларнинг роли катта бўлди. Темурийлар даврида исломга давлат дини мақоми қайтиб берилиши яна уламолар табақалари шаклланишига олиб келди. Давлат арбоблари томонидан илм аҳлига кўрсатиладиган юксак эҳтиром, мадрасалар барпо этилиб, бу илм масканларига ўз даврининг машҳур олимларини жалб этилиши, жамият ҳаёти аҳоли диний амалиётида фикҳ нормаларининг устуворлиги ҳанафийликнинг Мовароуннаҳрдаги таъсири қайта янги бир кўринишда тикланиши ва мустаҳкамланишига олиб келди.

Ҳазнавий томонидан сулс хатида кўчирилган.

11. Мўминов А. Мовароуннаҳр уламолари: ҳанафийлар // Шарқшунослик. №9/1999.
12. Немцева Н.Б., Шваб Ю.З. Ансамбль Шах-и зинда. –Т, 1979.
13. Ражабова М. Ҳуқуқ ва адолат: ўтмиш, бугун, истиқбол. – Т.: Yurist-media markazi, 2009.
14. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР / Под. ред. А.А. Семенова. – Т.: Фан, 1957. Т. IV. № 3028-3079; 3217-3223.
15. Умар Ризо Каҳҳола. Муъжаму-л-муаллифин. – Байрут: Дор иҳя ат-турос ал-арабий, Ж. XIII.
16. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Тариху-л-ислам. – Байрут: Дору-л-китаб ал-арабий, 1990.
17. Шарль Р. Мусульманское право. Перевод с французского С.И.Волка. – М.: Иностранной литературы, 1959.
18. Шихобиддин Муҳаммад Насавий. Султон Қалолдин Мангуберди ҳаёти. Таржимон: Матёкубов. – Т.: Ўзбекистон – Ёзувчи, 1999.
19. Якутий. Талхису-л-асор. Қўлёзма.
20. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
21. Ҳожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий). Кашфу-з-зунун. Ж. II. Олам, 1310/1892-3.
22. Хусниддинов З. Ислом энциклопедияси. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004.
23. Khadr M. Deux actes de waqf d'un Qarahanide d'Asie Central avec une introduction par Claud Cahen // Journal asiatique/ Paris, 1967. T. CCLV.

♦ **Аннотация:** Мақолада ҳанафийлик мазҳабининг Мовароуннаҳр ҳудудига кириб келиши, унинг ривожланиш босқичлари ҳақида сўз боради. Жумладан, аббосийлар, сомониёлар, қорахонийлар, салжуқийлар, мўғуллар, темурийлар ва ундан кейинги даврлардаги ҳолат таҳлил этилган. **Таняч сўзлар:** фикҳ, мухтасиб, қози, қазилу қуззот, шариат, шурта, саҳибу-с-суқ, куттаб.

♦ **Annotation:** The article examines the penetration of the Hanafi sect into the territory of Movarounnahr and the stages of its development. In particular, the epochs of the Abbasids, Samanids, Karakhanids, Saljuk, Mogols, Timurids and later times are analyzed. **Key words:** Fiqh, muhtasib, qazi, qazilu-l-quzzat, sharia, shurta, sahibu-s-suq, kuttab.

♦ **Аннотация:** В статье рассматривается проникновение ханафитской секты на территорию Мовароуннахра и этапы его развития. В частности, анализируются эпохи аббасидов, саманидов, караханидов, салджуков, моголов, тимуридов и поздние времена. **Ключевые слова:** фикх, мухтасиб, кази, кази-аль-куззат, шариат, шурта, сахибу-с-суқ, куттаб.

ҲАДИСЛАРНИНГ УМУМИЙ СОНИ

ЖЎРАБЕК ЧЎТМАТОВ

Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими,
ТерДУ ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Хадислар илоҳий ваҳийнинг бир нави сифатида талқин этилади. Шариатнинг йўналтирувчи муҳим асоси сифатида уларнинг аҳамияти асрлар оша тобора ортиб бормоқда ва шундай бўлиб қолажак. Муҳаммад Ҳаким Термизий (тахм. 205-318/820-932) суннат ва ҳадислар масаласида мусулмонлар учун доимий усул бўлиб қоладиган ушбу қоидани баён этган: “Ким Расулдан сўнг Ҳақдан бўлган ва ҳидоят йўли борасида бирон нарса гапирган бўлса, Расул бу сўз борасида ундан илгаридир. Агар у зот бу борада ўзидан сўнг келган ўша киши гапирган лафзни айнан бўлмаса-да, унинг аслини умумий ёки қисқа тарзда келтирганлар. Чунки, Расул аслиятни олиб келди ва уни баён қилди. Кейингилар эса ундан чиққан фаръ – қисмни гапирди. Фаръ эса ўзи ундан ажралиб чиққан аслга далолат қилади” [1: II, 36].

Бундай манбанинг миқдори масаласи жуда муҳим саналиб, бу тўғридаги қарашларни тартибга солиш ва уни илмий ҳақиқатга мувофиқ хулосалаш алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада улуғ имомларнинг юз минглаб ёҳуд миллионга ҳадис билиши ёки ёзгани ҳақидаги хабарлар кўпчиликка етиб борган бўлса-да, ушбу масалада айрим тафсилотларни билиш эҳтиёжи мавжуд. Масалан, саҳобаларнинг энг кўп ҳадис ривоят қилганларига назар солсак, Абу Ҳурайра розияллоху анху 5374 та, Абдуллох ибн Умар розияллоху анху 2630 та, Анас ибн Молик розияллоху анху 2286 та, Оиша розияллоху анху 2210 та, Абдуллох ибн Аббос розияллоху анху 1660 та, Жобир ибн Абдуллох розияллоху анху 1540 та ҳадис ривоят қилгани маълум.

Умуман олганда, улуғ имомлар ва замонавий олимларнинг чуқур таҳлилга асосланган хулосаларига кўра, юз мингдан ошқ саҳоба бўлса, улардан саккиз минг атрофидаги шахслар ҳақида маълумот бор, аммо уларнинг аксари танилмаган, шундан тахминан бир ярим мингдан ривоят қилинган ва уларнинг саноғи икки мингга етмайди [3, муқаддима]. Улардан юздан ортқ ҳадис ривоят қилганлари йигирма ёки йигирма бешта бўлиб, қолганларининг ривояти юзтадан кам ва уларнинг кўпи ўнтача ҳадислар ровийларидир. Замонавий олимлардан Ақром Зиё Умарий бу масалада изланишлари натижасида 1565 нафар саҳоба ва саҳобия ривоятини аниқлаштиришга муваффақ бўлганини айтган ва улар орасида саҳобалиги масаласида ихтилоф қилинганлари бор бўлиб, буларнинг бари Имом Заҳабийнинг фикрини қувватлайди. Бу масаладаги тадқиқотларни умумлаштиришда бугунги кунимизгача етиб келиб, нашр этилган Имом Заҳабийнинг “Тажрид асма ас-саҳоба” (Саҳобалар исмини ажратиб олиш) номли асари муҳим ўрин тутди ва у бу масаладаги манбаларни атрофлича таҳлил қилган [6: 163, 7: 384].

Абу Ҳурайра розияллоху анхунинг 5374 ҳадис ривоят қилганига оид маълумот Бақий ибн Махлад Куртубийнинг (201-276/817-889) “Муснад”ига таянган бўлиб, ушбу асар бизгача етиб келмаган. Аммо Имом Аҳмад (164-241/780-855) “Муснад”ида Абу Ҳурайра розияллоху анхунинг ҳадиси 3879 тага етган. Янги аср олимларидан Аҳмад Шокир улардан такрорларини олиб ташлаганда эса, улар 1579 тани ташкил этган. Ақром Зиё Умарийга кўра, бу ҳақиқатга яқин рақам бўлиб, 5374 рақами ҳадис йўллари ёки иснодларининг турличалигига кўра бўлиши ҳам мумкин. Қолаверса, Бақий асарининг икки жилдини кўрган Имом Заҳабий (673-728/1274-1348) хулосасига кўра, Имом Аҳмад “Муснад”ида Бақий “Муснад”ига қараганда ғариб ривоятлар камроқ, яъни ривоятлар сараланиши Имом Аҳмадда кучлироқ. Бу фақат икки жилдан чиққан хулоса эканига ҳам эътибор қаратиш лозим [7: 376, 8: 21].

Таниқли тобеин имомларининг ҳадис саноклари ҳам саҳобаларникига яқин. Имом Заҳабий “Тазкиратул хуффо” асарида келтиришича, машҳур тобеин олим Ибн Шайх Зухрийнинг (58-124/678-742) 2200 ҳадиси бўлган ва унинг

ярми мусаннада – санадли бўлиб, 1100 дан ошмаган. Ўз замонининг энг афзали сифатида таърифланган Қосим ибн Муҳаммаднинг (37-107/657-725) 200 та ҳадиси бор. Шунингдек, Собит Бунонийда (ваф. 123/740 ёки 127/744) 250, Сулаймон Таймий (46-143/666-760) ва Амр ибн Муррада (ваф. 116/734) 200, Яҳё ибн Саъид Ансорийда (143/760) 300, Айюб Сахтиёнидида (66-131/685-748) эса 800 ҳадис бўлган.

Имом Бухорийнинг устози Али ибн Мадийин (161-234/777-849) тобеин имомлар ҳақида дейди: “Сика ровийларнинг илми Ҳижозда Зухрий ва Амр ибн Динор (Маккий), Басрада Қатода ва Яҳё ибн Абу Касир, Кўфада Абу Исҳоқ Сабийи ва Аъмаш атрофида айланади”. Абу Довуд Таълисий (ваф. 204/819) дейди: “Ҳадисни тўрт киши ҳузурда топдик: Зухрий, Қатода, Абу Исҳоқ ва Аъмаш”. Сўнг уларнинг ривоятлари ададини бундай келтиради: “Улардан бирининг ҳузурда фақат икки минг-икки мингдан ҳадис бор эди” [6: 163-164].

Аммо машҳур манбаларда келган Имом Аҳмаднинг (164-241/780-855) саҳиҳ ҳадисни етти юз минг санаб, Абу Зуръа Розийнинг (200-264/815-878) олти юз минг ҳадис ёд билишини айтиши, унинг “Имом Аҳмад “Бир миллион ҳадисни ёд биларди” дейиши, Имом Бухорийнинг (194-256/810-870) “Олти юз минг саҳиҳ ва икки юз минг ғайри саҳиҳ ҳадисни ёд биламан” деганига келсак [5: 37], уларнинг илм аҳлига маълум бўлган ҳақиқати шундан иборатки, ислом дунёси кенгайиб боргач, ҳадислар тарқалиши натижасида унинг ровийлари ва санади ҳам кўпайиб борди. Кишилар бир ҳадисни бир неча кишидан эшитишга иштиёқ кўрсатди. Бу хабарнинг ҳақиқатига етиш ва унинг рост-ёлғонини ажратиш сабабидандир. Зеро, инсон табиатида бир хабар қанчалик кўп йўл билан маълум бўлса, шунча кучи ортиши табиий ҳислат сифатида мавжуддир. Муҳаддислар орасида ҳам агар бир ҳадисни юзта йўл билан эшитмаса, ўша ҳадис масаласида ўзини илмдан маҳрум санаганлари ҳам етарлича эди.

Натижада бир ҳадис юзта санад билан ривоят қилинса, у муҳаддислар истилоҳида юзта ҳадис, дейилади. Масалан, ҳадис уч саҳобадан ривоят қилинса, у муҳаддислар наздида уч ҳадис, бир саҳобадан ўн тобеин ривоят қилса, у ҳам ўн ҳадис, табаъ тобеинлар улардан қанча кўп ададда ривоят қилса, унинг саноғи ҳам шунга яраша бўлган. Чунки, ҳар бир санад бошқа бир санадни қўллаб-қувватлаган ёки бошқа санадга ҳилоф қилган. Шу тариқа санадларнинг шоз (ажралиб қолган) ва маҳфуз (кўпчилик ва ишончли олимлар томонидан ривоят қилинган) йўллари пайдо бўлган. Шу тарзда ҳадислар миқдори ривоят қилиниш йўлларига кўра юз минглаб санокка етган.

Бу фақат санадларга тегишли жиҳат бўлиб, санок бир ҳадис матнига ровий томонидан етказилган нуқсон ёки зиёда туфайли ҳам ортган. Буни илал илми ўрганади.

Табаъ тобеинлардан кейинги муҳаддислар бундек улкан миқдордаги санад ва иллатларни имкон қадар ўрганиб, натижада ўз ҳадисларини энг ишончли йўллардан олишига тўғри келган. Олти ҳадис тўплами муаллифлари асарлари қадри ай-

нан мана шу жиҳатнинг камолотиға кўра ҳам юксалган. Зеро, санадлар кўпайишининг авж нуктаси улар яшаган давр, яъни хижрий учинчи асрга тўғри келади [7: 373]. Жумладан, Яхё ибн Маъин Бағдодий (158-233/775-848) “Мана бу кўлларим билан миллионга ҳадис ёзганман”, деган ва бир ҳадисни эллик марта қўл билан ёзган [2: XXXI, 548-549].

Санаднинг ўсиши тўртинчи хижрий асрда ҳам тўхтамаган. Имом Молик (93-179/712-795): “Кўлларим билан юз минг ҳадис ёздим”, деган бўлса, кейинчалик моликий мазҳаби имомларидан Убайдуллоҳ ибн Мунтоб (301-388/913-998) дейди: “Молик эшитган юз минг бизнинг асримизга келганда кўпайиб, миллионгадан ошди” [6: 377].

Шунинг учун Имом Аҳмаднинг бир миллионга ҳадис ёзиб, ундан уч юз мингга ташлаб, ўз “Муснад”ини етти юз минг, Имом Бухорий ва Абу Довуднинг (202-2075/817-889) ўз китобларини олти юз минг, Имом Муслимнинг (204-261/820-875) ўзи эшитган уч юз минг ҳадисдан чиқариб олгани ҳақидаги сўзлари улар ўз китобларидаги бир неча минг ҳадисни улкан миқдордаги санадлар ичидан саралаб олганини билдиради.

Бунинг яна бир далили аҳком ҳадислар саногини ҳақидаги баҳслардир. Имом Шофеъийга (150-204/767-820) кўра, улар беш юзта, суннат усуллари ҳам беш юзта бўлиб, Имом Молик ҳузурда ўттиз бештадан ташқари ҳаммаси бор. Абдуллоҳ ибн Муборак (118-181/736-797) ҳам сунан тўққиз юз атрофида эканини айтган ва бу Имом Абу Юсуфга кўра, бир минг бир юзта бўлиб, бу ҳақдаги саволга Ибн Муборак унинг ушбу санокка айрим заиф ҳадисларни ҳам қўшган бўлиши мумкинлигини билдирган. Имом Абу Довуд “Сунан”идаги аҳком ҳадислар ҳам тўққиз юз атрофида сараланган. Табаъ тобеинларнинг ҳадис илми бўйича имоми Суфён Саврийнинг (97-161/716-778) икки машҳур асҳоби саналган Яхё ибн Саъид Қаттон Басрий (120-198/737-813) ва Абдурахмон ибн Маҳдий Басрий (135-198/752-814) каби уммат ҳофизларига кўра, ҳалол-ҳаромга оид ҳадислар саккиз юзта.

Шу ўринда яна бир савол туғиладики, у ҳам бўлса ҳадиснинг асл матнлари сони масаласидир. Бунда саҳиҳ матнлар ва саҳиҳдан бошқа (ҳасан, заиф) матнларнинг саногини алоҳида масалалар ҳисобланади.

Матн жиҳатдан жами саҳиҳ ҳадисларни ҳисоблаш бора-сида куйидаги фикрлар айтилган:

1. Санади Пайғамбар алайҳиссаломга боровчи ҳадислар тўрт мингдан зиёдроқ (Яхё ибн Маъин, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Марвазий (161-238/778-853).

2. Тўрт минг тўрт юз (Суфён Саврий, Шўъба ибн Ҳажжож Басрий (82-160/701-776), Яхё Қаттон, Ибн Маҳдий, Имом Аҳмад). Яхё Қаттонга кўра, уларнинг бир минг икки юзи сунан, саккиз юзи ҳалол ва ҳаром, икки минг тўрт юзи фазилятлар, адаб ва тўғрилиққа оид.

3. Олти ёки беш минг (Суфён Саврий ва мутақаддим олимларнинг бир жамоаси).

4. Энг кўпи саккиз минггача (“Ан-Нукат” китобида “дейи-

ладики...” деб келтирилган ва ундан олдин Али ибн Бакийдан бундай ривоят қилинган: “Яхё Қаттондан: “Муснад (санади Пайғамбар алайҳиссаломга ҳақиқатан етиб борадиган ҳадислар)нинг жами қанча?” деб сўраганимда, у менга: “Асҳобларимиз бунинг натижасини чиқарган ва бу саккиз минг бўлиб, унинг орасида такрорлари ҳам бор”, деди”).

4. Етти мингдан зиёдроқ (Шўъбадан ва Ибн Роҳавайҳ орқали Басра олимларининг бир жамоасидан ривоят қилинган) [4: I, 82-83, 6: 378-380].

5. Ўн мингдан камроқ (Имом Ҳоким) [6: 71-73].

Имом Ҳокимнинг (321-405/933-1014) ҳадисларни саҳиҳ санада енгил йўл тутганини инобатга олсак, энг кўп ҳисобланганда ҳам саҳиҳ ҳадислар ўн мингга етмаслигини мулоҳаза қилиш мумкин. Шунинг учун Имом Нававий (631-676/1233-1277) “Ат-тақриб” асарида беш ҳадис китоби (Икки “Саҳиҳ”, Абу Довуд, Термизий ва Насаий “Сунан”лари) ушбу саҳиҳларнинг кўпчилигини ўз ичига олишини айтган [6: 380].

Энди юқоридаги санокка саҳиҳдан бошқа, эътиборга олиш мумкин бўлган бошқа ҳадисларни ҳам қўшса, ўттиз мингга етади. Барча ҳадисларни жамлаш масаласидаги қисқача хулоса шуки, Имом Аҳмад “Муснад”и ҳадислари сони ҳақида 30000 дан 40000 гача деб таъкидланса-да, у кейинчалик ўғли ва бошқа шогирдлари қилган зиёдалари билан 40000 бўлгани, аслида эса 30000 атрофида экани айтилади. Бакий ибн Махлад “Муснад”и ҳадислари эса, у ҳақда бизгача етиб келган ушбу асар мундарижасига оид маълумотларга кўра, 30980 та. Имом Суютий “Ал-Жомеъ ал-кабир” асарида барча ҳадисларни йиғишга ҳаракат қилган ва бу 42000 дан камроқ, такрорлари олиб ташланганда (“Ал-Жомеъ ас-сағир”даги зиёдалар билан бирга) 31624 та чиққан. Демак, асл матнга оид санок яна ўттиз минг атрофида қайтмоқда ва бу янги давр олимларининг хулосаларида ҳам акс этади [6: 165, 7: 373-381].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, юз минглаб санокдаги ҳадислар борлигига ишониб қолишда эътиқодий жиҳатдан ҳам катта хатар мавжуд. Зеро, унда набавий суннатнинг катта қисми бизгача етиб келмай, зое кетган бўлиб чиқади. Чунки, бизгача етиб келган ҳадислар саногини эътиборга олсак, шундай хулосага келинади. Аммо суннат ва ҳадислар масаласида олимлар томонидан олиб борилган мисли кўрилмаган илмий изланишлар ва тушунтиришлар ушбу хатарли хулосани йўққа чиқариб, бу улкан саноклар аслида ҳадисларнинг санадлари ва матнларидаги айрим ўзгаришларга тегишли эканини исботлайди. Зеро, саҳобалар давридан то олти ҳадис муаллифлари ва уларнинг устозлари даври бўлган III хижрий асргача ҳеч ким юз минглаб ҳадис билиши ҳақида гапирмаган. Демак, маълум бўладики, бу масалада тўғри фикр, тўғри эътиқодга эга бўлиш учун ҳам муҳимдир. Шунингдек, Ақром Зиё Умарий хулосасига кўра, ҳадисларнинг асл матнлари тадқиқини бугун ҳам давом эттирган ҳолда замонавий компьютерлар орқали янада аниқроқ ҳисоблаш имкониятлари бор ва бу борадаги тадқиқотларга катта эҳтиёж мавжуд.

ас-салаф, 1419/1998. III. Биринчи нашр.

5. Жалолиддин Абдулфазл Абдурахмон ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Собикиддин Хузайрий Суютий Қоҳирий. Жамъ ал-жавомий ал-маъруф би-л-жамий ал-кабир. – Қоҳира (Азҳар): Дор ас-саъода, 2005. XXV. Янги нашр.

6. Сайид Мунозир Аҳсан Кийлоний. Тадвин ас-сунна. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исломий, 2004. Биринчи нашр.

7. Ақром Зиё Умарий. Бухус фий тарихи-с-суннат ил-мушаррафа. – Мадина: Мактаба ал-улум ва-л-ҳикам, 1415/1995. Бешинчи нашр.

8. Ақром Зиё Умарий. Бакий ибн Махлад ал-Куртубий ва муқаддимату муснадиҳи. Нашриёти кўрсатилмаган. 1404/1984. Биринчи нашр.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Бишр Ҳаким Термизий. Наводир ал-усул фий маърифати аҳадис ар-расул. Тавфиқ Маҳмуд Такла тадқиқи. – Байрут: Дор ан-наводир, 1431/2010. VII. Биринчи нашр.

2. Абулҳажжож Юсуф ибн Закий ибн Абдурахмон Миззий. Таҳзиб ал-камол фий асма ар-рижал. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1400/1980. XXXV. Биринчи нашр.

3. Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қаймаз Туркманий Дамашкий Заҳабий. Тажриду асма ас-саҳоба. – Байрут: Дор ал-маърифат, санасиз.

4. Бадриддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Баҳодир Заркашӣ Шофеъий. Ан-Нукат ғала муқаддимати Ибн Салоҳ. Зайнулобидин ибн Муҳаммад тадқиқи. Риёз: Азва

♦ **Аннотация:** Ушбу мақола ислом тарихида ҳадислар миқдорида оид масаланинг илмий ечимига бағишланган.

Таянч сўзлар: ҳадис, саҳиҳ, ҳасан, заиф, санад, матн, саҳобалар, тобеинлар, табаъ тобеинлар, олимлар.

♦ **Annotation:** The article is devoted to the scientific solution of the problem of the number of hadiths in the history of Islam.

Key words: hadith, sahih, hasan, zaif, sanad, text, sahaba, tabi'uns, taba' tabi'un, scholars

♦ **Аннотация:** Статья посвящена научному решению проблемы количества хадисов в истории ислама.

Ключевые слова: хадис, саҳиҳ, ҳасан, заиф, санад, текст, саҳаба, табиуны, таба табиуны, ученые

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ИСЛОМ ДИНИ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

ҲУЛҚАР УСМАНОВА

Гулистон давлат университети
катта ўқитувчиси

XX юзйиллик башариёт тарихига икки жаҳон уруши содир бўлган аср сифатида ёзилди. Бутун жаҳон афкор оммаси XXI аср тинчлик асри бўлмоғи учун курашмоқда. Бу йўлда диний бағрикенглик, динлараро мулоқот катта аҳамият касб этади. Аънавий диний бағрикенглик ўлкаси сифатида маълум ва машҳур бўлган Ўзбекистон бу жаҳада ҳам ўз вазифасини ша- раф билан адо этмоқда.

Президентимиз Ш.Мирзиёев ташаббуси билан ишлаб чиқилган Ҳаракатлар стратегиясининг 5-йўналиши сифатида “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амал- лий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар” белгиланди [1]. Бу ҳам юртимизда фуқароларимиз хавфсизлигига, диний бағрикенгликка берилаётган улкан эътибордан далолат.

Хозирги замонда динлараро бағрикенглик ғояси нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутди ҳамда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

«Ислом дини мутаассиб дин эмаслигига имоним комил. Қуръонни яхши билган киши бу илоҳий китобда инсонпарвар- лик, тинчлик, осойишталик ва бошқа динларга муроа билан қараш тарғиб қилинишини жуда яхши билади» [2: 84].

Ислом дини ўзининг илк давридаёқ бағрикенглик дини си- фатида намоён бўлди. Барча жаҳон динлари орасида фақатгина исломда эътиқод эркинлиги очик-ойдин эълон қилинган. “Бақара” сурасининг 256-оятда: “Динда зўрлаш йўқ, зеро, тўғри йўл янглиш йўлдан ажрим бўлди...” [3: 42], дейилган. Яъни, диний эътиқод масаласида зўравонлик тамойили асло мумкин эмасли- ги айtilган. Мазмунан унинг давоми сифатида “Каҳф” сурасининг 29-оятда: “Айтинг: “(Бу Қуръон) Раббингиз (томони)дан (келган) Ҳақиқатдир. Бас, хоҳлаган киши имон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин...” [3: 297], дейилган.

Расулulloҳ (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисда эса: “Ях- шилик эскирмайди, гуноҳ унутилмайди, жазоловчи Аллоҳ эса ўлмайди. Хоҳлаган ишнинг қил, диёнатинг қандай бўлса, жазо- инг ҳам шундай бўлади”, дейилади [4: 9].

Мазкур оят ва ҳадислардан маълум бўладики, Аллоҳ тао- ло инсонга ақл неъмат билан бирга, танлаш ихтиёрини бер- ган. “Ким ҳидоят йўлига юрса, бас, ўзи учун юрар. Ким (ҳидоят) йўлидан чалғиса, у ҳам ўз зиёнига чалғир...” (“Исро” сураси, 15- оят) [3: 283].

Ислом дини аввалбошданок инсониятга асл мурувватни, ҳатто ғайридинларга ҳам эҳтиром ва бағрикенглик билан му- носабатда бўлишни ўргатиб келган. “Эй имон келтирганлар! Аллоҳ учун (тўғриликда) собит турувчи, одиллик билан гувоҳлик берувчи бўлингиз: бирор қавм (кишилари)ни ёқтирмаслик сиз- ларни уларга нисбатан адолатсизлик қилишга ундамасин! Адо- латли бўлингиз! Зеро, у (адолат) тақвога яқинроқдир. Аллоҳдан қўрқингиз! Албатта, Аллоҳ ишларингиздан хабардордир” (“Моид- да” сураси, 8-оят) [3: 108].

Яна бир оятда: “Дин тўғрисида сизлар билан урушмаган ва сизларни ўз юртингиздан (ҳайдаб) чиқармаган кимсаларга нис- батан яхшилиқ қилишингиз ва уларга адолатли бўлишингиздан Аллоҳ сизларни қайтармас. Албатта, Аллоҳ адолатли кишиларни севар” (“Мумтаҳана” сураси, 8-оят) [3: 550], дейилган.

Бошқа оятда эса: “...Агар сизлардан четланиб, сизларга қарши жанг қилмак, сулҳни тақлиф қилсалар, Аллоҳ сизларга улар узра (қарши чиқишга) йўл бермайди” (“Нисо” сураси, 90-оят) [3: 92], деб хабар берилади.

Ислом ўзидан аввалги самовий динларни (яхудийлик, насро- нийликни) шунчаки ҳурмат қилиш билан чекланмай, балки ўша дин аҳлларига чексиз мурувватлар кўрсатган. “Эй мўминлар) сизлар аҳли китоблар билан фақат энг чиройли услубда муноза- ра қилингиз, илло уларнинг орасидаги зулм (тажовуз) қилганлар бундан мустаснодирлар. Шунингдек, айтингиз: “Бизлар ўзимизга нозил қилинган (Қуръон)га ҳам, сизларга нозил қилинган (Таврот ва Инжил)га ҳам имон келтирамиз. Бизларнинг илоҳимиз ва сиз- ларнинг илоҳингиз бирдир ва бизлар Унга (Аллоҳга)гина (имон ва итоат билан) бўйинсунувчимиз” (“Анкабут” сураси, 46-оят) [3: 402].

“Умуман олганда, Қуръони каримнинг 50 дан ортиқ сураси- даги юзлаб оятларда мусулмонлар мўмин-қобиллик, тинчликпар- варлик ва бошқа эътиқод вакилларига нисбатан бағрикенгликка даъват этилганлар” [5: 97].

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) бағрикенглик борасида

нафақат ислом умматига, балки бутун инсониятга ҳақиқий ибрат- намуна эдилар. “Имоннинг афзали сабр ва бағрикенгликдир” [4: 7], деганлар ҳадисларида. У зот Мадинага ҳижрат қилганларида, давлат ишларидаги биринчи амаллари ўша ерлик яҳудийлар бил- лан уларнинг ақидаларини ҳурмат қилишга асосланган аҳднома тузиш бўлди.

Расулulloҳ (с.а.в.) доимо аҳли китобдан бўлган қўшнилари билан яхши муносабатда бўлар, ҳадя бериб, улардан ҳам қабул қилардилар. Мадинага Ҳабашистон насронийлари ва- киллари келганида, уларни масжидга тушириб зиёфат берган- лар ва хизматларини қилганлар. “Зиёратингизга келган одам- нинг ҳурматини жойига қўйинглар”, “Одамларга кенг қалбли бўлинглар, шунда одамлар ҳам сизларга шундай бўлурлар” [4: 7-8], деб марҳамат қилганлар.

Расули акрамнинг диний бағрикенглик тўғрисидаги кўрсатмаларига у зотдан сўнг халифалари ҳам амал қилишди. Умар ибн Хаттоб (р.а.)нинг Қуддус ва Лудда насронийлари бил- лан имзолаган хавфсизлик шартномасига мувофиқ, шаҳардаги черковлар бузиб ташланмаслиги, мусулмонлар насронийлар- нинг ибодатхоналарини эгаллаб олмаслиги ва уларда ибодат қилмаслиги кафолатланган эди.

Маълумки, мусулмонлар юртида яшовчи бошқа дин вакил- лари “зиммий” деб аталиб, уларнинг дини, жони, моли омонлиги мусулмонлар зиммасида бўлган. Пайғамбар (с.а.в.)нинг: “Кимки зиммийга озор берса, мен унга душмандирман. Менинг душман- лигим қиёмат куни бўлур”, ёки: “Кимки зиммийга зулм қилса, мен- га зулм қилибди”, ёки: “Кимки ғайридинни ҳақорат қилса, қиёмат куни оловли қамчи билан урилади” ва ёҳуд: “Кимки (мусулмон- лар диёрида) сулҳ битими билан яшаётган ғайридинни ўлдирса, у жаннатнинг бўйини ҳам ҳидламайди. Ваҳоланки, унинг бўйи қирқ йиллик масофадан сезилиб туради” мазмунидagi бир қатор ҳадислари туфайли фақиҳлар зиммийлар мавзусига алоҳида эъ- тибор бериб, ўз асарларида махсус боблар ажратганлар. Чунон- чи, зиммийлар мусулмонлар каби барча ҳуқуқларга эга бўлиши баробарида уларга эътиқод эркинлиги ҳам тўлиқ таъминланган.

“Муқаддас динимиз бундан буён ҳам халқимизни бирлашти- ribs, миллати ва тилидан қатъи назар, маънавий покланиш, одам- ларни тинчлик, эзгулик, бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва тотувлик- ка ундайдиган, ўрнини ҳеч нарса боса олмайдиган восита бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир” [6: 31].

“Сизларга яхши маълум, бизнинг давлатимиз – кўп миллатли ва кўп конфессияли давлат. Бугунги кунда мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек аҳил ва иноқ яшамоқда. Бу борада, ҳеч шубҳасиз, халқимизга азалдан хос бўлган бағрикенглик аънавалари муҳим роль ўйнамоқда...”

...Бизнинг Конституциямиз ва қонунларимизда, миллати, тили ва динидан қатъи назар, барча фуқароларимиз тенг ҳуқуқ ва эр- кинликларга эга экани кафолатлаб қўйилган. Уларга ўз миллий маданияти, аънава ва урф-одатларини сақлаш, ҳар томонлама ривожлантириш учун барча имкониятлар яратилган” [6: 464-465].

Ана шундай имкониятларнинг мисоли сифатида “Халқимизга азал-азалдан хос бўлган маърифатпарварлик, бағрикенглик, меҳр-мурувват, бунёдкорлик каби эзгу фазилатлар ва қадриятларимизни кенг тарғиб қилиш, жамиятда ижтимоий-маъ- навий муҳит барқарорлигини таъминлашда диний-маърифий соҳа вакиллариининг ўрни ва иштирокини ошириш ҳамда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш- нинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомил- лаштиришнинг қуйидаги устувор йўналишлари белгиланди ва ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда:

- «Жаҳолатга қарши – маърифат» улуғвор ғояси асосида дин- нинг асл инсонпарварлик моҳиятини, эзгулик, тинчлик ва инсо- нийлик каби фазилатлар азалий қадриятларимиз ифодаси экан- лигини кенг ёритиш ва бу соҳадаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этиш;

- ислом ва жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган аж-

додларимизнинг бой маданий меросини чуқур ўрганиш асосида ёшларнинг онгу тафаккурини шакллантириш;

- динни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиган бузғунчи ёт ғояларнинг асл моҳияти ва мақсадлари ҳақида аҳолининг, айниқса, ёшларнинг хабардорлик даражасини ошириш;

- жамиятда миллий ва диний қадриятларимизга ёт бўлган ғояларга нисбатан тоқатсизлик муҳитини шакллантириш;

- жамиятда бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, тинчлик ва тотувликни, ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда диний-маърифий соҳа вакилларининг дахлдорлик ҳисси ва иштирокини янада ошириш;

- диний-маърифий ташкилотларнинг моддий-техника таъминотини мустаҳкамлаш, соҳа вакиллари меҳнатини муносиб рағбатлантириш ва ижтимоий ҳимоясини кучайтириш;

- глобаллашув шароитида жамиятимиздаги ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлиги ва этикод эркинлигига таҳдид туғдириши мумкин бўлган омилларни барвақт аниқлаш ва олдини олишга қаратилган ахборот-таҳлилий фаолиятни кучайтириш;

- диний ва дунёвий билимлар уйғунлигини ривожлантириш асосида таълим сифатини ошириш, диний-маърифий соҳада

малакали кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг яхлит тизимини яратиш" [7].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистонда бағрикенглик ва инсонпарварлик маданиятини ривожлантириш, миллатлараро ҳамжиҳатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш, ёш авлодни шу асосда, Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш борасида кўплаб салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Бу йўлда миллий ва диний қадриятлар тарбиянинг энг таъсирчан қуроли эканини қайд этиш лозим. "Барчамизни яхшилик, тинчлик ва бағрикенгликка чорлайдиган муқаддас ислом динининг ҳақиқий қадриятларини кенг тушунтиришга кўмаклашиш зарур, деб ҳисоблаймиз" [6: 422].

Сабаби ислом дини тинчлик, бағрикенглик, адолат ва ўзаро яхшиликда яшаш ва ҳамкорлик қилиш динидир. Унда инсоннинг Рабби билан, қўни-қўшниси билан ҳамда жамиятдаги бошқа инсонлар ва дин вакиллари билан бўладиган муомаласи чиройли, мукамал тарзда ҳал этилган. Сўзимизни ислом динининг "Барча самовий динлар бир манба, бир булоқдан сув ичади, ҳамма пайғамбарлар биродардирлар. Динлардаги ихтилофлар қотиллик ва адоватларга сабаб бўлмаслиги, яхшилик, силаи раҳмдан тўсмаслиги лозим", деган бағрикенглик тамойили билан якунламоқчимиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони // <https://www.lex.uz/acts/3107036>.

2. "Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура" китобидан / 1993 йил 4 март. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги хорижий муҳбирлар халқаро уюшмаси аъзолари билан Тошкентда бўлиб ўтган суҳбат. Т. 1. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

3. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети, 2004.

4. Маърифат – тинчлик асоси / Тузувчи: Д.Раҳимжонов. –Т.: Тошкент ислом университети, 2007.

5. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили / Масъул муҳаррир: А.Очилдиев. –Т.: Тошкент ислом университети, 2007.

6. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Ўзбекистон НМИУ, 2017.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/3686277>

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада бугунги кунда диний бағрикенглик, турли динларга мансуб халқлар ўртасидаги мулоқот ва амалий ҳамкорликни кучайтириш ниҳоятда долзарб эканлиги ва бу борада ислом динининг ўрни ва аҳамияти ёритилган. **Таянч сўзлар:** Ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, хавфсизлик, ислом дини, виждон эркинлиги, ҳамкорлик, тинчлик, барқарорлик, тараққиёт, инсонпарварлик, яхшилик, қадриятлар.

♦ **Annotation:** This article notes that religious tolerance, dialogue and practical cooperation between peoples of different religions are extremely relevant today, and in this regard, the role and importance of Islam is emphasized. **Key words:** Solidarity, tolerance, security, Islam, freedom of conscience, cooperation, peace, stability, development, humanity, goodness, values.

♦ **Аннотация:** В данной статье отмечается, что религиозная толерантность, диалог и практическое сотрудничество между народами разных религий сегодня чрезвычайно актуальны, и в этой связи подчеркивается роль и значение ислама. **Ключевые слова:** солидарность, толерантность, безопасность, ислам, свобода совести, сотрудничество, мир, стабильность, развитие, человечность, добро, ценности.

XI-XII АСР ШАРҚ ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИДА РОМАНТИЗМ БОРЛИҚ ҲАҚИҚАТИДАН УСТУН МОТИВ СИФАТИДА

ОЙСУЛУВ ЎРОҚОВА

Андижон ДТИ
кафедра мудири,
доцент

Шарқ фалсафий-диний тарихини ўрганишда, шуни англаймизки, ҳар қандай фалсафий-диний йўналиш ўз ичига маълум бир илғор кайфиятлар ва таълимотларни яратган. Ушбу таълимотлар орасида нақшбандийлик ва ғаззолийнинг фалсафаси ажралиб туради. Диний мафкуравий тизим ичида Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Улуғбеклар наздида, илмий асосланган йўналишни уйғонган, улар илм ва динни бирлаштирган ҳолда, Шарқ халқлари фалсафасида стихияли-материалистик ва гуманистик йўналишни очиб бердилар.

Шайх Абу Саид Хуросоний (967-1049) – нафақат форс сўфизмини яратувчиси, балки тасаввуф ғояларини ақлли хикоялар, халқ ижодида шеърлар, қўшиқлар ила тарғиб қилди. Йиғилишлар давомида қўшиқлар куйлаб, тингловчиларнинг қалбани яқдиллигига имкон яратган.

Абу Саид қўлларида ғоявий ва эстетик қурол бўлиб хизмат қилган тўртликлардан парчалар келтирайлик: Мен сарвиқомат гўзалга муружат этдим: «Сен ким учун бундай соҳибжамол бўлиб намоён бўлдинг?»

У жавоб берди: «Ўзим учун, чунки мен – Муштаракликман.

Мен-ҳам муҳаббат, ҳам Севувчи, ҳам сеvimлиман,

Мен-ҳам кўзгу, ҳам гўзаллик ва томошабинман». Хилқатда на юлдузлар, на осмон, на бу сувлар, на ҳаво, на олов, на ер бўлмаганда, мен муштаракликнинг сирларини эълон қилдим.

– Менинг баданим, на менинг овозим, на ҳиссиётларим йўқ бўлганда, Мен сендан ҳеч қачон узоқда бўлмадим. Бу менинг бахтли толемидир. Мен йўқлигимда, Сенинг моҳиятингда мен сояман, яшаётганимда, сенинг нурунгда гавдаланаман. Би-лиши сирини англаган, ўзигидан кечиби, Оллоҳга эргашади: Ўзингни инкор эт ва Ҳақиқат борлигини тасдиқла, Шудир сўзларнинг маъноси: «Оллоҳдан бошқа илоҳиёт йўқ»[1, 434-435].

Абу Саиднинг тарихи, шахси ва тарғиботи билан кўпгина эроншунос олимлар қизиққан. Ўтган аср сўнггида В.А.Жуковский бир қатор тадқиқотлар нашр қилиб, Абу Саиднинг ҳаёти йўлини гўзал тарзда очиб берган.

Абу Саиднинг ҳаёти ва ижодида доир материалларни ҳозирлашда, В.А.Жуковский «Нур ал-улум» /Илм нури/ номли

хуросон шайхи Харақонининг кўпгина нутқларининг намуна-ларига дуч келади.

«Нур ал-улум» /Илм нури/ матнини танқидий таҳлил қилиш орқали Е.Э.Бертельс Харақони ва унинг форс сўфизми тарихига қўшган хиссаси ҳақида тасаввур ҳосил қилишга интилади. Е.Э.Бертельс фикрича, «Нур ал-улум» Харақони томонидан тузилмаган бўлса керак, аксинча унинг ўлимидан сўнг унинг муридларидан бири бу иш билан шуғулланган.

Харақони буюк шахс бўлган, унинг таъсири билан XI-XII асрлардаги сўфийларнинг бир бутун авлоди боғлиқ: «Сўрадилар. (Дарвишлик асли нима?) – Жавоб берди: (уч булоқли дарё: бири – нафсни тийиш, бошқаси – сахийлик, учинчиси – улугвор худо, яратган мавжудотлардан мустақил бўлиш).

Шайх қайсидир суфийдан сўрди: Кимни дарвиш деб атайсиз? – Жавоб берди (сўфий): (Олам ҳақида тасаввури йўқни). – Шайх деди: (Йўқ унақа эмас. Дарвиш уки, юрагида нияти, ўй ҳаёли йўқ инсон). У гапирсада нутқи йўқ, кўрсада сўқир, эшитсада кар, таом есада уни тами йўқ, на ҳаракати бор, на тинчи, на хурсандчилиги бор ва на қайғуси. У – дарвишдир.» [2, 254].

Ҳаётини манфаатларга қизиқишининг йўқлиги, ҳаёт лаззатларидан узоқлашиш ва илоҳий намоён бўлишни исташ – бу дарвишликнинг маъносидир. Ахир, “Улар сўрадилар: (Дўстларининг белгиси нима?) - деди: (Дунёга бўлган муҳаббат унинг юрагидан олиб ташланганлиги)” [1, 517].

Инсон қиёфаси нафақат фалсафий таълимотларда, балки шеърятда, адабиётда ҳам замон ва макондан ташқарида чизилган. Бу тасаввуф шеърий романтизмнинг барчасига хосдир.

Абдуллох Ансори (1006-1088) –Харақонининг шогирди, хирот қария донишмандларидан, у сўфизм шоири ҳам бўлган. Хиротда туғилиб, илоҳиёт билан шуғулланган, кейинчалик «шайх-ул ислом» бўлган, сўфизм ҳақида «Суфийлар туркуми» фалсафий илмий асар ёзган, лекин ҳали-хануз бу асар топилмаган, «Меназил эл-саирин» (Худого етказувчи босқичлар)да у сўфизмнинг таълимотини изоҳлайди:

«Қандай қилиб қиёфасини ўйлаган, дабдаба, машхурлик излаган

Суфий бўлиши мумкин? Бошига таёқ уни!

Қандай қилиб ҳақиқатдан хиссиётни афзал кўрган суфий бўлиши мумкин, дўстига ким учундир хиёнат қилган?

Эрта тонг қадар ухлайдиган қандай қилиб суфий бўлиши мумкин,

Қандай қилиб қалби худо оташи билан ёнмаган инсон суфий бўлиши мумкин?» [1, 517].

Бу ерда сўфизм дастури яққол кўринади. Суфий ўз хиссиётларини эмас, худони афзал кўриши керак: ўз кучли эхтиросларини сўндирган, яъни ҳаётни билиш ва дунёвий нематлардан баҳра олишга интилмаган инсон дўст салтанатига ташриф буюриши мумкин. Суфий бўлишни истаган инсонда худого интилишдан бошқа ташвиши бўлмаслиги керак, худо сўзини эшитган захотиёқ унинг қалби шам сингари эриб кетиши керак.

Абдуллох Ансорий Низом ал-Мулк билан суҳбатда, ўнта фазилатни ўзига сингдирган киши бу ва келажакдаги ҳаётда ўз амалини тартибга солишини таъкидлайди: “Худо билан – самимийлик, одамлар билан – адолат, руҳ – худонинг зўравонлик, дарвишлар билан – меҳр-муҳаббат, улугларга – хизмат, кичик билан – раҳм-шафқат, дўстлар билан – насиҳат, душманлар билан мулоимликка, жоҳилларга – сукутга, билимдонларга – камтарликка” [2, 304].

Тасаввуфнинг ўнта кўрсатмаларидан маълум бўлишича, сўфийларни инсоннинг ахлоқий ва эстетик ҳаёти кўпроқ қизиқтирган. Инсоннинг маънавий дунёсига чуқур кириб бориш, бу маънавиятга илоҳий учқунни беришга бўлган эхтиросли ташналик сўфийлик фалсафаси, шеърят ва ахлоқининг асосидир. Айнан шу инсониятнинг абадий ва чексиз яшашга яроқлилиги ва инсон онги ва ахлоқий тамойилларини ҳаёт ва ҳаёт ташвишлари билан бевосита боғлиқлигидан ажратиш Шарқий романтизм ва тасаввуфнинг сирли руҳини ташкил этади.

Инсонни бу дунёдан узоқлаштириш, унинг фоний ва маънавий ҳаётини тасаввуф ва онгсиз кўрлик билан қамраб олиш истаги – ваъзининг ўзига хос хусусияти – Ансори шеърятининг асосини ташкил этган. Аммо у бу билан чегараланмади. Сўфийлик тартибига кириш йўлини ўрнатганидан сўнг, у Ҳақиқатни (Худони) англаш йўлига кирган одамни нима кутаётганини кўрсатади. Одамлар, бу дунёдан воз кечиш, узоқ вақт ўйлаб, Худога ибодат қилиб, яхшилик ва гўзалликка эришадилар. Бу эса инсондан катта ҳаракатларни талаб қилади. У кечаю кундуз рўза тутиши, ёлғизликда ўтириши ва Худого ибодат

қилиши керак. Инсон ҳаётининг бундай усули унга хотиржамликни беради, унинг руҳи ўлимни фоний ҳаётдан илоҳий йўлга ўтиш сифатида қабул қилишга тайёр бўлади:

«Ҳақ манфаатларига хизмат қилганларга яхшилик, Оламдан кечдилар ва ундан эркинлар.

Кундузлари рўза тутиб, кечалари хизмат жойлари турганлар.

Ўз хиссиётларини жиловладилар, қалбларини эса зафарга очдилар,

Худодан қўрқишни ғамладилар ва ўлимга тайёрлар.

Улар мулоқот ва хотиржамликдан хузуру топдилар

У билан, туну кун, чеккада, бутунлай ёлғиз улар туриб, Ибодат гиламдалар» [1, 518-519].

Ансори шеърларида гўзалликнинг объективлигини инкор этади, у учун гўзаллик ва нафосат ўзида эзгулик, гўзаллик ва виқорни қамраб олган Ҳақни танишдадир. Кимки, олам гўзаллари билан эхтиросга берилса, Ҳақиқатга элтувчи тўғри йўлидан адашади.

« - Қачонгача сен қалбинг ва юрагингни олам гўзалларига боғлайсан? Бизларга боғ эй сўқир, ва осуда тушингдан уйғон!

Бу ой юзлилар охир-оқибат сомон юзлига айланадилар.

Олам бевафоларидан қалбингни уз!

Ёқимли юзлиларнинг ҳар он юзидан софлик арийди. Агарда сенга мутлақ гўзаллик керак бўлса, Мусо каби севгига содиқ бўл» [1, 520].

Гўзаллик ўткинчи, унинг маъноси ва мазмуни йўқ, ҳаёт давомида оёғи ўхшаган киши, ўлимдан кейин сомон шаклини олади. Ва инсон абадий гўзалликка муҳтож, у йиллар ўтиши билан қаримайди, инсоннинг онгини кўр қилмайди ва уни шахват билан илҳомлантирмайди, уни тинч ташвишларга тортмайди, бу абадий, ўзгармас ва бекиёсдир, унга интилиш ҳақиқий суфийнинг қонуний ҳаракатидир.

Инсоннинг умри қисқа, у ундан сўрамай келади ва кетади. Бу дунё – Ҳақиқатни англаш йўлидаги ўрганиш ва азоб дунёси, ўткинчи ва вақтинчалик. Инсон ўзини абадий, мутлақо ҳақиқий дунёга тайёрлаши керак. “Ўйламанг, - дейди Ансори, - ўлим келганда, дўстларимдан ажратилганимда, яъни Мен тупроқ бўламан деб ўйламанг. Йўқ, Дўсти келиб унга иноят ёмғирини ёғдириради”.

Мени қабрга туширганингизда, айтинг: “Янги уйингиз билан табриклайман!” Айтманг: “Вой, бу зиндон қандай ғамгин ва тор!” Юрагим учун қабрга олиб борадиган йўл пушти гулзор боғига йўл ва қабр тоши остидаги ернинг ҳавоси баҳор даври билан бир хил.

Менинг иягимни боғлаб, мен қабрда индамай ухлаб қолдим деб ўйламанг: руҳим қуши қичқиради ва учади! Кафанга қаранг - бу менга (ҳар қандай либосдан) кўпроқ мос эди: менинг уйим ва уйим (жаннат дарвозабони) Ризвоннинг боғларида.

Менинг ичимлигим - бу кўкракдан (она) - ердан олинган энг тоза шарбат. Руҳим учун ҳаёт берадиган озуқа - Севгилимнинг гўзаллиги” [1, 523].

Ансорий инсоннинг кейинги ҳаётини шундай таърифлайди. Қабрда “яшаётган” одамнинг аҳволига берилган бу таъриф, худди маълум бир оптимистик руҳга эга. Ансорийнинг сўзларини юзаки англаш, Ансорий одамларни ўлимдан қўрқмасликларни учун гўё уйғотади, ўлим бу инсон ҳаётининг бир ҳолатидан бошқасига ўтиш жараёни ва ҳ.к. дея таърифлаётгандек туюлади.

Аслини олганда эса, бу ердаги сўфизмнинг пессимизми Ансори томонидан бадий образлар билан шеърий ўхшатишлар орқали берилмоқда. Бу ҳол сўфийни қўрқмас бўлиб, Ислому нақлларига итоатга тайёрлайди, у эса ўлимдан сўнг ҳақиқий ҳаётни ваъда қилади. Шунинг учун бутун оламни тарки дунё қилган инсон учун, нафис ифорили пушти гулга ўхшатишдан қабрдан хузуру олишдан бошқа нарсаси қолмайди. Кафанда у ўзини гўзалнинг муҳаббатидан баҳра олгандек ҳис этади. Тасаввуф шеърятини худого бўлган эхтиросли муҳаббатни жуда гўзал қўйлайди. Худо эса одамлардан оламни тарк этишни ва ички покликни талаб этади. Сўфийликнинг романтик кайфиятининг ва йўналишининг асосий хусусияти шу билан белгиланади.

Шунинг учун ҳам тасаввуфшунос олим Ж.Холмўминов таъкидлагандек: «Хожагон, кейинчалик Нақшбандия номи билан машхур бўлган диний, фалсафий ва ахлоқий таълимот ўзининг салкам 900 йиллик тарихи давомида ислом олами ва умуман, инсониятга улкан бир маънавий меросни тақдим этган. Ушбу тарикат этигидан етишиб чиққан пир муршидлар, улуг мутасаввиф ва мутафаккирларнинг ибратли ҳаёти, дин ва дунё, олам ва одам, илм ва маърифат, ишқ ва муҳаббат ҳақидаги

қарашлари, турли илмлар ва мавзуларга бағишланган илмий-адабий асарлари ислом тафаккури тарихида ўзига хос ўрин тутди»[3, 6].

Ахмад Яссавий (XII аср) дарвишлик шеъриятининг йирик намоёнчаси эди, у сўфизмнинг кўзга кўринган илоҳийчиларидан бўлган, унинг ҳикматлари халқ орасида кенг тарқалган. Унинг издошлари Яссавий ҳикматларида илоҳий мазмун кўрнганлар.

Бухорода Яссавий тасаввуфнинг таниқли вакили Юсуф Ҳамадонийдан таълим олди, вафотидан сўнг у Туркистондаги тасаввуфнинг раҳбари бўлди. Яссавий ўз “Хикмат”ларида солиҳ кишининг “шариат” дан “ҳақиқат”гача бўлган йўлини бадиий жиҳатдан очиб беради. “Хақиқат” ҳолатига эришиш учун инсон ўзини Қуръон ўқишга бағишлаши ва Ислоннинг кўрсатмаларига риоя қилиши керак. У ҳаёт давомида прогрессив ўлим ғоясини тарғиб қилади, яъни инсон жисмонан мавжуд бўлиши мумкин, лекин руҳан ўлиши керак.

Яссавий истиснодди шоир эди. У лирикага ва соддаликка тўла шеърлар ёзган, ва халқ уни севиб тинглаган. Диний таълим-от дидактик, ахлоқий ва фалсафий шаклда тақдим этилди. Яссавий зўравонликка ёвузлик билан қарши турмаслик ғоясини тарғиб қилди. Ҳаким-ота, Хоразмдан бўлган дарвиш, унинг шогирди ва издоши бўлган. Унинг исми – Сулаймон Бақирғоний (1186 йилда вафот этган), ундан ташқари Сулаймон-ота ёки Ҳаким-ходжа деб ҳам аталган. Ундан бизга диний китоблар қолган «Бақирғон китоби», «Биби Марям китоби», «Охир замон китоби» ва х.к.лар, уларда таъкидланишича, «барча яхши – биз эса ёмон, барча буғдой – биз эса чори, тўпонмиз»[4, 237].

К.Залеман ўзининг «Ҳаким-ота ҳақида ривоят» асарида, Ахмад Яссавий ва Сулаймон Бақирғоний танишуви ҳақида ёзади: «Ёш болалик давридан Сулаймон мактабдан қайтиш чоғида бошида Қуръонни кўтариб юрар экан, бунда устози-га юзи билан, уйига орқаси билан юзланар экан. Буни кўрган Ахмад Яссавий уни ўз шогирдлари қаторига қабул қилган экан»[5, 122].

Сўфийлар таълимоти тарғиб қилишнинг энг кенг тарқалган шакли – бу Хизрлар тимсолида илоҳий ваҳийга эга бўладиган, баъзида сўфийларни, кўпинча шайхларни илоҳийлаштириш эди. Ушбу шаклда ҳар хил афсоналар, ҳикоялар ва масаллар тарқатилган ва бунда Авлиё Хизр нафақат шубҳа ва хиёнат билан ўралган қалбни қутқарибгина қолмай, балки онгни тозалайди, инсоннинг келажакдаги тақдирини башорат қилади.

Мана Сулаймон Бақирғоний ҳақида одатий афсона. Бир куни Ахмад Яссавий шогирдларини ўтин олиб келишга юборди. Йўлда уларни ёмғир тутди ва ўтин намланди. Биргина Сулаймон ўтинни қўйлагига ўраб, қуруқ олиб келди. Бундай эҳтиёткорлик учун Хизр уни доно Сулаймон (Ҳаким Сулаймон) деб атади, унга пуфлади ва махфий фикрларни айтишни буюрди. Қуйида ушбу Сулаймоннинг фикрлари шеърларда ифода этилади:

«I. Менинг кийимим эскирган, мўйнали, синган болтам бор менинг; менинг оқсоқолим ўтинга юборганида, қандай қилиб бормайин?

II. Либосим билан ўтинларни ўраб олдим, баданим совуқдан тер тўкди, гарчи ичимдан муҳаббат кўтарилди: менинг отам Хизр Ильёс!

III. Ул шуки, унга ҳаёт суви бахш этилган, ул шуки олам узра тирилган, ул шуки Ҳақиқат соҳиби: - отам ва х.к.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Крымский А. История Персии, её литературы, Дервишской теософии. т.I., №4, М., 1915, с. 434-435.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. с. 254.
3. Нақшбандия таълимоти ва Марказий Осиё халқлари маънавий бирлиги (Рисола). – Т.: “Yangi nashr”, 2018, 6-бет.
4. Боровков А.К. очерки истории узбекского языка. /Определение языка хикметов Ахмеда Яссеви/. – Советское востоковедение, У., М., -Л., 1948, с. 237.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада XI-XII аср Шарқ фалсафий-диний тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган тасаввуф намоёндаларининг романтизм эстетикасига доир таълимотлари ифода этилган. **Таянч сўзлар:** тасаввуф нақшбандийлик, сўфизм, гўзаллик, таълимот, борлиқ, ҳақиқат.

♦ **Annotation:** The article presents the teachings of mystics about the aesthetics of romanticism, which occupy a special place in the philosophical and religious history of the East of the XI-XII centuries. **Key words:** mysticism, Naqshbandi, Sufism, beauty, teaching, being, truth.

♦ **Аннотация:** В статье представлены учения мистиков об эстетике романтизма, занимающие особое место в философской и религиозной истории Востока XI-XII веков. **Ключевые слова:** мистицизм, Нақшбанди, суфизм, красота, учение, бытие, истина.

IV. Қонун учун у устун, йўл учун у устун, ҳақиқат учун у устун – устун: - отам.

V. Қуну тун саҳрода кезган, фикрлар хазинаси соҳиби, энг яхши эрлардан у: - отам ва х.к.

VI. Самони кезувчи, халқ томонидан қидирилувчи ва топилмас, йўллар соҳиби: - отам ва х.к.

VII. Босганда тоғларни талқон қилувчи, кўтарилганда ерни қуритувчи, шарқда ҳам, ғарбда ҳам пайдо бўлгучи: - отам ва х.к.

VIII. Йўлдан адашганларни тўғри йўлга йўналтирувчи, очларни тўйдирувчи, сувсаганларга сув бергучи: - отам ва х.к.

IX. ташқаридан кўзга кўринмас, сирлари очилмас, усиз йўллар текисланмас: - отам ва х.к.

X. Қуш каби самоларда, тоғларда, қўлларда учувчи, бардавонлик сувини ичгучи: - отам ва х.к.

XI. Излари қўмлардан изланган, халқдан ўзини яширган, ҳақиқатни сўйлаган: - отам ва х.к.

XII. Олам унинг ҳақида сўзлаган, у ҳақида китоблар сўзлаган, у ҳақида қалблар сўзлаган: - менинг отам Хизр Ильёс»[5, 122].

Ахмад Яссавий ҳаётининг мазмуни этиб, илоҳий ҳақиқатни англашни белгилади. Унинг учун ҳаёт мазмуни бу Худога-Ҳақиқатга бўлган муҳаббатдир. Унинг учун бу оламнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, у фақатгина нариги дунё ўйлари билан машғул, ва ўзини ҳар қандай азобларга чўлгайдики, Худо уни тезроқ даргоҳига қабул этсин учун:

«Эй, дўстлар, мен ҳақ муҳаббат йўлига чиқдим,

Бу оламни ўзимга душман билдим,

Ўзимни азобга қўйиб, Худога илтижо эттим, мени қучоғинга ол.

Нариги дунё учун мен бу дунёдан воз кечдим» [6, 111].

Ахмад Яссавий ўз «Хикматлар»ида қилган тарғиботларига кўра, «Ҳақиқатга оламдаги нарсалардан кўра шариатни танлаган етади; ўзидан, ўз ҳаётидан воз кечиб, тариқатга йўналади; қалбан ва юраги ила маърифатга етишади». Фақатгина Пирнинг айтганларига итоат этган, сабр қилган, камни кўп қўрган, ўзига азоб берган, кам овқат истемол қилганларгина Худога интиланлар қаторига қўшилиши мумкин. Демак, сўфийларнинг таъкидларига амал қилиб, ўз эҳтиёжларидан воз кечиб, очлик, хорлик, азоб уқубат натижасида инсон “нафратли” дунёдан қутулиб, Худога юзланади. Ахмад Яссавий ўзини шундай “Ҳақиқат”га етган, Мансур (Халлад) бўлган деб хисоблаган, ва таъкидлаган: «Мен бу Худо». Ахмад Яссавий ва Сулаймон Бақирғоний ўзига хослик билан азобларга жавобан инсон жим юриши, ва ҳар қандай камситишлар ва уқубатларни лаззат дея қабул қилиши кераклигини таъкидлаганлар.

Яссавийнинг дунёқараши феодал жамиятнинг ҳукмрон оксуяклари мафкурасининг ифодаси эди, у ҳукмрон синф мафкурасига мос эди. Ахмад Яссавий золимларга қаршилик кўрсатмасликни, Худога итоат қилишни ва у сингари “азизларни” ваъз қилади, у шариат ва диндан четга чиққанда ҳар қандай бало ва ёмонликлар содир бўлишини айтади, шунинг учун барча қийинчиликларга жамиятнинг феодал-руҳоний оксуяклари айбдор эмас, балки одамларнинг ўзи айбдордир[8, 190-191].

Бу ҳол сўфизмнинг хаддан зиёд тартибсиз романтик йўналиши бўлиб, инсоннинг ижтимоий, ахлоқий ва эстетик пасивлигини тарғиб қилган.

5. Залеман К.Г. Легенда про Хаким-ата. Известия императорской Академии наук, 1898, сентябрь, Т. IX, №2, с. 122.

6. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. Ташкент. Гослитиздат Уз ССР, Ташкент. 1961, с. 111.

7. Urakova O.J. The search for national and universal in art in the Context of romanticism. Theoretical & Applied Science.7/ 2020. Philadelphia, USA. 29-32.

8. Маллаев Н. История узбекской литературы. – Средняя и высшая школа Уз ССР, Ташкент. 1963, с. 190-191.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ВА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАРҒИБ ҚИЛИШДА ИСЛОМНИНГ ЎРНИ

РАХБАР ХОЛИҚОВА

Тошкент давлат техника
университети профессори,
Тарих фанлари доктори

Ислом бағрикенглик, дўстлик ва биродарлик динидир. Унда миллатчилик йўқ. Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло дунёдаги ҳамма миллатларни бир ота, бир онадан яратганини билдириб, “Хужурот” сурасининг 13-оятда: “Эй одамлар, биз сизларни бир эркак ва аёлдан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишиб, дўст-биродар бўлишингиз учун сизларни турли-туман халқ ва қабила элатлари қилиб қўйдик. Батаҳқиқ сизларнинг Аллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз тақводорроғингиздир. Албатта, Аллоҳ таоло ҳамма нарсани билгувчи ва хабардор Зотдир”, деб марҳамат қилади.

Ушбу ояти каримада “Эй одамлар!” деб барча инсонларга қарата нидо қилинмоқда, шу билан бирга, уларнинг Одам Ато ва Мома Ҳаводан яратилгани билдирилмоқда. Инсонлар турли халқлар, миллатлар, элатлар, қабила уруғлар ҳамда турли шакллар ва фирқаларга бўлинишининг асосий сабаби ўзаро танишиб дўстлашиб ва бир-бирининг урф-одатларини ўрганиб, Аллоҳнинг қудратига тасаннолар айтишдан иборатдир. Инсонлар ўзича мол-дунёси кўплиги, насаби, баъзилари танасининг ранги, яна баъзилари қабила, уруғи миллати билан киёрланиб, ўзини бошқалардан устун қўяди. Аслида тупроқдан яратилганини унутди. Бошқаларни менсимаслик ихтилоф жанжалларга, қарама-қаршиликларга олиб келади.

Аллоҳ таоло бандаларини жанжалу ихтилофлар учун эмас, бир-бири билан танишиб, дўстлик ришталарини боғлашга буюрганини билдириб, менинг наздимда ҳурматлироғингиз бошқалардан ўзини юқори олиб, бировларга зулм ўтказадиган муштумўзру қотиллар эмас, балки инсонларга раҳм-шафқат қиладиган, раҳмат назари билан қарайдиган, дўстлиги биродарликка чорлайдиган тақводорларингиздир, дейди.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи вассалам ҳам муборак ҳадисларида: “Аллоҳ таоло бандаларни мол-дунёсига, қиядиган кийимига эмас, қалбининг поклигию қиладиган яхши амалига қарайди”, деган маънода мусулмонларни оққўнгил бўлишга, бошқаларга яхши кўз билан қараб, дўстлик алоқаларини боғлашга даъват қилганлар.

Инсонлар ҳар хил дину ҳар хил мафкурада бўлса ҳам, иноқликда яшаш кераклиги “Мумтахана” сурасининг 8-оятда ҳам таъкидланади: “Аллоҳ сизларни диний жиҳатдан уруш қилмаган ва диёрингиздан қувиб чиқармаганларга яхшилик ва адолатли муомала қилишдан қайтармайди” [1: 28].

Дарҳақиқат, дин асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлаштишга, ҳамжиҳат бўлишга ундаган, халқимиз турмушида, ҳаётида катта ўрин тутган. Демак, дин халқ маънавияти ва маърифати юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги таълим-тарбия ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим [2: 13].

Диний бағрикенглик яссавия тариқати асосчиси ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий асарларида ҳам ўз аксини топган. Ҳозирги вақтда Тошкент давлат шарқшунослиги институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида Хожа Аҳмад Яссавий қаламига мансуб “Рисола дар одоби тариқат” (“Тариқат одоби ҳақида рисола”) 9175 (69-74)-ашёвий рақамлар билан сақланади. Ана шу нусхаларнинг энг қадимийси 6652-ашёвий рақамли қўлёзма бўлиб, у 1245 х.й. (210)да Қоракўлдаги “Қазонқишлоқ”да кўчирилган.

“Рисола дар одоби тариқат”нинг айнан шу Қоракўл нусхаси ҳошиясида Хожа Аҳмад Яссавийнинг “Танбеҳуз золлин” (“Адаш-галарга танбеҳлар”) асаридан иқтибос (362) келтирилган. Унда Куръон, Таврот, Забур, Инжилга оид диний бағрикенглик билан йўғрилган фикрлар ҳақида сўз боради [3: 98].

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг “Ижтимоий одоблар” асарида исломдаги ижтимоий одоблар борасида сўз юритилади. Унда диннинг мукамал қилингани, инсоният айнан камолга етганда, Аллоҳ таоло пайғамбарларнинг охиригиси Муҳаммад алайҳиссаломга самовий китобларнинг сўнггиси – Куръони каримни нозил қилгани ва у орқали жамияти инсоният учун ҳар замон ва ҳар маконга салоҳиятли Ислом шариатини жорий этгани, бу эса инсоният учун улуғ шараф экани батафсил баён этилади. Асар дин-этиқод масалаларини ҳам, шу билан бирга, одоб-ахлоқ, муомала, маънавият, таълим-тарбия, ижтимоий масалалар, ибодатлар, ҳалол-ҳаром ва бошқа муаммоларни ҳам ўз ичига олади. “Бошқа диндаги-

лар билан муомала одоби” бўлимида айнан биз сўз юритаётган диний бағрикенглик ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган: “Исломда мусулмонларга бошқа дин вакилларига яхши муомала қилиш топширилган ва уларнинг динига кириб кетишларига рухсат берилмаган. Ислом мусулмонларнинг бошқа динлар вакиллари билан яхши алоқалар олиб боришлари Аллоҳ таолонинг кўрсатмалари асосида бўлишини таъкидлаган. Ушбу мавзудаги барча рухсат ва кенгчиликлар Ислом ва мусулмонларга зарар етмаслиги ва шариат қоидаларига ҳилоф иш бўлмаслиги шарт билан жорий этилгандир”.

Шунингдек, асарнинг шу бобида Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи вассаламнинг бошқа дин вакилларига муносабатлари ёрқин мисоллар билан келтирилган: “Муҳаммад алайҳиссалом бошқа дин вакиллари билан шахсан яхши алоқада бўлар, уларга гўзал муомала қилар эдилар. Жумладан, уларга ҳадялар бериб, улар томонидан қилинган ҳадяларни ҳам қабул қилар эдилар. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи вассалам бошқа дин вакиллари томонидан ҳадя қилинган кийимларни кийиб юрганлари маълум ва машҳур”.

Имом Бухорий “Адабул муфрад”да ривоят қилганидек, бошқа диндаги қўшнига алоҳида яхши эътиборда бўлган мусулмон исломнинг гўзаллигини намойён қилади. Бу эса исломга ўзига хос даъват бўлади: “Мусулмон киши бошқа дин вакиллари билан бемор бўлганларни кўргани бориши жоиз”. Дарҳақиқат, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи вассалам бошқа дин вакиллари билан ўзарига таниш кишилар бемор бўлганида, кўргани борганлар [4: 164].

Ислом ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонликдан халос бўлишга, миллатидан, динидан қатъи назар ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга чорлаган.

Диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик масаласи бошқа даврларда бўлгани каби Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ислохотларнинг ҳозирги янги босқичида ҳам Президент Шавкат Мирзиёев томонидан устувор йўналиш сифатида эътироф этилди. Хусусан, Президентнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлис палаталарига Мурожаатномасида бу масалага алоҳида эътибор қаратилди: “Ўзбекистон миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик соҳасида ўз анъаналарига доимо содиқ бўлиб, бу йўлдан ҳеч қачон оғишмасдан илгари боради. Мамлакатимизда турли миллат ва диний конфессиялар вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ахиллик муҳитини мустаҳкамлашга биринчи даражали эътибор қаратилади. Бу – бизнинг энг катта бойлигимиз ва уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш барчамизнинг бурчимиздир. Хабарингиз бор, яқинда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг ялпи мажлиси томонидан муҳим бир ҳужжат – «Маърифат ва диний бағрикенглик» резолюцияси қабул қилинди. Ушбу резолюцияни қабул қилиш ташаббуси 2017 йил 19 сентябрда Бош Ассамблеянинг 72-сессиясида Ўзбекистон томонидан илгари сурилган эди. Бизнинг таълими-мизни Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 193 та давлат кенг қўллаб-қувватлагани жаҳон ҳамжамияти томонидан Ўзбекистоннинг саяё-ҳаракатларига берилган юксак баҳо ва эътироф сифатида барчамизга катта мамнуният ва ғурур-ифтихор бағишлайди» [5].

“Биз ҳозирги вақтда йирик бир лойиҳа – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш бўйича катта ишларни бошлаб юбордик, - деди Президентимиз. - Бу марказ аввало халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросни ҳар томонлама ва жадал ривожланишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратишдан, мамлакатни модернизация қилиш ва ҳаётнинг барча соҳаларини

эркинлаштиришдан иборатдир. Ўзбекистонда ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси, буюк ғоялари ёш авлод юрагидан жой олишига барча шароит яратиб берилган. Бошқача қилиб айтганда, фарзандларимиз дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбанд таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбияланмоқда.

Ёшлар тафаккури софлигини сақлаш, уларнинг кайфият-

лари, орзу-умидлари, интилишларининг мазмун-моҳиятини ўрганиш, улардан тегишли хулосалар чиқариш ўта долзарб вазифадир. Диний экстремизм ва терроризм илдиз отиб бораётган бугунги кунда жамиятимизда ёшлар тарбиясига аҳамият қаратиш энг долзарб вазифадир [6].

Хулоса қилиб айтганда, ёш авлодни миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик руҳида тарбиялаш ҳар доимгидан ҳам катта аҳамиятга эгадир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳожи Аҳмаджон Бобомурод. Ислом одоби ва ахлоқи. –Т.: Моварауннахр, 2008.

2. Ортиқов Н. Ёш авлодни муқаддас ғоялар руҳида тарбиялаш бўйича тавсиялар. –Т.: ЎзДЖТУ, 1995.

3. Жабборов Н. Яссавий сиймосининг шаклланиши ва илмий меросининг ёйилишида Бухоронинг ўрни. "XIX аср охири-XX аср бошларида Бухоро" Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Бухоро, 2016.

4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ижтимоий одоблар. –Т., Hilol nashr, 2016.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2018 йил 29 декабрь, № 271–272 (7229–7230).

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 20 сентябрь.

♦ **Аннотация:** Мақолада дин асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашишга, ҳамжиҳат бўлишга ундагани, халқимиз турмушида, ҳаётида катта ўрин тутгани, оят ва ҳадислардан мисоллар келтирилиб, уларда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликка даъват этилгани, бу масала бошқа даврларда бўлгани каби бугунги Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ислохотларнинг янги босқичида ҳам устувор йўналиш сифатида эътироф этиб келинаётгани очиби берилган. **Таянч сўзлар:** ислом, миллат, диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, ҳадис, маънавият, маърифат, резолюция, мерос, тарбия, ҳикматлар.

♦ **Annotation:** The article says that over the centuries, religion encouraged people to unite to achieve the greatest goals, played a significant role in the life of our people, provides examples from verses and hadiths calling for interethnic harmony and religious tolerance, these issues are recognized as priority issues at a new stage of socio-political and legal reforms in Uzbekistan today, as in other times.

Key words: islam, nation, religious tolerance, interethnic harmony, hadith, spirituality, enlightenment, resolution, heritage, education, wisdom.

♦ **Аннотация:** В статье говорится, что на протяжении веков религия побуждала людей объединяться для достижения величайших целей, играла значительную роль в жизни нашего народа, приведены примеры из аятов и хадисов, призывающих к межэтнической гармонии и религиозной терпимости, эти вопросы признаны приоритетными на новом этапе общественно-политических и правовых реформ в Узбекистане на сегодняшний день, как и в другие времена. **Ключевые слова:** ислам, нация, религиозная толерантность, межнациональное согласие, хадис, духовность, просвещение, резолюция, наследие, воспитание, мудрость.

ДИНИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ИСЛОХОТЛАР ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ УЙҒОНИШ ДАВРИ ПОЙДЕВОРИНИ ЯРАТМОҚДА

БОБОМУРОД РУСТАМОВ

Дин ишлари бўйича қўмита бўлим
бошлиғи,

МУҲАММАДОДИЛ ИНОМЖОНОВ

Дин ишлари бўйича қўмита бўлими
бош мутахассиси

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда виждон эркинлигини таъминлаш ва фуқароларнинг эътиқодий эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш борасида олиб борилаётган сиёсатнинг моҳият-мазмуни ва ҳуқуқий асослари, сўнгги йилларда диний таълим тизимини ривожлантириш, муқаддас ҳаж амаллари ва умра зиёратларини ташкил этишни янада такомиллаштириш, бой меросимизни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимизда етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий-иждоий фойлини билан кенг жамоатчиликни таништириш, халқаро миқёсда динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни йўлга қўйиш борасида олиб борилаётган сермахсул ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистонда диний соҳада олиб борилаётган сиёсат БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" моддаларида белгиланган тамойилларга ҳамохан бўлиб, давлатимиз виждон эркинлигини таъминлаш борасида ўз зиммасига олган барча халқаро шартномаларни тўла-тўқис бажариб келмоқда.

Истиқлол туфайли жаннатмакон мамлакатимизда мавжуд диний конфессиялар равнақи йўлида кенг имкониятлар очилди. Масжид ва мадрасалар, черков ва ибодатхоналарнинг бинолари, нодир тарихий манбалар, осори атиқалар диндорларга қайтариб берилди. Фуқароларнинг диний таълим олишлари ва адабиётлар нашр этишлари учун ҳамма шароитлар яратилди.

Илм-фан – инсон камолотига пойдевор. Маърифат ва маънавият эса баркамоллик устунларидир. Зеро, қадим Шарқда таълим ва тарбия ҳеч вақт айро ёки бири иккинчисидан устун баҳоланмаган. Бу эса дунё тамаддунига тамал тошларини қўйган Имом Бухорию Ал-Хоразмийлар, Имом Насафийлару Ал-Фарғонийлар каби не-не доврўғи дунёга дoston улўғ қомусий алломалар бебаҳо меросида ҳам намоён.

Улуғ аждодларнинг донишмандлик анъаналарига амал қилиб, бугун Ўзбекистон ўз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйди. Бунини янги Ўзбекистоннинг ташқи ва ички сиё-

сатидан тортиб, иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳамда диний-маърифий соҳаларидаги туб ислохотлар мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси ва халқимиз бирдамлигида қабул қилинган "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси" асосидаги янгиланишлар том маънода, халқимиз ҳаётидаги фаровонлик ва мамлакат тараққиётида ўз бўй-бабини кўрсата бошлади.

Таъкидлаш жоизки, дунёнинг турли минтақа ва давлатларида инсоннинг яшаши, таълим олиши, меҳнат қилиш ва ўз иқтидорини намойиш этиш ва ўз диний эътиқодига амал қилиш каби ҳаётий ва табиий ҳақ-ҳуқуқлари турли даражада поймол этилаётган бир даврда Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элат ҳамда 16 та конфессия вакиллари бағрикенглик тамойили асосида тинч-тотув яшаб келмоқда. Турли миллат ва дин вакилларининг беҳавотир ўз ибодатларини эмин-эркин адо этишлари эса жамият барқарорлигида устувор жиҳат ҳисобланади.

Таҳлилларга эътибор берсак, ҳозирги кунда Ўзбекистонда жами 2312 та диний ташкилот ва 16 та диний конфессия фаолият юритмоқда. Хусусан, мамлакатимизда 2116 таси мусулмон ташкилоти қаторида

191 та ноисломий диний ташкилотлар расмий фаолият кўрсатмоқда. Тегишли тартибда давлат рўйхатидан ўтган ноисломий диний ташкилотларнинг 174 таси христианлик ташкилотли, 8 таси яҳудийлик жамоаси, 6 та Баҳойлик, 1 та Кришначилик жамияти ва 1 та буддавийлик ибодатхонаси, шунингдек, конфессиялараро Ўзбекистон Библия жамияти ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичлар аҳоли таркибидан келиб чиқиб, 2019 йилда христиан ташкилотлари сони 8 тага ҳамда 2020 йилда 8 тага кўпайиб, ноисломий ташкилотларнинг умумий сони 191 тага етгани ҳам Ўзбекистонда бағрикенглик ва диний эркинлик тамойиллари нечоғлик устувор аҳамият қаратилаётганидан дарак беради.

Бу борада, айниқса, 2017-2018 йилларда 600 нафардан ортиқ диний конфессия вакили эътиқодига кўра Исроил, Россия ва Грузиядаги қадим қадамжоларини зиёрат қилиш имконига эга бўлган бўлса, 2019 йилда 897 нафар диндорнинг ушбу имкониятдан фойдалангани аҳамиятлидир. Эътиборлиси, ҳозирда мамлакатимизда Тошкент православ ҳамда Тошкент христиан семинариялари фаолият кўрсатмоқда.

Маълумки, дунё цивилизациясига бешик бўлган юртимизда диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар халқимизнинг бой илмий-тарихий меросини ўрганиш ва тарғиб қилишда ҳам катта аҳамият касб этмоқда. Бу табиийки, неча асрлардан бери Ислом динига эътиқод қилиб келаётган халқимизнинг диний эътиқодини мустаҳкамлаш ва маънавий-маърифий, илмий-интеллектуал салоҳиятини янада юксалтиришда дастуруламал вазифасини бажаради.

Шу нуқтаи назардан, энг аввало, мамлакатимиз узлуксиз таълим тизими ислохотига устувор аҳамият қаратилди. Бу билан диний ва дунёвий билимлар уйғунлиги асосида таълим сифатини ошириш, диний-маърифий соҳада малакали кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг яхлит тизими яратилди.

Рақамларга эътибор қаратадиган бўлсак, дастлаб мазкур тизимнинг ҳуқуқий-меърий асосларини яратиш учун 2017-2021 йилларда диний-маърифий соҳа ислохотига доир жами 36 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинди. Шундан 1 та Қонун, 2 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат Президент фармони бўлса, 17 таси Президент қарорларидир. Шунга кўра, ушбу ҳужжатлар ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси томонидан 15 та қарор ва 1 та идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжат ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилди.

Маълумки, юртимиз азалдан маърифат маркази сифати танилган. Шу боис юртимизда илмий-маърифий марказлар ҳам ташкил этилмоқда. Хусусан, Тошкент шаҳрида кўп асрлик маърифат хазинасини ўзида мужассам этадиган, фундаментал тадқиқотлар олиб бориладиган Ислом цивилизацияси маркази бунёд этилмоқда. Шунингдек, ўтган қисқа уч-тўрт йил ораллиғида Самарқандда Имом Бухорий, Сурхондарёда Имом Термизий ва Тошкент шаҳрида Имом Мотуридий номидagi халқаро илмий-тадқиқот марказлари фаолияти йўлга қўйилди. Ҳозирда ушбу илмий марказларда аниқ фанлар қаторида Ҳадис, Калом, Ақида, Тасаввуф, Фикҳ каби илмлар бўйича чуқур тадқиқот ва изланишлар олиб борилмоқда. Бухородаги Мир Араб олий мадрасаси, Тошкент ислом институти ва Самарқанддаги Ҳадис илми мактаби сингари олий ўқув юртларида ҳам етук малакали мутахассислар тайёрланмоқда.

2018 йилда эса ислохотларнинг узвий давоми сифатида Ўзбекистон Ислом академияси ва Тошкент Ислом университети негизда Ўзбекистон халқаро Ислом академияси ташкил этилди. Академия таркибидаги малака ошириш Маркази фаолиятига қўшимча равишда Қорақалпоғистон Республикаси, Самарқанд, Наманган ва Сурхондарё вилоятларида унинг ҳудудий филиаллари ташкил этилгани ҳам диний таълим соҳасида ўзига хос аҳамият касб этмоқда.

Бир сўз билан айтганда, 2017 йилга қадар 3 та олий (1 та исломий 2 та ноисломий) ҳамда 9 та ўрта махсус диний таълим муассасаси фаолият юритган бўлса, бугунги кунда республика-мизда 5 та олий (3 та исломий ва 2 та ноисломий) ҳамда 10 та ўрта махсус диний таълим муассасаси фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда мазкур таълим муассасаларида ислом маърифатини тарқатиш, ўтиш ажодларнинг бой маънавий меросини янада чуқур ўрганиш борасида кенг кўламли илмий-тадқиқотчилик фаолияти йўлга қўйилди. Хусусан, сўнгги тўрт йилда диний-маърифий меросимизни чуқур ўрганишга оид 32 та фалсафа доктори (PhD) ва 11 та фан доктори (DSc) илмий

диссертациялари муваффақиятли ҳимоя қилинди.

Ўтган қисқа давр мобайнида мазкур фонд фаолияти билан Ўзбекистонда 54 та янги жоме масжид очилди. Натижада масжидларнинг умумий сони 2093 тага етди. Бундан ташқари, мамлакат миқёсида 2017 йилда 32 та, 2018 йилда 39 та, 2019 йилда 46 та, 2020 йилда 48 та, 2021 йилда 38 та жами 203 та жоме масжид биноси бутунлай қайтадан бунёд этилган бўлса, шу давр мобайнида яна 500 дан зиёд масжид капитал ва жорий таъмирдан чиқарилди.

Умуман олганда, республика-миздаги барча масжидлар кундан-кунга обод бўлмоқда. Кўплаб масжидлар замонавий шаклда таъмирланиб, чиройли ва қулай ҳолатга келтирилиши билан халқимиз ўз ибодатларини хотиржам адо этмоқдалар. Бу каби хайрли ишлар диний қадриятларимизга бўлган улкан эътиборнинг натижаси, албатта.

Шу маънода мустақиллик йилларида 305 минг нафар мусулмон Саудия Арабистонига зиёрат учун борган бўлса, шулардан 130 минг киши Ҳаж, 175 минг киши эса Умра амалини бажаришга муваффақ бўлган. 2,5 минг христиан ва яҳудийлар Исроил, Россия, Туркия, Италия, Грузия ва Юнонистон каби давлатларнинг муқаддас диний қадамжоларига ташриф буюрганлар.

Яна бир эътиборли жиҳат: 2018 йилдан эътиборан Умра зиёратини йил давомида амалга ошириш белгиланди. Шунга кўра, 2017 йилда Умра зиёратини 6 000 нафар фуқаромиз адо этган бўлса, 2018 йилда ушбу диний зиёратни 16 000 нафар, 2019 йилда 38 000 нафар ҳамда 2020 йилнинг I чора-ғида 28 000 нафар аҳолимиз бажаришга муваффақ бўлди. Бу билан Умра зиёратига боришни ният қилиб навбатда турган 8 та вилоят аҳолисининг барчаси ўз орзусига эришгани катта аҳамиятга эгадир.

Худди шунингдек, Ҳаж зиёратини ташкил қилишда ҳам сўнгги тўрт йилда ўзига хос янгиликлар бўлди. Эътиборлиси, 2017 йили биринчи марта Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан 150 нафар Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари ва уларнинг ҳамроҳлари имтиёзли равишда Ҳаж зиёратини амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Бундан ташқари, Ҳаж ибодатини бажариш квотаси ҳам мувофиқ равишда 5000 дан 7 200 нафарга кўпайиши натижасида 2017 – 2019 йилларда ҳар мавсумда 7 200 нафардан, яъни қарийб 21750 нафар мусулмон Ҳаж зиёратини амалга оширди.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда экстремизмга қарши курашиш чора-тадбирларини амалга оширишдаги ёндашувлар концептуал жиҳатдан қайта кўриб чиқилди. Бунда асосий эътибор аҳоли ўртасида профилактика ва тушунтириш ишлари қаратилди. Ушбу соҳада амалга оширилаётган барча саъй-ҳаракатлар «Жаҳолатга қарши маърифат» деган эзгу ғояга асосланган.

Зеро Президентимиз Ш.Мирзиёев айтганларидек: “Мамлакатимизда «жаҳолатга қарши - маърифат» деган эзгу ғоя асосида ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини, тинчлик ва дўстлик каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишини тарғиб этиш кун тартибимиздаги доимий масалалардан бири бўлиб қолади”.

Экстремистик оқимларга алоқадор шахсларни реабилитация қилишнинг муҳим қадамларидан бири, бу уларга нисбатан авф этиш ақтларини қўллаш бўлди.

Ўзбекистонда ўтган йиллар давомида экстремистик гуруҳларга алоқадорлиги учун назоратга олинган 20 мингдан зиёд фуқаро «махсус ҳисоблар»дан чиқарилди. Шунингдек, 2019-2021 йилларда ташкил этилган «Меҳр» 5 та операцияси доирасида Яқин Шарқнинг жанговар ҳаракатлар олиб борилаётган ҳудудларидан аёллар ва болалар Ватанга қайтарилди. Уларни жамиятга қайта мослаштириш билан боғлиқ тизимли ишлар мунтазам олиб борилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, кўп асрлик миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ажодларимизнинг бебаҳо меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш жамиятда барқарор ижтимоий-маънавий муҳитни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, Ўзбекистон минг йиллар давомида Буюк Ипак йўлининг муҳим қисми бўлиб келган. Бу ерда савдо-сотиқ, илм-фан, маданият марказлари ҳамиша тараққий этган. Уларнинг ривожланишида халқимизга хос бағрикенглик, меҳмондўстлик, ўзга маданият вакилларига ҳурмат туйғулари асосий омиллардан бўлгани табиий. Шунинг

учун бугунги кунда ҳам ўлкамизда турли халқлар урф-одат ва анъаналари ўзаро уйғунликда ривожланиб бормоқда.

Шулардан келиб чиқиб, мамлакатимизда диний-маъ-

рифий соҳада олиб борилаётган оқилона сиёсат ҳақиқий маънода, дунё мамлакатларида тинчлик, осойишталик ва барқарорликнинг асоси бўлиб хизмат қилиши, шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. / ЮНЕСКО Халқаро меъёрий ҳужжатлари. – Т.: Адолат, 2004.
3. Дин ишлари бўйича қўмита раиси С.Тошбоевнинг мақоласи / «Янги Ўзбекистон» 2021 йил 22 апрель, №80 (336).
4. Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Т.: Тасвир, 2020.

ИЖАРА ШАРТНОМАЛАРИДА ҲАҚ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

МАЪМУРЖОН ЭРКАЕВ

*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси кафедра таянч
докторанти*

Ислом ҳуқуқида тижорий муносабатларда бирор нарсанинг эвазига бериладиган нарсанинг қиймати ёки миқдори алоҳида ўрганилади. Ижара шартномасида ижара ҳақининг маълум бўлиши асосий шартлардан бири сифатида келтирилган. У қуйидаги ҳадисга асосланади.

عن أبي هريرة: من استأجر أجيرًا فليعلمه أجره

Абу Ҳурайрандан ривоят қилинади. “Ким бир ёлланма ишчини ижарага ёлласса, унга ижара ҳақини маълум қилсин” [9: 224].

Мазкур ҳадис ижара муносабатларини амалга оширишда ҳақнинг олдиндан маълум қилиниши лозимлигини ифода этади. Шу боис ижара шартномасида ҳақ миқдорининг аниқ бўлиши асосий шартлардан бири саналган. “Мухтасарул қудурий” асарида айтилишича, “Савдода (сотиб олинган нарсанинг эвазига) пул сифатида берилиши мумкин бўлган эваз ижара шартномасида ҳақ тарзида белгиланиши жоиздир” [7: 221]. Ижара савдонинг бир тури бўлгани боис айнан савдода маҳсулот эвазига бериладиган пул ва бошқа нарсалар ижара шартномасида ҳақ сифатида берилиши жоизлигини тушуниш лозим. Демак, ижара ҳақи фақат мазкур нарсаларга оиддир, деган хулосага келиб бўлмайди. “Фатаво навозил” асарида таъкидланишича, “Савдода пул сифатида эътиборга олинмайдиган нарсалар ҳам ижара ҳақи бўлиши мумкин. Чунки, бу молиявий товондир. Аммо савдода пул деганда, зиммада собит бўладиган нарса инobatга олинган” [3: 374-375].

Кўриниб турибдики, ижара муносабатларида ижара ҳақи деганда, умумий, яъни мулк бўлиши мумкин бўлган нарсалар тушунилади. “Ал-Иноя шарҳул ҳидоя” асарида таъкидланишича, ижара шартномасида молнинг мавжудлиги инobatга олинади. Муайян нарса ва фойда (яъни, бирон нарсадан фойдаланиш) мулкдир. Улар шартномада ижара ҳақи сифатида белгиланиши мумкин [8: 190]. Ижара ҳақи икки турга бўлинади. Биринчиси, томонлар ўртасида маълум бўлган нарсалар, иккинчиси, томонлар бир-бирининг мулкидан фойдаланиши.

“Ан-Нутаф фил фатаво” асарида баён қилинишича, ижара ҳақи ўн хил нарсадан иборат бўлади. Улар дирҳам, динор, кайлий, вазний, экинлар, ҳажм жиҳатдан бир-биридан фарқ қилмасдан саналадиган нарсалар, ҳажм жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган санокли нарсалар, ҳайвонлар, матолар, кўчмас мулк ва фойданиш.

Агар ижара ҳақи динор ёки дирҳам (нақд пул) бўлса, унинг миқдорига аниқлик киритишнинг ўзи кифоя;

Агар кайлий ёки вазний нарса бўлса, миқдори, жинси, сифати ва муддатига аниқлик киритилиши лозим;

Агар ҳажм жиҳатдан бир-биридан фарқ қилмайдиган санокли нарса бўлса, жинси, миқдори ва сифати баён қилиниши лозим;

Агар бир-биридан фарқ қиладиган санокли нарса бўлса, шунингдек, ҳайвон, мато ва кўчмас мулкда ижара ҳақи муайян бўлсагина шартнома жоиз бўлади;

Агар ижара шартномаси икки томондан фойдаланиш эвазига тузиладиган бўлса, ижара ҳақи муайян ва ўзаро келишилган нарса бўлиши лозим [6: 564-565].

Кайлий деганда, маълум бир идишда ўлчаб сотиладиган нарсалар тушунилади. Вазний эса тарозида тортиб сотиладиган нарсалардир. Санаб сотиладиган нарсалар бир-биридан катта-кичикликда фарқ қилиши ёки фарқ қилмаслиги билан икки турга бўлинади. Бу нарсалар ижара ҳақи сифатида бе-

рилганда, тўлиқ баён қилиниши лозим. “Баҳрур роиқ” асарида таъкидланишича, “Абу Ҳанифанинг назидида кайлий, вазний ва саналадиган нарсалар – агар оғир юк ёки озиқ-овқатдан иборат бўлса, уларни топшириш жойига ҳам аниқлик киритиш лозимдир. Абу Юсуфнинг назидида бундай қилиш муҳим эмас. Аммо аниқлик киритиб ўтса, афзал бўлади” [13: 508].

“Мухитул Бурҳоний” асарида ижара ҳақи кийим ёки мато бўлса, салам савдосида маҳсулотга қўйилган шартлар унда ҳам шарт қилинган [10: 218], дейилган.

Салам савдосининг ижара шартномаси билан ўхшашлик томони шундаки, мавжуд бўлган нарсалар хусусида келишув амалга оширилади. Ислом ҳуқуқшунослигига оид манбаларда салам савдосида маҳсулот учун етти шарт белгиланган. Улардан кийим ва матоларга тегишлилари жинси, сифати, миқдори, муддати ва топшириш вақти маълум қилинишидир [1: 234]. Шу боис фақиҳлар кийим ва матолар ижара ҳақи сифатида берилса, салам савдосидаги шартларга эътибор қаратишни таъкидлаган.

“Хулосатул фатово” асарида кўра, агар ижара ҳақи мато ва кийим бўлса, унинг миқдори, сифати ва муддатини баён қилиш лозим. Бу ҳолатда мазкур нарсалар муайян (яъни, томонларнинг кўз ўнгига турган) бўлса, ишора қилишнинг ўзи кифоя. Юқоридаги нарсаларни баён қилишга эҳтиёж йўқ [16: 240].

Ижара ҳақида аниқлик киритиш учун қўйилган шартлар томонларнинг олдида мавжуд бўлмаган тақдирда, мазкур шартларга амал қилинади ва белгиланган сифатларни баён қилиш орқали аниқлик киритилади. Агар томонларнинг кўз ўнгига бўлса, ишора қилишнинг ўзи кифоя, деган хулосага келиш мумкин.

“Фикҳул ислом ва адиллатух” асарида ижара ҳақининг шартлари қуйидагича баён қилинган.

Ижара ҳақининг иккита шарти бор.

1. Ижара ҳақи қийматга эга бўлган мол-мулк бўлиши билан бирга, маълум бўлиши лозим. Бунга уламолар иттифоқ қилган [11: 541]. Муаллиф ижара ҳақи билан боғлиқ шартларни умумий тарзда келтирган. Шариатда қийматга эга бўлган барча турдаги мол-мулк шу қаторга киритилишини айтиб ўтган. Аммо савдода маҳсулотнинг эвазига бериш мумкин бўлмаган нарсалар, жумладан, ўлакка, қон, ҳамр ва тўнғизни, шунингдек, одамнинг танаси ёки унинг аъзоларини ижара ҳақи сифатида бериш мумкин эмас. Шу боис бу нарсалар савдо ва бошқа тижорий муносабатларни амалга оширишда бирон нарсанинг эвазига берилмайди.

2. Ижара ҳақи сифатида бир нарсадан фойдаланиш белгиланса, иккинчи томондан билдирилган иш турининг жинси билан бир хил бўлмаслиги. Яшаш эвазига яшаш, хизмат эвазига хизмат, экин экиш эвазига экин экиш каби. Булар ҳанафийлар назидида рибонинг бир туридир [11: 546].

Кўриниб турибдики, савдода бир турга мансуб маҳсулотларни сотишга қиёсланган бўлиб, бу каби келишувларда насия жоиз эмас. Шу боис улардан фойдаланиш эвазига ижара шартномаси тузилмайди. Аммо бошқа-бошқа бўлса (маҳсулотлар турли бўлса), шартнома жоиз бўлади. Масалан, ижарачининг уйида яшаб туриш эвазига иккинчи томоннинг маркабидан фойдаланиш.

Ижара ҳақи нақд пул шаклида бўлса, биринчи навбатда унинг миқдори ва қайси пул бирлигида амалга оширилишига эътибор қаратиш лозим. Бу ҳақда “Муҳитул бурҳоний”да қуйидагича баён қилинган: “Агар ижара ҳақи дирҳам ва динар бўлса, унинг миқдорига аниқлик киритилади. Агар мамлакатда бир хил турдаги пул бирлиги амалиётда бўлса, унинг сифатини, яъни янги ёки эскилигини баён қилиш лозим бўлади” [10: 217]. Шунингдек, “Фатовои татархоний”да айтилишича, “Агар ижара ҳақи дирҳам ёки динар бўлса, унинг миқдори ва сифати, яъни янги ёки эскилиги аниқлик киритиш билан келишув тузилади” [12: 7].

Пулнинг янги ёки эскилиги аниқлик киритиш деганда, ўша пайтларда тижорий муносабатларда тилла, қумуш тангалар муомалада бўлган ва улар тез-тез зарб қилинган назарда тутилган. Янгиси эскисидан аралашмасининг кўплиги ёки камлиги билан фарқ қилган. Шу боис ижара шартномасида ижара ҳақи белгиланган пул бирлигининг сифати, яъни янги ёки эскилиги эътиборга олинган, деб ҳулоса қилиш мумкин.

Ижара шартномаси қайси мамлакатда амалга оширилса, ўша ерда амалиётда бўлган пул бирлиги инobatга олинади. “Муҳитул бурҳоний”да баён қилинишича: “Ижара шартномаси қайси мамлакатда тузилса, ижара ҳақи ўша мамлакатда муомалада бўлган пул бирлиги асосида белгиланади. Агар мамлакатда бир неча пул бирлиги амал қилса, бири бошқасидан устунликка эга бўлмаса (яъни қиймати тенг бўлса), томонлар ижара ҳақи миқдорига аниқлик киритиб, қайси пул бирлигида берилишини белгиламаса ҳам шартнома жоиз бўлади. Ижарага олувчи ижара ҳақини ўзи хоҳлаган пул бирлигида тўлайди” [10: 217].

Ижара шартномасида мамлакатда амалда бўлган пул бирлиги ва унинг бошқа пул бирликлари нисбатан қиймати инobatга олинади. Агар пул бирликларининг қиймати бир хил бўлса, фақатгина миқдорига аниқлик киритиш лозим. Қайси пул бирлигида тўланишига аниқлик киритиш шарт ҳисобланмайди. “Аммо пул бирликлари бир-биридан қиймат жиҳатидан фарқ қилса, пул бирлигига аниқлик киритилмаса, шартнома фосид (бекор) бўлади” [12: 8]. Бу ҳолатда томонлар ўртасида муаммоли вазият юзага келиши инobatга олинган. Шу боис томонлар ўртасида шартнома тузилган деб ҳисобланмайди.

“Агар пул бирликларининг бири иккинчисига қараганда оммалашган бўлса, шартномада пул бирлиги белгиланмаган бўлса-да, ақд жоиз бўлади ва ижара ҳақи оммалашган пул бирлигидан берилади” [10: 217].

Кўриниб турибдики, ижара шартномаси қайси мамлакатда амалга оширилишидан қатъи назар, томонларнинг таклифи ва розилигига биноан ижара ҳақи миқдори ва қайси пул бирлигида тўланиши белгиланиши лозим.

Ижара ҳақини бериш шартнома тузилиши билан лозим бўлиб қолмайди. “Шарҳи фатҳул қодир” асарида баён қилинишича, “Ижара ҳақи ақднинг ўзи билан лозим бўлмайди” [14: 66]. Фойдаланмаган нарсага ижара ҳақи талаб қилиш умумий қоидага тўғри келмайди. Шу боис ижарачи эвазига талаб қилиши ўринли эмас. “Шарҳи мухтасарут таҳовий” асарида қуйидагича баён қилинган: “Ижара шартномасида бирон нарсадан фойдаланиш ва эвазига бошқа нарсага эга бўлиш назарда тутилади. Савдода ҳам худди шундай, яъни маҳсулот ва унинг бадалига бериладиган нарсга тўғрисида келишув амалга оширилади” [2: 389].

Аммо шартномада олдиндан тўловни амалга ошириш бел-

гиланган бўлса, ижарага олинган нарсадан фойдаланмаса ҳам тўловни амалга ошириш лозим бўлади. “Фатовои сирожий” асарида таъкидланишича, “Ижара ҳақи фақатгина олдиндан тўловни амалга ошириш белгиланган келишувларда, шунингдек, ижарага олинган нарсадан фойдаланган тақдирдагина лозим бўлади. Бунга фатво берилгандир” [15: 466]. Демак, ижара ҳақини олдиндан талаб қилиш учун бу шарт шартномада кўрсатилган бўлиши лозим.

Сарахсийнинг “Мабсут” асарида ижара ҳақи уч ҳолатдан бирида лозим бўлади: биринчиси, тўловни олдиндан (ихтиёр) берганда, иккинчиси, тўловни олдиндан биришни шарт қилганда ва учинчиси, белгиланган ишни бажариб бўлганда [17: 108]. “Канзуд дақоик” асарида бунга қўшимча сифатида ижарага олинган нарсани белгиланган вақтда ижарачига топшириш ҳам бор [15: 543].

Аммо айрим нарсалар билан боғлиқ ижара шартномаларида бажарилган ишнинг миқдоридан келиб чиқиб, ижара ҳақини талаб қилиш жоиз. Мазкур масала юзасидан Абу Ҳанифа қуйидаги фикрларни билдирган. Агар шартнома маълум бир вақт билан чегараланган бўлса, масалан, ер, ҳайвонларнинг ижараси, инсонларни ижарага ёллаш ёки ҳайвонларни юк ташиш учун ёллаш кабиларнинг миқдоридан келиб чиқиб, ижара ҳақини тўлаш лозим бўлади [10: 223].

Ижара шартномаси савдо келишувига қийсланади. Аммо бу ҳолатда қийслаш ўринли бўлмайди. Чунки, савдода икки томон олди-берди қоидасига келишувдан кейин амал қилади. Сотувчи маҳсулотни, харидор эса эвазини топширади. Натижада ўзаро тенглик юзага келади. Агар ижара шартномасида ҳам тўловни олдиндан амалга ошириш талаб қилинса, томонлар ўртасида тенглик йўқолади. Чунки, ижарачи ижара ҳақини олдиндан олган пайтда ижарага олувчи нарсадан ҳали фойдаланмаган бўлади.

Шартномада тўловни олдиндан амалга ошириш шарт қилинган ҳолатларда тенглик қоидасига эътибор қаратилмаган. “Муҳитул бурҳоний”га кўра, агар олдиндан тўлов шарт қилинган бўлса, ўртадаги тенглик бекор бўлади [10: 225]. Бу ҳолат савдодаги насия келишувига қийсланган. Бу ҳолатда харидорга маҳсулот топширилади, лекин тўлов кечиктириб берилади. Натижада ўзаро тенглик қоидасига амал қилинмайди.

Баъзан шартномада ижара ҳақи хусусида ҳеч қандай шарт киритилмаслиги мумкин. Бу хусусда “Фатовои сирожий” асарида қуйидагича баён қилинган: “Шартномада ижара ҳақининг муддати белгиланмаган ҳолатларда, жумладан, ижара бирор жойда яшаш билан боғлиқ бўлса, бир кун яшагандан кейин ижара ҳақини талаб қилади. Агар масофани босиб ўтишга доир бўлса, бир марҳала (мусофирнинг кун давомида юрадиган масофасининг миқдори [4: 433])ни босиб ўтгандан сўнг ижара ҳақини талаб қилади” [15: 466]. Бу ҳолатда ижарачи ижара ҳақини олдиндан талаб қилиши ўринли бўлмайди, балки юқорида айтилганидек, ижарага олинган нарсанинг ёки белгиланган ишнинг миқдорига қараб ижара ҳақи талаб қилиш лозим бўлади.

Бир сўз билан айтилганда, ислом ҳуқуқшунослигида ижара шартномасида ижара ҳақи аниқлик киритиш ва у билан боғлиқ қўшимча шартлар томонларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва юзага келиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олишга қаратилган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдулҳай Лакнавий. Шарҳу-л-ҳидоя. Покистон. Идорату-л-Курыон ва-л-улу-л-исломийя. 1996. 8 мужаллад/5.
2. Абу Бакр Жассос. Шарҳи мухтасару-т-Таҳовий. – Мадина. Дору-с-сирож. 2010. 8 мужаллад/3.
3. Абу Лайс Самарқандий. Фатаво навозил. – Байрут. Дору-л-кутубу-л-ълмийя. 2004.
4. Абу Наср ал-Жавҳарий. Ас-Сихоҳ тожу-л-луғати. – Қоҳира. Дору-л-ҳадис. 2009.
5. Абул Баракот Насафий. Канзу-д-дақоик. Мадина. Дору-с-сирож. 2011.
6. Абулҳасан Али ас-Суғдий. Ан-Нутаф фи-л-фатаво. – Байрут. Муассасату-р-рисола. 1984.
7. Абулҳасан Қудурий. Мухтасару-л-Қудурий. Байрут. Муассасату-р-райён. 2005.
8. Акмалиддин Бобартий. Ал-Иноя шарҳу-л-ҳидоя. – Байрут. Дору-л-кутубу-л-ълмийя. 2019. 7 мужаллад/5.
9. Бадриддин Айний. Ал-Баная фи шарҳи-л-ҳидоя. Байрут.

“Дору-л-фикр”. 2000. 13 мужаллад/10.

10. Бурҳониддин Маҳмуд Бухорий. Муҳиту-л-Бурҳоний. – Риёз. “Мактабату-р-рушд” 2004. 25 мужаллад/11.

11. Ваҳба аз-Зухайлий. Фикҳу-л-ислом ва адиллатуху. Дамашқ. Дору-л-фикр. 2008. 10 мужаллад/4.

12. Ибн Ало ал-Ансорий. Фатавои татархонийя. – Ҳиндистон. Зикрийё. 2010. 19 мужаллад/15.

13. Ибн Нужайм ал-Мисрий. Баҳру-р-роик шарҳи канзу-д-дақоик. – Байрут. Дору-л-кутубу-л-илмийя. 1997. 9 мужаллад/7.

14. Ибн Ҳумом ал-Ҳанафий. Шарҳу фатҳу-л-қодир. – Байрут. Дору-л-кутубу-л-илмийя. 2003. 10 мужаллад/9.

15. Сирожиддин Ўший. Фатавои сирожийя. – Жанубий Африка. Дору-л-ёулум Закарийё. 2011.

16. Тоҳир ибн Аҳмад ал-Бухорий. Хулосату-л-фатаво (қўлёзма асар). Нухса қўчирувчи, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ҳамидий. – Қатар. Дору-л-кутубу-л-Қатарийя (қўлёзмалар фонди). 970 ҳ.

17. Шамсиддин Сарахсий. Китабу-л-мабсут. – Байрут. Дору-л-маърифат. 31 мужаллад/15.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ижара шартномаларида ҳақ тушунчасининг ўзига хос хусусиятлари, турлари ва ҳақ сифатида бериш мумкин бўлган нарсаларнинг шартлари ҳақида уламоларнинг фикрлари қиёсий таҳлил қилинди ва илмий хулосалар билдирилди. **Таянч сўзлар:** ижара ҳақи, савдо, дирҳам, динар, кайлий, вазний, фасид, пул бирлиги.

♦ **Annotation:** This article examines the concept of fee in lease agreements and its specific features, including its types and what can be given as rent, the views of scholars on their terms, comparative analysis and scientific conclusions. **Key words:** rent's fee, trade, dirham, dinar, kaili, weight, fosid, currency.

♦ **Аннотация:** В данной статье исследуется концепция платы в арендных договорах и ее особенности, включая ее виды и то, что может считаться арендной платой, взгляды ученых на их условия, сравнительный анализ и научные выводы. **Ключевые слова:** арендная плата, торговля, дирхам, динар, кайли, вес, фасид, валюта.

“ХИТОЙЧА-ЎЗБЕКЧА ИСЛОМШУНОСЛИК АТАМАЛАРИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ”ДА ТАРИХИЙ ШАХСЛАР ТАЛҚИНИ

АЗИМХЎЖА АТАХОДЖАЕВ

ЎзР ФА Тарих институти
бош илмий ходими,
тарих фанлари доктори

Тошкент Давлат шарқшунослик университети илмий ходими М. Т. Каунбаев томонидан яратилган “Хитойча-Ўзбекча исломшунослик атамалари изоҳли луғати” ўрта асрлар давридаги ўзбек-хитой муносабатлари тарихи билан кизиқувчи китобхонларга ҳам муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

Кейинги йилларда Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги муносабатлар ўзаро умумманфаатларига хизмат қилиб келмоқда. Маълумки, ўзбек ва хитой халқлари ўртасидаги алоқалар қадимги даврларга бориб тақалади. Айниқса, илк ўрта асрларда Сугд, Тоҳаристон, Чоч, Фарғона, Уструшона каби тарихий-маданий ўлкалари доирасида шаклланган маҳаллий давлатлар Турк хоқонлиги ва Ғарбий Турк ябғу-хоқонликлари доирасида Хитойнинг Суй ва Тан сулолалари билан ўзаро элчилар алмашиб, муносабатлар доирасини кенгайтирган [3:20-24].

Марказий Осиёда Араб Халифалиги ҳукмронлиги ўрнатилгач, араб фотиҳлари ислом динини тарғиб қилишда маҳаллий ислом дини пешволаридан унумли фойданилар [1:187-196]. Таҳлил этилаётган китобмуаллифи М.Т. Каунбаев тўғри таъкидлаганидек, “етгинчи асрнинг бошидаёқ мусулмон маданияти Хитойга қириб борган” эди. Аксарияти мовароуннаҳрлик бўлган мусулмон миссионерлар минтақада ислом динини тарғиб қилишда фаол бўлганлар. Асрлар давомида Хитойда 34 минг масжид ташкил этилиб, ҳар йили 14 минг мусулмоннинг ҳаж сафарига борган [2:4-5].

Табиийки, ислом дининг ҳозирги Хитой ҳудудига қириб бориши, натижасида хитой тили янги исломий атамалар пайдо бўлган. Хитойча ёзув шакли – иероглифнинг хилма-хиллиги бу атамаларнинг бир неча синонимларни ҳосил қилган [2:6].

Мазкур луғат лотинча транскрипция шаклида ва лотин алифбо тартибида рақамланиб, 619 та атамага изоҳ берилган. 1, 26, 510-рақамлар остида “асли исми Ҳидоятullo Офокхўжа ибн Хўжа Муҳаммад Юсуф, Офокхўжа (“офок” – “ёруғ дунё”, “ёруғлик эгаси”) бўлиб, 1625-1695 йиллар яшаган диний аллома ва давлат арбоби “Ёрқент хонлигида тахтга ўтирган хўжаларнинг дастлабкиси” Офокхўжа, Оппокхўжа, Ҳидоятullo – āba héjiā / āpākè hézhuo / yǐdáyātūlèlāга таъриф берилган. 2-рақамдаги āba héjiāmázhā атамаси Офокхўжанинг Қошғар шаҳридаги макбараси ҳақида маълумот беради [2:9-10, 23, 145].

Луғатнинг 5-рақами остида Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (624-692) – ābūdūlā yībēn zūbāiēr ҳақида бўлиб, бу шахс илк ислом даври (VII аср)да яшаган ва “хулофои рошидин”ларнинг биринчиси Абу Бакр Сиддиқнинг кизи Асми (Асмо)нинг ўғли бўлган [2:10-11]. Шунингдек, луғатнинг 6-рақами остида эса айнан Абу Бакр Сиддиқ (571/572-634) – ābū bōkēē ābōdūlā ҳақида маълумот берилган. У халифалик пайти (632-634 йиллар)да Қуръони карим оятлари тўлатиб, «Жомиъул Қуръон» унвонига сазовор бўлган ва пайғамбаримизнинг 142 та ҳадисини ривоят қилган [2:12].

Луғатнинг 7- ва 32-рақамларида Абу Ҳанифа (699-767) – ābū hānīfā – āibū hānīfā, Абу Ҳанифа ан-Нўъмон ибн Собит ал-Форсий ёки ал-Куфий, яъни Имом Аъзам келтирилади. У зоти муборақ ўз шоғирдлари ҳанафий мазҳабининг фикҳий усулига асос солган. Аввал, Қўфда, сўнг Маккада яшаб, вафот этган ва Хайзарон қабристонида дафн этилган [2:12-13, 25].

Луғатнинг 8-рақами остида Абу Суфён (567-652) – ābū sūfūyāng, ҳақида гап боради. Дастлаб Муҳаммад (с.а.в)га ва ислом динига қарши, кейинчалик Мадинада ислом дини тарафдори бўлиб, Нажрон вилоятига ҳоким бўлган. Унинг авлодларидан бири Муовия I эса умавийлар сулоласига асос солган [2:14].

Луғатнинг 9- ва 21-рақамлари остида Али ибн Абу Толиб

(603/605-661) – ābū tālībū, яъни Али ибн Абу Толиб ибн Абдулмуттолиб ибн Ҳошим ал-Курайший хулафои рошидинларнинг тўртинчиси, Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакиларининг ўғиллари ҳисобланган ва исломда собитлиги боис “Қаррамаллоҳу ваҷҳаху” (Аллоҳ унинг юзини мукаррам қилсин) деб сифатланган. Муҳаммад (с.а.в.)нинг кизи Фотимага уйланиб, пайғамбаримиздан 586та ҳадисни ривоят қилган. Ҳижрий 40 (661) йилда 63 ёшида шахид қилинган [2:15, 21].

Омина бинт Ваҳб (?-577) – āminā ҳақидаги маълумотлар 23-рақам билан берилган. Бу зот Абдуллоҳ ибн Абу Муттолибнинг умр йўлдоши, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг онаси ҳисобланган [2:22].

Луғатнинг 30-рақами Ойша – āyishā бинти Абу Бакр (613/614-678), яъни Абу Бакр Сиддиқнинг қизлари ва Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг аёллари ҳақида бўлиб, ум ун-мўминун – “мўминлар онаси” сифатида тафсир, ҳадис ва фикҳни мукаммал билган. Ойша (р.а.) ҳижрий 58 (678) йили 66 ёшида вафот этган ва Мадинадаги Бакий қабристонида дафн этилган [2:24].

Луғатнинг 35-рақами 780-855 йилларда яшаган ханбалия мазҳабининг асосчиси Аҳмад ибн Ханбал – āihāmāidē yībēn hānbāilīra бағишланган. У киши аҳли сунна вал жамоанинг фикҳий мазҳаб асосчиларидан тўртинчи бўлган. Уламолар унинг ҳадисдаги «Муснад» китобини энг мўътабар олтига ҳадис сирасига киритишган. Ҳижрий 241 (855) йилда вафот этган. Унинг таълимоти XVIII асрда ваҳобийлик ҳаракатига асос бўлган [2:26].

Тасаввуфнинг машҳур вакили Аҳмад Яссавий – āihāmāidē yāsāwēi луғатнинг 36-рақами остида зикр этилган. Сайрам (Исфижоб)да таваллуд топиб, Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф сирларини ўрганган. Ўз ғояларини “Ҳикматлар”ида акс эттирган. Кабри Ясси (Туркистон) шаҳрида бўлиб, 1395-1397 йилларда Амир Темур томонидан қабри устига макбара бунёд этилган [2:26-27].

Тўрт халифанинг учинчиси Усмон ибн Аффон (тахм. 577-656) – āosīmān yībēn ā fān ҳақидаги маълумотлар луғатнинг 47-рақами остида берилган. Усмон ибн Аффон ибн Абул Ос ибн Умайя ибн Абу Шамс ибн Абдуманноф Уммавий Курашийнинг Халифалик даври ўн бир йил, ўн бир ой, ўн тўрт кун давом этган (644-656 йиллар). Расулulloҳнинг икки қизларига – олдин Руқияга, у дунёдан ўтгач, Умму Гулсулга (р.а.) уйланганлари учун “Зиннурайн”, яъни “Икки нур эгаси” номини олган. Вафот этгач, Мадинадаги “Бакий” қабристонида дафн этилган [2:29-30].

Луғатнинг 59-рақами Абу Абдуллоҳ Билол ибн Рубоҳ ал-Ҳабаший (тахм. 592-640/641), яъни Билол – bīlālēi ҳақидаги маълумот келтирилган. Аввалига Умайя ибн Ҳалафнинг кули бўлган Билол ислом динини илк қабул қилганлардан бўлган. Билол 622 йилда биринчи бўлиб, Мадинада азон қақирган шахс саналади. Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан сўнг Шомда яшаган ва Дамашқда вафот этган. Қабри Дамашқ шаҳрида жойлашган [2:33-34].

Ҳажжож ибн Юсуф – hāchājī yībēn yōsūfūf ҳақида луғатнинг 130-рақами остидаги маълумот ҳикоя қилади. Бу шахс Араб Халифалиги Шарқий қисмида 694-714 йилларда ноиб бўлган [2:33-34].

Луғатнинг 142-рақами Ҳасан Басрий (642-728), яъни Абу Саид ал-Ҳасан ибн Ясор ал-Басрий – hāsāng āibū sāyīr dé bēn yēsāēr bāshīlīra бағишланган. Муфассир, муҳаддис, мутакаллим, факих

ва воиз сифатида шуҳрат қозонган. Али ибн Абу Толибдан таълим олган. Халифа Умар ибн Абдулазиз даври (681-720)да Басрада қозилик қилган [2:57-58].

Али ибн Абу Толибнинг Фотимадан туғилган ўғли Хусайн ибн Али (626-680) – *hūsāyīn yī bēn ālī* лугатнинг 150-рақами билан берилган. Бу тарихий шахс ислом динидаги шиа мазҳаби имомларининг 3-си ҳисобланади. 680 йили халифа Ҳазидга қарши жангда Қарбало даштида ҳалок бўлган. Хусайн ибн Али ҳалок бўлган сана (10 октябрь) шиаларнинг матом қуни ҳисобланади [2:59-60].

Луғатнинг 185-рақамида шиаларнинг 6-имоми Жаъфар ас-Сидик, – *jiāfāēr sādīkē*, яъни Жаъфар ибн Муҳаммад Абу Абдуллоҳга бағишланган. Бу шахс тахминан 700-765 йилларда яшаган. Диний ва дунёвий (кимё) фанини чуқур ўрганган. Унинг илмий қарашлари юқори баҳолаган, бу шахс “араб илмий анъаналаринг отаси” саналади [2:67-68].

Маҳдуми Аъзам (1464-1542) – *māhātūmū āzāmū*, яъни Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий Мовароуннахрнинг йирик диний арбоби, нақшбандийлик тариқати раҳнамоларидан бири саналган. Ундан қолган ўнлаб масжидлар тариқатнинг ободу қондаларида мурид ва шайх муносабатлари ўзаро ҳурмат-иззат асосида қурилиши зикр этилган [2:67-68].

Шунингдек, муаллиф бизга янги маълумотсифатида тақдим этган шахс хитойлик таниқли ислом илоҳиётчиси Ма Лайчи (Абу ал-Футух) (1681-1766) – *mā lāichī* бўлиб, лугатнинг 247-рақами билан қайд этилган. Унда келтирилишича, у Гансу вилояти, Линся-Ху мухтор вилоятида туғилган. Хитойдаги нақшбандийлик тариқатининг хуфийя йўналишига асос солган. Ҳажда бўлиб, Хуаси масжидига асос солган ва 30 йил мадрасада талабаларга сабоқ берган [2:83-84].

Луғатнинг 250 рақамида бошқа бир хитойлик мусулмон Ма Минсино (Муҳаммад Амин) (1719-1781) – *māmīngxīn* ҳақида гап боради. Бу шахс XVIII асрнинг 60-йилларида Яманда таҳсил олган. Макка зиёратида бўлган. 1761 йилда Хитойга қайтган, сўфийликнинг “жаҳрия” йўналишига асос солган. Гарчи мусулмонча Иброҳим ва Азиз номларини бўлган бўлса-да, хитойлик мусулмонлар уни Муҳаммад Амин деб улуғлашган [2:8384].

Луғатнинг 288-рақами билан Муҳаммад (с.а.в) – *mūhānmōdé* номи зикр этилган. Асли исмлари Аҳмад ибн Абдуллоҳ (571- 632) – Аллоҳнинг охири расули ва элчиси саналади. У зотга 610-632 йилларда “Қуръон” нозил қилинган. Отаси Абдуллоҳ ва онаси Омина вафот этган, амакиси Абу Толиб тарбиясида бўлган. Гарчи 7 фарзанд (3 ўғил, 4 қиз) кўрган бўлса-да, фақатгина Фоти-ма қизи наслини давом эттирган. 622 йилдаги Муҳаммад (с.а.в.) бошчилигидаги мусулмонларнинг Маккадан Мадинага кўчиши (ҳижрати)дан ислом эраси бошланади. Мадинада вафот этган ва ўз ҳужрасига дафн этилган. Аввалига макбара, сўнгра масжид қурилган бу жой мусулмонларнинг зиёратгоҳи саналади [2:93-95].

289-рақамда Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ас-Сидик (1703-1792) – *mūhānmōdé yī bēn ābū duō wā hā bī (wā hā bo)* ҳақида маълумот келтирилган. Бу шахс ваҳобийлик диний оқимининг асосчиси бўлиб, ўз тарғиботи 1730 йилдан бошлаган. Дунёвий маданий ва маънавий тараққиётни бидъат ҳисоблаган. Динни аслига қайтариш ғоясини илгари суриб, мусулмонлар орасида ихтилоф чиқарган. Унинг ғоялари XX аср охири – XXI бошларидаги диний экстремизм ва ақидапарастлиқни авж олишига сабаб бўлди [2:95].

Луғатнинг 290-рақами Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839-923) – *mūhānmōdé yībēn jiālīēr tābālī* ҳақида. Бу шахс тарихчи, фақх ва тафсиричи ҳисобланиб, Бағдоддаги “ал-Жаририя” фикҳ мактабига асос солган. Диний мазмундаги “Тафсир ал-Қуръон”дан ташқари, ўздан тарихий асар “Тарих ар-расул вал-мулк”, “Тарихи Табарий” асарларини қолдирган [2:95-96].

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Камолиддин Ш.С. Новые сведения о ранних походах арабов в Китай//Культурные ценности. Международный ежегодник. 2004-2006. Центральная Азия в прошлом и настоящем. СПб.: –Санкт-Петербургский университет, 2008.
2. Каунбаев М.Т. Хитойча-ўзбекча исломшунослик атамалари изоҳли луғати. –Т.: Adabiyot uchqunlari, 2018.
3. Отаҳўжаев А. Марказий Осиё цивилизациясида турк-сўғд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010.

◆ **Аннотация:** Таҳлил этилган мазкур исломшунослик луғатида хитой тилидаги 619 та атама ўз талқинини топган. Шу боис шарқшунослик соҳаси билан шуғулланувчи мутахассисларга, хусусан ўрта асрлар даври, шунингдек ўзбек-хитой муносабатлари тарихи билан тадқиқотлар олиб боровчи илмий ходимларга муҳим қўлланма вазифасини ўтайди. **Таянч сўзлар:** Хитой сулолалари, мусулмон маданияти, Қуръони карим, илоҳиёт, масжид, мадраса, араб ёзуви, иероглиф ёзуви.

◆ **Annotation:** This Chinese-Uzbek dictionary of Islamic terms consists of 619 entries. It is an important reference book for specialists, particularly for those who study mediaeval history of relations between Chinese and Uzbeks. **Key words:** Chinese dynasties, Koran, theology, mosque, madrasa, Arabic witting, hieroglyphs.

◆ **Аннотация:** Настоящий словарь включает 619 терминов по Исламу на китайском языке. Поэтому он является важным пособием для специалистов - востоковедов, в частности, для исследователей, занимающихся изучением истории средневековья и вопросами узбекско-китайских отношений. **Ключевые слова:** китайские династии, мусульманская культура, Коран, теология, мечеть, медресе, арабская письменность, иероглифическая письменность.

Буюк ватандошимиз Имом ал-Бухорий, яъни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870) – *mūhānmōdé yībēn yūsīmīēr būhālī* лугатнинг 291-рақами билан берилган. Имомлар султони бўлган бу шахс муҳаддислар имоми, ҳадис илмининг султони ҳисобланган. У турли ўлкаларда бўлиб, ҳадис илмини ўрганган ва 600 мингга яқин ҳадис тўплаган. Шундан саҳиҳ – ҳақиқий, ишончли деб топилганларини “Ал-жоме ас-саҳиҳ” – “Ишончли тўплам” сифатида китоб ҳолига келтириб, ўздан катта мерос қолдирган. У зот Челақдаги Ҳартанг қишлоғига дафн этилган. Ҳозирда бу жой мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳи ҳисобланади [2:96-97].

Луғатда Нақшбанд (1318-1389) – *nākēshēnbāndī*, яъни Муҳаммад бинни Муҳаммад Баҳоуддин ан-Нақшбанд 300-рақам остида келтирилган. У машҳур авлиё, нақшбандийлик тариқатининг асосчиси ҳисобланган. Ўз таълимоти яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдуллоҳ Гиждувоний назарияларига асосланган. “Дил ба ёру даст ба қор – қалбимиз Аллоҳда, қўлимиз – меҳнатда бўлсин” ширини илгари сурган ва ўзи ҳам унга амал қилган. Бу ғоя кўплаб алома ва ҳукмдорлар учун дастур ул-амал ҳисобланган. Унинг Қондаги макбараси мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳлардан саналади [2:99-100].

309-рақам билан Умар ибн Хаттоб ал-Форук (р.а.) (тахм. 585-648) – *ūmāīēr bēn hētābo* номи келтирилган. Тўрт халифанинг иккинчиси бўлган бу шахс, 634-648 йилларда ҳукмронлик қилган. Унинг ҳукмронлик даври халифаликнинг “олтин асри” сифатида улуғланади. Умар ибн Хаттоб вафот этган, Мадинага Муҳаммад (с.а.в.) қабри ёнига дафн этилган [2:102].

Луғатнинг 352-рақами остида Саъд ибн Абу Ваққос (595-670) – *sāīērdē bēn āībī wāgāsī*, манбаларда тўлиқ исми Молик ибн Ваҳб ибн Абдуманноф Қурайший аз-Заҳрийдеб зикр этилган. Муҳаммад (с.а.в.)нинг онси Омина (р.а.)нинг бану зухра уруғидан бўлиб, расуллоҳнинг яқин сафдоши саналган. Бу тарихий шахс ислом динини 17 ёшида қабул қилган. Саркарда даражасига кўтарилиб, жангларда иштирок этган. 271 ҳадисни ривоят қилган. Бакиъ қабристонига дафн этилган [2:113-114].

Луғатнинг 506-рақами Ибн Халду (1332-1406) – *yībēn hēlēidūn* тўғрисида маълумот берилган. Асли исми Абдурахмон Абу Зайд ибн Муҳаммад бўлган бу шахс Тунисда туғилган. Машҳур араб тарихчиси ва файласуфи сифатида машҳур бўлган. Амир Темурнинг Дамашқ забтида у билан суҳбатлашган. Унинг асосий китоби “Китаб ул-ибар” – “Ибратли мисоллар китоби” бўлиб, унда тарихий-ижтимоий муаммоларни баён этган [2:144].

Юқорида келтирилган тарихий шахслар луғатнинг қийматини оширган. Қолаверса, луғатни ўрганиш асосида хитой манбаларида учраган кўплаб пайғамбарлар, диний арбоблар, дунёвий ҳокимият вакиллари, шунингдек, диний оқимлар ва тариқатлар, масжид ва мадрасалар, халқаро ташкилотлар ҳақидаги маълумотларнинг берилиши муаллифнинг ўз соҳасини чуқур ўрганганлигини кўрсатади. Энг муҳими луғат орқали ўрта асрларга ва замонамизга оид маълумотларни топиб, улардан илмий ишларни ёритишда фойдаланиш мумкин. Қолаверса, мазкур луғат ўз тузилиши, мазмуни ва илмийлиги билан ўқувчи ва тадқиқотчиларда катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиз. Чунки мазкур китобда 619та атама ва иборалар ўз талқинини топганлиги катта меҳнат натижасидир.

Ушбу луғат ўз аҳамияти билан диншунослар, қадимшунослар, тилшунослар, хитойшунослар, умуман, шу соҳага яқин бўлган барча мутахассислар ва қизиқувчиларнинг эътиборидан четда қолмайди.

М.Т.Каунбаевнинг “Хитойча-ўзбекча исломшунослик атамалари изоҳли луғати” ўз вақтида яратилган, кўпчилик олимлар ва тадқиқотчиларнинг илмий изланишларига қўл келадиган қўлланма ҳам саналади.

ТЕНДЕНЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ТАХМИНА МАМАДАЛИЕВА

Университет мировой экономики и дипломатии
Докторант кафедры «Международные отношения»

Новый коронавирус, появившийся в китайском городе Ухань в конце декабря 2019 года, распространился по всему миру. Это привело к миллионам смертей во всем мире. Однако в Центральной Азии случаи заражения COVID-19 были выявлены в середине марта 2020 года; он вынудил правительства стран принять превентивные меры против его распространения. Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан приняли строгие меры, такие как приостановка международных рейсов, закрытие границ, карантин и изоляция и т.д. Таджикистан отрицал наличие положительных случаев до 30 апреля 2020 года, во время как Туркменистан утверждал, что не является страной, свободной от вирусов.

Пандемия COVID-19 ударила по и без того хрупким системам здравоохранения ЦАР и стала испытанием для правительств. Пандемия серьезно затронула несколько секторов экономики. Из-за взаимосвязанности глобальных цепочек поставок и внешней торговли, экономики центральноазиатских стран пострадали. В опубликованном Всемирным банком «Экономическом обзоре Европы и Центральной Азии» говорится о различных негативных событиях в регионе. Он включает в себя значительный спад в 2020 году с сокращением роста от -4,4 до -2,8 процента. К конкретным секторам, которые пострадали в непропорционально большой степени, относятся туризм, гостиничный бизнес, бытовые услуги, строительство и мелкое производство.

Таджикистан и Кыргызстан зависят от денежных переводов из России и Казахстана. Из-за пандемии денежные переводы в Центральную Азию упали до 3,4 миллиарда долларов США, или примерно на 24 процента. В экономике Таджикистана наблюдается сокращение денежных переводов и инвестиций, а также ухудшение его прямых иностранных инвестиций. В ответ страны Центральной Азии закрыли свои границы и приняли меры для защиты от распространения вируса. Это привело к падению внешней торговли и уменьшению экспорта самого востребованного Пекином продукта, природного газа, вместе с прекращением экспорта других сырьевых товаров в Китай.

Чтобы смягчить негативное влияние коронавируса, такие страны, как Узбекистан и Казахстан, предоставили множество пакетов помощи для обеспечения социальной защиты населения. Узбекистан уделял особое внимание поддержке предприятий и предприятий, имеющих большое значение для экономического развития страны. Узбекистан также принял меры, чтобы остановить падение уровня доходов, создать возможности для трудоустройства и снизить уровень безработицы [1].

Политические беспорядки и смена режима в Кыргызстане. 4 октября 2020 года в Кыргызстане прошли выборы в законодательные органы. В однопалатном законодательном собрании за 120 мест боролись 16 партий. Согласно подсчету всех бюллетеней вручную, только четыре партии смогли превысить семипроцентный порог. 5 октября несколько тысяч человек собрались вокруг главной площади Бишкека, заявив, что выборы сфальсифицированы, и потребовали аннулирования результатов выборов. Демонстранты утверждали, что политики активно использовали массовый подкуп голосов и злоупотребляли административным ресурсом во время избирательной кампании [2].

Парламентские выборы ввергли Кыргызстан в политический кризис. Однако свержение президента Жээнбекова положило конец беспорядкам. Новое правительство под руководством Садыра Жапарова предприняло важные меры для поддержания мира в регионе. Правительство Жапарова сосредоточилось на эффективном управлении пандемией и решении социально-экономических проблем. Новому правительству было бы непросто усилить свою внешнюю политику [3]. Россия – близкий союзник Кыргызстана, и ее статус не изменился с приходом новой системы. Вскоре после своего назначения Джапаров заявил, что Россия останется стратегическим союзником страны. Этот политический кризис осложняет отношения между Китаем и Кыргызстаном. Демонстранты напали на китайских граждан и компании в Кыргызстане [4]. Кыргызстан также задолжал половину своего ВВП китайскому Эксимбанку и из-за своей неспособности выплатить долги; Бишкек обратился к Пекину с просьбой приостановить выплаты. Кажется маловероятным, что, не получив каких-ли-

бо рычагов воздействия со стороны Кыргызстана, Китай согласился бы приостановить выплату долга [5].

Узбекистан присоединился к Евразийскому экономическому союзу (ЕАЭС) в качестве наблюдателя. Узбекистан стал наблюдателем при ЕАЭС 11 декабря 2020 года. Это еще больше повысит значимость инициативы Президента Мирзиёева по региональной интеграции в Центральной Азии. ЕАЭС имеет единый рынок с населением более 180 миллионов человек с ВВП более 5 триллионов долларов США. Он предусматривает общую политику в области макроэкономики, транспорта, промышленности и сельского хозяйства, энергетики, международной торговли и инвестиций, таможен, технологического регулирования, конкуренции и антимонопольного регулирования. В будущем ожидается единая валюта и большая конвергенция. ЕАЭС также находится в процессе продолжения переговоров о подписании соглашений о свободной торговле (ССТ) со многими странами АСЕАН, помимо Индии и Турции [7].

Переизбрание президента Рахмона и ухудшение состояния экономики. Президент Таджикистана Эмомали Рахмон был переизбран, получив 90 процентов голосов на национальных выборах в стране. Благодаря этой победе Рахмон стал главой государства в Центральной Азии дольше всех. Бюллетени подали более 85 процентов электората страны. К выборам присоединились еще четыре кандидата, хотя в целом считалось, что Рахмон продержится. Однако до того, как он объявил о конкурирующих выборах, предполагалось, что его сын и мэр Душанбе Рустом Эмомали станет следующим президентом Таджикистана. Но из-за ухудшения социально-экономических условий и пандемии COVID идея смены режима была отброшена.

Таджикистан – относительно развивающаяся страна, население которой сильно зависит от денежных переводов, отправляемых родственниками из-за границы. Инфраструктура здравоохранения страны серьезно пострадала в результате всемирной пандемии коронавируса. Из-за пандемии в стране возник дефицит продуктов питания и резко выросли цены на продукты питания. Выплата китайских долгов была еще одной серьезной проблемой для округа в прошлом году. Теперь восстановление экономики будет ключевым приоритетом для переизбранного президента.

Китай в Центральной Азии: агрессивность и борьба с ущербом. Китай обвиняется на международном уровне в неправильном обращении с вирусом COVID-19. В то же время наблюдалась агрессия Китая по отношению к своим соседям. ЦАР также пострадали от враждебного отношения Китая во время пандемии. Опасения по поводу незаконных территориальных претензий в Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан) были серьезной причиной беспокойства для соответствующих центральноазиатских режимов. Схема Китая «Один пояс, один путь» вызвала множество проблем и жалоб со стороны местных сообществ Центральной Азии.

Следовательно, в июле 2020 года Пекин начал новый диалог с Центральной Азией; Китай + C5. Ван И, министр иностранных дел Китая, провел виртуальную встречу с министрами иностранных дел стран Центральной Азии по вопросам экономического сотрудничества в период после пандемии. Этот шаг считается важным, поскольку он придает согласованность другим инициативам Китая, таким как ШОС, для достижения своих целей в Центральной Азии без ущерба для ее репутации [8].

Взаимодействие Индии и Центральной Азии в 2020 году. В 2020 году охват Индии в Центральной Азии резко активизировался. Борясь с последствиями пандемии COVID-19

у себя дома, Индия оказала медицинскую и гуманитарную поддержку многим странам. ЦАР также получили медицинскую и гуманитарную помощь из Индии. Взаимодействие на высоком уровне между Нью-Дели и Центральной Азией продолжалось, несмотря на пандемию. Однако большая часть этих взаимодействий на высоком уровне проходила в виртуальном формате.

В результате первого диалога между Индией и Центральной Азией, состоявшегося в 2019 году, 6 февраля 2020 года в Нью-Дели был запущен Деловой совет Индия-Центральная Азия. Отношения между Индией и Центральной Азией остаются ниже своего истинного потенциала. В этом отношении совет будет служить институциональной платформой для усиления торговых и инвестиционных инициатив между двумя регионами. Это также будет способствовать более глубокому сотрудничеству между малыми, средними и крупными предприятиями Индии и Центральной Азии. Также улучшилось межрегиональные торгово-экономические обмены [9].

Министр иностранных дел Индии С.Джайшанкар посетил Москву в сентябре 2020 года для участия в саммите министров иностранных дел Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Во время своего визита он встретился со своими коллегами из Центральной Азии и обсудил двусторонние и региональные вопросы. 11 ноября ШОС провела 20-й Саммит Совета глав государств под председательством Российской Федерации в формате видеоконференции. В своем выступлении премьер-министр Индии подтвердил позицию Индии в отношении региональной безопасности, террористического экстремизма и многосторонности, среди прочего. Он также подчеркнул общее буддийское наследие ШОС и «Атманирбхар Бхарат» [10]. Индия также председательствовала на 19-м заседании Совета глав правительств ШОС в виртуальном формате 30 ноября 2020 года [11]. В течение трех лет после присоединения к ШОС Индия укрепила свои позиции в это региональные поиски, в которых доминирует Китай. Однако необходимы более конкретные шаги для дальнейшего использования своих целей на платформе ШОС.

28 октября 2020 года состоялся Второй диалог Индия-Центральная Азия. На этом саммите особое внимание уделялось партнерству Индии с Центральной Азией в области развития. Сотрудничество во время пандемии стало ключевым моментом обсуждения на саммите. И Индия, и Центральная Азия подтвердили свое сотрудничество в укреплении двусторонних связей путем устранения торговых барьеров и пре-

пятствий для установления соединений. В этом отношении важную роль могут сыграть порт Чабахар, Международный транспортный коридор Север-Юг (INSTC) и Ашхабадское соглашение.

Отношения между Индией и Узбекистаном набрали обороты в 2020 году. Обе страны провели первый в истории двусторонний виртуальный саммит 11 декабря 2020 года. Помощь Индии в целях развития Центральной Азии и Узбекистану была важным аспектом обсуждения на саммите. Устранение барьеров в торговле и подключении было еще одной важной повесткой дня, обсуждавшейся на саммите. Индия приветствовала идею Узбекистана о проведении трехстороннего диалога между Индией-Узбекистаном и Ираном для обсуждения совместного использования порта Чабахар. Соответственно, 14 декабря 2020 года состоялся трехсторонний диалог, который можно рассматривать как положительный результат «быстрой дипломатии» [12]. В целях расширения торговли и инвестиций между двумя странами два лидера согласились ускорить ликвидацию совместного технико-экономического обоснования, которое проложит путь к переговорам по Соглашению о преференциальной торговле (ЗСТ). Индия и Ташкент также договорились работать над скорейшим заключением двустороннего инвестиционного договора, чтобы способствовать продвижению и защите инвестиций для дальнейшего улучшения торгово-экономического сотрудничества [13].

Для постпандемического экономического восстановления Центральноазиатского региона необходимы серьезные реформы. Тем не менее, подходы будут отличаться в зависимости от внутреннего социально-экономического положения каждой республики. Диверсификация экономики необходима, поскольку такие страны, как Туркменистан, полностью зависят от Китая в своем экспорте. Создание рабочих мест для рабочих-мигрантов станет еще одним важным шагом для экономического развития региона. Активизация регионального сотрудничества придаст импульс региональной торговле и инвестициям, а также поможет региону стать транзитным центром. Возрождение внутреннего туризма, избежание повторяющихся мер изоляции, эпидемиологическое сотрудничество и укрепление инфраструктуры здравоохранения могут привести к социально-экономическому возрождению. Центральноазиатским республикам необходимо приложить серьезные усилия для возрождения своих экономик, которые являются основой регионального развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Эльдор Туляков, «COVID-19: Действия, предпринятые в Узбекистане», статья, Центр внешней политики, 14 июля 2020 г. <https://fpc.org.uk/covid-19-actions-taken-in-uzbekistan/>
2. Арсен Омуралиев, «Обзор месяца: Центральная Азия в октябре 2020 года», CABAR Central Asia, 2 ноября 2020 года. <https://cabar.asia/en/month-in-review-central-asia-in-october-2020>
3. Ильгиз Камбаров, «Многие обещания Джапарова: может ли стабильность возникнуть из хаоса в Кыргызстане?», The Diplomat, 22 октября 2020 г. <https://thediplomat.com/2020/10/japarovs-many-promises-can-stability-emerge-from-chaos-in-kyrgyzstan/>
4. Киган Элмер, «Беспорядки в Кыргызстане могут отпугнуть будущих китайских и других иностранных инвесторов, говорят аналитики», Южноазиатский мониторинговый пост (SCMP), 12 октября 2020 г. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3105145/kyrgyzstan-chaos-may-deter-future-chinese-and-other-foreign-investors>
5. Крис Риклтон, «Долг Кыргызстана Китаю: между краудфандингом и жесткой экономией», The Eurasia net, 17 ноября 2020 г. <https://eurasianet.org/kyrgyzstans-china-debt-between-crowdfunding-and-austerity>
6. Брифинг для России «Узбекистан и Куба становятся государствами-наблюдателями Евразийского экономического союза», 14 декабря 2020 г. <https://www.russia-briefing.com/news/uzbekistan-and-cuba-become-observer-states-of-the-eurasian-economic-union.html/>
7. «Выступление почетного вице-президента Шри М. Венкайя Найду практически на 19-м заседании Совета глав правительств ШОС», 30 ноября 2020 г. <https://vicepresidentofindia.nic.in/speechesinterviews/address-shri-m-venkaiah-naidu-honourable-vice-president-virtually-19th-session>
8. Нишанбай Сираджиддинов и др. др., «Вступление Узбекистана в Евразийский экономический союз: преимущества и риски», Центр международного частного предпринимательства (CIPE), 12 июля 2020 г. <https://www.cipe.org/resources/uzbekistans-accession-to-the-eurasian-economic-union-advantages-and-risks/>
9. П.К. Гупта, «Второй диалог между Индией и Центральной Азией: основные выводы», статья, VIF, 5 ноября 2020 г. <https://www.vifindia.org/article/2020/november/05/second-india-central-asia-dialogue-major-takeaways>
10. П.К. Гупта, «Деловой совет Индия-Центральная Азия: активизация экономического взаимодействия между Индией и Центральной Азией», статья, VIF, 10 февраля 2020 г. <https://www.vifindia.org/2020/february/10/india-central-asia-business-council>
11. «20-й саммит Совета глав государств ШОС», PIB, 10 ноября 2020 г. <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1671756>
12. Раджесвари Пиллаи Раджагопалан, «Индия-Иран-Узбекистан стремятся к установлению связей в Центральной Азии», The Diplomat, 18 декабря 2020 г. <https://thediplomat.com/2020/12/india-iran-uzbekistan-pursue-central-asian-connectivity/>
13. «Совместное заявление о виртуальном саммите Индия-Узбекистан: тесная дружба, сильное партнерство», МПС, 11 декабря 2020 г. https://mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/33281/Joint_Statement_on_IndiaUzbekistan_Virtual_Summit_Close_Friendship_Strong_Partnership

♦ **Аннотация:** В статье речь идет о борьбе пандемией COVID-19 в Центральной Азии, интеграционных процессах, важных политических событиях в регионе. **Ключевые слова:** пандемия, Центральная Азия, миграция, Китай, Индия, экономика.

♦ **Annotation:** The article deals with the fight against the COVID-19 pandemic in Central Asia, integration processes, important political events in the region. **Key words:** pandemic, Central Asia, migration, China, India, economy.

♦ **Аннотация:** Мақола Марказий Осиёда СОВИД-19 пандемиясига қарши кураш, интеграцион жараёнлар ва минтақадаги муҳим сиёсий воқеаларга бағишланган. **Таянч сўзлар:** пандемия, Марказий Осиё, миграция, Хитой, Ҳиндистон, иқтисод.

ИНСОН КАПИТАЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

МИРЗОХИД ШАРИПОВ
Чирчиқ давлат педагогика
институтини ўқитувчиси

Бугунги глобллашув замони илм-фан, техника ва технология соҳаларида кескин ўзгаришлар содир қилаётган, ахборот технологиялари шиддат билан ривожланаётган даврдир. Юқори технологияларни ишлаб чиқиш, уларни янада мукамаллаштириб бориш, ҳаётнинг барча соҳаларида инновацион технологияларни жорий этиш юксак салоҳиятга эга кадрларни талаб қилади. Ишлаб чиқариш унумдорлигига тезкорлик билан эриша оладиган ижодий фикрловчи кадрларни жалб қилиш муваффақиятнинг асосий омилдир. Шунинг учун ҳам инсон капиталига инвестицияларни йўналтиришга жисмоний ва маънавий соғлом, баркамол авлодни тарбиялаш ва аҳоли фаровонлигини оширишнинг муҳим шарти сифатида қаралмоқда.

Инсон капитали инсониятнинг ва ҳар бир давлатнинг тақдирини белгилайдиган асосий мезонга айланди. Инсон капитали – инсон ва умуман жамиятнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиладиган билимлар, малакалар ва кўникмалар тўплами. Бу тушунча илк бор 1958 йили америкалик иқтисодчи Жейкоб Минсер томонидан "Инсон капиталига инвестициялар ва шахсий даромадларни тақсимлаш" мақоласида қўлланилган [9: 18]. Кейинчалик 1961 йили Теодор Шульц [10], 1964 йилда эса Гарри Беккер [11] инсон капитали концепцияларини ишлаб чиққан.

Инсон капитали назариясининг асосларини яратгани учун 1979 йилда Теодор Шульц, кейинроқ унинг шогирди Гарри Беккер 1992 йилда иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотига сазовор бўлган. 1971 йилда иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотини олган Семён Кузнец инсон капитали назариясини яратишга катта ҳисса қўшди [12].

Дастлаб инсон капитали деганда, фақат инсоннинг меҳнат қобилиятини оширадиган инвестициялар йиғиндиси – таълим ва касбий маҳорат тушунилган. Инсон капитали кенг маънода иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омили, жамият ва оила ривожини, билимлар, интеллектуал ва бошқарувчи меҳнат воситалари, аҳоли саломатлиги ва яшаш муҳити, замонавий малакали кадрларнинг юксак салоҳиятидир [3: 19].

Замонавий дунёда юқори технологияларни ривожлантириш, барча соҳаларда инновацион маҳсулотлар ва технологияларни жорий этиш, иқтисодий ҳаёт янги инсон ресурсларини талаб қилади. Постиндустриал жамиятларда интенсив илмий-техник ўзгаришлар, янги технологик асосни шакллантириш жараёнида замонавий технологиялар эмас, балки юксак малакали ишчи кучи ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омили сифатида эътироф этилмоқда.

Узоқ йиллар давомида саноатлашган жамиятларда рақобатбардорлик техника ва технологиянинг устунлигида бўлиб келди. Бу ҳолат бугунги кунда ҳам маълум даражада ўз аҳамиятини йўқотмаган. Аммо бизнинг давримиздаги технологиялар рақобатчилар томонидан жуда тез кўчирилиши мумкин. Шунинг учун рақиблардан ҳар доим ярим қадам олдинда бўлиш учун сиз доимо янги нарсаларни ишлаб чиқишингиз ва таклиф қилишингиз керак. Бу ўз навбатида интеллектуал инсон капиталига эҳтиёжни юзага келтиради. Ушбу эҳтиёж мамлакат аҳолисининг олий маълумот билан қамралганлик даражасини босқичма-босқич ошириб бориш орқали ўз ечимини топа олади.

Мамлакатимизда бу муаммони ҳал қилишда қуйидаги вазифалар амалга оширилди:

Биринчидан, талаб юқори бўлган соҳалар бўйича янги олий таълим муассасалари ва хориж мамлакатларининг нуфузли ОТМ филиалларини, шунингдек, нодавлат олий ўқув юр்தларини очиш.

Иккинчидан, талабаларни олий ўқув юр்தларига тўлов-контракт асосида қабул қилиш учун белгиланган квоталарни босқичма-босқич бекор қилиш.

Учинчидан, ОТМга салоҳияти ва талабаларга бўлган эҳтиёжга қараб пуллик асосда қабул қилиш учун квоталарни мустақил равишда белгилаш ҳуқуқини бериш.

Тўртинчидан, талабгор ёшларга бир вақтнинг ўзида бир нечта олий ўқув юр்தига кириш имкониятини яратиш.

Инсон капиталини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган асосий муаммоларни бартараф этиш, унинг сифатини ошириш, иқтисодий ўсиш ва мунтазам тараққиётга эришишда бир қатор ислохотларни амалга ошириш лозим.

Биринчидан, қуйидаги уч соҳадаги ўзгаришлар ривожланишдаги бекиёс ютуқларни таъминлаши керак:

- таълим – инсон капиталини шакллантиришда етакчи ролга эга бўлган тизим ҳисобланади. Замонавий таълим тизими технологик ютуқ ва иқтисодий ўсиш учун асослар яратиши, демографик муаммоларни енгишга ёрдам бериши, ривожланиш ресурсларига эгалик қилишда тенгсизликни камайтириш орқали ижтимоий барқарорликка эришиш ва одамларга ўз билим, кўникма ва малакаси капитализациясини оширишни ўргатиши лозим;

- соғлиқни сақлаш – бу соҳада ўзгариш қилмай туриб инсон соғлигини сақлаш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, инсон умрини узайтириш ва соғлом ҳаёт тарзига эга бўлиш мумкин эмас;

- аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилиш. Аҳоли бандлиги, кексалар, ногиронлар, кам таъминланган ва кўп болали оилаларнинг давлат томонидан муҳофаза қилиниши, ёшлар ва ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш, камбағалликни қисқартириш, аҳолини арзон уй-жой билан таъминлаш, касб эгаллаш ва олий маълумотга эга бўлиш имкониятларининг оширилиши шулар жумласидандир.

Иккинчидан, агар ижтимоий соҳалар жиддий технологик жараён ва трансформациядан ўтмаса, инсон капиталини шакллантириш ва юксалтириш соҳасида ўзига юклатилган вазифаларни бажара олмайди. Технологик юксалиш бу соҳаларнинг ўзида бўлиши керак.

Учинчидан, яқин келажақда таълим ва тиббий хизматлар бозорларининг глобллашуви, уларнинг ялпи миллий маҳсулотга қўшадиган ҳиссаси кўпайишини ҳисобга олган ҳолда, иқтисодиётнинг шу тармоқлари экспорт салоҳиятини ошириш зарур.

Тўртинчидан, мамлакат меҳнат бозори моделини ўзгартирмасдан инсон капитали капитализациясини ошириш мумкин эмас.

Таълимдаги ўзгаришлар қуйидаги учта муаммога ечим топиши зарур:

- технологик ва демографик муаммоларнинг ечимини топа оладиган инсон капитали сифатини ошириш;

- технологик модернизация, рақамли трансформация, меҳнат унумдорлигини ошириш ва иш ўринлари кўпайиши учун асослар яратиш;

- глобллашув жараёнидаги зиддиятлар кўпайиб, иқтисодиёт ва жамиятдаги ўзгаришлар ниҳоятда тезлашаётган шароитда таълимни ижтимоий барқарорликни сақлаш

воситасига айлантириш [6: 31].

Билим энг катта хазина бўлиб, уни ҳеч бир бойлик билан қийслаб бўлмайди. Буюк аждодимиз Исмоил Бухорий “Дунёда илмдан бошқа нажот йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган” деб бежиз айтмаган. Жаҳон тараққиётида интеллектуал салоҳият муҳим аҳамият касб этиб, билимли ва малакали инсоннинг кучига талаб тобора ошиб бормоқда. Чунки, юксак илмий-технологик кашфиётларни ана шундай салоҳияти юқори кадрлар яратади. Шунингдек, ҳар қандай кашфиётдан фақат инсон манфаатлари, унинг бахт-саодати йўлида фойдаланмоқ лозим.

Бугунги глобллашув даврида инновация ҳар қандай мамлакатнинг энг муҳим стратегик ресурсларидан бири саналади. Ҳақиқатан ҳам, инсон капиталини ривожлантирмай туриб инновацион тараққиётга эришиш мумкин эмас. Иқтисодчи олимларнинг фикрича, инсон капиталига инвестиция қилишга нисбатан бепарволик мамлакат рақобатбардошлигини кескин пасайтириб юбориши мумкин. Мамлакат иқтисодий жиҳатдан тараққий этиши учун истеъдодли одамларни тарбиялаш талаб этилади [4: 1].

Йиллар давомида моддий-табиий ресурслар, иқтисодиётнинг sanoat ва аграр секторлари, олтин-валюта захираси

ва бошқалар миллий бойлиқнинг доимий камайиб боруви қисмига айланади. Бошқача айтганда, интеллектуал-маънавий омил миллий бойлиқнинг ҳал қилувчи шарти бўлиб, давлат қудратининг энг муҳим кўрсаткичи ва жамиятнинг ривожланганлик даражасини белгилайди [5: 3].

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонни ривожланган давлатлар қаторига кўтариш учун улкан қудрат, катта салоҳият керак. Бу куч ва салоҳият миллатимизнинг инсон капиталида, ҳар бир одамнинг нималарнидир билишида, нималарни қандай билим ва малака билан бажара олишида, Ватанига, халқига садоқатидади. Фуқаролик жамиятини қўллаб-қувватлашга қиритиладиган ҳар бир инвестиция одамларнинг креативлигини, қонунларга бўйсунлигини таъминлайди. Жамиятда кўтаринкилик муҳити юзага келади, конструктив ва рационал дунёқараш шаклланади. Ҳаёт сифатини оширувчи нодавлат институтлар пайдо бўлади. Одамлар соғлом турмуш тарзига ўрганади. Буларнинг барчаси халқимизда келажакка ишонч қайфиятини пайдо қилади, ҳаёт сифатини юксалтиради.

Ривожланган давлатлар қаторига кириш йўлида шахдам одимлаётган Ўзбекистонда инсон капиталини ана шундай омилга айлантиришга устувор эътибор қаратилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Т., 29.12.2020.
2. С.А. Грачев, М.А.Гундорова, В.А.Мошнов. Инвестиции в человеческий капитал. – Владимир, 2016.
3. И.Н.Шапкин. Человеческий капитал: теория, исторический опыт и перспективы развития. – Москва., 2017.
4. Д.Шоумаров. Инсон капитали ўз-ўзидан юзага чиқмайди. uzslidep.uz/news-of-party/3127., 04.10.2018.
5. М.Куროнов. Инсон капитали мактабда яратилади // Маърифат газетаси, 23.07.2018.
6. Я.И.Кузьмин, Л.Н.Овчарова, Л.И.Якобсон. Как увеличить человеческий капитал и его вклад в экономическое и соци-

альное развитие. – Москва. 2018.

7. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont, 1970.
8. Долан Э., Линдсей Дж. Рынок: микроэкономическая модель. – СПб., 1992.
9. Mincer J. Investment in Human Capital and Personal Income Distribution // Journal of Political Economy, Vol. 66, No. 4 (Aug., 1958).
10. Shultz T. Human Capital in the International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y., 1968, vol. 6.
11. Becker G. S. Human Capital. Columbia University Press, 1964.
12. Simon S. Kuznets 1901-1985: A Biographical Memoir by Robert W. Fogel // Biographical Memoirs, vol. 79. – Published 2001 By The National Academy Press Washington, D.C.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада инсон капиталининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва турлари, уни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** инсон капитали, меҳнат ресурси, иш кучи, меҳнат потенциали, инсон ресурслари, инсон омили.

♦ **Annotation:** In the article analyzes the essence, features and types of human capital, priorities for the development of human capital. **Key words:** human capital, labor resource, labor force, labor potential, human resources, human factor.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются сущность, особенности и виды человеческого капитала, приоритеты его развития. **Ключевые слова:** человеческий капитал, трудовой ресурс, рабочая сила, трудовой потенциал, человеческие ресурсы, человеческий фактор.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТЛАРДА СИЁСИЙ ТИЗИМ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ РЕКЛАМАНИНГ ЎРНИ

ГУЛБАҲОР ИСАНОВА
ЎЗМУ кафедра доценти,
сиёсий фанлар бўйича
фалсафа доктори (PhD)

XXI аср инсоният тараққиётини сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқди. Дунёдаги мислсиз янгиланишлар фонида ижтимоий маконни ўзлаштиришнинг янги усуллари, жумладан, уни технологиялаштириш оммалашмоқда. Шу нуқтаи назардан жамиятдаги муносабатлар ҳам, сиёсий жараёнлар ҳам технологиялаштириш объектига айланмоқда. Сиёсий технологияларни қўллашдан кўзланган асосий мақсад – сиёсат субъектларининг ўз вазифа ва мажбуриятларини самарали бажаришига эришишдир. Кўпчиликка маълумки, оммавий саводхонликнинг ўсиши, интернетнинг ривожланиши, смартфонларнинг энг замонавий талабларга жавоб бера бошлагани натижасида фуқаролар ҳокимиятдан ўз функцияларини тўлиқ бажариш ва масъулиятсизликка йўқ қўймаслиқни кўпроқ талаб қилмоқда. Аксар ҳолларда жамоатчилик назорати ва босими сиёсий гуруҳлар ва манфаатдор қатламларни ўз позициясини ўзгартиришга мажбур қилмоқда. Сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатишда ижтимоий-сиёсий рекламадан технология сифатида фойдаланиш ижтимоий ҳаётга фавқулодда таъсир кўрсатиш имконини берса, сиёсатчи имижини яратиш технологиясини қўллаш сиёсат субъектларининг иқтидори ва салоҳиятини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Сиёсатда имижнинг роли муҳим ҳисобланиб, бу соҳада фаолият олиб борувчи мутахассислар доимий равишда сиёсий имижни шакллантириш ва ижобий имижни сақлашга ҳаракат қилиб келади. Имиж сиёсат субъектлари сиёсий капиталининг муҳим шакли бўлиб, айти пайтда уни қўпайтириш механизми ҳамдир. Дастлаб, бу атама савдо-сотик рекламасида қўлланилган. XX асрнинг 60-йилларида сайлов кампанияларини ташкил этишнинг янги услублари ишлаб чиқилиши

билан АҚШда бу тушунча сиёсий етакчиларни фарқлаш учун кенг қўллана бошлади. Натижада имиж иқтисодий категориядан сиёсий категорияга айланди. Иқтисодиётда имиж маҳсулотларни сотишга ёрдам берса, банк фаолиятида мижоз жалб этади, сиёсатда эса у ёки бу сиёсатчига ижобий муносабатни шакллантиришга хизмат қилади.

Имиж реклама ижодкорлигининг моҳиятини ташкил этади. Зеро, ижтимоий-сиёсий рекламани тайёрлашда номзоднинг

имижини яратиш муҳим саналади. Чунки, имиж оммага етказилганидагина “моддийлашади”, акс ҳолда, мавжуд бўлмайди. Номзоднинг сайловда ғалаба қозонишида, инқирозли вазиятларда ҳокимият легитимлигини таъминлашда, сиёсий етакчини машхур қилишда имижнинг аҳамияти ортади. Мутахассисларнинг фикрича, “имижмейкерлар ҳаракати қобилиятли номзодга ўртача 15-20% овозни таъминлаши мумкин” [1: 46].

Ижтимоий-сиёсий рекламада субъект-объект муносабатлари ўзига хос хусусиятларга эга. Номзоднинг сайловчилар билан мулоқоти кўпинча билвосита табиат касб этади. Бу, бир томондан, кўп сонли инсонларга таъсир кўрсатиш (бунинг учун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш) зарурати билан боғлиқ бўлса, бошқа томондан, шахс жамоатчилик олдида ўзининг бутун инсоний моҳияти ва сифатларини намоён эта олиш-олмаслиги билан боғлиқ. Шунинг учун номзоднинг реал сифатлари ҳамда электоратнинг манфаатларини акс эттирувчи идеал сифатларни ўз ичига олган муайян қиёфа ундан айрилиб, ажралиб чиқади. Имиж етакчи ва омма ўртасида воситачи вазифасини бажариб, халқни илҳомлантиради, одамларнинг орзу-умидларини ифодалайди. Сайловчи айнан шу қиёфа-таассуротни, яъни имижни қабул қилади. Етакчининг муайян сиёсатга муносабати, дунёқарashi, таржимаи ҳоли ва ташқи кўриниши билан боғлиқ сифатлар электоратнинг истакларидан келиб чиққан ҳолда имижда яхлит ифодаланади.

Дарҳақиқат, аксарият сайловчилар етакчи билан юзма-юз, бевосита мулоқот қилиш имкониятига эга эмаслигини назарда тутадиган бўлсак, танлов номзоддан кўра кўпроқ унинг имижига боғлиқ эканини тушуниш қийин эмас. Бунда номзоднинг ўзи қимлигидан кўра, сайловчига унинг қиёфаси қандай тақдим этилаётгани муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан 1968 йилда Р.Никсоннинг сайлов кампанияси ташкилотчилари ўз ҳаракати стратегиясини бундай тушунтирган эди: “Биз инсонни эмас, балки у ҳақидаги таассуротни ўзгартиришимиз керак” [2: 546].

Image атамаси инглиз тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида қиёфа, сиймо, тимсол, чирой, машхур, муҳим, келишган, савлатли, кўрими, обрўли, нуфузли [3: 46] каби маъноларни англатади. Замонавий мулоқот тилида имиж кўп қиррали ҳодиса сифатида талқин қилинади. Шу боис имижнинг кўп сонли таъриф ва таснифлари мавжуд.

Имиж деганда, “номзоднинг мақсадли равишда ишлаб чиқилган ва тарғиб қилинаётган қиёфаси” [1: 42] тушунилади. Ўзбекистонлик олим У.Қорабоевнинг ёзишича: “Имиж атрофдагиларнинг шахс ҳақида биллурлашган тасаввур асосида пайдо бўлади. Аниқроғи, инсоннинг диққатга сазовор томонлари, қобилиятлари, фаолияти маҳсули кўпчилик томонидан тан олинганидан сўнг пайдо бўлади” [3: 47]. Ижтимоий-сиёсий рекламани тайёрлаш жараёни билан боғлайдиган бўлсак, имиж деганда, “реклама ғоясини таъсирчан, ёдда қоладиган ва рамзий шаклда гавдалантирувчи воқеликнинг кўргазмали ифодаланиши тушунилади. Бунда товушли, тасвирий ва вербал белгилар реклама маҳсулотининг суггестив вазифаларини юзага чиқаради” [4: 5].

“Сиёсатда имиж яратиш деганда, бирор сиёсий мақсадни амалга ошириш учун сиёсат субъектининг одамлар эътиборини жалб қиладиган қиёфасини шакллантириш жараёни тушунилади” [5: 519]. Бошқача айтганда, имиж олинаётган ахборот негизда инсонларда сиёсий арбоб ҳақида шаклланган тасаввурлар йиғиндисидир. У, шунингдек, етакчининг дастурий ҳужжатлари, баёнотлари, қарорларидан олинган таассуротни ҳам ўзида муҳассам этади. Сиёсатда имиж яратишда жамоатчиликнинг эътирофига даъвогар бўлган алоҳида шахс ёки гуруҳнинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, аудиторияга мақсадли таъсир кўрсатишнинг турли воситалари ва услублари ҳазинасидан фойдаланилади.

Таърифларни умумлаштирадиган бўлсак, имиж “инсонларга муайян шахсни эслатадиган муайян сифатлар тўплами”, “инсонга унга хос бўлмаган сифатларни бахш этишга қодир қиёфа”, “сизнинг бошқалар томонидан идрок этилишингиз”, “атрофдагилар нигоҳида шахсингизнинг умумий сурати” сифатида намоён бўлади. Имижга бағишланган изланишларга таянган ҳолда унинг айрим хусусият ва белгиларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- имиж объектнинг соддалаштирилган портретини ифодалайди. Доминантлик имижнинг ўзига хос хусусияти сана-

лади – бу қисқартирилган хабар бўлиб, объект тўғрисидаги катта ҳажмдаги ахборот имиж воситасида рамзларнинг чекланган тўпламига айланади;

- имиж объектнинг ўзига хослиги ва ноёблигига урғу беради, бу билан ҳодисаларни умумлаштирувчи стереотипдан тубдан фарқ қилади;

- имиж аниқ, лекин ўзгарувчан бўлади; у доимий ўзгаришда бўлади, мавжуд вазият талабларига, аудиториянинг орзу-истакларига мослаштирилади; ахборотни қабул қилиб олувчининг таъсирланиши назорат остида бўлади;

- бу қайтма алоқали мулоқотдир. Хабарлар аҳолидан қутилаётган таъсирланишни инобатга олган ҳолда яратилади;

- имиж реклама қилинаётган объектга муайян даражада мос келади ва айни пайтда уни идеаллаштиради, бунда унинг фойдали, мақбул хусусиятлари бўрттирилади ёхуд объект реклама истеъмолчиларининг орзу-умидларига жавоб берадиган қўшимча ижтимоий, мафкуравий, психологик кадрлар билан бойитилади;

- объектнинг қиёфасига боғланган бўлса-да, имиж ўз қонунларига кўра амал қилади;

- имиж аудиториянинг тасаввурлари билан объектга хос хусусиятларни ўзида бирлаштиради;

- имиж реаллик ва исталган, идрок ва ҳаёлот ўртасида оралиқ ўрин эгаллайди” [6: 160-161].

Имиж қатор социал вазифаларни бажаради: а) идентификациялаш – бунда номзод қиёфаси осон таниладиган бўлади; б) идеаллаштириш – номзоднинг яратиладиган қиёфаси унинг реал хислатларидан анча йироқ бўлади; в) қиёслаш – бошқа қиёфалардан ажралиб туриш имконини беради” [7: 447]. Бундан ташқари, илмий манбаларда имижнинг коммуникатив, номинатив, эстетик ва манзилли вазифалари ажратилади [6: 161]. Коммуникатив вазифа, аввало, имиж аудиториянинг сиёсат ҳақидаги ахборотни идрок этишини енгиллаштиришга хизмат қилишини назарда тутди. Бундан ташқари, номзоднинг электоратга маъқул келадиган сифатларини аудиторияга етказиш натижасида унинг инсонлар томонидан қабул қилиниши учун қулай ва мақбул муҳит яратиш ҳам имижнинг коммуникатив вазифасини ифодалайди. Коммуникациянинг махсус тури сифатида имиж ўз қаҳрамони учун ўзига хос кўзгу вазифасини ўтайди.

Имижнинг номинатив вазифаси деганда, унинг номзодни бошқа шахслар орасидан ажратиб олишга қўмаклашиши, ўзига хос сифатларини намойиш қилиши, афзалликларига диққат қаратиши назарда тутилади. Етакчи имижини яратишда унинг ташқи қиёфаси, жозибадорлиги, кийиниш усули ҳам муҳим роль ўйнайди. Имижнинг эстетик вазифаси ана шунда намоён бўлади. Манзилли вазифаси имиж билан унинг мақсадли аудиторияси ўртасида боғлиқлик борлигини назарда тутди.

Шу ўринда имижнинг қатор манбалардан ўрин олган таснифларини келтириш мақсадга мувофиқ. Сиёсий коммуникациялар нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, объектив, субъектив, идеал ва моделлаштириладиган имиж фарқланади. Объектив ёки ҳаққоний имиж деганда, “муайян номзод ҳақида сайловчиларда пайдо бўлган таассурот” [8: 52] тушунилади. Объектив имиж доимий характерга эга бўлмай, сиёсий вазият ўзгариши, шунингдек, сиёсий кампания стратегиясини яратувчиларнинг уринишлари натижасида ўзгаради. “Номзод ва унинг жамоасининг сайловчилар номзодни қандай қиёфада кўраётгани ҳақидаги тасаввур” [6: 162] субъектив имижга мисол бўла олади.

Идеал имиж – “фараз қилинган номзоднинг муайян сайловолди вазиятга максимал даражада жавоб берадиган хислатлари йиғиндиси” [9: 43]. Бу электорал гуруҳларнинг исталган етакчи сифатлари ҳақидаги тасаввурларидир. Бироқ тан олиш керак, инсон мукамал эмас. Шу боис номзодда идеал имижни қарор топтиришга уринишлар одамларда ишончсизликни уйғотиши, табиий. Демак, ижтимоий-сиёсий рекламани тайёрлашда номзоднинг объектив сифатларига таяниб, реал воқеликка яқин имиж яратиш талаб этилади. Бу вазифани ҳал қилиш моделлаштириладиган имижни яратишни тақозо этади. “Моделлаштириладиган (стратегик) имиж – номзод жамоаси ва жалб қилинган мутахассислар яратишга уринаётган қиёфа” [8: 53]. Аудиторияга айнан моделлаштириладиган имиж узатилади. Унинг сайловчилар онгида мустаҳкамланиши ижтимоий-сиёсий рекламанинг самарасини таъминлайди.

Чунки моделлаштириладиган қиёфанинг объектив имижга, яъни сайловчилар онгида мустақамланадиган имижга айланиши реклама стратегияси учун энг мақбул ҳолдир.

Яна бир таснифга кўра, бирламчи ва иккиламчи имиж ажратилади. “Сиёсий етакчи билан илк бор танишув натижасида сайловчилар онгида шаклланган у ҳақдаги, уни шахс, сиёсий фаолият субъекти сифатида тасвирловчи яхлит тасаввур” [6: 162] бирламчи имиж деб номланади. Бирламчи имиж идеал имижнинг асосий хусусиятларини ўз ичига олади, бироқ қатор хусусиятлари билан идеалдан фарқ қилади. Сайлов кампанияси давомида бирламчи имиж ўзгаради: унинг асосий хусусиятлари сақланса-да, шаклланаётган сайловолди вазиятнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи янги сифатлар қўшилади. Ана шу иккиламчи имиж деб номланади.

Имиж мураккаб тузилишга эга. Манбаларда имиж таркибига киритиладиган сифатларнинг уч гуруҳи ажратилади. Булар – шахс билан боғлиқ, яъни персонал сифатлар, социал сифатлар ва рамзий сифатлар [10]. Персонал сифатлар таркибига: сиёсатчининг жисмоний, психофизиологик хусусиятлари, характери, шахсияти, қарорлар қабул қилиш услуби, ҳаризма киритилади. Шунингдек, номзоднинг ташқи кўриниши, ғайрати, таржимаи ҳоли, машхурлиги каби сифатлари муҳим роль ўйнайди. Социал сифатлар ёрдамида бирлаштирувчи ва сафарбар этувчи ғоялар илгари сурилади ва эълон қилинади. Етакчининг социал сифатлари қаторига, шунингдек, унинг мақоми (нафақат муайян расмий мавқеи, балки келиб чиқиши ва ҳоказо) ҳам киритилади. Рамзий сифатлар етакчини муайян мафкура ташувчиси сифатида ифодалайди, муайян истиқболга қандайдир қафолатлар беради, унинг хатти-ҳаракатлари муайян йўналишга эга бўлишини таъминлайди.

Ижтимоий-сиёсий реклама мутахассиси Д.Уитнцернинг ёзишича, “номзод бизни илҳомлантирадиган бир ёки бир неча сифатга эга бўлиши керак, ҳаракатчан, истарали, ғолиб бўлиб кўриниши, ўзига хайрихоҳлик уйғотиши, самимий бўлиши, ундан ўзига ишонч ва қатъият барқ уриб туриши лозим” [10]. Бундан ташқари, етакчи муваффақиятга эришишни ва ғалаба қозонишни биладиган инсон сифатида қабул қилиниши керак. Етакчининг имижини яратишда, шунингдек, унинг мамлакат, ҳукумат, ҳудудидаги ишлар учун масъулиятни ўз бўйига олишга тайёрлигини кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

Номзод ҳақиқий етакчи қиёфасига мос бўлиши учун унинг нафақат бугунини, балки ўтмишини ҳам шунга яраша ёритиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ижтимоий-сиёсий рекламада таржимаи ҳол жанри алоҳида ўрин эгаллайди. Бунга оид маълумотлар аудитория идеалларига мос келиш-келмаслиги нуқтаи назаридан сараланади. Исталмаган маълумотлар чиқариб ташланади, “унутилади” ёки зарурий ўзанда талқин қилинади.

Номзод имижини яратишда унинг нафақат ижобий сифатлари, балки салбий хусусиятларини ҳам кўриб чиқиш зарур. Қиёфасида унчалик аҳамиятли бўлмаган салбий сифатлар бўлиши имижини заифлаштирмайди, балки янада бойитади. Бу сиёсатчи имижини оммага яқинлаштиради, уни соф инсоний сифатлар билан бойитади, шулар эвазига номзод “ишонч кредити”га эга бўлади.

Имижда номзод томонидан таклиф этилаётган келажак қиёфаси муҳим аҳамиятга эга. Шу боис сайловда ғалаба қозониш учун пухта дастур ишлаб чиқиш ёки мавжуд дастурни манфаатдор гуруҳларнинг истакларига мос равишда таҳрир қилишга эътибор қаратиш зарур. Ижтимоий-сиёсий реклама, албатта, бу ишни соддалаштиради, чунки сиёсий дастурлар ўртасидаги тўқнашувни муқобил ғоялар ўртасидаги қарама-қаршиликка айлантиради.

Ижтимоий-сиёсий рекламани сиёсат субъектларининг имижини шакллантириш воситаси сифатида таҳлил қилишда сиёсатнинг бошқа субъектларига ҳам тўхталиш лозим. Зеро, ижтимоий-сиёсий реклама сиёсий фаолиятда иштирок этаётган алоҳида фуқаролардан ташқари, сиёсий партиялар (уюшмалар), давлат бошқаруви органлари ва жамоат ташкилотларининг рекламасини ҳам қамраб олади. Ижтимоий-сиёсий

реклама воситасида партияларнинг имижи ҳам яратилиб, унинг тарғиботи тарафдорларни ўзига оғдиришга, сафларига янги аъзоларни жалб қилишга, янги партиянинг ғоялари ва фаолият тамойилларини кенг оммага етказишга ёки жамият аъзоларини муайян сиёсий тадбирда иштирок этишга ундашга хизмат қилади.

Ижтимоий-сиёсий реклама орқали партия имижини ифодалашда қуйидагиларга эътибор қаратиш талаб этилади:

- ижтимоий гуруҳларининг имижи;
- тарғиб қилинаётган мафкура (сиёсий, иқтисодий, социал ғоялар), қадриятлар, ахлоқ;
- мафкурадан келиб чиқадиган мақсадлар (уларга эришиш учун партия ҳокимиятни қўлга киритишга интилади);
- илгари сурилаётган мақсадларга эришиш йўллари (воситалари);
- ижтимоий гуруҳ аъзоларининг умумлаштирилган тавсифи, гуруҳнинг социал-демографик портрети (гуруҳдан ўрин олган ижтимоий ва демографик қатлам вакиллари, уларнинг ижтимоий мақоми, ёши, даромади ва ҳоказо);
- гуруҳ тарихи, нуфузи;
- ижтимоий гуруҳ ёки қатламнинг ташкилий тавсифи (гуруҳнинг оммавийлиги, аъзоларининг сони, жойлардаги тузилмаларининг миқдори, фаоллиги, инфраструктураси ривожланганлиги, жумладан, партия оммавий ахборот воситаларининг раванқ даражаси, ёшлар қатламининг мавжудлиги, молиялаштирилиш манбалари ва ҳоказо);
- “ҳокимият – муҳолифат” нисбатида гуруҳнинг ўрни, шунингдек, бошқа гуруҳлар, ижтимоий қатламлар, гуруҳларга унинг яқинлиги ёхуд узоқлиги;
- гуруҳнинг ҳудудий жараёнлар, ҳодисалардаги иштироки;
- мустақил, нуфузли шахслар томонидан гуруҳнинг қўллаб-қувватланиши;
- рамзлар – эмблема, ранглар, логотип, байроқ, ранглар ва ҳоказо [11: 57-58].

Ижтимоий-сиёсий реклама воситасида сиёсат субъекти имижининг тез-тез намоиши этилиши ва тарғиб қилиниши натижасида сиёсатчи қиёфаси ёдда қолади, партия имижи жамоатчилик онгидан ўрин олади, бу эса, ўз навбатида, мазкур сиёсат субъектларининг фуқаролар томонидан қўллаб-қувватланишига туртки бўлади. Шу нуқтаи назардан сиёсат субъектининг тарғибот-ташвиқот билан боғлиқ барча хатти-ҳаракатлари унинг имижини очиб бериш, юзага чиқариш вазифасига бўйсундирилмоғи лозим. Айни пайтда оммавий ахборот воситалари томонидан кўпчиликка сингдирилган имиж туфайли сиёсатчилар ўз имижига мос ҳаракат қилишга мажбур бўлади.

Имижини шакллантиришда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ушбу номзод ҳақида бирор машхур одамнинг фикрини бериш билан боғлиқ. Бунда машхур шахснинг фазилатларини кўчириш психологик қонуни амал қила бошлайди, аниқроғи, булар реклама предметиға кўчирилиб, шу орқали номзодга ишонч уйғотади. Бундай қўллаб-қувватлаш номзод ҳақида учинчи шахсда гапириш имконини беради, яъни номзодни қўллаб-қувватлаётган шахс номзод ўзи ҳақида гапириши нуқулай бўлган нарсаларни гапириши мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, сиёсат субъекти нуфузини ошириш, омма онгида унинг жозибадор қиёфасини яратиш, тарафдорлари сонини кўпайтириш, сиёсий рақибларига таъсир кўрсатиш, аҳолининг электорал майлларини шакллантириш, оммани муайян сиёсий кучни қўллаб-қувватлашга сафарбар этиш каби вазифаларнинг самарали бажарилиши сиёсий жараёнларда сиёсий технологияларни кенг қўллашни тақозо этади. Сиёсат субъекти рекламасининг таъсирчанлигини ошириш мақсадида унинг имижини яратиш устида жиддий ишлаш, етакчи имижини яратишга хизмат қиладиган механизмлардан оқилона фойдаланиш талаб этилади. Шу нуқтаи назардан ижтимоий-сиёсий реклама воситасида сиёсат субъектларининг имижини яратиш масаласининг махсус ва илмий таҳлил қилиниши муаммони атрофлича ўрганишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Малишевский Н.Н. Технология и организация выборов. – Мн.: Харвест, 2003.
2. Почепцов Г.Г. Имиджология. – М.: Рефл-бук, – К.: Ваклер. 2000.
3. Коробоев У. Имидж ва имиджология // Жамият ва бошқарув, 1999, 1-2-сон.
4. Ученова В.В., Старых Н.В. Как родилась реклама. – М., 1992.
5. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И.Соловьев.

– М.: Аспект Пресс, 2006.

6. Гринберг Т.Н. Политические технологии: ПР и реклама: учеб. пособие для студентов вузов / Т.Э.Гринберг. – М.: Аспект Пресс, 2005.

7. Политико-административное управление: учебник / Под общ.ред. В.С.Комаровского, Л.В.Сморгунова. – М.: Изд-во РАГС, 2004.

8. Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. – М.: Издательство "ИМА-пресс", 2000.

9. Малишевский Н.Н. Технология и организация выборов. – Мн.: Харвест, 2003.

10. Лисовский С.Ф. Политическая реклама. Глава 1. http://evartist.narod.ru/text7/03.htm#_ftn11

11. Ильясов Ф.Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. – М.: Издательство "ИМА-пресс", 2000.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада сиёсатда имижнинг аҳамияти, сайлов жараёнларида имижни шакллантириш механизмлари таҳлил қилинган. Шунингдек, сайлов жараёнларида имижни шакллантиришда ижтимоий-сиёсий рекламанинг аҳамияти бўйича умумий хулосалар берилган. **Таянч сўзлар:** имиж, сиёсий имиж, сайлов, сайлов жараёнлари, жамоатчилик билан алоқалар, сайловолди кураши, ижтимоий-сиёсий реклама.

♦ **Annotation:** This article analyzes the significance of image in politics, image formation in electoral processes. The article also gives general conclusions on the importance of socio-political advertising in the formation of image in the electoral processes. **Key words:** image, political image, election, electoral process, public relations, pre-election struggle, socio-political advertising.

♦ **Аннотация:** В данной статье анализируется значение имиджа в политике, формирование имиджа в избирательных процессах. Также даются общие выводы о значении социально-политической рекламы в формировании имиджа в избирательных процессах. **Ключевые слова:** имидж, политический имидж, выборы, избирательный процесс, связи с общественностью, предвыборная борьба, социально-политическая реклама.

ИНСОН КАПИТАЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ: ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ

ФАЙЗУЛЛАЖОН ҚОСИМОВ

Чирчиқ давлат педагогика
институтини кафедра тадқиқотчиси

Дунёда инсон капитали ҳар қандай жамиятнинг асосий бойлиги ва энг қимматли манбаи, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий мезони ҳисобланади. Айниқса, инсон капиталини шакллантириш, ривожлантириш, унинг ижодий хислат ва қобилиятлари, инсон капиталига сармоя киритиш муаммоси фалсафанинг асосий ва марказий муаммоларидан биридир. Шу сабабли ҳам қаерда инсон капитали, унинг равнақиға кўп эътибор берилаётган, шарт-шароит яратилаётган бўлса, бугун ўша мамлакатнинг тез ривожланаётгани ва тараққиёти жадал илдамлаётганини кўришимиз мумкин.

Бугунги кунда Янги Ўзбекистон билимга асосланган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг инновацион йўлига ўтмоқда. Бунда рақамли иқтисод шароитида илм-фан, таълим, ижтимоий соҳага сармоялар ажратилиши ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, инсон қобилиятлари, касбий ваколатлари ва иқтисодий имкониятларининг кўпайиши ва тўпланишига ёрдам бермоқда. Шу сабабли ҳам Президент Шавкат Мирзиёев 2019 йил 28 майда илм-фан ва олий таълим соҳасини ривожлантириш бўйича белгиланган вазифалар ижросига бағишланган йиғилишида асосий мақсадимиз мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш эканлигини таъкидлади [12].

Шунингдек, 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясининг бош мақсади ҳам "мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгилловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш"дан иборат деб белгиланди [1].

Замонавий адабиётларда инсон капиталининг ягона, барча қабул қилган таърифи йўқ. «Инсон капитали – бу одамнинг даромад олиш қобилиятининг ўлчовидир. Инсон капитали туғма қобилият ва истеъдодни, шунингдек, таълим ва олинган малакаларни ўз ичига олади» [6: 98]. Ҳозирги вақтда ушбу таърифни тор маънода инсон капиталининг таърифи, деб ҳисоблаш мумкин.

Кенг маънода инсон капитали – бу инсоннинг ўзида акс этган капиталнинг ўзига хос шакли, бу унинг соғлиғи, билимлари, кўникмалари, қобилиятлари, мотивация захираси бўлиб, унинг меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам беради ва унга даромад келтиради. Унинг тузилиши одатда ажралиб туради: табиий қобилиятлар; умумий маданият; умумий ва махсус билимлар; орттирилган қобилият, кўникма, тажриба; уларни ўз вақтида ва керакли жойда қўллаш қобилияти. Демак, инсон капитали – бу одамлар ҳаёти давомида тўплаган билимлари, кўникмалари ва соғлиғи, бу уларга жамиятнинг фойдали аъзолари сифатида ўз салоҳиятини рўёбга чиқаришга имкон беради.

Шу билан бирга, яхшиланган овқатланиш, соғлиқни сақлаш, сифатли таълим, иш ўринлари яратиш ва малака ошириш орқали одамларга сармоя ётқишиш инсон капита-

лининг ривожланишига ҳисса қўшади. Бу омиллар эса ўта қашшоқликни тўхтатиш ва ижтимоий жиҳатдан бирлашган жамиятларни барпо этиш учун жуда муҳимдир. Лекин инсоннинг ижтимоий муҳитда муносиб ўрин эгаллаш, ўзининг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш имконини берувчи асосий компонентларини билимлар, кўникмалар, малака ва ҳ.к.лар ташкил қилади. Белгиланган мақсадга эришишда инсон капиталини бойитувчи юқорида санаб ўтилган компонентлар билан бир қаторда интеллектуал капитал ҳам катта аҳамиятга эга.

Ҳозирги босқичда инсоннинг жамиятдаги аҳамияти ва жамият ривожланишидаги инсон капиталининг ўрни ортиб бораётган тенденциялар мавжуд. Бу замонавий фалсафа томонидан "инсон ҳақидаги фикрнинг контекстини ва дастлабки муносабатларини ўзгартириш" билан рағбатлантирилмоқда [2: 19]. Шу билан бирга, долзарблик шундаки, инсон капиталининг самарали такрор ишлаб чиқарилиши жамиятнинг интеллектуал ҳамжамиятининг шаклланишига боғлиқдир.

Инсонни ажралмас шахс сифатида ўрганиш концепцияси – диалектик бирлик, ундаги табиий ва ижтимоий ўртасидаги фарқ инсон капиталини таҳлил қилишнинг методологик асосидир. Айтиш керакки, инсон капиталини шакллантиришда табиий ва техник фанлар билан бир қаторда ижтимоий-гуманитар фанлар ва биринчи навбатда фалсафа ҳам муҳим роль ўйнайди. Чунки ҳар қандай ижтимоий фан, у ёки бу тарзда, инсон билан боғлиқдир.

Шу билан бирга, ижтимоий ва гуманитар фанлари ҳар бири инсонга ўз позициясидан ёндашишни танлаб, ўзи учун энг муҳим хусусиятларни таъкидлайди. Ўз навбатида, бутун жамият ўзининг барча қирралари ва тузилмалари билан инсонга боғлиқдир. Хусусан, антропогенез, антропология масалалари моҳиятан фалсафий фанлар доирасида ўрганилади, бу ерда инсонга ҳар томонлама тавсиф берилган, шунингдек, иқтисод ва социология нуқтаи назаридан жуда кўп тадқиқот ишлари мавжуд. Шунга асосланиб, инсон капиталининг шаклланиши улкан ижтимоий-маданий жараён бўлганлиги сабабли, инсон капиталини ижтимоий-фалсафий ёндашув асосида тадқиқ этиш ва таҳлил қилиш керак бўлади.

Ҳар бир инсон учун мавжуд бўлган ва у томонидан ишлаб чиқариш ёки истеъмол мақсадларида фойдаланилиши мумкин бўлган билим, кўникма ва малаканинг захиралари "инсон

капитали" тушунчасининг асосий таркибига киритилган. Шу билан бирга, барча инновацион трансформациялар инсон омилининг муҳим роли билан бевосита боғлиқдир, шу сабабли мамлакат миллий бойлигининг асоси бўлган инсон капиталининг жиддий ва долзарб мавзусига қизиқиш катта [7: 5].

"Инсон капитали" таърифидаги фарқларга қарамай, ҳамма учун умумий нарсаси "билим, кўникма ва кўникмалар захираси"дир. Баъзи олимлар фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, даромад ўсишини эслатиб ўтишади, бошқалари эса инсон капиталини шакллантириш ҳақида гапиради [4: 50]. Бироқ биз инсон капитали концепциясини белгилашда иккала жиҳатни ҳам ҳисобга олиш керак, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, иқтисодиёт ва жамиятни жадал ривожлантиришнинг асосий ишлаб чиқарувчи омили табиий ресурслар ва асосий капитал эмас, балки интеллектуал фаолият илҳомлантирган билим, кўникма ва амалий тажрибани умумлаштирувчи инсон капитали ҳисобланади. У интеллектуал, шунингдек, ахлоқий ва маданий йўналтирилган инсон қобилиятларини юзга чиқариш, интеллектуал рента ва рақобатчиларга нисбатан ҳар хил устунликларни қазиб олишни таъминлайдиган янги, илгари ўрганилмаган билимларни шакллантиришнинг бир шакли сифатида ишлайди [5: 10].

Таъкидлаш керакки, инсон капитали концепциясининг мураккаблиги, кўп қирралилиги бугунги кунда унинг кўпгина шарҳлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда иккита асосий гуруҳга бирлаштириш мумкин. Биринчиси, инсон капиталини таълим, ўқитиш ва амалий иш тажрибаси жараёнида олинган билим, кўникма ва малака контекстида қабул қилади, яъни "одамлар таълим, машғулоти ёки амалий тажриба орқали оладиган ва уларга бошқа шахсларнинг вакили бўлишлариغا имкон берадиган билим ва кўникмалар. қимматбаҳо самарали хизматларга эга одамлар" [3: 574].

Иккинчи ёндашувни қўллаб-қувватловчилар инсон капиталининг асосий хусусиятлари қаторида нафақат таълим жараёнида олинган билимларни, балки меҳнат унумдорлиги ва даромадларини оширадиган мотивация, энергия, қадриятларни ҳам ажратиб кўрсатади. Шундай қилиб, инсон капитали узоқ муддатли инвестициялар ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳасида фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлган одам томонидан тўпланган зарур мотивлар, билим ва кўникмалар асосида олинган йиғма натижа сифа-

тида қаралиши керак. Бу меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам беради ва яқунда алоҳида шахснинг даромадига таъсир қилади.

Т.Шульц инсон капиталига сармояларни ҳам ўрта, ҳам олий ўқув юртларида таълим олиш, амалий кўникмаларни эгаллаш ва ишчилар малакасини ошириш, шунингдек, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини тарбиялаш харажатлари [10], деб атайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий соҳадаги давлат сиёсатининг энг муҳим элементи сифатида у фан ва соғлиқни сақлаш, таълимга давлат ва бизнес сармояларини кўпайтиришни кўриб чиқди. Бизнинг фикримизча, ушбу инвестициялар ҳозирги иқтисодий вазиятда зарурдир, чунки охир-оқибат бутун жамият фаровонлиги масалаларини ҳал қилишда давлат ўз фаровонлиги ва ривожланиши масаласини ҳал қилади.

Юртимизда сўнгги бир неча йилни таълим тизимининг гуллаб-яшнаган даври сифатида белгилаш мумкин. Президентимиз ташаббуси билан амалга оширилган туб ўзгаришлар ўз самарасини бермоқда: таълим муассасаларининг салоҳияти сезиларли даражада ошди, моддий-техник базаси мустаҳкамланди ва замонавий ахборот технологиялари жорий этилди. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистонда таълим янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

Хулоса қилиб айтганда, эгалланган билимларнинг турли таълимий жараёнлар орқали амалга оширилган синтези, инсоннинг дунёқарашга оид позициясига бир бутунлик бахш этади, инсон капиталини тўлдирди. Шуни таъкидлаш керакки, юқори сифатли инсон капиталини ривожлантириш жамиятнинг самарали ривожланишига ёрдам беради. Шу сабабли юртимиз 2030 йилга бориб, Глобал инновацион индекс рейтингига бўйича жаҳоннинг 50 илғор мамлакатига қаторига киришига эришиш ҳамда барча даражада таълим сифати ва қамровини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизимининг иқтисодиёт эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш вазифалари қўйилди [1]. Ушбу вазифаларни самарали ижро этишда инсон капитали ва унинг таркибий унсурларини баҳолаш тизимини такомиллаштириш, инновацион иқтисодиёт шаклланишига инсон капитали таъсирининг илмий-услубий асосларини тадқиқ этиш, мамлакатда инсон капиталини ривожлантириш имкониятларини аниқлаш ва такомиллаштириш каби йўналишларда изланишларни чуқурлаштириш алоҳида аҳамият касб этади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги «2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармони. www.lex.uz
2. Керимов Т.Х. Обновление гуманизма: его возможности и границы // Известия уральского федерального университета. Серия 3: общественные науки. – Т. 13. – № 3 (179). – 2018.
3. Погосян Е.А., Комаров А.В. Человеческий капитал как один из важных фактор современного экономики // Проблемы социально-экономического развития России на современном этапе: материалы научно-практического конференции. – Тамбов, Тамбовский государственный университет им. Г.З. Дукжавина. 2013.
4. Устинова К.А. Человеческий капитал в инновационной экономике: монография / К.А. Устинова, Е.С. Губанова, Г.В. Леонидова. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015.
5. Форрестер С.В. Сущность, формирование и роль человеческого капитала в экономике знаний // Интернет-журнал «Науковедение», 2015. – Т. 7. – № 3 (28).
6. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. – М., Юнити, 2002.
7. Хмелева Г. А. Человеческий капитал как условие формирования инновационной экономики регио-на: монография. – Самара: САГМУ, 2012.
8. Ғаффарова Ғ.Ғ., Полвонова С. Инсон капиталини ривожлантиришда миллий қадриятларнинг аҳамияти // Academic research in educational sciences, 2021. 2(5).
9. Ғаффарова Г. (2020). Человеческий капитал в условиях цифровизации Узбекистана. Интеллектуальная культура Беларуси: духовно-нравственные традиции и тенденции инновационного развития: материалы Пятой междунар. науч. конф. Т.2. – Минск: Четыре четверти.
10. Schultz T. Capital Formation by Education // Journal of Political Economy, 1960, vol. 68, no.
11. Gaffarova G.G. Human capital as the basis of society development // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – USA, Harrisburg, 2021. №04(96).
12. <https://www.gazeta.uz/uz/2019/05/29/inson-kapitali/>

◆ **Аннотация:** Ушбу мақолада инсон капиталини ривожлантириш жамият тараққиётида муҳим омил эканлиги фалсафий таҳлил этилган. **Таянч сўзлар:** инсон, инсон капитали, таълим, билим, ривожланиш, жамият, давлат, таълим жараёни.

◆ **Annotation:** The article provides a philosophical analysis of the fact that the development of human capital is an important factor in the development of society. **Key words:** person, human capital, education, knowledge, development, society, state, educational process.

◆ **Аннотация:** В статье дается философский анализ того, что развитие человеческого капитала является важным фактором развития общества. **Ключевые слова:** человек, человеческий капитал, образование, знания, развитие, общество, государство, образовательный процесс.

INSON KAMOLOTINING MA'NAVIY ASOSLARI: MILLIY MEROS VA DINIY E'TIQOD DIALEKTIKASI

MAFTUNA ABBASOVA

Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Inson dunyoga kelishining asl sababiyatini qidirib yashamoqda. Ma'naviyat va unga tegishli kategoriyalar insonning o'zligini anglashga qanday hissa qo'shishi mumkinligini hozirgi yoshlarimiz ongiga singdirish eng muhim vazifalardan biridir. Chunki, hozirgi kun yoshlari "ma'naviyatni o'rganish menga nima beradi?" degan savol bilan o'z tafakkur olamini "ma'naviyatsiz" tasavvur qilishga urinmoqda. Bizning bugungi izlanishlarimiz natijasida ma'naviyatning inson kamoloti va tafakkur olamining shakllanishi hamda rivojlanishida tutgan o'rnini bilib boramiz.

Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmastligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidani chetga chiqib qolishimiz mumkin [1: 4].

Ma'naviyat – bu dunyodan ma'no-mazmun qidirayotgan odam uchun hayotbaxsh tushunchadir. Kishi o'zligini mavhum tushunchalar (poklik, e'tiqod, imyon, muhabbat va boshqalar) dan topishga harakat qilsa, avvalo, ma'naviyatga oshno bo'lmog'i lozim. Jondor Tulenov o'zining "Dialektika nazariyasi" kitobida inson hayotida ma'naviyatning o'rnini haqida quyidagilarni bayon qiladi: "Ma'naviyat insonning hayot tajribasi, mehnati, bilimi, odobi va axloqi, ajdodlar tajribasi asosida shakllanib boradi. Ma'naviyat insonning hayoti va faoliyatiga maqsad va yo'nalish beradi. Ma'naviyat insonning o'z xalqi tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqurroq bilishi va tushunib yetishiga yordamlashadi. Inson ma'naviyatsiz yashay olmaydi. Ma'naviyat alohida bir inson uchun emas, jamiki odamlar uchun ham, xalq, elat va millat uchun ham, jamiyat taraqqiyoti uchun ham o'ta zarur va muhimdir. Ma'naviyatsiz inson bo'lmaganidek, ma'naviy yetuk, axloqan pok va mukammal insonlarsiz jamiyat va millat ham bo'lmaydi" [2: 265].

Odaming shaxs bo'lib shakllanishida uning jamiyat tomonidan tan olingan xulq-atvori, ma'naviy-marifiy dunyoqarashi bo'lishi lozim. Bu sifatlar bo'lmaz ekan, odaming kamoloti mukammal bo'lmaydi. Barkamollikka intiluvchi kishi, avvalo, o'z maqsadini aniq bilishi va unga eltuvchi yo'lni to'g'ri tanlashi kerak.

Inson ma'naviyatining shakllanishida tarbiyaning o'rnini haqida o'zining muhim tavsiyalarini bergan atoqli marifatparvar Abdulla Avloniy quyidagilarni aytib o'tgan: "Axloq – xulqlar majmui. Xulq esa ezgulik yoxud razillikning muayyan bir insonda namoyon bo'lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va olijanoblikning yoki razillik va xudbinlikning timsolidir. Shu jihatdan ular yaxshi va yomonga bo'linadi. Lekin bular kishida o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma'lum bir sharoit, tarbiya kerak. Odamlar yomon bo'lib tug'ilmaydi. Ularni muayyan sharoit yomon yoki yaxshi qiladi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya "yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir" [3: 9].

Insonning kamolotga eltuvchi yo'li qalbida imyon nuri singdirilishiga qarab qiyin yoki oson bo'lishi mumkin. Ammo bir narsa aniqki, bu yo'lning boshlanishi, ya'ni, ma'naviyatning shakllanishi tarbiyadan boshlanadi. Tarbiya inson kamolotining substansional negizi bo'lib xizmat qiladi. Tarbiyaning ham bir qancha, xususan, aqliy, jismoniy, axloqiy, ruhiy, jinsiy, ma'naviy kabi turlari mavjud bo'lib, jamiyat taraqqiyoti va inson kamolotida ahamiyatlidir.

Axloqiy tarbiya xususida zamonasining ilg'or mutafakkiri bo'lgan Abdurauf Fitrat quyidagi xulosalarni bayon qiladi. Jumladan, Fitrat axloq tarbiyasini ongli va maqsadli olib borish masalasini ilgari suradi va odamlarda ezgu g'oyalarni, axloqiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishda bir qancha fazilatlarini asos qilib oladi. Quyida ushbu fazilatlarining mazmun-mohiyati bilan qisqacha tanishib chiqamiz.

1. Karamlilik saxovat, yaxshilik, demakdir. Bu halol va pok, mehnatkash, mehribon bo'lish va vijdon amriga

bo'ysinib yashashdir. Karamlilik ma'naviyat, axloqiy poklanish, nogironlarga, yetim-yesirlarga xayr-ehson, yaxshilik qilish, ularning ko'nglini ko'tarish, moddiy yordam berish kabi fazilatlarini qamrab oladi. Abdurauf Fitrat uni "odamlarga yaxshilik qilib, millatni yuksaltirish" [4: 77], deb tushuntiradi.

2. Shijoat – "Insonning o'z haq-huquqlarini bilib yashashi" [4: 97]. Fitrat shijoatni inson o'z haq-huquqlarini anglab, ijtimoiy faol shaxs sifatida harakatda bo'lishi tarzida talqin etadi. U shijoat fazilatini izohlab, quyidagilarni yozadi: "Mening orzuim falon jamoani pismadon g'ayrisar'iy ishdan man etishdir. Bu esa mening ishim, birov meni bu ishdan man etolmaydi, chunki bu mening huquqimdir. Aslida komil inson bunday mushkilot va bema'ni to'siqlar andishasiga bormay, erkinlik bilan o'z vazifalarini bajo keltiradi" [4: 98]. Shijoat insoniylik sharafiga bo'lib, u insonga qadr-qimmat ato qiladi. Shijoatning haqiqati qalbning matonatidan, ruhning salomatligidan iboratdir. Bu axloqiy fazilat zamirida maqsadlar sari intilish tuyg'usi mavjud. Shijoat insonni barcha ezgu amallarni qilishga chorlovchi, uning o'z kasbiga va qilayotgan ishiga zavq bag'ishlovchi axloqiy tushunchadir.

3. Sabotlilik "Ulug' maqsadga yetishish uchun qat'iy harakatdir" [4: 100]. Fitratning fikricha, ulug' maqsad yo'lida intilgan odamni "na faqirlik, na qiyinchilik, na maqsad uzoqligi" cho'chita oladi. Shuningdek, "besabotligi bilan mashhur bo'lgan millat pastlik, xorlik, zolimlik changalidan xalos bo'la olmaydi" [4: 101]. Insonning sabotlilik uning ishchanligini oshirish bilan birga, uni kashfiyotlarga undaydi. Kishining sabotlilik unda iroda mustahkamligini taqozo etadi. Aynan shu ikki fazilat – sabotlilik va iroda kishining ertangi kunini belgilab beruvchi muhim omillardir.

4. Halimlik – "Odamni odamga birodar va do'st qiluvchi fazilat" [4: 103]. Fitrat halimlik fazilatini inson madaniyatining negizi sifatida talqin qilib, uning "muomala", "talab", "iddao" tushunchalariga binoan shakllanishini uqtiradi. Sharq tarbiya nazariyasida qattiqqo'llik rad etiladi. Fitrat ham bu g'oyadan kelib chiqib, insonda halimlik (yumshoqlik) tuyg'usini shakllantirish g'oyasini ilgari suradi. Biz esa ushbu yumshoqlikni insonning dilini og'ritmaslikda, uning "ka'ba"si bo'lmish qalbiga ozor berishi mumkin bo'lgan badjahllikning antonimi sifatida ko'ramiz. U yozadi: "Komilu olim insonlar nafslarini (o'zliklarini) shunday tarbiyalaydirlarki, natijada afv, murosa va muloyimlik odatlariga aylanadi" [4: 104].

Halimlik quyidagi xulqlarni shakllantirish bilan yuzaga keladi:

- a) afv (kechirimlilik);
- b) murosa (kelishuvchanlik);
- c) muloyimlik (mo'tadillik).

Halimlik insonni tinchliksevar, tolerant va gumanist qilib shakllantiradi. Halimlikning afzal jihati shundaki, uni egallagan kishi ruhan kuchli inson hisoblanadi.

5. Sadoqat "Jamiki huquqlarimizdan foydalanishimiz va barcha vazifalarimizni ado etishimizdir" [4: 108]. Fitrat sadoqatni axloq turlaridan biri sifatida talqin qilib, insonni ikki olamda baxtga yetaklovchi omillardan biri sifatida uqtiradi. "Bu dunyoda mo'tabar, oxiratda baxtiyor bo'lishni istaganlar, deb yozadi Fitrat, o'zlarida sadoqatni paydo qilib, doimiy odatlariga aylantirishi kerak. Ijtimoiy aloqalarning yagona nazoratchisi sidqu sadoqatdir. Bir qator millatning vakillari sadoqat sababli bir-biriga yordam beradigan va bir-biridan foyda oladigan bir oila a'zolari kabidir. Agar oilada sadoqat bo'lmasa, u uyda osoyishtalik ham bo'lmaydi. Shuningdek, millat og'alarining orasida ham sadoqat bo'lmasa, rohat, boqiylik ham bo'lmaydi" [4: 108].

Sadoqat Insondan ahdga vafo qilishni talab qilishi

bilan birga fidoyilik, jonkuyarlik kabi yuksak fazilatlarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

6. Qanoat – “Barcha narsalarga shukur qilib, insoniy martabada yuksalmoq” [4: 111]. Fitrat o'z zamonida tarkib topgan qanoat talqinini tanqid qilib, rad etadi. U yozadi: “Biz, turkistonlikda ajib bir holat borki, axloqiy fazilatlarini va shar'iy ajrlarni yo bilmasdan, yo bilib, ya'ni qasddan xato, g'alati tushunamiz. Masalan, bugun uyda o'tirib, hech yerga chiqmay, sa'y-harakat qilmay, qotgan nonga rozi bo'lishlikni qanoat deb o'ylaymiz” [4: 111]. Bu qanoat emas, balki tanballik, boqimanda bo'lib yashashning bir ko'rinishidir. Aksincha, qanoat mavjud narsalarga shukur qilib, nafsni jilovlab, o'zgalar ishi uchun harakat qilmoqdir. Olim bu fazilatni insoniylikni saqlovchi mezon sifatida ko'radi. Qanoat deb atalmish fazilat axloqning tarkibiy qismi sifatida inson botinida shakllanadi, deb talqin qiladi va axloq tarbiyasida mazkur ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish mezonlarini tavsiya etadi.

Ma'naviyat irsiy, irqiy, diniy yoki sof milliy sifatgina emas, har bir shaxsning ma'naviy kamoloti ijtimoiy muhit bilan, uning yashash sharoiti, mehnati va turmush tarzi, boshqalar bilan munosabatda bo'lishi zahirida shakllanadi va mustahkamlanadi. Ma'naviyat inson qalbiga ona sutiya ota o'giti, ajdodlar tajribasi, jamoatchilik ta'siri, madaniy meros, umuminsoniy qadriyatlar orqali singadi va hayot tajribasi saboqlari asosida mustahkamlanib, uning shuuriga kirib boradi.

Ma'lumki, axloqiy motivlar insonni yo'naltirib turadi, uning insoniy sifatlarini, fazilatlarini va xatti-harakatlarini yangi asoslar bilan to'ldirib boradi. Ilm-fan inson ruhiyatida ezgulik tuyg'usi ustuvor ekanini asoslab beradi. Shu ma'noda, Suqrot (er. avv.469-399) haqdir. U deydi: “Maqsadli yovuzlik qilish mumkin emas” [5: 91].

Inson, uning ruhiy olami haqida turli davrlarning faylasuflari o'z qarashlarini bayon etgan va buni jamiyatda isbotlashga uringan. Xususan G'arb falsafasining buyuk vakillaridan bo'lgan Gegel insonning inson bo'lib shakllanishida ma'naviyat va axloqiy normalarning ahamiyatini yuqori baholaydi. Gegelning fikriga ko'ra, inson – dunyoviy ruhning begonalashuvidan boshqa narsa emas. Xuddi shunday pozitsiyada turib, inson inson bo'lib shakllanishi jarayonini tahlil qiladi. Insonning inson bo'lib shakllanishida axloq hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Uning tushuntirishicha, axloqiy normalar, prinsiplar insoniy munosabatlarning turli-tuman shakllaridan tashkil topadi va dunyoviy aql xohish-irodasiga mos bo'ladi. Odamlar xulq-atvorini ifodalovchi turli axloqiy normalar, prinsiplar ularning amaliy faoliyati tufayli emas, balki dunyoviy ruh rivojlanishining lahzasi (momenti) sifatida vujudga keladi.

Gegel inson faoliyatining shakllari, individual va ijtimoiy ong, o'zini o'zi anglash, shaxs erkinligi haqida bir qator chuqur dialektik qoidalarni bayon qildi. Uning asarlarida insonning inson darajasiga ko'tarilishida mehnatning roli, insonlar turmushida mehnat qurollarining ahamiyati haqida bir talay fikr-mulohazalar bayon etilgan. Lekin Gegel insonning shakllanish jarayoni davrlarini ruhning rivojlanishi prizmasidan o'tkazib

tahlil qildi. Chunki xuddi o'sha ruh “ruh haqidagi esdaliklarni, uning o'z-o'zidan qanday mavjud bo'lib turgani va qanday qilib ular o'zlarining hukmronliklarini tashkil qilib turganini” [6: 434] ifodalovchi yo'lni bosib o'tishi lozim.

Hayot, undagi borliq, borliqdagi narsa va hodisalar insonlar tomonidan o'rganish ob'yekti hisoblanadi. Hayotning o'zi nima? Hayot – olamning mavjudligi va namoyon bo'lishining eng murakkab shakllaridan biri. Hayotning xilma-xil turlari, shakllari borki, ular borliqning moddiy shaklini harakatga keltirishda, boshqarishda asosiy o'rin tutadi. Hayotning eng murakkab shakli – inson hayoti. U inson ruhiyati, ongi, tafakkuri bilan chambarchas bog'langan. Shunday ekan, inson hayotni o'rganar ekan, bunda o'zini o'rganishni ham boshlagan bo'ladi. Odamning harakatlari, mustaqil fikrlari esa uni komillik sari undaydi.

Mustaqil fikrlovchilarning ma'naviy dunyoqarashi ham o'zgachadir. Fikr qaramligiga tushib qolmagan inson o'zini mustaqil shaxs deb qarashi mumkin. Mustaqil shaxs – ma'naviy kamolotining muayyan darajasiga yetishgan inson. Ma'naviy kamolotning chegarasi yo'q. Shu sababli uning muayyan darajasi deganda nimani tushunish kerak? Avvalo, islom e'tiqodi bo'yicha ba'zi ulamo va faylasuflarning fikricha, to'laqonli kamolotga yetishgan inson mavjud emasdir. Komillik faqatgina Allohga xosdir.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, har qanday jamiyatda komillikning eng asosiy belgisi insonning ezgulikka, ijtimoiy baxt-saodatga, insonparvarlik g'oyalari munosabatida hamda ularga asoslangan amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi, ya'ni, jamiyatning umumiy rivojiga, insoniyat sivilizatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan komillik mezoni shaxsning barkamolligi orqali jamiyatni farovon qilishdan iborat bo'lgan. Insondagi komillik, eng avvalo, uning fikr, tafakkur va amaliy faoliyat erkinligini anglashidir. Shu ma'noda, buyuk yunon faylasufi Suqrotning “O'z-o'zingni angla” degan da'vati ham insonning nasl-nasabini, hayot mazmunini, kishining kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat va majburiyatini anglashiga qaratilgan chaqiriqdir.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelamiz:

Insonning tafakkuri ruhiyat bilan chambarchas bog'liq. Kishilik jamiyatining shakllanishiga nazar soladigan bo'lsak, oddiydan murakkabga tomon harakatni ko'ramiz. Ma'naviy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida ham xuddi shunday jarayonga guvoh bo'lamiz. Ma'naviyat faqatgina yaxshi gapirish va xushmuomala bo'lish bilan cheklanib qolmaydi. Ma'naviyat insonning ichki dunyosini pok, iymonini mustahkam qiluvchi omildir. Shu sababdan islohot qilmoqchi bo'lgan kishi, avvalo, islohotni o'zidan, xususan, ruhiy olamidan boshlashi lozim.

Yoshlarni axloqan jamiyatni rivojlantirishga layoqatli qilib tarbiyalash kerak. Zero, har qanday yaxshi xulqning zahirida to'g'ri berilgan tarbiya turadi. Shaxsning jamiyat a'zosi sifatidagi maqomga ega bo'lishida ham, albatta, axloqiy jihatlardan birinchi o'rinda turadi. Shu va boshqa fazilatlarini inobatga olgan holda, “tarbiya-axloq-ma'naviyat-barkamollik-komillik” konsepsiyasida harakat qilishni zarur deb bilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2009.
2. Туленов Ж. Дialeктика назарияси. – T.: Ўзбекистон, 2001.
3. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати / ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти; таҳрир ҳайъати: Х.Султонов ва бошқ.; тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. – T.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010.
4. Fitrat A. Rahbari najot, Sh.Vohidov tarjimasi, – T.: Sharq, 2001.
5. История философия Гусенова А.А. – М.: Мысль 6 2004.
6. Гегель. Сочинения. В 14-ти томах. Том 14., – М. 1959.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqola inson kamolotining ma'naviy asoslari, uni rivojlantirish yo'llari va muammolariga bag'ishlangan. **Tayanch so'zlar:** ma'naviyat, inson, ma'naviy borliq, inson kamoloti, globallashuv, ijtimoiy muhit, diniy e'tiqod, urf-odat va an'analar, tarbiya, sadoqat, halimlik, qanoat, sabotlilik, karamlilik, shijoat.

♦ **Annotation:** This article is devoted to the semantic foundations of human perfection, the ways and problems of its development. **Key words:** spirituality, spiritual world, human perfection, globalization, social environment, religious beliefs, customs and traditions, upbringing, loyalty, sincerity, satisfaction, tolerance, dependence, ambition.

♦ **Аннотация:** Данная статья посвящена духовным основам человеческого совершенства, путям и проблемам его развития. **Ключевые слова:** духовность, человек, духовный мир, человеческое совершенство, глобализация, социальная среда, религиозные убеждения, обычаи и традиции, воспитание, верность, душевность, удовлетворенность, терпимость, зависимость, амбиции.

ИЖТИМОЙ ҲАЁТ БАРҚАРОРЛИГИДА РАҲБАР КАДРЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

ТУРСУНМУРОД
МАМАТҚОБИЛОВ

сиёсий фанлар номзоди,
Ўзбекистон Республикаси Қуrolли
кучлари академияси доценти

Бугунги кунда жаҳон мамлакатларида ижтимоий ҳаёт барқарорлигини таъминлашда геосиёсий, геоиктисодий ресурслар ўртасида номувофиқликлар юзга келмоқда. Шиддат билан ривожланаётган ахборот технологиялари асри деб ном олган XXI асрга келиб, жаҳон ҳамжамиятида ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқларида, хусусан, бошқарув соҳасида ҳам янги сифат ўзгаришларини келтириб чиқарди. Ижтимоий ҳаётнинг тез суръатларда ўсиши, ҳар бир мамлакат миқёсида замонавий бошқарувчилик қобилиятига эга кадрлар масаласини самарали механизминини таъминлайдиган стратегия ишлаб чиқишнинг талаб этмоқда. Аввало, давлат ишонган раҳбар кадр ҳозирги даврга мос фаолият юритишни ташкил этиши зарур. Шу маънода раҳбар кадр бошқарувда халқаро замонавий қўлланилаётган стратегияларни таҳлил қила олиши, бошқарувни янада аниқроқ англаши, ўз фаолияти самарадорлиги ошириш юзасидан узоқ муддатли истиқболларни белгилаб олиш тадқиқотнинг илмий ва амалий заруратини белгилайди.

Ривожланаётган давлатларда раҳбар кадрларнинг ҳар томонлама билимдон бўлиши ва айниқса, босқичма-босқич замонавий бошқариш янгиликларидан хабардор бўлиб бориши, малака ошириш ўқишларида қатнашиши яхши натижа беради. Дунёнинг ривожланган “АҚШ, Япония ва Ғарб давлатларида” [1: 53] синов амалиётига алоҳида аҳамият беришади. Бундай бошқарув шакли жаҳон ҳамжамиятида ижобий имижни шакллантириш ва мустаҳкамлаш, унинг ўрнини белгилаб берувчи ва интеграциясини кучайтирувчи муҳим омил бўлиб қолмоқда. Жаҳоннинг етакчи илмий тадқиқот марказларидаги изланишларда давлат бошқарувда раҳбар фаолиятининг самарали тизимини ишлаб чиқиш, ижтимоий-сиёсий ҳаёт жаҳаларидаги riskни баҳолашга алоҳида эътибор қаратмоқда.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, раҳбар кадр ҳар қандай мамлакатда у қўзланган, олдимизга қўйган стратегик вазифаларни бевосита амалга оширувчи шахс – давлат вакилидир. Бу улуғ мартаба, мансаб, муҳтарамликни эгаллашни хоҳловчилар кўп, лекин бу бурч ва ҳуқуқ ҳар бир ташкилотда фақат бир кишига ишонилади. Бу – раҳбарликка номзодлар орасидан ҳалоли, тадбиркори, фидойиси, моҳири, ватанпарвари ва энг билимлисини танлаш заруратини пайдо қилади. Жаҳондаги ҳар бир давлат ўз бошқарув самарадорлигини ошириш муаммоси билан курашиб келмоқдалар. Бу ҳолат турли соҳа мутахассислари томонидан кенг муҳомамага сабаб бўлмоқда. Айниқса, бу масалада иқтисодчилар (Ф.Тейлор, А.Файоль, М.Мескон, В.Р. Весин, О.С. Виханский, И.Н. Герчикова ва бошқ.) тадқиқот марказида тадбиркорлик фаолияти, иш жойида ишни тўғри ташкил этиш, ишлаб чиқариш жараёнида вазифаларни оқилона тақсимлаш, ишлаб чиқариш ва молиявий кўрсаткичлар самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омилларга асосий эътиборни қаратмоқдалар.

Самарали бошқарув жараёнини ташкил этиш бўйича баъзи бир рухшунослар (Г.Беккер, М.Олсон, Б.Скиннер, В.М. Бехтерев, А.Л. Журавлев, Е.С. Кузьмин, А.Н. Леонтьев ва бошқ.) бўлса, иш жойида бир неча гуруҳларнинг бир-бири билан ўзаро таъсирлашув механизми, жараёнлардаги ҳуқуқ-атвор стратегиясини таҳлил этиш, ижтимоий-психологик шароитни ҳисобга олиш, бошқарув тизимида ҳар бир кадр фаолиятига асосий эътиборни қаратиб таҳлил этиш лозимлигини айтиб келишмоқда. Ушбу масала бўйича социолог (М. Вебер, Н.Смелзер, Дж.Хоманс, В.И. Башмаков, В.И. Герчикова, А.И. Кравченко, Ж.Т. Тощенко, В.Н. Шаленко, В.В. Щербина ва бошқ.) олимларнинг эътироф этишича бошқарув тадқиқот предметини мақсадни амалга оширувчи жараёнлар – меҳнат бозори, етакчилик функцияси, ташкилот лойиҳаси, ташкилот турлари, инсон ресурслари, ходимлар бошқаруви ва бошқалар ташкил этиши лозим [2: 3-4].

Бошқарувда умумий муаммоларни аниқлаб, ташкилот бошқарув самарадорлигини ошириш ва муаммоларини бартараф этишда бошқарувдаги айрим жиҳатлар тавсифига эътибор қаратиш: масалан, ташкилотчилик қобилияти (Г.Аммельбург, Т.Питере, С.С.Фролов, С.В.Шекшня ва бошқ.), вертикал конфликт (J.I. Lang, В.Л. Добраев, С.И. Ерина, Е.С. Кузьмин ва бошқ.), фаолият мотивацияси (Д. Мак Килланд, А.Маслоу, Ф.Херцберг, А.В.Сергейчук ва бошқ.), ташкилотчилик маданияти (Р.Моран, Р.Уотермен, Ф.Харрис, Э.Шейн, А.Е.Браков ва бошқ.), бўйсинувчилар ичида гендер тенглик хатти-ҳаракатлари омилнинг таъсири (Е.И.Комаров, О.Н.Кричевская, Г.В.Турецкая,

А.Е.Чирикова, А.Г.Штейнберг)ни ўрганиш аҳамиятли эканлигини уқтиришади. Бундан ташқари бошқарув шаклини ташкил этишда “идеал раҳбар”, туғма қобилият, бихевиористик(ҳуқуқ-атвор) белгилар, горизонтал ва вертикал конфликт вазиятлари, рағбатлантирувчи мезонлар, хизмат кўрсатиш ва менежерлик фаолиятига доир бир неча ўнла илмий тадқиқотлар олиб борилди ва андазавий тамойил яратишга уринишлар давом этмоқда. Бироқ, аниқланган муаммоларни ўрганаётганда, бошлиқ бўлиш, етакчилик қилиш услуби тушунчалари ҳар томонлама қайта кўриб чиқишига қарамай, эмпирик талқин қилинмади, уни ишга солишга имкон берадиган кўникма кўрсаткичлари аниқланмай қолаётир. Ушбу омилларнинг сезиларли тарзда кенгайтирилиб ўрганилиши, баъзи бир тадқиқотчи олимларнинг изланишларида ўз чегарасидан чиқиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистон давлат сиёсатида стратегик бошқарув йўналишларига алоҳида эътибор қаратилиб келинмоқда. Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси қамровида бўлган “Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари” деган бosh ғояни ўртага ташлади. Джей Барнининг фикрича: “Стратегия – бу ресурсларни жойлаштириш модели бўлиб, кучли томонларга таянган ҳамда заиф томонларни мустаҳкамлаган ҳолда, умумий фаолиятнинг яхшиланишига олиб келади” [3: 31-32]. Бинобарин, мамлакатимизнинг барқарор ривожланиш йўлида изчил илгарилар боришини таҳлил қилар эканмиз, ўтган йиллар давомида принципиал муҳим ислохотларни амалга ошириш бўйича қатъий қадамлар қўйилди, деб айтишга барча асосларимиз бор.

Шу билан бирга Ҳаракатлар стратегияси раҳбар кадрлар бошқарув юзасидан муҳим ҳужжат ҳисобланиб, у давлат бошқаруви тизимида амалга оширилаётган ўзгаришлар, илмий тадқиқотлар учун долзарб аҳамият касб этади. Барча бўғинларда инсофли, диёнатли, билимдон, тажрибали раҳбар бошчилик қилмас экан, мамлакатнинг обрўси, унинг манфаати учун мардик, жонкуярлик билан ишламас экан, ишларидан кўнгул тўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасидаги мазкур фикр буни тўла ифодалайди: “Бугун биз ҳам танти, сабр-қаноатли ва меҳнаткаш халқимиз билан бирга улуғ мақсадларни белгилаб, маррани баланд олмоқдамиз. Олдинда бизни улкан вазифалар, катта имкониятлар кутмоқда. Бу йўлда қандай қийинчилик ва машаққатлар бўлмасин, барчасини мардона энгиб ўтишга тайёرمиз. Бундай эзгу ишларда бизга Яратганнинг ўзи, буюк аждодларимизнинг пок руҳлари мададкор бўлади, деб ишонаман” [4].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5185-сон Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномалари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги, “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги ва “Жамоатчилик назор

рати тўғрисида”ги қонунлари ҳамда соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тарихдан маълумки, бизнинг ўтмишимизда буюк давлатчилик асосларини назарий жиҳатдан асослаб берган олиму фузалолар етишиб чиққанини кўришимиз мумкин. Чунончи, Абу Наср Форобий ёзишича, раҳбарликнинг энг афзал томонларидан бири бу: “Истеъдод ва малакасига қараб ҳар бир кишига муносиб вазифа бериш орқали улардан (қўл остидаги одамлардан) самарали фойдалана олиш қудрати” дейди. Мутафаккир ўз ўрнида раҳбарликнинг доимий изланиш ва тарбиянинг давом этишини кўзда тутиб, “Рухни тарбиялаш ва поклаш муттасил давом этсагина, яхши амалларга эришиш мумкин!” [5: 32-34], деб таъкидлайди.

Амир Темурдек буюк ва бетакрор сиймони ҳар томонлама англаш, у барпо этган қудратли салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий асосларини, Соҳибқироннинг давлат бошқаруви борасидаги улкан салоҳияти, маҳорати, билим ва тажрибаларини ўрганишда, умуман айтганда, ҳаёт сирларини тушуниб етишда “Темур тузуклари” бебаҳо қўлланма вазифасини ўтайди. Маълумки, Амир Темур “Куч – адолатда” тамойилига асосан давлат бошқарган. У қўйидаги 12 қоидага биноан бошқарувни ташкил қилган:

Биринчиси, ўз даврида мавжуд қадриятларга асосланиш.

Иккинчиси, жамиятни ижтимоий табақаларга бўлиб бошқариш.

Учинчиси, ҳар бир ишда кенгашиб йўл тутиш.

Тўртинчиси, бошқарувда фақат қонунларга итоат қилиш.

Бешинчиси, давлат хизматчиларини рағбатлантириб бориш.

Олтинчиси, фуқароларни рози қилиш.

Еттинчиси, элнинг азиз кишиларини муҳтарам тутиш.

Саккизинчиси, шижоат билан иш юритиш.

Тўққизинчиси, фуқаро аҳволдан ҳамиша огоҳ бўлиш.

Ўнинчиси, хизматдаги фаол кишиларни қадрлаш.

Ўнбиринчиси, яхши кишилар хизматини унутмаслик.

Ўниккинчиси, қўшиннинг таъминотини талаб даражасида йўлга қўйиш.

Бу Амир Темур бошқарувда қўллаган адолат тамойилларидир. Уларнинг моҳиятини фақат инсон манфаатлари ташкил қилади. Буюк Соҳибқирон Амир Темур таъкидлайдики, “Давлат агар қонун-тартиб асосида қурилмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади” [6: 74-78]. Эътибор берилса, Амир Темур ва собиқ совет тоталитар давлатларининг бошқарувида ер билан осмон ораллиғичалик фарқ бор. Амир Темур адолатни бош шиор қилиб танласа, собиқ совет раҳбарларининг кўпгина бошқарув мафкурасида худбинлик ва буйруқбозлик юқори қўйилган. Шу маънода раҳбар маънавияти ғоясининг адолат элементини одиллик, билим ва тафаккур ташкил қилади. “Одиллик” – инсонийлик туйғуси, “билим” – инсонийлик йўли ва “тафаккур” эса инсонийлик тантанасидир. Бу тушунчалар адолатни енгилмас куч-қудратга айлантиради, раҳбарнинг бош қуроли сифатида намоён бўлади. Адолатсиз раҳбар эса ўз йўлини йўқотиши муқаррар.

Демак, натижанинг қандай бўлиши, раҳбарликка қандай кишининг келиши – номзодлар ичидан “Кимни?”, “Қандай кўрсаткичларга, мезонларга асосан?”, “Қандай усуллар билан?”, “Қандай шаклларда?”, “Нима учун айнан шу номзодни танлаш керак?” деган саволларнинг қатъий қўйилиши ва оқилона ҳал этилишига боғлиқлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатади.

Раҳбар шахс маънавияти қандай бўлиши керак? Унинг асосини қандай ғоялар ташкил қилади? Президентимизнинг кўпгина чиқишларида ҳам ана шу масалаларга урғу берилмоқда. Одамларни рози қилиш, аҳолининг ташвишларидан узоқ бўлмаслик, унинг дарди билан яшаш ҳар қайси раҳбардан ўз ишига танқидий қараб, мен шу талабларга жавоб бераманми ёки йўқми, деган саволни ўзига беришни, ўз масъулиятини ошириш, зиммасига юклатилган вазифани ўз вақтида бажариш ва қонунга сўзсиз итоат қилишни тақозо этмоқда. Демак, раҳбар шахс маънавиятида, аввало, масъулият ҳисси юксак бўлиб, бурч ва мажбурият билан уйғундир.

Ўзбекистон истиқболи бир қанча омилларга боғлиқ бўлиб, шулардан энг биринчиси бу бошқарув институтларидир. Ўзбекистонда замонавий раҳбар ходимларни тайёрлаш ва тарбиялаш мана шу бошқарув институтлари воситасида

амалга оширилади. Ўзбекистонда миллий бошқарув демократия ва ижтимоий адолатга садоқат тамойилига асосланади. Чунки давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади.

Раҳбарликнинг энг буюк мезони – Адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз тақдири туради, Демак, адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак. Бунда «Куч – адолатда» деган Амир Темур бобомизнинг бизга қолдирган ўғит-насиҳатларини эсимиздан, ҳаёлимиздан чиқаришга ҳаққимиз йўқ. Қўлингиз остидаги кишилар сизга фақат хизмат юзасидан ҳисобот бериши мумкин, холос. Инсон сифатида, шахс сифатида, қолаверса, фуқаро сифатида сиз билан тенг ҳуқуқли эканлигини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Оддий одамларнинг раҳбарга муносабати икки фуқаро ўртасидаги муносабатгана эмас, айна пайтда у жамиятда қарор топадиган маънавий-руҳий, сиёсий-ахлоқий муҳитни ҳам яратади. Демак, ишлаб чиқариш маданияти, унинг самарадорлиги бевосита одамлар кайфиятига, раҳбарга бўлган муносабатига боғлиқ.

Ҳақиқий раҳбар барчага бирдай одилона муносабатда бўлади. Албатта, одамлар ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида гап ўқмайдиган, баъзан эса рўйирост эътироз билдирадиганлар ҳам бўлади. Халқ дегани барча фазилатлари билан бир қаторда нуқсонлари билан ҳам яхлитлигича халқдир. Ҳақиқий раҳбар ана шу яхлитликни англаб, ақл билан ҳис этиб, уларнинг бошини қовуштириб, ўзига эргаштира олиши билан халқ олдида муносиб ҳурмат ва иззат қозонади.

Масалан ғарб олимларидан бири – Паул Спикер ўзининг “Ижтимоий сиёсат: мавзулар ва ёндашувлар” асарида: “Ижтимоий фаровон давлат – ижтимоий хизматлардан тортиб, ижтимоий хавфсизлик, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ишлар, таълим тизими, ёлланб ишлаш, қамоқхоналар, қонуний хизматларнинг фаолиятини тўлиқ қамраб олади” [7: 5-6], деган фикрни билдиради.

Раҳбар ходим қиёфасини белгилашда асосий мезонлардан бўлган юксак маънавият, масъулият ва маданиятлик даражаси ҳам муҳим ўрин тутати. Бу нафақат бугунги глобал даврнинг тақозоси, балки Ўзбекистоннинг буюк келажагини таъминлай оладиган, унга хизмат қилишга қодир бўлган раҳбар ходим тушунчасининг мазмун-моҳиятини белгилловчи омил ҳисобланади.

Жамият, миллатнинг камчиликлардан ҳоли бўлиши, аввало, раҳбар ходимларнинг замон талабига мос бўла олиши, ўзидаги маънавий қусур-камчиликлардан фориғ бўлишдан бошланади. Замонавий раҳбар ходим барча фазилатлари билан ўз жамоаларига етакчи, фидойи, намуна, ўрнак ва ибрат бўла олиши шарт.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномасида “Мамлакатимизда қабул қилинаётган чора-тадбирларни самарали амалга оширишда ижро ҳокимияти органларнинг уйғун фаолият олиб бориши ғоят муҳим аҳамиятга эга. Афсуски, бугунги кунда фаолият йўналишидаги жавобгарлик даражаси ваколат механизмлари аниқ чегаралаб, белгилаб қўйилмагани ишимизга ҳалақит бермоқда. Шу муносабат билан давлат бошқарувида очикчилик асосланган, самарали қарорлар қабул қилиш тизимини татбиқ этиш лозим. Давлат бошқаруви органлари ва Вазирлар Маҳкамаси ўртасида ўзаро ҳамкорликда иш олиб бориш бўйича принцип ва механизмларни қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир вазирлик ўзига ишониб топширилган соҳада давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлаш ва якуний натижа учун тўлиқ жавобгар бўлиши шарт”, деган фикрини илгари сурган эди. Зеро, раҳбар маданияти бу каби қусурларнинг таркиб топишига йўл қўймайди. Чунки раҳбар маънавий-ахлоқий қиёфаси ушбу ҳислатларда жамулжам бўлади:

- шахснинг ақлий, ахлоқий ва руҳий жиҳатдан раҳбарликка мослиги;

- маънавий-маданий қиёфасининг юксаклиги;

- раҳбарлик салоҳиятини ҳис эта олиши;

- раҳбарлик маданияти, ўз тажриба ва малакасини мунтазам ошириб бориши;

- ўзликни англаш, тарих ва миллий қадриятларга муносабати, миллий ғурури, ифтихори, миллий ғояга содиқлиги;

- ижтимоий ҳаётда ҳалоллик, адолат, қонунчилик ва ҳақиқатга таяниши;
 - бошқарувда демократик тамойилларни қўллаш олиш қобилиятига эгалиги;
 - ўз манфаатини халқ – одамлар манфаати билан уйғун қўриши ва жамият манфаатини кўзлаштириши;
 - фаолиятда манфаатпарастлик, шахсиятпарастлик, боқимандалик, маҳаллийчилик, таъмагирлик каби иллатларга мурасасиз кураш олиб бориши;
 - кадрлар заҳирасини яратиш, уларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва ҳалол, ҳақиқат юзасидан уларни жой-жойига қўйиши;
 - эл-юрт фаровонлиги, халқ бахти, ватан равнақи йўлида фидокор бўлиши билан изоҳланади.

Бу каби хислатлар асосида ташкилот ва корхона раҳбарларининг ахлоқий қиёфаси шакллантирилиб борилади. Дейлик, раҳбар учун биргина муомала маданиятини эгаллашнинг ўзи одамлар ишончини қозониб, уларнинг қалб дунёсига киришига йўл очади. Шундагина раҳбар одамлар меҳрини ва ишончини тўла қозона олади. Агар бунинг акси, одамлар кўнглини тополмаса, у катта хазинани йўқотади, келажакда бундай раҳбарни аччиқ қисматлар кутади.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев халқ билан мулоқот ва инсон манфаатларини уйғун ҳолда тасаввур қилиб, энг асосий устувор вазифа этиб, “Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун!”, деган олижаноб ғояни бугунги кун раҳбарлари изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиши лозимлигини айтиб, бунинг учун қуйидагиларни устувор вазифа сифатида белгилаб берди.

Биринчи – фуқаролар билан очиқ мулоқотни йўлга қўйишнинг янги самарали усул ва механизмларини татбиқ қилиш, жумладан, барча даражадаги раҳбарларнинг аҳоли олдида ҳисобот бериш тизимини жорий этиш.

Иккинчи – Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги, ҳар бир туман ва шаҳардаги Халқ қабулхоналари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси фаолиятини самарали ташкил этишни таъминлаш раҳбар ходимлар учун янги замонавий талаб ҳисобланади.

Давлатимиз раҳбари шу муносабат билан раҳбарлар

ҲОҲДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Fuller Graham. Central Asia, the New Geopolitics. – Santa Monica, Rand Corporation, 1992.
2. <https://www.disscat.com/> Матасова И.М. Стили руководства в государственных и частных предприятиях: общее и особенное. Автореф. дисс. ... канд. соц. наук. – М.: 2009.
3. Jay B. Barney. Gaining and Sustaining Competitive Advantage, currently in 4th edition, Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall. (Translated into Japanese, Chinese,

жойлардаги ҳокимлар ва уларнинг биринчи ўринбосарлари ўз иш услуби ва дунёқарашини тубдан ўзгартириши шарт. Бугунги кунда ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаблари бизнинг олдимизга амалий ечимини топиш лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни қўймоқда улар қўйидагилардан иборат деб ҳисоблайди:

Биринчидан, айрим идоралар ва уларнинг раҳбарлари реал ҳаётдан ва халқ эҳтиёжларидан маълум даражада узилиб қолмоқда.

Иккинчидан, тармоқ ва ҳудудларни ривожлантириш концепциялари ва дастурларини ишлаб чиқишда юзаки ёндашувга йўл қўйилмоқда.

Ва ниҳоят, учинчи асосий камчилик – кўпчилик раҳбарларнинг мураккаб муаммоларни кабинетдан чиқмасдан, жойлардаги ишлар қандай аҳволда эканини чуқур ўрганмасдан ҳал этишга одатланиб қолгани билан боғлиқ.

Раҳбар ходим оддий кишилар билан инсоний ва мўътадил муносабатда бўлиши лозим. Бундай муносабат одамларнинг раҳбарга эркин муносабат қилишига олиб келади. Натижада корхонада ортиқча муаммолар ва тушунмовчиликлар юзага келмайди, иш суръати ошади, жамоада муҳит барқарор бўлади. Аксинча бўлса раҳбар ходимнинг манманлик ва кибри муносабати унинг маданиятсизлигини кўрсатади. Бу ҳол аввало, раҳбар ходимнинг ўзига, қолаверса, жамоага салбий таъсир кўрсатади.

Раҳбар ходим мураккаб, баҳсли ва тортишувлар шароитида оқиллик ҳолатида бўлиши керак. Ақл ва тажрибага суяниш ортиқча хатти-ҳаракатлардан сақлайди. Раҳбар ходим ўзини тута билишида жамоага ўрнатилган бўлиши керак. Акс ҳолда, раҳбар ходимнинг ўзини тута олмаслиги жамоада ноқулай кайфиятни келтириб чиқаради ва раҳбар обрўсига зиён етказиши. Зеро, бу маданий фазилатлар раҳбар ходим томонидан ҳаётини тажриба воситасида изчил ўзлаштирилиб борилиши керак.

Хулоса сифатида таъкидлайдиган бўлсак, раҳбар бошқарувида маънавий омил ва психологик тажриба биринчи ўринда турмоғи лозим. Чунки ходимларнинг ҳар бири алоҳида индивид ҳисобланиб, унга муносабат айнан феъл-атворидаги ўзига хосликдан келиб чиқмоғи зарур. Демак, ҳар бир инсон ижтимоий ҳодиса сифатида, ҳаётини қадрият сифатида ангамоғи керак.

Italian) 2010.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 25 январь 2020 йил.
5. Абу Наср Форобий. “Фозил одамлар шахри”. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
6. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон нашриёти, 2013.
7. Spicker P. Social policy. – London, Themes and approaches. 1995.

◆ **Аннотация:** Мақолада ижтимоий ва маънавий-маърифий ишларни ташкил этишда раҳбар кадрларнинг фаолияти муҳимлиги ҳамда ижтимоий, маданий ҳаётимизнинг бевосита маънавият билан боғлиқлиги тўғрисида гап боради. **Таянч сўзлар:** маънавий-маърифий ишлар, раҳбар кадрларнинг фаолияти, ижтимоий ва маданий ҳаёт, раҳбар кадр маънавияти.

◆ **Annotation:** This article deals with the issue of the role and place of leading personnel with the stability of social life. **Key words:** spiritual and educational work, the activities of the leadership, social and cultural life, the spirituality of the leadership.

◆ **Аннотация:** В данной статье речь идёт о роли и места руководящих кадров в стабильности социальной жизни. **Ключевые слова:** духовно-просветительская работа, деятельность руководства, общественно-культурная жизнь, духовность руководства.

KORRUPSIYA – TARAQQIYOT YO‘LIDAGI TO‘SIQ

SALOHIDDIN SOXIBOV

*Farg‘ona davlat universiteti
Falsafa kafedrası o‘qituvchisi*

Korrupsiya vujudga kelib, eng avvalo uyushgan jinoiy tuzulmalarga madadkor bo‘lish yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri yordam berish uchun davlat xizmatlarining imkoniyatlaridan foydalanadi. Korruptsiya muammosi va unga qarshi kurash to‘g‘risida hammamiz eshitganmiz va eshitib kelmoqdamiz. Korruptsiya shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishidir.

Bu illatning keng quloch yoyishi o‘ta salbiy oqibatlariga olib keladi. Korruptsiya xususan, demokratik jarayonlarning amalga oshishiga to‘sqinlik qiladi, iqtisodiy rivojlanishning sekinlashishi,

kadrlar sifatining pasayishi barcha sohalarning oqsashiga, uyushgan jinoyatchilikning ildiz otishiga, hukumatga bo‘lgan ishonch yo‘qolishi va ijtimoiy-siyosiy beqarorlikka sabab bo‘ladi.

Poraxo'rlikka qarshi har bir davlat o'z holicha kurashib keladi va qaysidir davlatda korrupsiyaga deyarli barham berilgan bo'lsa, yana qayerdadir bu illat keng quloch yoymoqda.

Birinchi Prezidentimiz I.Karimov o'zining "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarida "siyosiy jihatdan olganda, korrupsiya amalga oshirilayotgan islohotlarga qarshilik ko'rsatish ifodasidir. Unda o'z umrini yashab bo'lgan, yangi iqtisodiy munosabatlarni o'ziga qarshi tahdid deb bilgan holda, ularning rivojlanishini sekinlashtirib qo'yishga harakat qiladigan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi bilan "xufyona" iqtisodiyotning manfaatlarini obyektiv ravishda birlashib ketadi" deb yozadi[1]. Birinchi Prezidentimiz jinoyatchilik, korrupsiyaning avj olishi davlatning konstitutsiyaviy asoslarini yemiradi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini jiddiy tarzda buzilishiga olib keladi, deb yozadi o'zining yuqorida nomi keltirilgan asarida. Kadrlar masalasiga korrupsiyaning aralashishi islohotlar yo'lga va mamlakat taraqqiyotiga jiddiy xavf tug'diradi. Soliq, bojxona, moliya va boshqa muhim sohalarda bunday jinoyatlar sodir etilishi mamlakat iqtisodiyotidagi barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri sanaladi.

O'zbekiston 2008 yil 7 iyulda BMTning Korrupsiyaga qarshi kurashish konvensiyasiga, 2010 yil mart oyida Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti doirasida qabul qilingan korrupsiyaga qarshi kurashning Istanbul rejasiga (2003 yil 10 sentabr) qo'shilgan. Shuningdek, Oliy Majlis tomonidan Jinoiy daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliylashtirishga qarshi kurashish bo'yicha Yevroosiyo guruhi to'g'risidagi bitimi (Moskva, 2011 yil 16 iyun) 2011 yil 13 dekabrda ratifikatsiya qilingan.

O'zbekistonda 2017 yilning 4 yanvaridan "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonun kuchga kirdi.

Qonunga ko'ra, respublikada Bosh prokuratura, Davlat xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi, Adliya vazirligi, Bosh prokuratura huzuridagi Soliq, valyutaga oid jinoyatlarga va jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish departamenti korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiradi. Shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va boshqa tashkilotlar, OAV va fuqarolar korrupsiyaga qarshi kurashishda ishtirok etadi[2].

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tashkil etilgan. Pora olganlik uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha jarima yoki muayyan huquqdan mahrum etilgan holda 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan. Ushbu jinoyat og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etilganda 10 yildan 15 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi.

Albatta, bir davlat hududida qo'llanilgan chora va qabul qilingan qonunchilik boshqa davlatda ham birday samara bermasligi mumkin. Bundan tashqari, korrupsiyaga qarshi samarali kurashish uchun birgina qonun hujjatlarining qabul qilinishi yetarli emas. Buning uchun fuqarolik jamiyati ham mazkur ishda faol ishtirok etishi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va fuqarolik jamiyati o'rtasida o'zaro hamkorlik kuchaytirilishi, sudlarning mustaqil va xolis bo'lishini ta'minlash, qonunlar parlament a'zolarining emas, balki mamlakat manfaatidan kelib chiqib qabul qilinishi, barcha davlat organlarida shaffoflik ta'minlanishi, ommaviy axborot vositalarining faol ishtiroki, ma'muriy va byurokratik to'siqlarni bartaraf etish uchun xizmatlar imkon boricha elektron tizim orqali ko'rsatilishi, sog'lom raqobat muhiti shakllantirilishi kerak bo'ladi.

Gerodotning yozishicha, eramizdan avvalgi VI asrda hukmdorlik qilgan Eron shohi Sizam ismli qozini pora olgani uchun terisini shilib olishni va u o'tirgan qozilik kursisini o'sha teri bilan qoplashni buyurgan. Qozilik lavozimiga esa poraxo'rlik nima bilan yakun topishini hamisha yodda tutishi uchun Sizamning og'li Otan tayinlangan.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, butun dunyo bo'yicha olinadigan bir yillik pora miqdori 1 trillion dollardan ko'proqni tashkil etadi. Yana o'sha Jahon bankining bildirishicha, poraxo'rlikka qarshi faol kurash olib boriladigan mamlakatning yalpi ichki mahsuloti bir yil ichida 5 baravarga oshar ekan. Oligarx Mixail Xodorkovskiy korrupsiyani yadro qurolidan ham

jiddiyroq xavf deb atagandi. Uning fikricha, terrorchilar yadro quroliga ega bo'lish uchun kerakli odamlarni pora bilan sotib olishlari kifoya qiladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish uchun Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tashkil etildi. Qoraqalpog'iston Respublikasida, viloyatlarda va Toshkent shahrida korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha hududiy idoralararo komissiyalar tashkil etiladi.

Qonunda turli sohalarda korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ularni quyida keltirib o'tamiz.

Davlat boshqaruvi: davlat organlari faoliyatining ochiqqligini va ularning hisobdorligini ta'minlash, davlat boshqaruvi tizimining samaradorligini oshirish, davlat organlarining, ular mansabdor shaxslarining va boshqa xodimlarining o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi yuzasidan mas'uliyatini kuchaytirish; korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat organlarining faoliyati ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish; davlat organlarining va ular xodimlarining faoliyatida korrupsiyaga oid huquqbuzarlilklarga yo'l qo'ymaslik; davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari tomonidan o'z mansab yoki xizmat majburiyatlarining bajarilishi samaradorligi mezonlarini, standartlarini va uning sifatini baholash tizimlarini joriy etish; davlat organlari xodimlarining kasbiy hamda xizmatdan tashqari faoliyatidagi o'dob-axloqining yagona prinsiplari va qoidalarini belgilovchi o'dob-axloq qoidalarini samarali amalga oshirish; davlat organlari xodimlari manfaatlarining to'qnashuvini hal qilishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish, ularga rioya etilishi yuzasidan monitoring o'tkazilishini ta'minlash; davlat organlari xodimlarining huquqiy maqomini belgilash, xizmatni o'tashning shaffof tartibini o'rnatish, shaxsiy va kasbiy sifatlar, ochiqlik, beg'arazlik, adolatlik va xolislik prinsiplari asosida tanlov bo'yicha saralash hamda xizmatda ko'tarilish tizimini joriy etish; davlat organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga rioya etilishi, murojaatlarning to'liq, xolisona va o'z vaqtida ko'rib chiqilishi, ular tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlari, erkinliklarini tiklash hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha o'z vakolatlari doirasida choralar ko'rilishi ustidan nazoratni ta'minlash; davlat organlari faoliyatida korrupsiyaning oldini olishga doir tadbirlarning amalga oshirilishi yuzasidan ushbu organlar tomonidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini baholagan holda muntazam ravishda monitoring o'tkazish; normativ-huquqiy hujjatlarning va ular loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini tashkil etish; davlat organlarining mansabdor shaxslari va boshqa xodimlarining samarali ijtimoiy himoya qilinishini, moddiy ta'minot olishini va rag'batlantirilishini ta'minlash[3].

Mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyati qurishning umumiy strategiyasini amalga oshirish doirasida qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, sud-huquq tizimini isloh qilish yuzasidan qator chora-tadbirlar izchil amalga oshirib kelinmoqda. Bu borada buyuk soxibqiron Amir Temur bobomizning: "Adolat har bir ishda hamrohimiz va dasturimiz bo'lsin!" degan chuqur ma'noli so'zlari har birimiz uchun hayotiy e'tiqodga aylanishi zarur[4]. Tarixan qisqa davr ichida mamlakatda qonuniylik va huquq-tartibotni ta'minlashning institutsional va huquqiy asoslari shakllantirildi, korrupsiyaga qarshi kurashishning samarali tizimi yaratildi.

Mazkur yo'nalishdagi islohotlarni amalga oshirish davomida milliy qonunlarga xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalarini singdirish masalasiga alohida e'tibor berildi va bu munosabat 2008 yilda qabul qilingan "Birlashgan Millatlar Tashkilotining korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga (Nyu-York, 2003 yil 31 oktabr) O'zbekiston Respublikasining qo'shilishi to'g'risida"gi Qonunda o'z aksini topdi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish, ishchanlik muhitini yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, ma'muriy to'siqlarni bartaraf etish hamda litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, davlat xaridlari mexanizmlarini takomillashtirish, davlat

xizmatchilarining odob-axloq qoidalarini tasdiqlashga doir bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017 yil 3 yanvar kuni "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun imzolandi. E'lon qilingan kundan boshlab kuchga kiruvchi qonun 4 yanvar kuni "Xalq so'zi" va "Narodnoye slovo" gazetalarida chop etildi. Qonundan ko'zlangan maqsad korrupsiyaga qarsha kurash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Keyingi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirishga, jamiyatda korrupsiyaga murosasiz munosabatni

shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli choralar ko'rildi.

Islohotlarni amalga oshirish doirasida fuqarolarning huquq va manfaatlari himoya qilinishini, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ochiqqligini, jamoat va parlament nazoratini ta'minlash mexanizmlari takomillashtirildi, shuningdek huquqni muhofaza qilish va sud organlari faoliyatining huquqiy asoslari isloh qilindi.

Shu bilan birga iqtisodiyotni yanada o'stirish, xalq farovonligini oshirish, mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash borasidagi strategik vazifalarni hal etish korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash hamda korrupsiya ko'rinishlarining sabab va shart-sharoitlarini bartaraf etish bo'yicha yangi tizimli choralar ko'rilishini taqozo qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". – T.: O'zbekiston, 1997.
2. "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi 2017 yil 3 yanvarda qabul qilingan qonun.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 fevraldagi PQ-2752-sonli qarori bilan tasdiqlangan Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi tarkibi va Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha respublika idoralararo komissiyasi to'g'risidagi nizom.
4. Mirziyoyev Sh. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". – T.: O'zbekiston, 2016.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga murosasiz munosabatni shakllantirish borasida yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar haqida so'z yuritiladi. **Tayanch so'zlar:** adolat, korrupsiya, jinoyatchilik, erkinlik, soliq, bojxona, moliya, manfaat.

♦ **Annotation:** The article highlights the ongoing reforms in our country to increase the legal awareness and legal culture of the population, the formation of an uncompromising attitude to corruption in society. **Key words:** justice, corruption, crime, freedom, tax, customs, finance, interest.

♦ **Аннотация:** В статье освещаются проводимые в нашей стране реформы, направленные на повышение правосознания и правовой культуры населения, формирование бескомпромиссного отношения к коррупции в обществе. **Ключевые слова:** правосудие, коррупция, преступность, свобода, налог, таможня, финансы, проценты.

ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

САРВАРБЕК БАБАЖАНОВ
Урганч давлат университети
тадқиқотчиси

Жаҳонда глобаллашув, интеграциялашув шиддат билан кечаётган бугунги даврда давлат ва жамият ҳаётининг ажрал-мас қисмига айланиб бораётган жамоатчилик назорати ва унинг жамият тараққиётидаги ўрнини назарий жиҳатдан ўрганиш ҳамда амалиётга кенг қамровда жорий этиш долзарб масала сифатида қаралмоқда. Зеро "Кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда жамоатчилик назоратини тизимли йўлга қўйиш энг мақбул йўлдир. Бу – жаҳон тажрибасида синовдан ўтган йўл" [1: 429].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган прагматик сиёсат, очиқ-ошкора ва шаффофликка асосланган ижтимоий ислохотлар натижасида жамоатчилик назоратининг таъсир доираси сезиларли даражада ошмоқда. Хусусан, халқ манфаатларини қўлаб қабул қилинаётган қонунлар, фармонлар, қарорлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, энг аввало, умумхалқ муҳокамасига ҳавола этилаётгани, жамоатчилик экспертизасидан ўтказилаётгани қувонарли ҳолдир. Айниқса, аҳоли томонидан билдирилаётган танқидий муносабатлар натижасида қўлаб қамчилик ва муаммолар, қонунбузилиш ҳолатларига чек қўйилаётганининг ўзи ҳам жамоатчилик иш-тироқини кўрсатмоқда.

Жамиятимизда ишлаб чиқиляётган қонунлар ва ижро этувчи мансабдор шахслар фаолияти устидан кенг қамровли жамоатчилик назоратини таъминлаш орқали қандай натижаларга эришиш мумкин?

Мулоҳаза: аввало давлат ва жамият ўртасида ўзаро яқин ҳамкорлик ўрнатиш, давлат ва халқ ўртасида "мулоқот майдони"ни шакллантиришга имкон беради. Бу жараённи амалга ошириш ўз навбатида қуйидаги омилларни эътиборга олишни талаб этади:

- давлат, фуқаролар, фуқаролик жамияти институтларининг тизимли мулоқотини йўлга қўйиш, уларнинг ижтимоий манфаатлари келишилишини таъминлаш, фуқароларнинг давлат ва жамият ишларидаги иштирокини фаоллаштириш;

- аҳоли фикрини тизимли ўрганиб бориш, долзарб масалаларни муҳокама қилиш ва уларнинг ечими бўйича ваколатли органларга таклифлар киритиш, жамоатчилик фикрини ўрганиш, умумлаштириш ва таҳлил қилиш асосида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқувчи жамоатчилик институтлари фаоллигини ошириш;

- фуқаролик жамияти институтларининг давлат органлари билан ҳамкорлиги даражаси, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолияти натижаларини мониторинг қилиб боровчи реал тизимни яратиш;

- «жамоатчилик эшитуви», «жамоатчилик экспертизаси», «жамоатчилик мониторинги» каби таъсирчан замонавий назорат шакллари ҳаётга жорий этиш, ислохотлар ва давлат дастурларининг жойларда, шунингдек, соҳаларда амалга оширилиши устидан жамоатчилик мониторингини самарали ташкиллаштириш ва ҳқ. масалаларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Жамоатчилик назорати самарадорлигини оширишга тўсиқ бўлиб келаётган омилларга қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

Биринчидан, аҳолининг ҳуқуқий билим даражасини ошириш, ҳар бир шахсда юрт тақдирига дахлдорлик ҳиссини кўтариш зарурати, халқда фаол фуқаролик позициясини ривожлантириш зарурати юзга келаётгани.

Иккинчидан, айни вақтда мамлакатимизда 9200 дан ортиқ нодавлат ноижорат ташкилоти мавжуд бўлса-да [4], уларнинг аксарияти жамият ҳаётида ўз ўрни ва ролини тополмаётгани, фаолияти сезиларли даражада ошмаётгани.

Учинчидан, жамоатчилик назоратини амалга оширувчи механизмларни кучайтиришга қаратилган илғор хорижий ва халқаро тажрибани ўрганиш ва амалиётга жорий этиш ишларида "оқсоқланиш" иллати ҳануз мавжуд бўлиб қолмоқда.

Бугун жаҳон тажрибасида жамоатчилик назоратини ташкил этиш механизми бўйича қўлаб амалиётлар синовдан ўтказилмоқда. Масалан, Жанубий Корея ва Японияда жа-

моатчилик назорати мониторингини ўтказиш зарур маълумотларни тўплашдан бошланади. Кейинги босқичда мазкур маълумотлар таҳлил қилиниб, аниқ хулосалар билан тегишли тавсияларни ўз ичига олган ҳисобот тайёрланади. Шундан сўнг бу ҳисобот лойиҳаси манфаатдор идоралар вакиллари иштирокида муҳокама этилиб, унинг натижалари кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинади. Бу ўринда Ҳиндистонда жамоатчилик назоратининг мазкур механизмларидан етарлича фойдаланиш натижасида ҳукуматнинг қашшоқликка қарши кураш дастури самарадорлиги 60 фоиздан 97 фоизгача ўсганини таъкидлаш жоиз.

Швеция тажрибасида жамоатчилик назоратининг ижтимоий аудит шакли мавжуд бўлиб, 1995 йилдаги “Ижтимоий аудит тўғрисида”ги қонун қабул қилинганидан сўнг унинг кучи янада ривожланганини кўриш мумкин. Бунда шведлар асосий эътиборни аниқ назарий асосларга таянган илмий изланишларга қаратгани натижасида ижтимоий аудит натижалари очиклади, халқ учун муносабат билдириш имконияти юзага келди [5], натижада халқ назорати механизми шаклланди.

Юқорида келтириб ўтилган маълумотларга таянган ҳолда ёндашадиган бўлсак, бу тизим ҳаракатини жадаллаштириш учун:

Биринчидан, жамоатчилик назоратининг ҳар бир шаклини амалга ошириш механизмлари ва тартиб-таомилларини аниқ белгилаб олиш керак бўлади.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига тааллуқли халқаро ва миллий ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилишини назорат қилиш бўйича “жамоат инспектори”, “жамоат кузатувчиси”, “жамоат комиссияси” институтларини жорий этиш талаб этилади.

Учинчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонун ҳужжатлари самарадорлигини баҳолаш ва илмий асосланган, мукамал жамоатчилик мониторинги тизимини шакллантириш мақсадга мувофиқдир [2].

Самарали жамоатчилик назоратини таъминлаш учун нималарга эътибор бериш керак?

Биринчидан, жамоатчилик назоратини амалга оширишда барча фуқароларнинг, қолаверса, нодавлат ташкилотлар ва оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва ролини янада кучайтириш лозим.

Иккинчидан, бу борада бугун мамлакатда кечаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жараёнларга нисбатан масъулият, ташаббускорлик, дахлдорлик ҳислари ҳар бир инсон онгида шаклланиши керак.

Учинчидан, биз ҳар қандай қонунбузилиш ҳолатларига муросасиз бўлсак, мансабдор шахсларнинг ҳатти-ҳаракатларига кўпчилик бўлиб баҳо берсак, ўз фикр-мулоҳазаларимизни эмин-эркин баён этсак, ана ўшанда қонун устуворлиги таъминланган [3] ҳамда мансабдор шахслар фаолияти устидан чинакам жамоатчилик назорати ўрнатилган бўлади. Зеро давлат бошқаруви органларининг самарали фаолият юртишида жамоатчилик назорати жуда муҳим аҳамият касб этиб, давлат органлари раҳбар ходимларининг қонунларга қатъий амал қилиб, ўз зиммасидаги вазифа ва мажбуриятларини масъулият билан адо этишида бу институт – “адолат кўзгуси” вазифасини ўташи Ўзбекистон қонун ҳужжатларида ҳам белгилаб қўйилган. Хусусан, 2018 йил 12 апрелда қабул қилинган “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунда ушбу механизм амалга ошириши кўзда тутилган қўйидаги функциялари борасида фикрлар келтирилган:

- жамоатчилик назоратини ўрнатиш бўйича давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар юбориш;
- давлат органларининг очик ҳайъат мажлисларида иштирок этиш;
- мансабдор шахслар фаолияти устидан жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш;
- мансабдор шахслар ҳисоботини жамоатчилик тингловида тақдим этиш;
- мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилиш борасида жамоатчилик мониторингини ташкил этиш;
- зарурат туғилганда давлат органлари фаолиятини ўрганиш бўйича жамоатчилик экспертизаси тузиш;
- мансабдор шахс фаолиятини баҳолаш юзасидан жамоатчилик фикрини ўрганиш;
- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томони-

дан давлат органлари мансабдор шахсларининг ҳисобот ва ахборотини тинглаш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шаклларда жамоатчилик назоратини олиб бориш [6].

Юқорида келтириб ўтилган вазифаларни амалга оширишда жамоатчилик назоратини олиб боровчи субъектларда бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳам мавжуд бўлиб, бу уларнинг ўз вазифасига масъулият ва виждонан ёндашуви кенг имконият яратди. Хусусан, уларда жамоатчилик назоратини амалга ошираётганда, тадбирлар ўтказиш ташаббуси билан чиқишга, уларни ташкил этишга, шунингдек, уларда иштирок этишга ҳақли эканлиги; иккинчидан, жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун зарур бўлган ахборотни қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат органларидан сўраб олиш имкониятига эга эканлиги; учинчидан, жамоатчилик назорати натижаларига кўра тақлифлар ва тавсиялар тайёрлашга ҳамда уларни тегишли давлат органларига кўриб чиқиш учун юбориш ҳуқуқига эга эканлиги; тўртинчидан, фуқароларнинг, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари, жамият манфаатлари бузилгани фактлари аниқланган тақдирда, материалларни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга юбориш имкониятига эгаллиги; бешинчидан, давлат органларининг қонунга хилоф қарорлари, мансабдор шахсларнинг ҳатти-ҳаракатлари устидан юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга ёхуд қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилишга ҳақли эканлиги; олтинчидан, жамоатчилик назорати натижаларини эълон қилишга ҳақлилиги жамоатчилик назоратини олиб боровчи институтларнинг ҳуқуқлари сирасига кирса, қўйида келтириб ўтилган кўрсатмаларга қатъиятли бўлиш уларнинг мажбуриятлари ҳисобланади:

Биринчи, жамоатчилик назорати тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига тўлиқ риоя этиш.

Иккинчи, қонунда белгиланган, давлат органларининг фаолияти билан боғлиқ бўлган чекловларга риоя этиш.

Учинчи, давлат органларининг, мансабдор шахсларининг ўз ваколатлари доирасида амалга оширадиган фаолиятига аралашмаслик.

Тўртинчи, давлат органларининг фаолият кўрсатиши, шунингдек, мансабдор шахсларининг фаолияти учун тўсиқлар яратмаслик.

Бешинчи, фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати камситилишига, уларнинг шахсий ҳаётига аралашшига йўл қўймаслик.

Олтинчи, жамоатчилик назоратини амалга ошириш чоғида олинган ахборотнинг тарқатилиши қонун билан чекланган бўлса, унинг махфийлигига риоя этиш [6].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, жамият ижтимоий тараққиётига тўсиқ бўлиб келаётган, Ватан равнақи йўлида олиб борилаётган ислохотларни халқ қўллаб-қувватловида ишончсизлик уйғотаётган айрим мансабини суистеъмол қилаётган мансабдор шахсларга нисбатан қандай қилиб жамоатчилик назоратини амалга ошириш, уларнинг фаолияти устидан қандай қилиб самарали жамоатчилик назоратини ташкиллаштириш каби саволларга қўйидагича жавоб бериш мумкин:

Биринчидан, жамоатчилик назорати ижтимоий адолатни қарор топтириш учун шахс, жамият ва давлат алоқаларида мувозанат, тенглик, ўзаро масъулият ва жавобгарликка ҳизмат қилиши таъминланиши керак.

Иккинчидан, мансабдор шахсларнинг фаолиятига тааллуқли ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масалаларни муҳокама қилишда – нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситалари фаоллигини ошириш, яъни уларнинг жамоатчилик тингловлари ўтказишига кенг имконият яратиш бериш лозим.

Учинчидан, жамоатчилик назоратининг асосий қуроли – бу қонун, шундай экан – жамоатчилик назоратининг хулосалари, биринчидан, танқидий руҳда кўриб чиқирилиши керак бўлса, иккинчидан, мансабдор шахс фаолияти юзасидан билдирилган фикрлар, хулосалар юқори турувчи органлар томонидан жиддий қабул қилинишига эришиш талаб этилади.

Тўртинчидан, мансабдор шахсларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, улар ўз зиммасидаги масъулиятни теран ҳис этиши, воқеа-жараёнларга дахлдорлик ҳиссини орттириши, бу борадаги фаоллиги доим жамоатчилик назорати остида эканини чуқур ҳис этишига эришиш учун жамоатчилик назорати субъектларининг ўзи ҳам қўйидаги принципларга

қатъий риоя этиши талаб қилинади:

- ҳар қандай фаолиятнинг қонунийлигига;
- фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари устуворлигига жиддий эътибор берилишига;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишда иштирок этишининг ихтиёрийлигига;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг оммавийлиги ва очиклигига;
- жамоатчилик назорати субъектларининг ҳолислиги ва беғаразлигига;
- жамоатчилик назорати натижаларининг ишончлигига;
- жамоатчилик назорати субъектларининг давлат орган-

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2017.

2. Тогаев К., Искандаров Э. Нега “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунни такомиллаштириш керак? // <http://hudud24.uz/nega-jamoatchilik-nazorati-t>

лари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятига асоссиз аралашуви ва уларга ғайриқонуний таъсир кўрсатишга йўл қўйилмаслигига [6].

Бешинчидан, жамоатчилик назоратини амалга оширишда жараёнга эмас, аксинча, эришиш кўзда тутилган натижага қараб бориш тизими йўлга қўйилсагина ижобий натижага эришиш мумкин. Акс ҳолда, жамоатчилик назоратига нисбатан ҳалқда ишончсизлик пайдо бўлишига олиб келинади. Зеро, давлат ҳокимияти фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш – демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг асосий мезони бўлиши кераклиги мақсад қилиб олинган.

3. Туляков Э. Жамоатчилик назоратида жараён эмас, натижа муҳим // <https://strategy.uz/index.php?news=799>

4. <https://strategy.uz/index.php?news=913>

5. <http://hudud24.uz/nega-jamoatchilik-nazorati-t%D1%9E%D2%93risidagi-%D2%>

6. <https://lex.uz/docs/3679092>

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада жамоат назорати, унинг жамиятдаги ижтимоий муаммоларни ҳал қилишдаги роли, ижтимоий назорат шакллари ва турлари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** жамоа, жамоатчилик назорати, ижтимоий назорат, глобаллашув, интеграция, фуқаролик, фуқаролик жамияти, жамоатчилик эшитуви, жамоатчилик экспертизаси, жамоатчилик мониторинги.

♦ **Annotation:** The article analyzes public control, its role in solving social problems in society, forms and types of social control. **Key words:** community, public control, social control, globalization, integration, citizenship, civil society, public hearings, public expertise, public monitoring.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется общественный контроль, его роль в решении социальных проблем в обществе, формы и типы социального контроля. **Ключевые слова:** сообщество, общественный контроль, социальный контроль, глобализация, интеграция, гражданство, гражданское общество, общественные слушания, общественная экспертиза, общественный мониторинг.

ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК СИЁСИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ БОШҚАРИШДА СИНЕРГЕТИК ЁНДАШУВ

АСЛИДДИН ҚУЛДОШЕВ

Самарқанд давлат
архитектура-қурилиш
институтини кафедра мудири

Хозирги даврда глобаллашиб ва кескинлашиб бораётган экологик вазият салбий флукутациясини ва унга илмий муносабатлар бифуркациясини мувофиқлаштирувчи халқаро сиёсий институтлар системасини структуравий-функционал таҳлил қилишда синергетикнинг бошқа фалсафий таълимотлар билан интеграцияси – глобал экологик сиёсатни бошқариш институтлари функциясини комплекс-системали фундаментал тадқиқ қилишнинг нисбатан универсал назарий-методологик асоси тарзида намоён бўлмоқда. “Бу ҳодисаларнинг асосий мотивлари, ҳаракатлантирувчи механизмлари, тамойилларини комплекс-системали илмий таҳлил этиш, унинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш, глобал экологик сиёсатни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш самарадорлигининг шарти ҳисобланади. Зеро, бундай ёндашиш табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ресурсларни тежаш ва экологик барқарор хавфсизлиқни таъминлаш фаолияти илмийлигини таъминлайди” [1: 65].

Халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқаришнинг глобал тизими таркибига, синергетик таълимотларга кўра, “эҳтиёж – мақсад – восита – натижа – манфаат” бирлиги тарзида қараш унинг интегратив ва универсал характерини ифодалайди. Бу глобал тизимда алоҳида давлатлар экологик сиёсати унинг асосий субъекти ҳисобланиб, юқорида кўрсатилган тизим ҳар бир субъектнинг халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқаришда нисбатан мустақиллигини ва индивидуаллигини намоён қилади. Давлатларнинг ҳар қандай соҳадаги бир-биридан нисбатан мустақил сиёсий фаолияти муайян мақсадга эришишнинг конкрет усул-воситасига эга бўлганидек, экологик сиёсати ҳам инсоннинг муносиб табиий муҳитда яшаш эҳтиёжларини қондириш учун адекват бўлган усул-воситаларни қўллайди. Айниқса, экологик вазиятнинг глобал миқёсда кескинлашиб кетиши ҳар бир давлатнинг экологик сиёсатини умуминсоният эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган сиёсий муносабатларга интеграциялашувини, яъни уларнинг умумий мақсади, усул ва воситаларни унификациялаштиришни тақозо қилади.

Глобал экологик сиёсатни бошқариш институционал тизими – умуминсоният ҳаётини эҳтиёжларининг муштараклашган ва мужассамлашган шаклидир. Яъни, бу эҳтиёжларни қондиришга адекват тарзда геоэкологик муносабатлар-

ни бошқариш институционал тизими: ҳам горизонтал, ҳам вертикал йўналишларда такомиллашиб бормоқда. Халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқариш институционал тизимининг горизонтал ва вертикал йўналишларда ривожланиши жараёнида: бир томондан, система таркибида янги элементлар вужудга келади ва уларнинг функционал дифференциаллашуви кучаяди. Иккинчи томондан эса, янги экологик сиёсий фаолият (масалан, экологик интервенцияга, экспансияга қарши) соҳалари вужудга келиши натижасида халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг глобаллашуви янги ривожланиш босқичига кўтарилади. Яъни, алоҳида давлатлар фаолияти дифференциаллашиб ва функционаллашиб бориши жараёнида: 1) умуминсониятнинг экологик вазиятни глобал бошқариш институтларига эҳтиёжи ўсиб бориши объектив зарурит бўлиб, ҳозирги тарихий давр тақозосидир; 2) локал, регионал геоэкологик сиёсий вазият кескинлашуви ва унинг эскалацияси халқаро экологик муносабатларни бошқариш институционал тизимнинг янги структуравий элементларини вужудга келтиради; 3) “табиат-жамият-инсон” системаси элементларининг ўзаро муносабатлари мураккаблашиб бориши билан, уларни бошқариш “секторлари” кенгаяди [9: 81]; 4) ижтимоий-иқтисодий муносабатларни, ижтимоий онг шакллари, таълим-тарбия тизимини экологиялашти-

риш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланади; 5) миллий экологик ҳаракатлар оммавийлашиб, унинг халқаро турдош ташкилотлари билан алоқалари кучаяди, функционал жиҳатдан янги ривожланиш босқичига киради ва фаоллашади. Яъни, экологик сиёсий муносабатларни бошқариш тизимининг институционал тузилиши ва функциялари умуминсоний универсал демократик ва гуманистик тамойилларга асосланади.

Халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқариш тизимининг структурасини синергетик функционал таҳлил қилишда унинг динамик ривожланиш тенденциясини – хаос ва тартиб муносабатларини аниқлаш истиқболлари ҳақида футурологик илмий фаразларга асос бўлади. Чунки, глобал экологик сиёсат тизими мутлақ турғун ҳодиса эмас, аксинча, унинг структуравий элементлари таркиби ва функциялари динамик ўзгариб, модернизациялашиб – хаосдан тартибга ўтиб туради. Экологик сиёсатни маданият феномени контекстида олиб қарайдиган бўлсак, унинг ривожланиш босқичлари ҳақида адабиётларда нисбатан тизимлашган, формацион, цивилизацион ва комплекс-системали ёндашувлар шаклланишини кўрамиз. Лекин бу ёндашувларнинг барчасига хос бўлган умумий камчилик муайян омилларга ёки уларнинг компонентларига детерминистик муносабатнинг мутлақлаштирилиб, ўзаро боғланишларини кўрсатишдаги ожизлигидир [8: 190].

Глобал экологик сиёсат институционал тизими миллий ва минтақавий давлатларнинг бу соҳадаги мақсадларини ҳамда уларни амалга ошириш усул-воситаларини конкретлаштиради. Шунинг учун глобал экологик сиёсатни бошқаришда уларнинг миллий ва ҳудудий институционал тузилишига дифференциал ёндашиш илмий тадқиқот натижасини ҳам, амалий аҳамиятини ҳам белгилаб беради.

Халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг ҳар бир субъекти (миллий ва минтақавий даражаларда) глобал сиёсатга интеграциялашиш жараёнида ўзига хос функцияни бажаради. Бу функциянинг аҳамияти ва самарадорлиги аввал миллий ва минтақавий, кейин глобал экологик мақсадга мувофиқлиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳам глобал экологик сиёсат тизимининг нисбатан мустақил структуравий элементлари бўлган давлатлар халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг бир томондан, ташкил қилувчи – субстанционал, иккинчи томондан, амалга оширувчи – функционал элементи ҳисобланиб, уларнинг интеграциялашуви глобал экологик барқарор тараққиётга хизмат қилади.

Глобал экологик сиёсатни бошқариш институционал тизими турли даражада ривожланган давлатларда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатларни инсониятнинг табиатни муҳофаза қилиш эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида уйғунлаштириш билан комплекс характер касб этади. Зеро, халқаро экологик сиёсатни бошқариш институционал тизими интегратив функциясининг комплекс-системалилиги, жамият ижтимоий-сиёсий муносабатлари барқарор ривожланишини таъминлайди [10: 5].

Чунки, глобал экологик сиёсатни бошқаришнинг асосий функцияси миллий давлатлар экологик фаолиятини ва халқаро муносабатларини мувофиқлаштиришдан иборат. Зеро, экологик муаммолар глобаллашган шароитда ҳар қандай давлатнинг мустақиллиги ва эркинлиги унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ривожланиш даражасидан қатъи назар, шартли ва нисбий характерга эга. Лекин турли давлатларда табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш сиёсатининг ижобий натижаларига қараб, “экологиялашган жамият”, “экологиялашган минтақа”, “экологик давлат” тушунчалари объекти ҳам шаклланимۇқда. Масалан, Европанинг қатор ривожланган давлатларида экологик кўрсаткичлар жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим мезонига (эталонига) айланган [7: 143].

Ҳозирги даврда халқаро экологик сиёсий муносабатларни глобал бошқаришнинг муқобил моделлари мавжуд бўлса ҳам уларнинг ҳеч бири универсалликка даъвогарлик қила олмайпти. Чунки, бундай модель мавжудлиги назарий жиҳатдан асосланган бўлса ҳам амалий жиҳатдан ҳар қандай давлат, (ҳатто унинг ҳудудидаги) ижтимоий гуруҳ, жамоа, табақа, синф, миллатнинг давлат экологик сиёсатига (жумладан, халқаро муносабатларига) ўз манфаатлари асосида ёндашиши муаммо ечимини топишни қийинлаштирмоқда. Шунга

қарамай, ҳозирги даврда халқаро сиёсий муносабатларни бошқаришга доир муқобил моделларга комплекс-системали ёндашиб, умумлаштириш ва уйғунлаштириш асосида универсал моделини яратишга уринишларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш жоиз [4: 45].

Агар халқаро экологик сиёсий муносабатларни глобал бошқаришга умуминсоний манфаатлар контекстида қарайдиган бўлсак, бу моделнинг объектив шарт-шароитлари комплекси, субъектив омиллари тизими ва баҳолаш мезонлари конкретлашади. Яъни, бу моделнинг структуравий-функционал жиҳатдан интегратив характери, халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқариш тизимига (бевосита ёки билвосита) алоқадорлигидан қатъи назар) барча ижтимоий, иқтисодий, сиёсий фаолият турлари ва йўналишларини, уларни экологиялаштириш имкониятларини қамраб олиши зарур. Аммо бу жуда қийин вазифа.

Глобал геоэкологик сиёсат институционал тизими модели давлатларнинг ички ва ташқи экологик сиёсий муносабатларини ривожлантириши жараёнида шаклланади. Хусусан, уларнинг табиатни биосфера мувозанати қонунлари асосида ўзгартириши ва ўзлаштириши халқаро сиёсий муносабатлардан ташқарида содир бўлмайди. Бошқача айтганда, глобал геоэкологик маконда миллий давлатларнинг экологик эҳтиёжлари ҳам, уларни қондириш имконияти ҳам, усул-воситалари ҳам конкретлашади. Натижада халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг миллий моделлари ва муқобил концепциялари вужудга келади. Миллий моделларнинг халқаро “апробациядан” ўтиши, яъни ижтимоийлашув жараёни тажрибалари уларнинг замон талабларидан орқада қолаётганини кўрсатмоқда [3: 520]. Хусусан, халқаро экологик сиёсий муносабатларда айрим давлатларнинг инертлиги, пассивлиги уларнинг ижтимоийлашувини – ҳам горизонтал, ҳам вертикал йўналишларда – кучайтиришни кун тартибига қўймоқда. Зеро, унинг даражаси давлатларнинг халқаро экологик сиёсий муносабатларидаги иштироки билан белгиланади.

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришиб, бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини танлаши халқаро экологик сиёсий муносабатларни ҳам либераллаштиришни, унинг янги институционал тизимини шакллантиришни тақозо қилади. Ҳозирги давр реаллигига кўра, Ўзбекистон давлатининг жаҳон ҳамжамиятидаги ролини, хусусан, халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқаришдаги мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган сиёсатини оқилона ташкиллаштириш учун: биринчидан, давлатимизнинг табиий атроф муҳит муҳофазаси ички ва ташқи сиёсати стратегиясини концептуал даражада ишлаб чиқиш лозим. Чунки, давлат институти экологик қадриятларни яратиш ва оммага трансформация қилишнинг энг асосий механизmidир. Иккинчидан, миллий давлатларнинг глобал (транснационал) ижтимоий-иқтисодий тизимлар билан интеграциялашуви учун объектив шарт-шароитлари ва субъектив омилларини (хусусан, моддий-техник ва интеллектуал асослари ҳамда ижтимоий-руҳий адаптация муҳитини) аниқлашимиз ва баҳолашимиз зарур. Зеро, Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Бизнинг вазифамиз – тўпланган тажриба ва илғор халқаро амалиётга суянган ҳолда, ўзимизнинг тараққиёт ва янгилаш моделимизни қатъий амалга оширишдан иборат. Шу борада яқин ва ўрта муддатга белгиланган марраларга эришиш учун қатъият билан ҳаракат қилишимиз зарур” [2: 20]. Пировард натижада бу баҳо янги экологик фаолият йўналишларини ва уларнинг қўламини аниқлашга асос бўлади. Учинчидан, шаклланаётган глобал экологик сиёсат парадигмаларининг, ҳеч қандай истисносиз, ҳар бир давлатда халқаро экологик муносабатларни бошқариш сиёсатида қўллаш тамойилларини, механизмларини конкретлаштириш мақсадга мувофиқ. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги маърузасида таъкидлаганидек: “Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ муаммолар тўғрисида сўз юритар эканмиз, минтақанинг умумий сув захираларидан оқилона фойдаланиш каби муҳим масалани четлаб ўтолмаймиз. БМТ Бош қотибининг “Сув, тинчлик ва хавфсизлик муаммолари ўзаро чамбарчас боғлиқ”, деган позициясини тўла қўллаб-қувватлаймиз. Ишончим комил, сув муаммосини ҳал қилишнинг минтақа мамлакатлари

ва халқлари манфаатларини тенг ҳисобга олишдан бошқа оқилона йўли йўқ” [6].

Ўзбекистон мустақиллик йилларида халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқаришнинг минтақавий ва глобал тизимига интеграциялашиш жараёнида барча соҳаларни, шу жумладан, экологик сиёсатини модернизациялаштиришни, либераллаштиришни асосий вазифа қилиб кун тартибига қўйди. Бунинг ҳуқуқий асослари яратилди. Миллий экологик сиёсат марказига жамият барқарор экологик тараққиёти ва хавфсизлигини таъминлаш соҳаларида халқаро ҳамкорлиқнинг реал имкониятлари вужудга келтирилиши ва конкрет вазифалари белгиланиши: биринчидан, ҳар бир давлат миллий экологик сиёсатининг мустақиллигини, халқаро

муносабат субъектлари таркибида тенг ҳуқуқчилигини, эркинлигини таъминлаш ва фаолиятини уйғунлаштиришдан иборат; иккинчидан, миллий ва минтақавий экологик сиёсатнинг демократик тамойиллар асосида “ижтимоийлашуви” уларнинг интеграциялашуви ва глобаллашувида намоён бўлади; учинчидан, миллий давлатлар геозкологик сиёсатининг модернизациялашуви уларнинг халқаро экологик сиёсий муносабатларни бошқариш тизимига интеграциялашиш имкониятларини кенгайтиради; тўртинчидан, миллий давлатларнинг халқаро экологик сиёсий муносабатларни глобал бошқариш институционал тизимига интеграциялашиш имкониятлари бошқа соҳалардаги ривожланиш даражаларига боғлиқ бўлади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мамашоев С. Ваҳимами ёки ҳақиқат. –Т.: Iqtisodmolya, 2012.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2018.

3. Ризаев И.И. Общество как самоорганизующаяся система // Рациональное природопользование - основа устойчивого развития. Чеченский государственный педагогический университет, 2020.

4. Ризаев И.И. Структура социальной системы – основа самоорганизации общества // «Дни науки – 2020» III Международная научно-практическая конференция. ГОУ ВПО «Дон-басская аграрная академия». 2020/4/9. Том 5.

5. Ризаев И.И. Методологические аспекты исследования социальных систем // Общество в контексте социокультурных

трансформаций. Биробиджан ПГУ им. Шолом-Алейхема, 2020.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги маърузаси.

7. Қулдошев А.Марказий Осиё давлатларида экологик муносабатларни бошқаришнинг демократик ва гуманистик тамойиллари. Монография. –Т.: Фан, 2014.

8. Rizaev I.I. The structure of the social system as the basis for the self-organization of society. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2019, 1(7).

9. Rizaev I.I. Evolutionary mechanisms of self-organization of the social system. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2019, 1(9).

10. Imomaliyev R.I. Synergetic interpretation of society development. International Engineering Journal For Research & Development, 2020, 5(3).

♦ **Аннотация:** Мақолада халқаро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашуви жараёнида бошқариш тизимини тарихий-мантқий, комплекс-системали ўрганиш самарадорлиги, унинг структурасини ташкил қилган элементларни факториал ва функционал таҳлил қилишда синергетик ёндашув (муқобил фалсафий методологик асослардан бири сифатида) муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга экани кўрсатиб берилган. **Таянч сўзлар:** экологик сиёсат, Ўзбекистон, Марказий Осиё, синергетика, интеграция, ўзаро ҳамкорлик, умуминсоний қадриятлар, илмий фаразлар.

♦ **Annotation:** The article describes the effectiveness of a comprehensive study of the management system for the globalization of international environmental political relations. And also a synergistic approach to the factorial-functional analysis of its components (as one of the alternative philosophical and methodological approaches). Key words: environmental policy, Uzbekistan, Central Asia, synergy, integration, cooperation, common human values, scientific hypotheses.

♦ **Аннотация:** В статье описывается эффективность комплексного исследования системы управления процессом глобализации международных экологических политических отношений. А также синергетического подхода к факторно-функциональному анализу его составляющих (как одного из альтернативных философско-методологических подходов). **Ключевые слова:** экологическая политика, Узбекистан, Центральная Азия, синергетика, интеграция, сотрудничество, общечеловеческие ценности, научные гипотезы.

IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLARNING JAMIYATGA INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH MODELLARI

MA'RUF SHEROV
Samarqand davlat
universiteti dotsenti

Imkoniyati cheklangan shaxslarga kamsitish nazari bilan qarash muammosi insoniyatning butun tarixi davomida mavjud bo'lgan va bugun ham barham topmagan. Sog'liq jihatdan imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat hayotiga integratsiyalashuvining muhim ijtimoiy-psixologik omillaridan biri jamiyatning – sog'lom insonlarning imkoniyati cheklangan shaxslarga munosabati bilan bog'liq. Jamiyatning ko'pchilik a'zolarida shakllangan imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan noto'g'ri munosabat aksariyat hollarda jamoatchilik ongida sog'lig'i jihatdan imkoniyati cheklangan shaxslarning ijobiy timsoli shakllanmaganiga borib taqaladi.

Jamiyatda kishilarning imkoniyati cheklangan shaxslarga munosabatining rivojlanishi tarixida ular bilan muloqot va munosabat shakli va bu kabi insonlarga jamiyatda ajratilgan makonga qarab turlicha modellari shakllangan.

“Bemor inson” modeli: Ushbu modelga ko'ra, imkoniyati cheklangan shaxslar bemorlardir. Demak inson davolash ob'ekti sifatida qabul qilinadi. Ushbu modelga ko'ra bu insonlarga tibbiy xizmat ko'rsatilishi shart. Ta'lim nuqtai nazaridan esa ularning bilim olishi muhim emas. Imkoniyati cheklangan shaxslarni kasal sifatida ko'ruvchi jamiyatlar – ularga birgina tibbiy yordam va parvarish xizmatini taklif etishi va ularni davolashga intilishi mumkin. Ammo, ta'lim olish imkoniyati rad etiladi.

Zamonaviy jamiyatlarda ushbu model insonparvarlik

g'oyalarga zid sanaladi va imkoniyati cheklangan insonning rivojlanishida sun'iy to'siq hosil qiladi.

“Kemtik inson” modeli: ushbu modelga ko'ra, imkoniyati cheklangan shaxs kemtik-majruh mavjudot sanaladi. Buning oqibatida bu kabi insonlar munosib hayot tarzidan mahrum bo'ladi. Bu ularning atrof-muhit bilan muloqotida yaratilgan sun'iy cheklavlarda ifodalanadi.

“Jamiyatga tahdid” modeli: imkoniyati cheklangan shaxslar jamiyat taraqqiyoti uchun tahdid tug'diradi, deb hisoblanadi (aqliy zaiflik, ruhiy muammolari bor insonlar). Bu munosabatdagi tubanlik shu qadar chuqurki imkoniyati cheklangan shaxslar nafaqat kasallik tarqatishi balki, “shumqadam” sifatida omadsizlik chaqiradi deb hisoblanardi. “Tahdid va omadsizlikni

chaqiruvchi” bu kabi insonlardan o’zini himoyalash maqsadida aholi punktlaridan uzoqda chekka hududlarda qat’iy tartib o’rnatilgan yopiq muassasalar tashkil etilgan va ularni shu muassasalarga joylashtirishgan. Bu holatda ta’lim olish qat’iyan man etilgan.

“Rahm-shafqat ob’ekti” modeli: bu model imkoniyati cheklangan shaxslarda shaxsiyat rivojlanishi va o’zini ro’yobga chiqarishga intilishiga katta ziyon etkazadi. Ushbu model doirasida insonga go’dakka munosabat qilingandek munosabat bildiriladi. Ular doim yosh boladek qolishi va rivojlanmasligi haqidagi stereotiplar natijasida shakllangan bu munosabat ayniqsa aqliy zaif insonlarga nisbatan kuchli kuzatiladi. Ushbu modelning bosh vazifasi bu kabi insonlarning atrof-muhitning yomon munosabatida alohida saqlash orqali himoyalashdir. Bu kabi insonlarga qulay shart-sharoitlar yaratish va ta’lim orqali rivojlanishi ikkinchi darajali sanaladi.

“Rivojlanish” modeli yoki ijtimoiy model: ushbu modelga ko’ra imkoniyati cheklangan inson ta’lim olish va rivojlanishga qodir deb hisoblanadi. Ushbu modelga ko’ra jamiyat bu kabi imkoniyati cheklangan bolalarning imkon qadar to’liq rivojlanishi uchun mas’uldir. Ushbu modelga ko’ra institutsional muassasalar so’nggi chora sanalib ilojisiz qolgan vaziyatdagina imkoniyati cheklangan shaxslar bu kabi muassasaga joylashtiriladi. Ushbu modeldagi ta’lim tamoyiliga ko’ra integratsiyalashgan ta’lim qo’llab-quvvatlanib imkoniyati cheklangan bolalar oddiy maktablarda oddiy tengdoshlari qatorida ta’lim oladi [1: 52].

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, jahon hamjamiyatida ijtimoiy dunyoqarashning o’zgarishi natijasida inson omili ustuvor ahamiyat kasb etgan bir sharoitda imkoniyati cheklangan shaxslarga bo’lgan munosabat tubdan o’zgardi. Ushbu davrda qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlar imkoniyati cheklangan shaxslarni jamoatchilikdan ajratib qo’yish emas, balki ularning jamiyat bilan integratsiyasi va ijtimoiylashuvini ta’minlashga qaratilgan ijtimoiy model g’oyalari o’zida mujassam etdi. Bu o’z navbatida imkoniyati cheklangan shaxslar muammolarini hal qilishning yangicha tamoyillarini ishlab chiqish, ularni jamiyatga moslashtirish, bandligini ta’minlash, ta’lim sifatini oshirish, abitatsiya va reabilitatsiya qilish hamda himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadida maxsus tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqardi.

Dunyoning ko’plab oliy o’quv yurtlari va ilmiy markazlarida imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan munosabatning ijtimoiy model qonuniyatlarini amaliyotga tatbiq etish borasida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirila boshlandi. Jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat bilan integratsiyalashuvi uchun teng imkoniyatlarni ta’minlashning ijtimoiy jihatlari ochib berildi, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun inklyuziv ta’limni amalga oshirish yo’llari ko’rsatildi. Bundan tashqari, ushbu sohada tibbiy-kasbiy-ijtimoiy reabilitatsiyani o’zaro uyg’unlikda olib borish, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun mos tushadigan yangi texnologiyalarni yaratish, assistiv texnologiyalarni engillashtiradigan vositalarning ilmiy tadqiqot va konstruktorlik ishlarni olib borish xususiyatlariga alohida ahamiyat qaratilgan yo’nalishlarda ham tadqiqotlar olib borilmoqda.

Imkoniyati cheklangan shaxslarning huquqlarini qo’llab-quvvatlash va himoya qilish faqat maxsus xizmatlarni taqdim etishdangina iborat bo’lib qolmasdan, balki ularga kamsitish nazari bilan qarashga barham beruvchi chora-tadbirlar amalga oshirilishini, imkoniyati cheklangan shaxslarning fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari ta’minlanishini kafolatlovchi hamda bu boradagi to’siqlarni olib tashlovchi qonunlar, dasturlar qabul qilinishini ham nazarda tutadi.

O’zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridayoq aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqasi vakillariga katta ahamiyat qaratila boshlandi. Jumladan, «O’zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to’g’risida»gi Qonun qabul qilindi. Unda jismoniy imkoniyati cheklanganlar uchun qulay turmush sharoitini yaratish, ularning bandligini

ta’minlash, ta’lim olish va sport bilan shug’ullanishlari uchun imkoniyat yaratib berish kabi muhim vazifalar belgilandi. Bu qonun asosida 100 dan ortiq me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinishi nogironlikning oldini olish, ularni ijtimoiy himoya qilish masalasi dolzarb vazifa darajasiga ko’tarilganligidan dalolat beradi. «Pensionerlar, nogiron, yolg’iz keksalar, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarining to’laqonli hayot kechirishlarini ta’minlash uchun ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko’rsatish tizimini yanada rivojlantirish» [2: 3] kabi vazifalar ularga nisbatan ijtimoiy model asosidagi munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Prezident Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek: «Insonlarning nogironlarga nisbatan munosabatini o’zgartirish, atrof-dagilarni ularning jamiyatda to’liq va teng huquqli ishtiroki haqida xabardor qilish nogironlarning dolzarb muammolarini hal etishda o’ta muhim va birinchi navbatdagi qadam hisoblanadi» [3: 21]. Bu esa O’zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilish siyosatini tarixiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, sohada olib borilayotgan islohotlarning mohiyatini ochib berish zaruratini taqozo etadi.

Prezidentning 2016 yil 28 dekabrda «Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo’llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida»gi PQ-2705-sonli Qarori, 2017 yil 7 fevraldagi 4947-sonli «O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida»gi Farmoni, 2017 yil 1 avgustdagi F-5006-sonli «Nogironlarni davlat tomonidan qo’llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida»gi Farmoyishi, 2017 yil 1 dekabrda «Nogironligi bo’lgan shaxslarni davlat tomonidan qo’llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida»gi qabul qilindi.

Prezident asarlaridagi imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilishda davlat tashkilotlari faoliyatining samaradorligini oshirish, nodavlat tashkilotlarining rolini kuchaytirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishga oid fikrlari O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasidagi ijtimoiy sohani rivojlantirishga oid konseptual g’oyalar bugungi islohotlarning asosi bo’lib xizmat qilmoqda [4: 5].

O’zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarga majmuaviy yordamning samarali modeli – ularning jamiyatga ijtimoiylashuvini ta’minlash ya’ni ta’lim sifatini oshirish, bandligini ta’minlash va reabilitatsiya tizimini takomillashtirish bo’yicha quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1. Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun faoliyat ko’rsatadigan reabilitatsiya markazlarida ijtimoiy ish xodimlari va reabilitolog mutaxassislar etishmasligi kabi holatlar ushbu muassasalarda tegishli mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini yo’lga qo’yish va reabilitatsiya markazlarining ilmiy bazasini takomillashtirish zaruriyatini taqozo etadi.

2. Alohida ehtiyojli bolalar bilan inklyuziv ta’lim asosida ta’lim olayotgan sog’lom bolalarda ularga nisbatan bag’rikenglik tamoyillari asosidagi munosabatlarni shakllantirish zarur. Chunki aksariyat alohida ehtiyojli bolalar sog’lom bolalar bilan ta’lim olishni hohlamasliklariga asosiy sabab ularning sog’lom bolalar tomonidan kamsitilishidir.

3. Imkoniyati cheklangan shaxslarning oliy ta’lim maskanlarida tahsil olishini ta’minlash maqsadida nogironlar jamiyatlari bilan oliy o’quv yurtlari o’rtasida hamkorlikni yo’lga qo’yish zarur.

4. Imkoniyati cheklangan shaxslarning transport vositalaridan foydalanishi va ishlayotgan joylarida erkin harakatlanishiga xalaqit beradigan to’siqlarni bartaraf etish, ularni tegishli texnik vositalar bilan ta’minlash tizimini yo’lga qo’yish va bu borada targ’ibot-tashviqot ishlarni olib borish.

5. Ishsiz imkoniyati cheklangan shaxslarning aksariyat qishloq hududlarida istiqomat qiladi. Chekka qishloqlarda istiqomat qiladigan nogironlarga qulay bo’lgan ish o’rinlarini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Теория и практика социальной работы: проблемы, прогнозы, технологии / Отв. ред. Е.И. Холостова. – М.: ПГСУ, 1992.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi 4947-sonli Farmonining 1-ilovasida keltirilgan «2017-2021

yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi» (Elektron resurs). <https://strategy.regulation.gov.uz/>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 dekabrda «Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni // www.lex.uz

4. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –T.: O'zbekiston, 2016. – 56 b.; Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. –104 b.; Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan munosabatning rivojlanishi tarixi, bunday insonlarga jamiyatda ajratilgan makonga qarab belgilangan munosabatlar modellarining mazmuni tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** imkoniyati cheklangan shaxslar, ijtimoiy himoya, abilitatsiya, reabilitatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.

♦ **Annotation:** The article analyzes the history of the development of relations with people with disabilities, the content of different models, depending on the space allocated to such people in society. **Key words:** disabled persons, social protection, abilitation, rehabilitation, social support.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется история развития отношений с инвалидами, содержание различных моделей в зависимости от места, отведенного таким людям в обществе. **Ключевые слова:** инвалиды, социальная защита, абилитация, реабилитация, социальная поддержка.

ДУНЁ ҲАМЖАМИЯТИДА ГЛОБАЛ МИҚИЁСДА ҚўЛЛАНИЛАЁТГАН СИЁСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

ЖАСУРБЕК
ХАМРАЕВ

Ер юзининг турли ҳудудларида кейинги ўттиз йил ичида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Бугунги кунда турли инқилоблар, экстремизм ва терроризм келтираётган муаммолар сабабли қатор мамлакатлар чуқур сиёсий танглик ва беқарорликни бошидан кечирмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев «Барчамизга аёнки, жаҳонда кескин иқтисодий рақобат, ахборот ҳуружлари, террористик таҳдидлар тобора кучайиб бормоқда. Дунёнинг турли жойларида, айниқса, Яқин Шарқ минтақасида қонли тўқнашув ва низолар давом этмоқда. Минг афсуски, бундай нотинч кескинлик ўчоқлари камайиш ўрнига кўпайиб бормоқда.

Ана шундай таҳликали вазиятни ҳисобга олган ҳолда, биз юртимизда тинчлик-осойишталикни мустаҳкамлаш, турли хавф-хатарларга қарши курашиш бўйича фаолиятимизни ҳар томонлама кучайтиришимиз шарт. Бу – замон талаби», – деб таъкидлаган эди[1].

Бундай шароитда ҳар бир давлат, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз халқининг туб миллий манфаатларини ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимоя қилишга катта эътибор қаратиши лозим.

Халқаро майдонда содир бўлаётган воқеаларнинг аксарияти фарб давлатларининг олдиндан ишлаб чиқилган сценарийси асосида амалга оширилаётган бўлиб, бу жараёнларда турли сиёсий технологиялардан самарали фойдаланилмоқда.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий технологиялар муайян давлатлар томонидан ўз ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисми доирасида қўзланган сиёсий мақсадларга эришишда қўлланган бўлса, кейинги йилларда ахборот маконининг глобаллашиб бораётгани, сиёсий жараёнларда ахборот-коммуникация технологияларининг интенсив қўлланиши сиёсий технологияларнинг қўламини янада кенгайтишига олиб келди.

Сиёсий технологияларнинг глобал даражада ривожланиб бориши қуйидаги омиллар билан бевосита боғлиқдир:

биринчидан, ахборот-коммуникация технологияларининг шиддат билан ривожланиши, шунингдек, 2018 йилда дунё аҳолисининг 55,1 фоизи глобал Интернет тармоғидан, 68 фоизи мобиль алоқадан, 42 фоизи ижтимоий тармоқлардан фойдаланаётгани сиёсий технологияларни глобал даражада қўллаш учун кенг шароитларни яратди;

иккинчидан, ҳеч қандай миллий чегараларга бўйсунмайдиган умумий ахборот маконининг шаклланиб бораётгани натижасида ривожланган давлатлар учун сиёсий технологиялардан фойданиб, ўз миллий манфаатларига мос бўлган ташқи сиёсатни амалга ошириш учун кенг имкониятларни яратди;

учинчидан, халқаро муносабатлар ривожланиб боргани сари давлатларнинг ўзаро боғлиқлиги кучайиб, маълум бир

давлатда юз бераётган сиёсий жараёнлар бошқа давлатлардаги жараёнларга ҳам тобора жиддий таъсир кўрсатиб бормоқда.

Бу омиллар сиёсий технологияларнинг глобал миқёсда қўлланиладиган янги шакллариининг юзага келишига сезилари таъсир кўрсатмоқда.

Сиёсий технологиялар – бу сиёсий соҳада қўтилган натижаларга эришишга ва сиёсий жараённинг самардорлигини оширишга йўналтирилган, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда қўлланиладиган тартиблар, усуллар ва йўللарнинг йиғиндиси[2].

Сиёсий технологияларни дастлаб сиёсий партиялар ўзининг олдида турган вазифаларини ҳал этишда қўллаган бўлиб, улар қуйидаги афзалликларга эга:

– белгиланган мақсадга эришишнинг барча йўлларида энг оқилона, оддий ва самарали усулини танлаш;

– қўтилаётган натижаларни аниқ-лўнда белгиланиши ва уларга эришиш эҳтимолининг нисбатан юқори бўлиши ва назорат қилинишини таъминлаш;

– белгиланган вазифаларни ҳал қилишга кадр ресурси ва моддий-техника воситаларини жалб қилишнинг энг тежамкор усулидан фойдаланиш;

– сиёсий технологияларни амалга ошириш жараёнини иштирокчиларида такрорланувчи шароит ва вазиятларда белгиланган вазифаларни бажаришнинг мустаҳкам кўникма ва методикасини шакллантириш[3].

Сиёсий жараёнларнинг самардорлигини оширишда сиёсий технологияларнинг қўлланиши ўз навбатида уларнинг турли шакллари ишлаб чиқишига олиб келди. Жумладан, мутахассислар томонидан ҳозирги кунда сиёсий технологияларнинг қуйидаги шакллари мавжудлиги таъкидланади:

– муайян сиёсий лойиҳалар ва қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

– сиёсий қарорларни амалга ошириш;

– сиёсий ҳокимиятни шакллантириш;

– электорат билан ишлаш;

– ижтимоий фикрни шакллантириш;

– ижтимоий манфаатларни мувофиқлаштириш;

– сиёсий партиялар, ташкилотлар, бирлашмалар фаолиятини ташкиллаштириш;

– сиёсий маданият ва фуқаровий онгни шакллантириш;

– сиёсий конфликтларга ечим топиш ва бошқалар[4].

Ҳозирги пайтда сиёсий технологияларнинг бу каби шакллари мутахассислар томонидан чуқур ўрганилиб ва замон

талабларига мос равишда такомиллаштириб борилмоқда. Ҳарб сиёсатчилари томонидан ишлаб чиқилган сиёсий технологиялардан нафақат ички сиёсий жараёнларни балки, халқаро доирадаги жараёнларни бошқариш ва унга таъсир кўрсатишда ҳам фойдаланилмоқда.

Ҳозирги вақтда сиёсий технологияларнинг янги шаклларида бири глобал сиёсий технологиялар юзга келди. Глобал сиёсий технологиялар, бу муайян сиёсий кучларнинг ўзининг сиёсий манфаатларидан келиб чиқиб, халқаро миқёсдаги сиёсий жараёнларда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситасида қўлланиладиган сиёсий технологияларидир.

Сиёсий технологияларнинг ривожланиши натижа-сида унинг амалга ошириш услублари ҳам ривожланиб бормоқда. Илмий тадқиқотчи П.Васильева глобал сиёсий технологияларни амалга оширишнинг услублари сифатида қуйидагиларни қайд этади:

- глобал тармоқ лойиҳалари;
- глобал сиёсий ҳаракатлар тузиш ва уни бошқариш;
- миллий тенглик масаласини долзарблаштириш ва сепаратистик ҳаракатларни рағбатлантириш лойиҳалари (уйғур лойиҳаси, фин-угор дунёси, курдлар лойиҳаси ва бошқалар);
- глобал геосиёсий лойиҳалар («Буюк Турон», Евросиё лойиҳаси);
- деструктив глобал технологиялар (халқаро терроризм, наркотрафикни назорат қилиш)[5].

Бу рўйхатга қўшимча сифатида «юмшоқ куч» услубини ҳам киритиш мақсадга мувофиқ. Мутахассислар орасида илмий баҳс-мунозараларга сабаб бўлаётган «юмшоқ куч» (soft power)нинг роли ва аҳамияти бугунги кунда ошиб бораётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. «Юмшоқ куч» ҳодисаси қадимдан маълум бўлса-да, бу концепцияни илмий муома-лага олиб кирган киши АҚШлик сиёсатшунос олим Ж.Най ҳисобланади. «Юмшоқ куч» – бу мажбурлаш воситаларидан фойдаланмаган ҳолда, иттифоқчи ва ҳамкорларни ихтиё-рий равишда ўзига жалб этиш орқали, қўлланган натижаларга эришиш лаёқати. «Юмшоқ куч» мамлакатнинг ўз маданияти, сиёсий ғоялари ва дастурлари билан ўзига жалб этишида на-моён бўлади[6].

Глобал сиёсий технологияларнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагиларда кўринади:

- Сиёсий ғояларнинг глобал ахборот майдонида кенг

тарқалиши ва ушбу ғоялар тарафдорларининг ортиб бори-ши. Ҳозирги вақтда глобал миқёсда етакчилик қилаётган BBC, CNN ва Al Jazeera каби халқаро телеканаллар кенг жа-моатчиликка психологик таъсир кўрсатишда етакчи роль ўйнамоқда. Бундан ташқари, ахборотларни тарқатувчи Ин-тернет манбаалари ҳам кейинги йилларда тобора ривожла-ниб бормоқда.

– Интернетдаги ижтимоий тармоқларда сиёсийлашган гуруҳларнинг ташкил этилиши. Facebook, Twitter, YouTube, Instagram, Live Journal, Tumblr, Flickr, Google+ каби оммалаш-ган ижтимоий тармоқларда сиёсийлашган гуруҳлар ташкил қилинган ва уларнинг сони тобора ошиб бормоқда. Мисол тариқасида бу гуруҳларга ҳукуматни қўллаб қувватловчи ватанпарварлик руҳидаги жамиятлардан тортиб, турли ради-кал ҳарактердаги гуруҳларни келтириш мумкин. Ижтимоий тармоқларни назорат қилувчилар ва сиёсий технологларда бу каби ижтимоий гуруҳларга таъсир кўрсатиш ва уларни бошқариш имконияти мавжуд.

– ОАВ ва Интернет тармоғида тарқатилаётган, сиёсий мақсадлар яширинган маълумотларга аҳолини ишонтириш. Ахборот – коммуникация технологияларининг ривожлани-ши уни аҳолининг онгига манипулятив таъсир кўрсатишнинг қудратли воситасига айлантирди. Бу услубларни турли дав-латлар ёки сиёсий гуруҳлар ўзининг сиёсий мақсадларига эришиш йўлида кенг жамоатчиликда салбий ёки ижобий му-носабат уйғотиш учун фол қўлламоқда. Бу каби услублар си-фатида давлат ёки минтақадаги сиёсий танглик ёки маълум бир воқеаларни яшириш мақсадида ОАВда тарғибот кампа-ниясини амалга ошириш; манипулятор томонидан фойдали ахборотларни бўрттириш ва аксинча, фойдасиз ахборотлар-ни яшириш; кучли эмоция таъсирида ишончли ахборотларни сохталаштириш қабиларни келтириш мумкин[7].

Юқорида кўриб ўтилган глобал сиёсий технологиялар, глобаллашув жараёнининг чуқурлашуви ва ахборот-комму-никацион технологияларининг янада ривожланиши таъсири-да янада такомиллашиб боради ҳамда яқин келажакда улар-нинг янгидан-янги турлари пайдо бўлишини башорат қилиш мумкин. Шу сабабли, бу сиёсий технологияларнинг ўзига хос жиҳатларини чуқур таҳлил қилиб боришимиз, жамиятимиз-да турли беқарорликлар ва миллий манфаатларимизга зид бўлган ҳолатларнинг пайдо бўлишини олдини олишга хизмат қилади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. <http://www.uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-22-12-2017>.
2. Анохин М.Г. Современные технологии эффективной политики: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. – 239 с.
3. Васильева П. Глобальные политические технологии: теория и практика // Обозреватель - Observer, 2012, № 08. – С. 72-83.
4. Замонавий сайлов технологиялари ва уларни Ўзбекистон шароитида қўллаш имкониятлари (методик қўлланма). – Т.: «Navro'z», 2014. – Б. 8.
5. Сарсенбаев. А. Новое информационное пространство РК: проблемы и перспективы. – Алматы, 1997. – С. 54.
6. J. Nye. Soft Power. The Means to Success in World Politics. - New York: Public Affairs, 2004. – P. 192.; Най Дж. Мягкая сила госу-дарства // Свободная мысль-XXI. – М, 2004. - №10. - С. 78.
7. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. М.: Мысль, 1980. С. 42–47.

♦ **Аннотация:** Мақолада сиёсий жараёнлар, ахборот хуружлари ва уларнинг олдини олиш борасида олиб борилаётган ишлар, шунингдек, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий технологияларни муайян давлатлар ўз ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисми доирасида қўзлаган сиёсий мақсадларига эришишда қўллагани, ахборот маконининг глобаллашаётгани, сиёсий жараёнларда ахборот-коммуникация технологияларининг интенсив қўлланилиши сиёсий технологияларнинг янада кенгайишига олиб келаётгани баён этилган. **Таянч сўзлар:** Сиёсий технологиялар, сиёсий маданият, сиёсий ҳокимият, ахборот-коммуникация технологиялари, сиёсий танглик.

♦ **Annotation:** The article deals with political processes, information attacks and their prevention, as well as the use of political technology in the second half of the XIX century to achieve political goals of certain states within their territory or part of the territory, globalization of the information space, intensive use of information and communication technologies. application has led to the further expansion of political technology. **Key words:** Political technology, political culture, political power, information and communication technologies, political crisis.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются политические процессы, информационные атаки и их предотвращение, а также использование политических технологий во второй половине XIX века для достижения политических целей отдельных государств в пределах своей территории или части территории, глобализация информационного пространства, интенсивное использование информационных и коммуникационных технологий. Применение привело к дальнейшему распространению политических технологий. **Ключевые слова:** Политические технологии, политическая культура, политическая власть, информационные и коммуникационные технологии, политический кризис.

ПРОЦЕСС ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ В СОЦИАЛЬНО- ФИЛОСОФСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

КАМОЛА САИДОВА

Старший преподаватель филиала
ФГБОУ ВО «Астраханский
государственный
технический университет»,
доктор философии (PhD)

Современный, динамично развивающийся мир, в своей основе по сохранению национально-культурных традиций, неизменно обуславливает важность семейных отношений в условиях эволюции нашей цивилизации. Для философа Кемаля Юсуфа аль-Хаджа (1917-1976) «общефилософские установки являются базой, на основе которой разворачивается понимание общечеловеческой цивилизации и развития отдельных народов. Все народы представляют собой единую семью, и прогресс истории состоит в ещё большем слиянии существования и сущности, слиянии отдельных народов в единый человеческий род – такова цель истории» [1: 267]. Кроме того, «исчезают очевидные барьеры между народами. Сближаются уголки земли... и человек сегодня больше, чем когда-либо в прошлом... при решении касающихся его вопросов имеет перед собой образ всего человечества. Каждый из нас стал активным членом этого большого мира» [1: 267]. И при всём этом, «каждая личная проблема становится проблемой национальной, а каждая национальная проблема – проблемой международной» [1: 267].

Становится очевидным, что именно семья, по нашему мнению, выступает важнейшим институтом в процессе воспитания личности с первоначальной социализацией индивида. Для нашего внимания важно обозначить именно то, что важнейшие идеи в отношении процесса воспитания личности, которые свойственны для мусульманской культуры, обладают божественным происхождением и дарованы человеку с целью правильного, оптимального и благополучного развития.

Обратимся к известной исторической личности – философу Фараби (872-950), который «свои рассуждения о путях достижения человеком благополучия строил на солидном фундаменте рационального осмысления проблем экономики, политики, государственного устройства, семьи, воспитания и т.д. Например, он пытался представить возникновение человеческого общества как «естественный процесс», выявить внутренние импульсы и побудительные силы его развития. «Человек только тогда может быть счастлив, считал Фараби, когда он вступает в союз с другими людьми» [2: 49-50]. При всём этом, Фараби «в своих произведениях подчёркивал, что все люди, независимо от их имущественного положения, включая сюда и рабов, имеют право на обеспеченную и счастливую жизнь» [2, с. 50], тем самым, с серьёзным отношением подходу к созданию прочной и счастливой семьи, с обязательным процессом по воспитанию детей как достойных членов нашего социума.

В плане семейных отношений, мы всегда должны помнить о том, что «дети представляют собой испытание потому, что сын – тайна отца своего, плоть от плоти его. Ребёнок – самое близкое для родителя, и он любит его как самого себя...» [3: 325]. Следовательно, полноценное воспитание ребёнок сможет получить только внутри семьи, в окружении близких и любимых для него людей.

По мнению Фараби, «воспитание – это способ наделения народов этическими добродетелями и искусствами, основанными на знании» [4: 320]. При этом «воспитание посредством принуждения и воспитание добровольное зависят от сути бытия людей, которых воспитывают и наставляют, различаясь по своему объёму и силе» [4: 324], но, тем не менее, в равной степени должны прививать уважение по отношению к родителям с развитием достойных и благородных ценностей.

Для нас важно рассмотреть вопрос воспитания, характерный для арабской философии и литературы (адаба). К примеру, Е.А.Фролова подчёркивает, что «идеи философии широко распространялись в сфере литературы, приобретая в ней особые нюансы. Жанр адаба, светского направления в арабо-исламской культуре, означающего воспитание через литературу «похвального образа поведения», был популярным не только в элитарных, но и более широких кругах общества, поскольку в доходчивой, иногда «лёгкой» и пикантной форме просвещал, развлекал и наставлял людей. В этом жанре нередко распространялись и философские идеи» [1: 174]. Таким образом, как пояснял сам Ибн Араби (1165- 1240), «термином адаб обозначается комплекс норм учтивости и благовоспитанности, а также их проявление в поведении» [5: 354]. И в результате, как мы понимаем, «воспитанный че-

ловек, или человек, обладающий адабом, – универсальный человек, который понимает и практикует истинный адаб по отношению к себе, к своей семье, к своему окружению и к мировому сообществу» [6: 273], что явно затрагивает актуальную на сегодняшний день проблему – «открытость» во взаимоотношениях в современной семье.

Обратимся к мнению Саида Мухаммада Накиб аль-Аттаса (род. 1931), мусульманскому мыслителю современности, который «систематизировал теоретический и практический аспекты концепции воспитания...» [6: 262]. Аль-Аттас, являясь приверженцем метафизики и этики суфизма, «дал логичное и аргументированное объяснение тому, что цель воспитания в исламе есть воспитание не просто хорошего гражданина или трудящегося, а в первую очередь – хорошего человека» [6: 262]. При всём этом, «в понимании аль-Аттаса, воспитанный человек – это человек, обладающий адабом в полном смысле. Человек адаба (инсан адабий) характеризуется как «...тот, кто искренне осознаёт свою ответственность перед Богом, кто знает свой долг и строго выполняет его по отношению к себе и другим, кто постоянно борется за самосовершенствование».

Воспитание есть прививание адаба человеку. Коран свидетельствует, что Пророк (С.А.В.) является идеалом, лучшим образцом человека адаба. Некоторые учёные называют его Совершенным, или Универсальным, человеком (ал-инсан ал-куллий). Таким образом, организация управления и образования в исламской системе воспитания строится на идеале Совершенного Человека. Именно понятие та'диб в его правильном толковании, а не распространённые в современном мусульманском мире термины та'лим или тарбия, служит точным определением воспитания в исламе, поскольку понятийный аппарат та'диба уже содержит в себе элементы знания (илм), обучения (та'лим) и хорошего взращивания» [6: 263]. Таким образом, важно не упустить взаимосвязанные элементы воспитания определённых качеств в подрастающих личностях по мере возрастания их умений и навыков понимать жизненные ценности.

Стоит также отметить и то, что «в области знания адаб означает духовный порядок, «признающий» и «утверждающий» иерархию знания, в основе которой лежит критерий степеней совершенства и приоритета. Происходит следующее: одни, основанные на откровении, «признаются» и «утверждаются» как наиболее совершенные и обладающие приоритетом по сравнению с теми знаниями, которые основаны на разуме; относящиеся к фард'айн (обязанность перед самим собой) выше фард кафайа (обязанность перед обществом); те, что обеспечивают руководство (хидайа) к жизни, намного превосходят те, что приносят практическую пользу. Проявление адаба в сфере знания должно иметь результатом истинные и верные способы обучения и практического применения различных наук. В дополнение к этому одним из проявлений адаба в сфере знания является уважение к учёным и учителям. В конечном счёте, цель воспитания и образования состоит в достижении человеком счастья в этом и в том мирах» [6: 266]. И в результате, как мы можем понимать, самой главной радостью в жизни мусульманина должна

быть его праведная жизнь, с сохранением семейного очага, с заботой о родственниках.

Процесс воспитания личности проецирует проблему ответственности. И снова обращаясь к мнению Ибн Араби, обратим внимание на то, что «строгий детерминизм, отрицание возможности свободного выбора, ставит Ибн Араби перед проблемой ответственности человека за свои поступки. Эту ответственность он обосновывает ссылкой на тот факт, что совершаемые человеком действия не диктуются ему извне, а заложены в самой его природе, в его «ноуменальной сущности». Поэтому вершение добра и зла и соответствующее поощрение или наказание в потусторонней жизни, райское блаженство или адские муки, суть внутренние детерминации самого человека, модусы его самореализации» [7: 110]. Таким образом, в мусульманской семье, с соблюдением предписаний ислама, важно осознавать ту особую ответственность, которая возложена на членов семьи в процессе воспитания детей. А ведь именно дети, как известно, могут являться источником радости для своих родителей, однако могут также стать и источником проблем не только для самой семьи, но и для общества.

Важно обратить внимание на то, что «Ибн Араби обсуждает основные проблемы этики с позиций указанной концепции – эти рассуждения следует, видимо, считать своеобразными моральными наставлениями, использующими категории «добро», «зло», «предопределение», «ответственность» и т.п., которые при строгом их рассмотрении утрачивают своё содержание. Одни наставления прямо вытекают из концепции нового творения, другие представляют собой нравственные императивы» [8: 122]. Таким образом, долг родителей состоит не только в рождении детей, но и в воспитании их в лоне нравственности, что является одним из основных принципов

ислама.

Средневековый арабский философ Ибн Рушд (1126–1198) «определяет человека как существо по природе политическое, имея в виду не столько то обстоятельство, что он не может в одиночку обеспечить себе необходимые для физического существования средства, сколько то, что лишь в человеческом общежитии возможно развитие добродетелей, хорошее воспитание и упорядочение жизни на основе закона» [9: 132]. При этом, «излагая платоновское учение о методах воспитания, Ибн Рушд иллюстрирует его примерами, почерпнутыми из жизни мусульман. Так, соглашаясь с мнением о недопустимости использования сказок при воспитании детей, он проводит аналогию между сказками и распространёнными среди мусульман представлениями о боге как причине добра и зла» [9: 136]. Однако педагогический потенциал ислама всё же огромен, ведь за неимением чего-то фантастического, он способен воспитывать справедливость, доброту, честность и ответственность.

В конечном итоге, мы должны красной линией обозначить именно то, что по мнению Фараби, «человек сам может воспитать в себе добродетели и избавиться от пороков, проявив необходимую энергию и настойчивость» [4: 361]. И сегодня, когда нас со всех сторон преследует информация об отрицательных мировых явлениях, родителям становится всё труднее уберечь своих детей от этого негативного влияния, воспитывая в них благонравие. Кроме того, очень важно для мусульманской семьи воспитывать в детях веру в единого Бога, ведь без веры подрастающая личность может постепенно терять своё здоровье, предаваясь пагубным пристрастиям. И только окружив детей в семье атмосферой благонравия и любви к Богу, становится возможным направить процесс воспитания личности ребёнка в нужное, поистине верное, русло.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Фролова Е.А. Арабская философия: Прошлое и настоящее. – М.: Языки славянских культур, 2010.
2. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты / Перевод с арабского. – Алма-Ата: Наука, 1985.
3. Средневековая арабская философия: Проблемы и решения. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998.
4. Аль-Фараби Абу Наср Мухаммед. Социально-этические трактаты. / Пер. с арабского. – Алма-Ата: Наука, 1973.
5. Ибн Араби. Избранное. В 2-х томах. / Том 2 / Перевод с арабского, вводная статья и комментарии А.В. Смирнова. – М.:

Языки славянской культуры, 2014.

6. Сравнительная философия: Моральная философия в контексте многообразия культур / Ин-т философии. – М.: Вост. лит., 2004.
7. Средневековая арабская философия: Проблемы и решения. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998.
8. Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1993.
9. Сагадеев А.В. Ибн Рушд (Аверроэс). – М.: Мысль, 1973.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются и анализируются социально-философские вопросы воспитания личности, свойственные для мусульманской культуры. **Ключевые слова:** воспитание, философия, личность, семья, общество, адаб, Фараби, аль-Аттас, Ибн Араби, Ибн Рушд, культура.

♦ **Annotation:** The article examines and analyzes the socio-philosophical issues of personality upbringing inherent in Muslim culture. **Key words:** education, philosophy, personality, family, society, adab, al-Attas, Farabi, Ibn Arabi, Ibn Rushd, culture.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада мусулмон маданиятига хос бўлган инсонни тарбия қилишнинг ижтимоий-фалсафий масалалари кўриб чиқилади ва таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** тарбия, фалсафа, шахс, оила, жамият, одоб, Форобий, ал-Аттас, Ибн Арабий, Ибн Рушд, маданият.

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ОСНОВЕ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОЧНОГО И ЗАПАДНОГО ФИЛОСОФИЙ ОБРАЗОВАНИЯ

РАВШАН МАРДОНОВ
кандидат философских
наук, доцент кафедры
социально-гумани-
тарных наук СФ ТУИТ

В истории философии западная философия традиционно идентифицируется как философия Запада, а восточная философия – как философия Востока [1]. Запад и Восток понимаются в этом случае как макросоциальные, т. е. глобальные миросубъекты, устоялись концепты «западной философии» [2] и «восточной философии» [3].

Восточная философия развивается в тесном взаимодействии с религией: зачастую одно и то же философское течение предстает и как собственно философия, и как религия. Так, мировоззренческой основой педагогической традиции центрально-азиатской цивилизации был ислам. Данная основа и определяла образ жизни человека, систему социальных и этических норм, обрядов и праздников. Базисные философские традиции великих цивилизаций Востока определили восточный тип воспитания. Данному типу свойственны жест-

кие требования относительно выполнения традиционных норм и канонов. Человек здесь понимается как духовное единство эмоций, воли и разума. В результате, для человека Востока ограничение индивидуальной свободы, независимости мышления, самостоятельности в различных сферах общественной жизни было типично. Духовная цивилизация Запада оказалась более открытой изменениям, поискам истины в различных направлениях, в том числе атеистическом, интеллектуальном, практическом, определяющими западный

тип воспитания.

Проблема «Восток-Запад» – проблема двусторонняя, так как не только Запад изучает и старается понять Восток, но и наоборот. В контексте столкновения Запада и Востока обязательство понимания становится принципиально двусторонним, причем в двух смыслах: стремиться понять другого, углубляя понимание самого себя; стремиться понять другого, побуждая его к ответному пониманию[4: 63].

Индивидуальное западное сознание просто «задыхается» в условиях тотального утилитаризма жизни, где правят бал соображения практической пользы, конкретного результата, коммерческой выгоды и прочие плоды технократической цивилизации. Человеку помимо материального обеспечения насущно необходимо нечто сакральное в жизни, некая духовная истина, освящающая сам смысл человеческого существования на Земле. Западному сознанию, жестко структурированному в сухие рационально-логические схемы мышления, явно не хватает тех мифопоэтических начал, которыми выгодно отличается мировосприятие Востока. Все это стало возможным во многом благодаря тому, что в результате прочных многовековых традиций в душе восточного человека осталось трепетное отношение к священному, святому, что совершенно утратил, к сожалению, человек западный [5: 48].

Образование – это часть культуры того или иного общества, а внедрение новых образовательных моделей неизбежно влечет за собой вторжение в такие сферы как ценности, мировоззрение и миропонимание. Образование – сложный процесс становления человека, в котором происходит слияние и постоянный диалог рационального (Запад) и духовного (Восток). Образование – это процесс поиска и усвоения системы знаний и результат этого усвоения, выраженный в определенном уровне развития познавательных сил, а также в теоретической и практической подготовке человека. В процессе образования человек овладевает содержанием знаний о природе, обществе, мышлении, способах деятельности, позволяющих ему занять определенное положение среди людей, достигая конкретных целей и результатов в профессиональной деятельности, взаимодействии и общении с другими индивидами. Результатом образования является всестороннее развитие личности, т.е. формирование человека, имеющего широкие фундаментальные знания, устойчивые навыки и умения, сочетающего в своей деятельности физический и умственный труд, производящего материальные и духовные блага для общества; человека, гармонически развитого в физическом и духовном отношениях, активного общественного деятеля и гражданина, обладающего высокими нравственными идеалами, развитым эстетическим вкусом, разносторонними материальными и духовными потребностями.

Формирование человека как послушного и добродетельного наложило отпечаток на всю жизнедеятельность человека восточных стран, на саму культуру и способы ее освоения. Это специфическое человеческое начало стало здесь весьма существенным. Для Западной цивилизации характерно ускоренное развитие техники и технологии, быстрое изменение предметного мира и социальных связей людей, ибо в ее культуре доминирует научная рациональность, которая выступает как особая самодовлеющая ценность. Образование в своем основании имеет идею развития человека как существа, включенного в развитие всей человеческой культуры. «Восток» привносит в процесс образования духовность, необходимость нравственного совершенствования и т.д. В этом смысле процессы образования и воспитания сближаются. Невозможно образовывать человека без воспитания, равно как и воспитывать, не образовывая, также нельзя; образование – это постижение диалектики рационального и духовного.

Кроме того, образование – это постоянный межкультурный диалог, итогом которого становится понимание, базирующееся не только на восприятии «своих» культурных норм, образцов поведения, смыслов и знаковых систем, но и «чужих». В этой связи предпринимаются попытки выявить ре-

альные общие парадигмы мышления, подчеркивается параллелизм идей западной и восточной философий образования. Обращение к проблеме межкультурного диалога в философии образования актуализируется тем, что в современном мире отмечается противоречие между западной техногенной цивилизацией и восточной традиционной культурой. Особенно четко данная проблема акцентируется как одна из глобальных проблем XXI в. в концепции «столкновения цивилизаций» С.Хантингтона.

Американский мыслитель призывает Запад «приспосабливаться» к иным цивилизациям, «сила которых будет приближаться к его силе» и глубже постигать основы религиозных и философских предпосылок других культур, ибо, по его убеждению, в «обозримом будущем не предвидится никакой всемирной цивилизации, а будет существовать мир различных цивилизаций, каждой из которых придется учиться существовать с другими»[6: 38]. Невозможно выстроить философские идеи различных эпох, культур и систем образования в некую иерархическую линию. Мировая философия развивается повсюду и в силу всеобщности условий человеческого бытия вырабатывает универсальные духовные структуры, которые и объединяют неоднозначные исторические и иные типы философии в единый мировой процесс развития философии[7: 131]. Исследования в философии образования – способ постижения межкультурного диалога «различных концепций образования, рефлектируя над их основаниями, выявляя основания каждой из них и подвергая их критическому анализу, находя предельные основания образовательной системы и педагогической мысли, которые могут служить почвой для консенсуса столь разноречивых позиций»[8: 5].

Реальной проблемой представляется выявление механизма становления самобытной национальной (региональной, континентальной) философско-образовательной мысли в контексте межкультурного взаимодействия систем образования и воспитания. Создание национальных систем образования, ориентированных преимущественно на западноевропейские и американские стандарты, выявило и их проблемы развития, которые требуют переосмысления не только процесса образования, но и условий социальной, культурной жизни, типа мышления. В ряде стран такие условия развития образования приходят в противоречие с национальными особенностями, культурой, менталитетом. Идет «позиционирование» национальных философий образования в рамках культур и цивилизаций: латиноамериканской, африканской, исламской и т.д.

В этом случае интегративные процессы в современной истории, культуры и философии, с одной стороны, и проблема самоидентификации национальной философской культуры, с другой, как взаимоисключающие, на первый взгляд, тенденции, оказываются совместимыми. Интеркультурная философия, согласно Н.И.Петякшевой, фиксирует внимание философской рефлексии на интерконтексте, интеркоммуникации и пытается выйти на уровень, способствующий переосмыслению идеи универсальности как регулятивной программы, нацеленной на развитие последовательной солидарности между всеми «универсумами», которые составляют наш мир. «С интеркультурных позиций, – пишет Н.И. Петякшева, – новая глобальная ситуация рассматривается как новый способ разговора с Азией, Африкой, Латинской Америкой (и т.д.) со стороны Европы, и наоборот»[9: 19].

Философская деятельность заключается не в отчуждении, а в присвоении и освоении конкурентных цивилизационных позиций. В образовании о возможности интеркультурной философии можно говорить с точки зрения понимания ее как стратегии для создания механизма взаимной адаптации, позволяющей сосуществовать культурному многообразию в образовательной реальности[10: 5-8]. Возможность интеркультурного диалога, признание в «Другом» возможности собственного инобытия позволит в современном мире избрать путь диалога цивилизаций, а не их столкновения.

наших дней: В 2-х т. / Б. Рассел. – Новосибирск, 1994; Реале, Д. Западная философия от истоков до наших дней: В 4-х т. / Д.Реале, Д. Антисери. – СПб., 1994 –1997; Западная философия: итоги тысячелетия. Екатеринбург – Бишкек, 1997.

3. История восточной философии: Учебное пособие. – М., 1998.

4. Семенов, Н. С. Философские традиции Востока: учеб. по-

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Восток и Запад в мировом историко-философском процессе (материалы «круглого стола») // Философские науки. – 1988. – № 7.

2. Рассел, Б. История западной философии в ее связи с политическими и социальными условиями от античности до

собие / Н.С. Семенов. – Мн.: ЕГУ, 2004.

5. Семенов, А. Н. Восток и Запад: два типа исторического сознания / А. Н. Семенов // Путь Востока. Традиции освобождения. Материалы III Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия "Symposium". Вып. 4. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000.

6. Хантингтон, С. Грядущее столкновение цивилизаций или Запад против остального мира / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1.

7. Юлен, М. Сравнительная философия: методы и перспек-

тивы / М. Юлен // Сравнительная философия. – М., 2000.

8. Огурцов, А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004.

9. Петякшева, Н.И. Интеркультурность как перспектива современного философствования / Н.И. Петякшева // 4-й Международный философский симпозиум «Диалог цивилизаций: Восток-Запад». М., 2000.

10. Колесников, А.С. Интеркультурная философия в образовании / А.С. Колесников // Компаративное видение истории философии. – СПб., 2008.

♦ **Аннотация:** Статья посвящена исследованию вопросов восточной и западной философий образования и роли их взаимовлияния в межкультурном диалоге на основе изучения научных трудов ученых и философской литературы, а также опыта автора в системе высшего образования. **Ключевые слова:** восточная и западная философия, образование, философия образования, религия, воспитание, сообщество, индивидуальность.

♦ **Annotation:** The article is devoted to the study of issues of Eastern and Western philosophies of education and the role of their mutual influence on intercultural dialogue based on the study of scientific works of scientists and philosophical literature, as well as the author's experience in the system of higher education. **Key words:** Eastern and Western philosophy, education, philosophy of education, religion, upbringing, community, individuality.

♦ **Аннотация:** Мақолада олимларнинг илмий ишлари ва фалсафий адабиётларни ўрганиш ҳамда муаллифнинг олий таълим тизимидаги фаолият тажрибаси асосида Шарқ ва Ғарб таълим фалсафаларининг хусусиятлари ва уларнинг бир-бирига таъсирининг маданиятлараро алоқаларда роли таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси, таълим, таълим фалсафаси, дин, тарбия, жамоавийлик, индивидуаллик.

ҲАРБИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДА ИНТУИЦИЯ ВА СИНЕРГЕТИКА

ЗОЙИРА НАДИРОВА – ЎзР Олий ҳарбий авиация
билим юрти кафедра профессори, фалсафа
фанлари номзоди, доцент

ЗОҲИД ЭЛЧАЕВ – Қарши муҳандислик ва
иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишни инновацион омиллар асосида амалга ошириш мақсади асосан халқ фаровонлигини юксалтиришга, баркамол инсонни шакллантиришга қаратилмоқда. Айниқса, таълим тизимини такомиллаштириш истиқболда бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга йўналтирилгандир. Зеро, ҳозирги ёш авлод ва унинг ҳарбий таълими мамлакат келажаги қандай бўлишини белгилочи ижтимоий қатламдир.

Президент Шавкат Мирзиёев бу ҳақда қуйидаги фикрларни билдириб ўтди: "...Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим» [1] Ҳарбий таълим соҳаси ҳар бир давр ва жамият учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов бу борада қуйидагича таъкидлаган эди: "Келажагимиз пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқимизнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларимизнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ..." [2]. Бизнинг назаримизда ҳарбий таълим масалалари ҳам доим пировард мақсад ва энг муҳим масалалардан бири бўлиб келган. Айнан бугунги глобаллашув шароитида ҳарбий таълимга эътибор ва талаб барча миллат ва давлатларнинг асосий вазибаларидан бири бўлиб қолмоқда. Нега деганда, жамиятнинг ривожланиши унда яшовчи фуқароларнинг иқтисодий, маданий, маънавий эҳтиёжлари қондирилиши бевосита замонавий таълим масалаларига бориб тақалади.

Қадимдан илмни кишилар эл орасида доимо ҳурмат топган, эъзозланган. "Ёшлиқда олинган билим гўё тошга ўйилган нақшдир", дейилган нақл бор. Шу боис фарзанд тарбиясида илму одобни болалик давридан бошламоқ зарурлиги таъкидланган. Қадимги юнон файласуфи Сукротнинг фикрича, тарбиядан кутилган мақсад топмолар табиатини ўрганиш бўлмай, балки ахлоқни камол топтириш бўлмоғи лозим. У яратган ахлоқий этика мактаби киши ахлоқи бир неча фазилатлардан – жасурлик, донолик, мўтадиллик, адолатпарварлик ва бошқалардан ташкил топган. "Тарбия, - дейди Афлотун, - дав-

лат томонидан ташкил этилмоғи ва ҳукмрон гуруҳларнинг, яъни файласуф ва жангчиларнинг манфаатларини кўзламоғи лозим". Афлотун ўзининг ҳарбий таълим тизимида Спарта ва Афина тизимининг баъзи белгиларини бирлаштиришга интиланган [3]. Арастунинг фикрича, уч хил тарбия - жисмоний, ахлоқий ва ақлий тарбия бўлиши керак. Арасту ўз ҳарбий таълим қарашларида ирода ва фаолиятни асос қилиб олган ҳолда, ақлий тарбия соҳасида кўникма ҳосил қилган.

Ислон оламида ҳадиси шарифларда ҳар бир мўмин-мусулмон учун илмнинг ҳоят зарурлиги баён этилган: "Бешиқдан қабргача илм изла", деган пурмаъно фикр мавжуд. Илмдан энг олий мақсад – дунёни билиш зарурати, деб ўқтирилган. Билим дунёни билиш билан чегараланиб қолмасдан, шахс маънавиятини бойитишда ҳам бош омил бўлади.

Абу Наср Форобий таълимотида таълим-тарбия одоб-ахлоқ билан уйғунлаштиради: "Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганамак деса, уни ёшлигидан бошласин, соғлиғи ҳақида қайғурсин, яхши ахлоқ ва одобни бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақланадиган бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик бўлсин, илмни ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча мавжуд, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин". Шунингдек, Форобий дарахнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан белгиланишини таъкидлайди [4].

Ҳарбий таълим соҳасида устоз-мураббий доимо курантнинг интизоми, индивидуаллиги, қобиляти, иқтидори, ижтимоийлашганлиги, қайси соҳага иштиёқи шаклланишини унинг жамоадаги хатти-ҳаракатлари воситасида аниқлаб боради. Шунингдек, турли фан соҳаларида билимларни бойитиш жараёни ва машғулотларда устоз-мураббий қутилмаганда, тасодифан ахборотлар чекланган бир шароитда тез қарор қабул қилиш зарур бўлганда, ўз қарорини "олдиндан сезгандай", "айнан шундай қилиш лозимдек" қабул қиладиган

ҳолатлар учрайди. Бундай ҳолатлардан бирини биз ҳарбий таълимда интуиция деб атаймиз.

Ҳарбий таълимда интуиция – чин билимларни ҳосил қилишнинг ўзига хос йўли, билишнинг мураккаб феномени ҳисобланади. Фанда узоқ давр ҳарбий таълимда интуитив билишнинг механизми маълум бўлмай келди.

Курсантдаги билим даражасини аниқлаш – мураккаб ва серқирра жараён. Қадимдан олимларни қизиқтириб келган муаммолардан бири – бу курсантга етарли билимни еткази олиш; унда илм-фанга мотивация, қизиқиш уйғота олиш, нафақат касб эгаси, кадр тайёрлаш, балки комил инсон қилиб тарбиялаш масалалари ҳам муҳим бўлган. Курсантнинг иқтидорини аниқлашда устоз-мураббийлар дастлаб ҳиссий билиш ва ақлий билишга кўпроқ эътибор қаратган, улар ҳиссий ва ақлий билиш орқали курсантнинг қобилиятини аниқлашда, ундаги таълим ва тарбия жараёнининг уйғунлиги ёки фарқли хусусиятларини англаш мумкин, деб ҳисоблаган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” китоби тарбия масаласига бағишланган дастлабки асар сифатида баҳоланади. Дунёдаги барча хайрли ишлар, эзгу амаллар негизда илм-маърифат ётади, илм зиёси тўғайли жаҳолат зулмати ёзилади, фикр равшанлашади, оламга рўшнолик таралади. Мутафаккир билимсиз кишини касалликка чалинган одамга ўхшатади ва касаллик ўз пайтида даволанмаса, киши тезда нобуд бўлади, деб ҳисоблайди. Юсуф Хос Ҳожиб ўқув ва билимни фарқлайди: ўқув тўғрисида инсон руҳиятида мавжуд, билим эса ўқиш-ўрганиш ва меҳнат тўғайли эгалланади. Агар у иккиси бирлашса, инсоннинг қадри ортади.

Ҳарбий таълимда интуиция ва синергетика ўзаро алоқадор тушунчалар бўлиб, синергетика – ўз-ўзини бошқариш, нозиклиқ ҳодисаларни ўрганиш, ўз-ўзидан ташкил бўлиш назарияси. Оламни янгича изоҳлашга қаратилган, мураккабликни ўрганадиган, табиий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг табиатини билишга қаратилган илмий йўналиш, тафаккур услуби [5].

Назаримизда устоз-мураббийнинг ақлий фаолияти мураккаб жараёнга эга, унда педагогика ҳақидаги илк содда тасаввурлар билиш жараёнини, синергетик тафаккур (уйғунлаштириш) тарзини юзага келтиради. Касбий кўникма жараёни узлуксизлиги сабаб устоз-мураббийдан кучли билим талаб этилади.

Абу Али Ибн Синонинг фикрича, таълим-тарбия, аввало, ақлий тарбияни, ёшларга илм-фан ўргатишни, жисмоний тарбияни, ахлоқий тарбияни, нафосат тарбиясини ҳамда ёшларни маълум ҳунарга ўргатиш масалаларини ўз ичига олади. Шунингдек, у ҳарбий таълим масалаларига кенг эътибор беради. Ҳарбий таълим методларига нисбатан қуйидагича фикрларни билдиради: а) курсантга билим беришда бирданга китоб билан банд қилиб қўймаслик; б) ҳарбий таълимда енгилдан оғирга бориш орқали билим бериш; в) машқлар курсантлар ёшига мос бўлиши; г) билим беришда курсантларнинг майли, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш ҳамда ўқитишни жисмоний машқлар билан олиб бориш. Фикримизча, Ибн Сино ҳарбий тарбия жамият таълими билан уйғунлаштирилиши ҳамда ақлий тарбия жисмоний тарбия билан боғланган ҳолатда ўтилишини мақсадга мувофиқ ҳисоблаган.

Алишер Навоийнинг “Махбул қулуб” асарида “Кишининг чинакам инсонийлиги, унинг аслзода бўлишида эмас, балки тарбияли ва ҳаёли бўлишидадир”, дейди, бунга эса тарбия ва таълим йўли билан эришиш мумкинлигини айтиб ўтади. Навоийнинг фикрича, одоб олижаноб фазилатларидан биридир, бундай киши очик юзли, хушмуомала ва ёқимли, доимо ҳурмат ва иззатда бўлади.

Ҳарбий билимнинг ривожланиши тафаккур тарзининг ўзгаришига боғлиқ. Синергетик тафаккур ўзгаришларнинг ортиб боришини билиш жараёнининг маълум босқичга эга бўлишини белгилайди. Ривожланиб боровчи янгича синергетик тафаккур билиш жараёнининг босқичларида шаклланади. Айтиш мумкинки, ҳарбий билимда тафаккур жараёни муҳим аҳамиятга эга. Ҳарбий билим нисбатан секин, узлуксиз давом этса-да, синергетик фикрлаш жараёни узил-қирқил, сакрашсимион мураккаб тузилишга эга. Синергетик тафаккур ўзида яхлитлик, уйғунлик хусусиятини касб этади. Устоз-мураббий онгида янгича синергетик тафаккурлаш жараёнининг юзага келиши ҳарбий таълимда интуитив та-

факкурда ўз ифодасини топади. Ҳарбий таълимда интуиция устоз-мураббий онгида содир бўладиган бурилиш нуқтаси, тараққиёт занжиридаги зарурий ҳалқа вазифасини бажаради. Шундай экан, билиш жараёнининг синергетик тафаккур тарзига боғлиқлиги ҳарбий илмий билим ва амалий кўникма учун катта аҳамиятга эга. У устоз-мураббийга курсантда иқтидорлиликнинг тарихи, ривожланиш жараёни, уни келтириб чиқарган шарт-шароитларни тўлиқ англаб етиш, уни ўраб олган ҳодисалар ҳақида яхлит билимга эга бўлиш, синергетик интуитив тафаккурни англаш ва ундан соҳани янада ривожлантиришда фойдаланиш имконини беради.

“Куч адолатдадир” деган шiorга қатъий амал қилган буюк салтанат соҳиби Амир Темур тарбиянинг мураккаблиги ҳақида “Мен фарзанд тарбиялашда давлатни бошқаришдан кўра чуқурроқ мушоҳада, ундан ҳам чуқурроқ донишмандлик кераклигига ишонч ҳосил қилдим”, [6] деган.

Маърифатпарвар жадидчи Абдулла Авлоний “Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидур. Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Илмсиз инсон мевасиз дарахт кабудур”, дейди.

Келтирилган мулоҳазаларда кўриш мумкинки, ҳарбий-педагогик билимни эгаллаш жараёнида устоз-мураббийнинг соҳага иштиёқи, стратегик хотираси, курсантнинг иқтидорига қаратилган диққат-эътибори, фахмлай олиши билан боғлиқ бўлган ҳолатда ҳарбий-педагогик интуиция акс этади. Демак, ҳарбий-педагогик билимни эгаллаётган устоз-мураббий бир вақтнинг ўзида интиҳо ва ибтидонинг узлуксизлигини фахмлай олади.

Назаримизда ҳарбий-педагогик билимни эгаллаш жараёнида соҳага оид илмий тушунча ва категориялар мазмунини тўлиқ англаб етиш, соҳа ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, соҳага оид зарур маълумотларни хотирада сақлаш, соҳага оид бирламчи ва бирламчи бўлмаган жиҳатларга диққат-эътибор қаратиш ҳам нозик фахм-фаросат каби принципларга амал қилиш устоз-мураббийда рационал ва иррационал тафаккурни шакллантиришга замин яратади. Тарих манбаларида Абу Али Ибн Синонинг ўз даврида тиббиёт соҳасида эришган ютуқлари ундаги нафақат педагогик методика, балки диний ва дунёвий илмларнинг яхлитлиги ва бундан илмга иштиёқнинг самараси ўлароқ кучли хотира эгаси бўлгани тўғайли эканлиги ҳақидаги маълумотлар қайд этилган: “Рух – шамчирокқа, билим – ана шу шамчирокдан таралаётган ёдуга, Аллоҳнинг закоси – мойга ўхшайди. Шамчирок ёнишдан тўхтамас экан, сен тириксан. У ўчса, сен ҳалок бўласан” [3].

Ҳарбий-педагогик билим эгаллаш жараёнида хотиранинг аҳамиятига эътибор қаратсак, у инъикос этилган нарса ва ҳодисаларни ёки ўтмиш тажрибасини эсда қолдириш ва зарур бўлганда тиклашдан иборат руҳий жараён [4] сифатида баҳоланади.

Юнон файласуфи Пифагорнинг фалсафий қарашларидан шуни англаш мумкинки, сон, рақам – уларни бир-бирига қўйиш ва айириш, кўпайтириш инсон дунёқарашида илк фикрлаш жараёнининг шаклланишини юзага келтиради. Шунингдек, Афлотун ва Арасту каби файласуфлар “ҳарбий-педагогик фалсафа” деганда яхлит билимни назарда тутди.

Сон, рақамлар борасида Афлотун ўзининг фалсафий мақтаби пештоқига “Математикани билмаган киши, ҳузуримга кирмасин” деган ёзувни осиб қўяди. Математика устоз-мураббийни стратегик фикрлашга ўргатади. У кичик нуқтадан тортиб, чексиз коинот сари инсонни билишга ўргатар экан, оламда мавжуд тартиб ва тартибсизликнинг диалектик муносабатини яхлит тизимга солган ҳолда билимларни шакллантиради. Шу нуқтаи назардан хулосага қуйидаги формулани келтиришимиз мумкин:

Рақамлар + ҳарбий-педагогик интуиция = стратегик тафаккур

Юнон файласуфи Гераклит қарашларида ҳарбий-педагогик интуициянинг соҳадаги ўрни стратегик мақсадларда акс этади. Соҳани бошқарувчи устоз-мураббийнинг курсантда рўй бераётган ёки рўй бериши мумкин бўлган турли иқтидорликларни ва бу жараёнларнинг бир-бирига таъсири натижасида юзага келадиган муаммоларни билиши ҳақида яхлит билимга эга бўлишини назарда тутди. Мазкур фикрда ҳарбий-педагогик интуиция курсантда нафақат жанговарликни, балки инсоний фазилатларни шакллантиришини кўришимиз мумкин. Маълумки, ахлоқ – ижтимоий ҳодиса,

ижтимоий муаммо ўз ичига табиий-илмий муаммоларни қамраб олади ва бунда қуйидаги формула келиб чиқади:

Ахлоқий тафаккур + ҳарбий педагогик интуиция = стратегия

Эмпедокл, Ал-Киндий ва Б.Спиноза фикрларида биз тана ва руҳ масалаларини кузатишимиз мумкин. Маълумки, ҳар бир устоз-мураббий – биосоциал мавжудот. У бир вақтнинг ўзида ҳарбий-педагогик соҳада техник ва инновацион ғояларни ишлаб чиқарувчи кучга айланади. Бу ҳолатда устоз-мураббийнинг ҳам касбий кўникма, тажрибага эга эканлиги, ҳам руҳий-психологик ҳолати ҳисобга олинади. Бундай ҳол ҳарбий-педагогик санъат тушунчасини келтириб чиқаради. Ҳарбий-педагогик билимда инсонийлик, олижаноблик, касбга нисбатан маъсуллик, жўмардлик каби ҳис туйғуларидан стратегик мақсадлар сари ёки аксинча, ҳолатнинг руй бериши ҳарбий-педагогик интуитив билимни шакллантиришга имкон яратади, дея оламиз ва қуйидаги формулани келтирамиз:

Касбий кўникма, тажриба + руҳан чиниққанлик = ҳарбий-педагогик интуиция

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 30 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Т.: Ўзбекистон, 2020.
2. И. Каримов. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
3. Асмус В.Ф. Античная философия: -3 е изд. – М.: Высшие школа., 1999.
4. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993.
5. Фалсафа қомусий лугат. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”. – Т., 2004.
6. Брион, Марсиль. Менким, соҳибқирон – жаҳонгир Темур. – Т.: Янги авлод, 2016.

♦ **Аннотация:** Мақолада ҳарбий таълимнинг фалсафий хусусиятлари, синергетик тафаккур, ҳарбий таълим соҳасида интуитив билиш ва унинг устозда намоён бўлиш хусусиятлари ҳақида фикрлар баён этилган. **Таянч сўзлар:** ҳарбий таълим фалсафаси, педагогик билим, синергетик тафаккур, идрок, тасаввур, хотира, диққат, фаҳм-фаросат, касбий кўникма, ҳарбий таълим ва фалсафада интеграция, тасодиф, зарурият, қонуният.

♦ **Annotation:** The article discusses the philosophical features of military education, synergetic thinking, intuitive knowledge in the field of military education and the peculiarities of its manifestation in a teacher. **Key words:** philosophy of military education, pedagogical knowledge, synergetic thinking, perception, imagination, memory, attention, intelligence, professionalism, integration, coincidence, necessity, legitimacy in military education and philosophy.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются философские особенности военного образования, синергетического мышления, интуитивного познания в области военного образования и особенности его проявления учителя. **Ключевые слова:** философия военного образования, педагогические знания, синергетическое мышление, восприятие, воображение, память, внимание, интеллект, профессионализм, интеграция, совпадение, необходимость, легитимность в военном образовании и философии.

ИЛК ЎРТА АСР ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ

ФАРҲОД МАМАТҚУЛОВ
ЖДПИ доценти

АКБАР АБДУРАХМОНОВ
ЖДПИ ўқитувчиси

Бугунги кунда ислом фалсафасини тадқиқ этишда назарий асос билан бир қаторда методологик ёндашувлар ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ғарб ва Шарқ олимлари ислом фалсафаси вакиллари табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий қарашларидаги аниқ ютуқлар, назарий-услубий жиҳатларнинг замонавийлигини таъкидлайди. Бу уларнинг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаларини яна ҳам чуқурроқ кўрсатишга, янги тарихий-фалсафий услубиятни ишлаб чиқишга, умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлигини кенгроқ кўрсатишга ёрдам беради.

Шунинг учун замонавий исломнинг ижтимоий-фалсафий асосларини ўрганиш бўйича қарашлар асосан уч йўналишда ифодалангани аниқланади:

- а) Шарқ файласуфларининг билвосита ва бевосита фалсафий қарашларини таҳлил қилиш;
- б) Шарқ ва ғарб олимларининг табиий-илмий муаммоларини ҳал қилиш жараёнида концептуал ёндашувлари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган фалсафий масалаларни ҳал қилиш;
- в) Ғарб файласуфларининг таълимотини ва унинг фалсафий асосларининг муҳим жиҳатларини тадқиқ этиш.

Ислом фалсафасини тадқиқ этишда Шарқ олимлари тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга. Улар замонавий ислом фалсафаси асослари ва методологиясини ишлаб чиқишда асл манбаларга таянган ҳолда илмий тадқиқотлар олиб борди ва маълум ютуқларга эришди.

Ғарб исломшунос олимлари ислом фалсафасининг илмийлик тамойилларини ўзлаштириб олган бўлса-да, унинг диний ғояларига объектив баҳо бермади. Шунинг учун Ғарб кишисига хос индивидуализмни унинг тобора келажагидан

Афлотун ва А.Бергсон қарашларида замон ва маконга боғлиқ бўлмаган чексизлик, мавҳумлик ҳақида сўз боради. Бизнинг назаримизда ҳарбий-педагогик интуиция нафақат фикрлаш, балки ҳис қилиш ҳамдир ва бунда хотира, диққат, фаҳм-фаросатнинг узвийлигини кўриш мумкин. Айтиш жоизки, устоз-мураббийдаги хотира унинг эҳтиёжлари билан чамбарчас боғлиқ ва у ўзига зарур бўлган нарса ва ҳодисаларни хотирасида сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Маълумки, устоз-мураббийлар тарихида улар эришган ютуқлар, кашфиётлар ўрганилаётган муаммога нисбатан эҳтиёж, иштиёқ ва хотирада сақланиб қолиниши оқибатида объектнинг моҳияти фаҳмлаб олиниши мантиқан асосли. Мазкур мулоҳазадан айтиш мумкинки, муаммо ҳақида билимларнинг узвийлиги ва яхлитлиги устоз-мураббийда ҳарбий-педагогик интуитив тафаккурнинг шаклланишига имкон яратади ва қуйидаги формулага асос бўлади:

Ҳарбий-педагогик тажриба + ўрганилаётган муаммога нисбатан билим, эҳтиёж + зарур билимларни хотирада сақлаш + ҳарбий-педагогик интуицияни ҳис қилиш = стратегия.

чўчиш ҳолатлари мавжудлиги билан ҳам белгилаш мумкин.

Т.Ж.Уинтер “XXI асрда ислом” номли асарида замонавий исломнинг фалсафий асосларини ўрганишда Шарқ ва Ғарб тажрибасини биргаликда олиб бориш зарурлиги ҳақида ёзди. Шунингдек, биринчи навбатда йигит-қизларга анъанавий шаръий илмлар билан бир қаторда бугунги дунё маданияти ва интеллектуал тилини ўргатадиган муассасалар ташкил этиш кераклигини таъкидлаб ўтади [1: 368]. Т.Ж.Уинтер ўз илмий тадқиқотларида тарихийлик методидан фойдаланган ҳолда ислом фалсафасининг тарихий-фалсафий асосларини чуқур таҳлил қилади. Бугунги кунда Ғарб маданияти инқирозига ечим топишда Шарқ фалсафасининг ўрни ўқори эканлигини таъкидлайди. Зеро, постмодернизм дунёда Ғарб евроцентризм Осие осиецентризм ғояларига асосланади. Т.Ж.Уинтер фикрича, бугунги жамият муаммоларини таҳлил қилиш ва ечим топишда ислом фалсафасини янгича баҳолаш ва кенг миқёсда илмий тадқиқотлар олиб бориш муҳимлигини эътироф этади.

“Исломда Худо сари йўл фақат билиш орқали бўлади,

шунинг учун ҳар бир инсоннинг пировард мақсади, Худога яқинлашишнинг мумкин бўлган босқичи – Мутлақ ҳақиқат ёки Олий билимга эришиш бўлиши керак”, деб таъкидлайди ҳозирги замон ислом файласуфи Сайид Хусайн Наср [2]. “Мутлақ ҳақиқатни билиш ва самовий хоҳишга мувофиқ ҳаёт кечириш – инсоннинг бу дунёдаги охириги мақсади ва бурчидир”. Мутлақ ҳақиқат деганда, инсоннинг “Худо билан ўзини ўзи билиши” ёки “Илоҳий донишмандлик”, яъни “ҳар бир диний ваҳий марказида ётадиган муқаддас билим” тушунилади [3: 160].

Сўфийлик изидан бориб, С.Наср этиқод ва билимнинг транцендент бирлиги ғоясига таянади, уларнинг тафовутларини эса қуйидагича шарҳлайди. Ердаги, яъни эмпирик дунёдаги этиқод ташқи ақидавий шаклда мавжуд, унга воқелик тўғрисидаги билим зид келиши мумкин. Ақл ва этиқодга доир билимларнинг манбаи бўлиб интеллект хизмат қилади. Шу боис ҳар қандай билим “муқаддас тусга эга”. Бундан атрофдунёни ақл билан билиш этиқоддан четга олиб чиқувчи эмас, балки унга олиб борувчи йўл сифатида қаралиши кераклиги келиб чиқади. Унга кўра, Олий ҳақиқатга эришиш барча нисбий борлиқлар интиладиган мақсадга ўхшаб, интеллект мавжуд бўлган билим ҳам ҳар қандай билишнинг пировард мақсадидир. “Интеллект” субстанциянинг моҳияти ҳақидаги билим субстанциясидир, ёки бошқача айтганда, “Манба ва сарчашма тўғрисидаги билим ҳар қандай билимнинг манбаи ва сарчашмасидир” [4: 229].

С.Х. Наср диний этиқодни инсоннинг энг муҳим ва негиз бўлуви хислати сифатида ажратади. У ақл қобилиятини этиқоддан ҳосила ва шундан келиб чиққан ҳолда у бутунлай унга боғлиқ, деб эълон қилади. “Интеллект ҳар доим ақлнинг асосий қоидаси бўлиб қолади: ақлнинг фаолияти, агар у соғлом ва нормал бўлса, зарур тарзда интеллекта йўналтириши керак”. Файласуфнинг таъкидлашича, интеллектуал интуиция билишнинг энг юқори шакли ҳисобланади.

Ислом цивилизацияси, деб қайта-қайта такрорлайди, - Наср, - инсон унга хос бўлган қизиқувчанлик туфайли эмас, балки амалий мақсадда – инсоннинг асосий эҳтиёжларини қондириш учун воқеликни билишга интилган. Бу ерда сўз дунёвий табиати билан шартланган утилитар – амалий эҳтиёжлар ҳолида ҳам, унинг илоҳийлик билан белгиланган мутлақ ҳақиқатга эришиш эҳтиёжи тўғрисидаги борганли боис, Ўрта асрлар мусулмон жамоаси табиат тўғрисидаги билимнинг икки турига йўл очади. Унинг феноменларидан бири кишиларга кундалик фаолиятида фойда келтирадиган, “оддий бир мавжудот сифатида инсоннинг жисмоний ва ижтимоий эҳтиёжларини қондирадиган” хусусиятлари бўлса, иккинчиси унинг энг олий маънавий эҳтиёжларини қондириш учун керак бўлган билимлар тизими эди. Ўзини билган инсон Худони билишга келади, зеро “Ўзини билган инсон ўз Парвардигорини ҳам билади” [5: 229].

С.Наср қарашларини таҳлил қилган ҳолатда шуни айтиш мумкинки, инсон ақли ўқиш, хулоса чиқариш, тажриба ва шу кабилар орқали шакллантирилган ҳамда ҳосил қилинмаган, бевосита интуицияга монанд бўлган ақл сифатида қаралади.

XX асрнинг машҳур ислом файласуфи Али Тантовий ҳам “Ислом ҳақида умумий тасаввур” асарида ислом ғносеологиясида оид мулоҳазаларини баён қилади. Ушбу асар калом илмига оид бошқа манбалар каби билим, гумон сингари тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини очиб беришдан бошланади. Унга кўра, фаннинг мақсади ҳақиқатга эришиш ҳисобланади, ақл унинг воситаси, эксперимент ва индукция эса унинг услубидир. Билим ва билиш тушунчалари бизнинг мулоҳазаларимизда ишончли билдиради ва унга қарши эса шубҳа ва гумон тушунчалари ишлатилади [6]. Файласуф ўз тадқиқотлари орқали ислом фалсафаси ғносеологиясини имкон қадар кенгроқ таҳлил қилишга ва шу орқали ислом фалсафаси ғносеологиясининг категориал тузилмаларини аниқлашга эътибор қаратади.

Унинг тадқиқотларидан шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, ислом фалсафаси ғносеологиясида билиш диний билим билан бир қаторда кенг тажрибага асосланган дунёвий билим орқали амалга ошади, деган ғояни кўриш мумкин.

Қоҳира университети файласуфларидан Муҳаммад Абдуллоҳ Шарқовий ислом фалсафаси ва ундаги билиш жараёнларини тадқиқ этар экан, асосий эътибор танқид методига қаратади ва бу орқали ислом фалсафасини ўрганишнинг янада долзарб масалаларини кўтаради. “Ҳозирги замонда

ислом ақлини ҳақиқатда ноаниқлик ва чалкашлик ҳолатлари ўраб олган. У танг аҳволни бошидан кечираётганга ўхшайди. Бизнинг фикримизча, бунинг сабабларидан бири танқидий қарашнинг йўқлиги”, деб ўз фикрини баён қилади [7: 25].

Унга кўра, гумон ёки фалсафий танқид, ақлий тафаккурнинг энг муҳим унсурларидан бири ҳисобланади. Ушбу унсурлар инсонни ҳақиқатга етказадиган далилларни излаб топишга ундайди. “Зеро, танқид ҳақиқатга олиб борувчи йўлдир. Ким шубҳаланса, назар солмаса, кўрмайди, ким кўрмаса, кўрлик ва адашишда қолаверади”, деб ғаззолийнинг қоидасини мисол тариқасида келтиради. Шунингдек, қачонки калом уламоларидан банда учун биринчи вожиб бўлган нарсани деб сўралганда, Абу Хошим: “Бу шакдир, яъни шубҳадир деб жавоб берган”, дейди. Бошқа мутакаллимлар ҳам “Билишнинг асосий шarti шубҳа билан боғлиқдир”, деган фикрларни айтган.

Шарқовий калом илмидаги билиш масалаларини ўрганишда шубҳа билан бирга ақлий ҳужжатга ҳам алоҳида усул сифатида ёндашади. “Ислом инсонлардан дин ақидаларига иймон келтиришни талаб қилганда, уларни мажбурлаш орқали ундамайди. Зеро, имон табиати мажбурлашни инкор этади, ишонч асло мажбурлаш йўли билан эмас, балки ақлий ҳужжатлар келтириш орқали амалга оширилади”, дейди у ўзининг қарашларида.

Шу университетнинг файласуф олими Аҳмад Арафот Қозий ўзининг маърузасида Куръондаги фалсафий масалаларни, хусусан рационализмни таҳлил қилади. Унингча, ваҳийнинг мазмуни, яъни Куръонда келган умумий қоидалар қуйидагилардан иборатдир:

- a) Инсониятнинг Ер юзидида халифаликка танланиши;
- b) Кишиларнинг ақлини ишлатишга чақирилиши;
- c) Инсоний табиат ёки фитрат.

Кейинги даврда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ислом илоҳиётшунослигидаги рационаллашув ислом фалсафаси, хусусан унинг ғносеологик ва эпистемологик масалаларига ҳам катта таъсир кўрсатган. Оқибатда эса ҳозирга келиб ислом фалсафасидаги нафакат иррационал, балки рационал тамойиллар ҳам кенг миқёсда шаклланиши учун муҳим асослар ишлаб чиқилмоқда. Бу ўринда айтиш лозимки, ҳозирги кун фани ва фалсафасининг асосий талаби ҳам шунга монанд бўлиб, фаннинг кўпгина тарихий тадқиқот усуллари ва воситаларини ўзгартириш, методологик таъминотни қайтадан кўриб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда. Бизнинг фикримизча, мазкур масалада ҳам маълум бир илмий меъёр ва чегараларга амал қилиш керак бўлади.

Куръони Карим ақли Аллоҳ томонидан инсониятга ато этган бир малака, деб билинганидан бу малакани ишлатмай қўйгани учун инсон ҳисоб-китоб қилиниши баён этилади. Шундай экан, инсон ақл ва тафаккурни ишга солиб, борлиқ ва маҳлуқотнинг табиатини чуқур ўрганишга буюрилгандир.

“Нақлға, яъни муқаддас китобларга иймон келтириш босқичида нақлнинг асосий ҳужжат экани расулнинг ростгўйлигига боғлиқ бўлади. Расулнинг ростгўйлиги эса пайғамбарни юборган Аллоҳнинг мавжудлигига асосланади. Аллоҳнинг борлигига иймон келтиришнинг йўли эса ақлдир”, деб ўзларининг фикрини мантиқий далиллайди. Бундан иймон, дин ва исломнинг ҳаммаси тўлалигича ақлга асосланади, деган хулоса келиб чиқади. Шунингдек, исломда ваҳий ва борлиқнинг мўъжизалари – аломатлари орасида зиддият йўқлиги манбаларда билдириб ўтилган. Куръони Карим ушбу маърифатни икки манбага кўра амалга оширган:

1. Кўриниб турган борлиқдаги Аллоҳнинг оятлари – мўъжиза аломатлари.
2. Куръонда келган Аллоҳнинг оятлари.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ақл, нақл, ҳис этиладиган тажриба ва қалбий виждон – ислом фалсафасида билишнинг, яъни маърифат ва ҳидоятнинг тўрт услубидир. Бу услублар маърифат, ҳақиқат, ваҳий ва борлиқ тўғрисидаги барча илмларни ҳосил қилиш билан мукамал бўлади. Исломнинг биринчи асоси ақлнинг иймонга пойдевор ёки васила – сабаб қилинишидир. Иккинчи асоси эса икки нарсанинг бири иккинчисига қарама-қарши келганда ақлнинг устун қўйилишидир. Ислом файласуфларига кўра, исломнинг уйига қуриладиган биринчи асос – бу ақлий назардир. Фақат ақлий назаргина тўғри иймонга васила бўлади. Шундай бўлсагина, назар кишини ҳужжат келтириш йўлига олиб чиқади ва уни ақл ишлатишга ундайди. Бунга қўшимча

равишда XIX асрнинг буюк ислом файласуфи Муҳаммад Абдуниинг ушбу фикрини келтириш мумкин: “Ислом миллатининг аҳли, яъни аҳли суннатнинг кўпчилиги – қачон ақл ва нақл бир бирига қарама-қарши келиб қолса, ақл далолат қилган ҳукм олинишини эътироф этган”.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки,

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Уинтер Т.Ж. XXI аср ислом. – Т.: Шарқ 2005.
2. Наср С.Х. Филадельфия (АҚШ)нинг Темпл университети ислом бўлими бошлиғи, фалсафа фалсафа фанлари доктори, профессор.
3. Nasr S.H. Knowledge and Sacred. – N.Y., 1981.
4. Хромова К.А. Концепция синтеза науки и религии современного иранского философа С.Х.Наср // Рационалистическая традиция современность. Ближний и Средний Восток

ҳозирги кунда ислом ғносеологиясини ривожлантиришнинг мустаҳкам асослари бор. Бугун ҷамият муаммоларини ҳал қилишда, ҷамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларини мустаҳкамлашда ғарб ва Шарқ олимлари ислом дини ва у асосида шаклланган ислом фалсафасига алоҳида эътибор қаратмоқда.

/ Отв. Ред. Фролова Е.А. – М.: Наука, 1990.

5. Хромова К.А. Концепция синтеза науки и религии современного иранского философа С.Х.Наср // Рационалистическая традиция современность. Ближний и Средний Восток /Отв. Ред. Фролова Е.А. – М.: Наука, 1990.

6. Али ат-Тантауи. Общее представление об Исламе – <http://www.mozgolog.ru>

7. Муҳаммад Абдуллоҳ Шарқовий. Ал-фалсафат ал-исламия ва иақвин ал-хисс ан-нақдий. – Қоҳира, 1997.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада ислом фалсафасида билиш назарияси асоси ҳисобланган Шарқ ва Ғарб олимларининг методологик ёндашувлари ҳамда ислом фалсафасини ўрганиш методологиялари қиёсий тадқиқ этилган. **Таянч сўзлар:** ислом фалсафаси, ислом цивилизацияси, Шарқ, Ғарб, индивидуализм, билиш, Мутлақ борлик, эътиқод, маърифат, ҳақиқат, ваҳий, Илоҳий доғишмандлик.

♦ **Annotation:** In this article it is stated the methodological approaches of Eastern and Western scholars, in which are the basis of the theory of knowledge in Islamic philosophy, as well as the methodology of studying Islamic philosophy. **Key words:** Islamic philosophy, Islamic civilization, East, West, individualism, knowledge, Absolute being, faith, enlightenment, truth, revelation, Divine wisdom.

♦ **Аннотация:** В статье сравниваются методологические подходы восточных и западных ученых, лежащие в основе теории познания в исламской философии, а также методологии изучения исламской философии. **Ключевые слова:** исламская философия, исламская цивилизация, Восток, Запад, индивидуализм, знание, Абсолютное существование, вера, просвещение, истина, откровение, Божественная мудрость.

АЛЛОМАЛАРИМИЗ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИДА БАҒРИКЕНГЛИК ВА БИРДАМЛИК ҲОЯЛАРИ

ФЕРУЗА МАРДОНОВА

Навоий Давлат

педагогика

институтини доц.в.б.

Тинч-тотув ҳаёт кечириш, бирдамлик ва ҳамжиҳатликда яшаш барча замонларда барча учун бирдек муҳим аҳамият касб этиб келган. Буюк мутафаккирларимиз, алломаларимиз ва мутасаввифларимизнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида ҳам бағрикенглик ва бирдамлик ғоялари асосий ўрин эгаллайди. Ҳозирги таҳликали замонда ижтимоий барқарорликни таъминлаш, миллатлараро тинчлик-тотувлик ва ҳамжиҳатликда фаолият юритиш учун бутун инсониятнинг маънавий мулкига улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимиз меросининг ўрни беқиёсдир. Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: “Қадимий маданият ва цивилизациялар чорраҳаси бўлган юртимиз заминидан ўрта асрларда минглаб олим уламолар, буюк мутафаккир ва шоирлар, азиз авлиёлар етишиб чиққан. Уларнинг аниқ фанлар ва диний илмлар соҳасида қолдирган бебаҳо мероси бутун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланади” [1].

Шундай буюк алломаларимиздан бири, Шарқда “Муаллимус соний” – “Иккинчи муаллим” номи билан шухрат қозонган қомусий олим Абу Наср Форобий ўз асарларида гуманизм, адолат, донишлик, давлат бошқарувида одиллик каби фазилатларни жуда санаб ўтган. Бағрикенглик фозил одамнинг энг асосий фазилати сифатида улуғланади. Алломанинг “Фозил одамлар шахри” асарида юқорида келтирилган фазилатлар хусусида кўп сўз юритилган. Форобийнинг фикрига кўра, фозиллар шахри ҳоқими ўзида 12 та хислатни мужассам этиши лозим. Шулардан ўн биринчиси адолатпарвар, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр-зулмни, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшилиқни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга мурасасиз бўлиши зарур [2: 160]. Инсонларга меҳр кўрсатиш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини адолат юзасидан ҳимоя қилиш ва энг муҳими, мурасасоз бўлиш каби хусусиятлар бағрикенглик, бирдамлик ва тотувликнинг асосий мезонларидан бири ҳисобланади. Форобий ушбу асарда инсонларнинг бахт-саодатга эришуви бевосита ўзига боғлиқ эканини таъкидлаб ўтади. Яъни, инсоннинг ўткир ақл-заковат соҳиби экани, дунёқарашининг кенглиги, унда фаҳм-фаросатнинг устуңлиги ва нафисга эрк бермаган ҳолда ўзида инсонийлик фазилатларини шакллантириши бахт-саодатга эришувнинг калитидир, деган факрни қайд этади. Фозиллар шахрига зид бўлган амалпарастлар, ҳоқимиятпарастлар шахри одамларини бундай тасвирлайди: “Бундай шаҳар

аҳолиси барча халқлар уларга бўйсуниниши, ўзлари ҳеч кимга бўйсунмаслиқни хоҳлайди. Уларнинг фикри-зикри ғалабалар, футухотлар нашидасини суришга қаратилгандир” [2: 162]. Бу ўринда мутафаккир инсондаги адолатсизлик ва бошқа халқлар тинчлигига раҳна соладиган кишиларни танқид қилган ва бу инсонларнинг бахт-саодатга эришувидан энг зарарли иллат эканлигини ҳам таъкидлаб ўтган.

“Аҳолининг диний эътиқоди хурофий, хато дунёқарашларга асосланган шаҳарларни жаҳолатдаги ёки адашган шаҳарлар деймиз” [2: 163б]. Мутафаккир асарнинг 34-бобини шундай жумлалар билан бошлаган ва баъзи мавжудотлар ўз-ўзини ҳимоя қилиш, ўз зотини йўқолиб кетишдан асраш учун бошқа ўзига қарши бўлган мавжудотлар билан курашишга интилади, деб таъкидлайди. Чунки тинчлик ва осойишталикда яшаётган инсонлар ҳаётига раҳна солиш, беسابаб қон тўкилишига сабаб бўлиш ҳамда халқлар орасида турли диний ихтилофларни кўзғаш катта гуноҳдир. Халқлар ўртасида тинчлик ва барқарорлик ўрнатиш, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликда яшаш ғояларига Форобий ўз асарларида кўп тўхталган.

“Инсонлар ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш орқали нафақат моддий, балки маънавий эҳтиёжларини ҳам қондиради, бунинг натижасида ҳар бир инсон ва бутун жамоа маънавий камолотга эришади. Абу Наср Форобийнинг бағрикенглик, тинчлик ва тотувлик ҳақидаги бу ғоялари ижтимоий-фалсафий аҳамиятга эга.” [3: 141б]

Мутафаккир инсонларни ўзаро ҳамжиҳатлик ва тотувликда яшашга даъват этган ҳолда улар ўртасида табиий ёки ихтиёрий боғланишлар йўқлигини, одамларнинг бир-бирига зарар етказиши ёки тинчлигини бузишга қаратилган турли

ғояларнинг илгари суриши замирида ўзаро манфаат ётиши-ни таъкидлаб ўтган. Баъзи инсонлар ўз ҳаётини эҳтиёжларини қондириш учун бошқа одамларни улар билан бирлашишга мажбур қилиб, атрофидагиларни ўзига бўйсундириб, етарли миқдорда хайрихоҳларни тўплайди. Баъзи тоифа одамлар эса меҳр-оқибат, ўзаро дўстлик ва толерантлик нуқтаи назаридан бирлашиб, тўқлиқда ва фаровонликда яшайди. Иккинчи тоифадаги кишилар биринчи тоифа кишиларига нисбатан кучлироқ, бахтлироқ ва ёқимлироқдир, дейди Форобий. “Яна баъзилар ўйлашича, одамлар ўртасидаги боғланиш робиталари шу одамларнинг хулқ-атвори, табиати, феъли ва тилининг умумийлигига асосланади. Ҳар бир халқ ўзига хос мана шундай хусусиятларга эга. Шу туйғайли ҳар ҳар бир халқ вакиллари бошқа халқ вакилларига аралашиб, қўшилиб кетмаслиги керак. Чунки, турли халқлар худди ана шу хусусияти билан фарқланиб туради” [3: 173 б]. Хуллас, Абу Наср Форобийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари бугунги кундаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар атрофида бўладиган мунозараларда муҳим аҳамият касб этади.

Буюк сўз санъаткори Саъдий Шерозийнинг фалсафий қарашларида ҳам инсонлар ва халқларни тинч-тотув, ҳамжиҳатликда яшашга даъват этиш каби ғоялар етакчилик қилади. Унинг ҳикматлари орасида:

**Ҳамма инсонлар ҳам одамга фарзанд,
Бири яхши, бири ёмонликка банд.
Бирисидан топмас чумоли озор,**

Бирисидан итдан камроқ номус-ор [4]. деган сатрлар учрайди. Дарҳақиқат, барча инсонларнинг шаклу шамойили бир, аммо амаллари турлича. Диний мифологияга кўра, барча инсонлар аслида Одам Ато ва Момо Ҳавонинг фарзандларидир. Ҳаммаси одамзод деган буюк шарафли ном билан яшайди. Аммо баъзилар умрини яхшилик ва эзгулик билан, айримлар эса ёвузлик ва адоват билан ўтказди. Айримлар ҳатто чумолига озор бермайди, бошқаларда ҳатто итчалик ор-номус йўқ. Шерозийнинг фикрича, тинч йўл билан ҳал қилинадиган, мурося билан битадиган ишлар учун ҳам жанг қиладиган инсонлар ақлини аслида занг босган. Ким шайтон ҳукмига эргашса, бутун умри давомида ўз гуноҳлари орасида сарсон юради, деб таъкидлайди Саъдий Шерозий. Шунингдек, дўст қобиғи ичида учрайдиган бегонадан эҳтиёт бўли, у сени динингдан, инсонийлигингдан ҳам чиқариши мумкин. Жанггоҳда ҳаттоки қўлингда қилич бўлса ҳам ярашиш, мурося қилиш ва ҳамжиҳат бўлиш йўлларини изла. Бир-бирингизни аянг, кўнгилларга озор берманг, чунки гина-қудурат, ёвлашиш тарқоқлик ва парчаланишга сабаб бўлади. Инсонлар учун энг яхши фазилат – аҳиллик, тинчлик ва бирдамликдир, деб таъкидлайди Шерозий ҳамда бундай ёзади:

**Бирлашса чумоли иттифоқ бўлиб,
Арслон терисин олажак шилиб** [5].

Бу сатрларда одамлар ўзаро дўст ва ҳамжиҳат бўлиб, бирдамлик ва тотувликда яшаса, ҳеч қандай ғаразли ғоялар уларга таъсир ўтказолмайди, уларни тўғри йўлдан оздиrol-майди деган фикр илгари сурилган.

Машҳур аллома Абдурахмон Жомийнинг фалсафий

қарашларида ҳам адолат ва гуманистик ғоялар жуда улуғланган. Унинг машҳур “Баҳористон” асарининг 1-равзаси “Дарवेशлар ҳақида” деб номланган бўлиб, бунда дўстлик, яхшилик, тавозе, камтарлик ва кечиримлилик каби фазилатлар васф қилинади. Унда бундай фикрлар бор: “Мардоналик ўз биро-дарлари камчилигини кечиринишда ва кетидан кечирим сўраш лозим бўлмайдиган иш қилишда” [6: 7-6]. Ҳар қандай инсон умри давомида албатта хато қилади, кимнидир ранжитса, кимгадир беғараз ёрдам қилади. Жомий мардонаворликнинг асосий мезонини кечиримлилик, донолик, билимлилик ва фаҳм-фаросатда деб билади. Чунки юқорида қайд этилган фазилатларни ўзида мужассамлаштирган инсон тўғри, адолатли йўл тутди ва бунинг натижасида барқарорлик, тотувлик раванқ топади. Меҳр-шафқат, раҳмли бўлиш ва ўзаро ҳурмат билан иш юритиш барча даврларда ҳамма учун энг зарур бўлган умуминсоний фазилатлардан бўлгани ҳақидаги ғоя Жомий қарашларида етакчилик қилади. Унинг асаридаги инсон-парварлик, ватанпарварлик, дўстлик, бағрикенглик ғояларини ёш авлод онгига синдириш ва шу асосда Ватанини ҳурмат қилиш, севиш ва у билан фахрланиш, ҳар қандай шароитда миллий мустақилликни, халқнинг қадриятлари, анъаналари ва урф-одатларини асраш ва ҳимоя қилиш, ҳақиқий инсоний туйғуларни эъозлаш, бошқа халқларга нисбатан дўстлик ва биродарлик руҳида тарбиялашда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Алишер Навоий буюк давлат арбоби ва шоир сифатида Шарқ халқлари орасида жуда машҳурдир. У ўзининг ахлоқий-фалсафий қарашларида Одам ва Олам моҳияти хусусида кўп фикрлар билдирган. Алишер Навоий “Ҳайратул аброр” асарининг ўн олтинчи мақолатида “одамийлик ода-мийси” ҳақида сўз юритиб, бундай дейди: “неча жафо етса, вафо айлаган, турли синовларга ва машаққатларга сабр билан чидаган ва ҳеч кимга ёмонлики раво кўрмайдиган киши “башар аҳлининг инсонидир”, дея таъриф беради. Шунингдек, Навоий асарларида дўстлик ва аҳиллик, адолат ва тинчлик категорияларига тўхталиб ўтилган. Мутафаккир инсонларни маърифатли бўлишга чорлаган ҳолда, ғаразли ниятларни кўзловчиларни танқид этиб, бундай ёзади:

**Деди, ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод** [7: 128].

Навоий бу сатрлари орқали айтмоқчики, инсоннинг қўлидан ҳар иш қилиши мумкин, эзгулик ва ёвузлик ҳам, мард-лик ва номардлик ҳам, адолат ва жаҳолат ҳам бевосита инсон томонидан амалга оширилади. Агар инсон ақл билан иш қилса, у ўзида гўзал ахлоқий фазилатларни шакллантиради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, тинч, фаровон яшаш, инсонларни ҳамжиҳатликка чорлаш, бирдамлик ва барқарорликда яшаш ғояси неча асрлардан буён ўз умум-башарий аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Буюк аجدодларимиз маънавий меросини асраш, уларнинг эзгуликка йўғрилган ғояларига эргашиш ва ўсиб келаётган ёш авлод-ни ватанпарварлик, моддий ва маънавий қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш бугунги кунда барчамизнинг олди-мизда турган энг устувор вазифалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасидан. // “Ёшлар овози”. 2017 й. 23 декабрь. 103-сон.
2. Абу Наср Форобий. “Фозил одамлар шахри”. –Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993 й.
3. Сафарова Н.О. Терроризм (тарихий-фалсафий таҳлил). –Т., Noshir нашриёти 2009 й.
4. 48-б www.ziyouz.com
5. 43-б www.ziyouz.com
6. Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Янги аср авлоди нашриёти, 2007 й.
7. А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд, –Т. 1991.

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада Шарқ мутафаккирларининг тинчлик, тотувлик ва ҳамжиҳатлик ҳақидаги қарашлари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: тинчлик, тотувлик, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, маънавий мерос.

♦ **Annotation:** The point of view of Eastern scientists about peace, kind and friendship are analyzed in this article.

Key words: tolerance, peace, international harmony, spiritual inheritance, Commonwealth.

♦ **Аннотация:** В данной статье проанализированы взгляды великих восточных мыслителей о мире, согласии, содружестве. **Ключевые слова:** мир, согласие, содружество, толерантность, духовное наследие.

ДИНИЙЛИК ВА ДУНЁВИЙЛИК: ТАЛҚИНЛАР ВА КАТЕГОРИАЛ ТАҲЛИЛ

ДАВРОН КАМИЛОВ

ТошДТУ катта

ўқитувчиси

Тарихан динийлик ва дунёвий жамият, уларнинг ўзаро муносабатларига доир масалалар турли талқинлар асосида изоҳланган, баъзида улар бир-бирини инкор қилувчи тамойиллар сифатида олиб қаралган. Мазкур масалалар демократик тараққиёт йўлидан бораётган замонавий жамият шароитида айниқса долзарб аҳамият касб этмоқда. Хусусан президентимиз Ш.Мирзиёев диний ва миллий қадриятларимиз уйғунлиги алоҳида эътибор қаратиб: “Биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз” (Мирзиёев М., 2017:3) деб таъкидланган. Дарҳақиқат ҳар икки соҳанинг мувозанатли муносабати сиёсий-иқтисодий, руҳий-маънавий соҳанинг бугуни ва келажигига бевосита дахлдор масала саналади.

Дунёвий жамиятда диннинг ўрни, мавқеи ва аҳамиятига доир кўплаб масалалар, гарчанд, диний эркинликларга оид қонунчилик мавжуд бўлса-да, ўз ечимини топмаган. Шу нуқтаи назардан қараганда “динийлик” ва “дунёвийлик” тушунчаларининг мазмунини аниқлаш, улар билан боғлиқ воқеа, ҳодисаларни тизимли тадқиқ этиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга.

XX асрда “динийлик” тушунчасини тадқиқ этишнинг асосий сабаби дунёвийлик назариясининг кенг тарқалиши билан боғлиқ бўлди. Ҳозирда бу атама кўплаб билим соҳаларига қўлланишига қарамай адабиётларда унинг мазмунини борасида яқдиллик мавжуд эмас. Хусусан, ўзбек тилининг изоҳли луғатида “диний” атамасига қуйидагича таъриф берилган: “Диний – динга оид, динга алоқадор бўлган, динга руҳониятга тегишли” (Мадвалиев А., 2006:622). Мазкур изоҳли луғатда “диний” атамасининг маъноси қисқача келтирилса ҳам, унда “динийлик” тушунчасига таърифи учрамайди. Ўзбек тилида нашр этилган фалсафага оид изоҳли луғатларда мазкур атамга таъриф мавжуд эмас (Хайруллаев М., 1976:640; Назаров Қ., 2004: 491; Абдуллаева М., 2004: 384; Абдуллаева М., 2010: 344). Шунингдек инглиз ва рус тилларда нашр этилган фалсафага оид энциклопедия ва изоҳли луғатларда ҳам мазкур атамга таъриф учрамайди (Edward С., 1998:8680; Грицианов А., 2001: 1312; Zalta N., 2007:6151; Маслина., 2007:736; М Степин В., 2010: 696). Мазкур атаманинг таърифи фақатгина социология ва диншунослик фанлари доирасида амалга оширилган тадқиқотларда кузатилади. Жумладан, С.А.Кравченко қуйидаги таърифларини келтиради: “Динийлик – 1) шахслар онг ва хулқ-атворининг ўзига хос хусусияти бўлиб, уларнинг афсонавий ва илоҳий нарсаларга бўлган ишончини акс эттиради. 2) Г.Зиммель қарашига кўра, динийлик бу шахслараро ҳудуга бўлган муносабат тўғрисида юзага келадиган ижтимоий муносабат шаклидир” (Кравченко С., 2004:351).

Фикримизча, “динийлик” ижтимоий субъектларнинг маданий-маиший ҳаёти, хулқ-атвори, қадриятли мўлжаллари, ўзаро муносабатлари ва бошқа хатти-ҳаракатлари кўринишлари, шунингдек, жамият соҳасидаги айрим фаолият йўналишларида у ёки бу дин таълимоти билан боғлиқ панд-насихат, йўл-йўриқ ва кўрсатмаларнинг нисбатан барқарор акс этишини англатувчи тушунчадир.

“Дунёвийлик” атамаси ўзбек тилининг изоҳли луғатида реал, моддий дунёга, ҳаётга оид, ҳаёти мазмунини англатувчи сўз сифатида таърифланади (Мадвалиев А., 2006:644).

Д.Байалиев мазкур тушунчани қуйидагича изоҳлайди: “Дунёвий мафкура деб, дунё ва инсон ҳаётини ундан ташқарида ва устун турган илоҳий куч билан эмас, ўзи яшаб турган моддий дунёнинг ягона реаллиги, унда инсоннинг ўрнини рационал мантикий тафаккурга, тажрибага таяниб асослаб берувчи идеалларга, қадриятларга, ғоялар ва қарашлар мажмуиға айтади”. Олимнинг дунёвийликнинг мантикий тафаккурга асосланганлиги ҳақидаги қараш баҳс талабдир. Зеро, дунёвий мафкуралар орасида динийликка алоқадор бўлмаган иррационал, мантикий тафаккур зид ғоя ва қарашлар ҳам мавжуд. Фикримиз исботи сифатида диний ақидалардан холи бўлган анархизм, антагонизм, аморализм, апатия, тоталитаризм, шовинизм каби сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ва руҳий-психологик таназзулга олиб борувчи мафкураларни келтириш мақсадга мувофиқ.

Г.Демидов мазкур атамани қуйидагича таърифлайди: “Дунёвийлик – ҳар қандай динга нисбатан танқидий муносабат билдирувчи, ўзини эса танқид қилмайдиган кенг қамровли қолидир. Бу жараёнда ғойиқ маркази доимо “секуляри” деб номланган дунёқараш фойдасига ён босади. Шу боис, дунёвийлик гравитация майдонига кирган ҳар қандай воқелик доимий равишда трансформациялашувни бошдан кечири-

ди” (Демидов Г., 2016:395). Олим дунёвийликни динийликка нисбатан зиддиятли деб баҳолайди ва дунёвийликни барча соҳаларда устувор эканлигини таъкидлайди.

Фикримизча, дунёвийлик асосан сиёсий, иқтисодий ҳамда илмий соҳада диний институтлар таъсирини чеклай олган бўлса-да, бошқа соҳаларда диннинг ўрнини тўла эгаллай олмайди. Шунингдек, дунёвийлик динийлик билан зиддиятли муносабатларни ташкил этмайди ва у ўз хусусиятидан келиб чиқиб диний ақидаларга алоқадор воқелик сифатида намойён бўлади. Шу маънода, дунёвийлик ҳам бошқа тамойиллар сингари танқидлардан холи мукамал тамойил эмас. Хусусан А.Токарев дунёвийлик тамойили бўйича қуйидагича танқидий мулоҳазаларини билдирган: “Дунёвийлик улкан имкониятларни юзага келтиришига қарамай, мазкур дунёқараш тизими диний қадриятлар ўрнини тўлиқ эгаллай олмаслиги оқибатида замонавий жамият маънавий-ахлоқий инқирозни бошдан кечирмоқда” (Токарев М., 2008:119). Бироқ, бизнингча, дунёвийлик тамойилларини сабаб, маънавий-ахлоқий инқирозни эса унинг ўқибити сифатида талқин қилиш ноўриндир. Шу нуқтаи назардан динийлик ёки дунёвийликнинг бевосита маънавий инқироз омили сифатида баҳоламаслик мақсадга мувофиқ.

Ч.Тейлор мазкур тушунчани бошқалардан фарқли равишда Ғарб христиан маданияти билан боғлаб қуйидагича баён қилади: “Дунёвийлик – анъанавий христиан маданиятига хос бўлиб, унинг аналогиси исломда мавжуд эмас. Шундай экан, мусулмон жамияти дунёвийлик тартибига мослаша олмайди” (Тейлор Ч., 2015:221). Шубҳасиз секуляризация жараёни илк бор Ғарб христиан оламида юзага келди. Аммо мазкур жараён бошқа минтақалар каби Шарқ мусулмон оламига ҳам ўз таъсирини ўтказди. С.Хотамий ислом тарихининг дастлабки асрида “ислом ҳудудларининг кенгайиши билан мусулмон зодагонлари ва амалдорларининг ҳаёти янги шароитларга мослашди ва “дунёвий ишлар” билан банд бўлиш авж олди”, деб таъкидлайди (Хотамий С., 2003:59). Олим назарда тутган “дунёвий ишлар” том маънода секуляризация билан мослашмади, муайян ижтимоий гуруҳлар дин тарғиб қилмаган соҳаларга интилишини англатади. Бироқ том маънодаги дунёвийлашув жараёни XX аср бошларида аксарият мусулмон давлатларида содир бўлди. Бинобарин, ҳозирда мусулмон мамлакатлари орасида секуляризация таъсиридан мутоқ холи бўлган давлат учрамайди. Шу боис, ислом дини расмий мақомга эга бўлган ва аҳолисининг катта қисми мусулмонлардан иборат кўплаб давлатлар диний меъёрларни эътиборидан четда қолдириши ва давлат ҳамда халқ моддий манфаатлари олий қадриятга айланиб бораётгани кузатилмоқда.

Мазкур атаманинг таърифлари билан танишар эканмиз, унинг ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан уч асосий талқини мавжуд эканини кузатамиз:

Биринчи талқинга кўра, дунёвийлик ошқора ёки яширин ғоялар воситасида динийликка қарама-қарши қўйилади. Динийликни қатъий рад этиш ва унинг муқобили бўлган дунёвийликни тўла қўллаб-қувватлаш мазкур турдаги талқиннинг ўзига хос жиҳатидир. Мазкур талқин секуляризация жараёнининг таъсирида вужудга келган дунёвий маданият устувор аҳамият касб эта бошлаган даврдан бошлаб кузатилмоқда. Яқин ўтмишда собиқ Иттифокнинг даҳрийлик мафкурасини оммавий равишда жамиятга кенг татбиқ қилиши ҳамда “ким биз билан бирга бўлмаса, у бизга қарши” (В.И.Ленин 1919 йил 11 апрелдаги БМШПИ пленумидаги нутқида келтирилган ибора (Ольшанский Л., 2017:2)) қабилида фаолият юритганини мисол тариқасида келтириш мумкин. Аслида дунёвийлик динийликни инкор этамайди ҳамда уни ижтимоий ҳодиса сифатида баҳолайди.

Иккинчи талқин эса, дунёвийликни динсизлик сифатида

акс эттиради. Бунда “дунёвийлик” тушунчаси бир қадар енгил ва кенг изоҳланиб, динни қатъий рад этиш масаласи мавжуд бўлмаса ҳам у билан муайян масофани сақлайди. Бу турдаги талқин динсиз позициядаги дунёвийликнинг ўзига хос либерал шакли ҳисобланади. Мазкур талқинга мувофиқ дунёвийлик диний мазмунга эга бўлмаслиги лозим.

Учинчи талқинга кўра, “дунёвийлик” тушунчаси аксил диний ёндошув сифатида ифодаланмайди. Дунёвийлик тамойилининг бу турдаги талқини нисбатан кенг ва мафкуравий жиҳатдан нейтрал, бироқ фалсафий нуқтаи назардан кескинлиги билан фарқланади. Мазкур талқинга мувофиқ дунёвий ибтидо динийликка боғлиқ бўлмаган воқелик саналади. Шунинг билан бирга, масала динийликнинг субъект томонидан рад этиш ёки объектив жиҳатдан инкор этиш билан эмас, дунёвийлик жиҳатдан нечоғлиқ ижобий мазмунга эга экани билан аҳамиятлидир. Ушбу таъриф дунёвийлик ва динийлик масаласида алоҳида объектив фалсафий-илмий ёндошувни юзага келтирди.

Бизнингча, дунёвийликнинг кенг ва тор маънолардаги талқинини илгари суриш, мақсадга мувофиқ. Кенг маънода, дунёвийлик – бу реал жамият борлиғига хос бўлган барча нарса, ҳодиса, жараёнлар ва уларнинг мавжудлик хусусиятларини акс эттирса, тор маънода эса, мазкур тушунча жамият ҳаётининг дин ва диний қарашлар таъсиридан холи равишда мавжуд бўлган, ўз ички қонуниятлари асосида шаклланган ва ривожланиб борадиган барча жиҳатларини акс эттиради.

Таъкидлаш жоизки, кенг маънодаги талқинга мувофиқ динийлик ҳам дунёвийликнинг таркибий қисми сифатида тушунилади ва бу диннинг ижтимоий институт сифатидаги моҳиятига ҳам мосдир. Зеро, диний дунёқарашга таянган кишилар ҳаёт тарзи айнан шундай талқиндаги дунёвийлик шароитидагина ўз мазмун ва шаклига эга. Соддароқ айтганда, дунёдан холи равишда диннинг аҳамиятини тасаввур қилиб бўлмайди.

Айни пайтда, “дунёвийлик” тушунча сифатида сиёсий-ҳуқуқий мазмунга эга бўлиб, муайян диний таълимотларга алоҳида имтиёз бермаган ҳолда давлат томонидан плюралистик дунёқарашнинг ҳимояланишини назарда тутди. Хурфикрлиликка асосланган тамойилига кўра, ғоя ва қарашлар моҳиятан рационал ёки иррационал экани дунёвийликни белгилловчи мезони бўлиб хизмат қилмайди.

Динийлик ва дунёвийлик тушунчалари узоқ вақт қарама-

қарши тамойиллар сифатида талқин қилингани боис мазкур масалада аксарият ҳолда икки қараш қўзатилади. Бир томондан, руҳонийлар диний эътиқод юксак ахлоқни рағбатлантириши, гуноҳ учун жазонинг мавжуд эканлиги борасидаги ғоялар жиноятчилик ва коррупцияни камайтириш, иқтисодий ривожланиш каби жамият фаровонлигини таъминловчи механизм бўлади, деб таъкидлайдилар. Бошқа томондан, аксарият тадқиқотчилар дунёвий ҳокимиятнинг оқилона сиёсати жамият равишда топишида аҳолининг оммавий равишда динийлик даражасини ортишдан муҳимроқ эканини таъкидлайдилар.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, биринчидан, дунёвийлик ва динийлик бир-бирига зид тушунчалар эмас. Шу маънода, ҳар икки тушунчаларни ўзаро таққослаш ва улардан бирини мулҳоқлаштириш ноўрин. Зотан улар инсон ҳаётининг моҳиятига турлича қараш усули бўлиб, ҳар иккисининг объекти битта – инсон ҳаётидир.

Иккинчидан, плюрализм, инсон кадр-қимматини таъминлашга қаратилган инсон ҳуқуқлари дунёвийлик тамойилининг бош мезони сифатида инсон дунёқарашига муважасамланиб, уни ўз-ўзини эркин муштарик субъект сифатида англашида муҳим аҳамият касб этди. Мазкур тамойилларни ҳаракатга келтирувчи икки механизм мавжуд бўлиб, биринчиси, давлатни диний ташкилотдан ажратиш, иккинчиси, давлатнинг динларга нисбатан бетарафлиги таъминлашдир.

Учинчидан, том маънодаги дунёвийлик баҳс-мунозара учун очиқликда давом этса, турфа ахлоқий қадриятларни ҳурмат қилиш асосида ривожланса, универсал ижтимоий мафкурага айланади. Шунингдек, маърифат томонга йўналган, илм-фанга мувофиқ умуминсоний ахлоқий меъёрларига риоя қилувчи дунёвий ёндошувни энг илғор ва креатив онг сифатида баҳолаш мумкин.

Тўртинчидан, динийлик ва дунёвийликнинг мураккаб диалектикаси ҳар икки томон учун алоҳида аҳамиятлидир. Мазкур икки қараш ўзининг объектив ва субъектив омиллари ҳамда макон ва замон хусусиятларига эга. Диний таълимотларда улкан ижтимоий-маданий салоҳият мавжуд. Бу салоҳиятдан дунёвий жамият тартиби ва меъёрларига қатъий амал қилган ҳолда маънавий ахлоқий соҳани ислоҳ этишда самарали ва ижодий фойдаланиш орқали уларнинг уйғунлигига интилиш зарур.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqidan. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyoyev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
2. O'zbek tilining izohli lug'ati / Madvaliev A. Tahriri ostida. – T.: “O'zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
3. Qarang: 1. Filosofiya lug'ati / Xayrullaev M. ma'sul muharrirligi ostida. – T.: O'zbekiston nashriyoti, 1976; 2. Falsafa qomusiy lug'at / Nazarov Q. va bosh. – T.: O'zbekiston faylasufi milliy jamiyati nashriyoti, 2004; 3. Falsafa qisqacha izohli lug'at / Abdullaeva M. va bosh. – T.: Sharq, 2004; 4. Falsafa entsiklopedik lug'at / Abdullaeva M. ma'sul muharrirligi ostida. – T.: “O'zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2010.
4. Qarang: 1. Novaya filosofskaya entsiklopediya / Rukovoditel

proekta Stepin V.S. Treti tom. – M.: Mysl, 2010; 2. Vsemirnaya entsiklopediya filosofiya / Glav. nauch.red. i sos. Gritsianov A.A. – M.: AST, Mn.: Xarvest, – Sovremennyy literator, 2001; 3. Russkaya filosofiya entsiklopediya / Pod obshchey redaktsiei M.A. Maslina. – M.: Algoritm, 2007; 4. Stanford Encyclopedia of Philosophy / Ed. Edward N. Zalta. – Stanford: Stanford Press, 2007; 5. Encyclopedia of philosophy / Ed. Donald M. Borchert. – 2nd ed. – New York: Thomson Gale, 2006; 6. Edward C. Routledge Encyclopedia of Philosophy. – London: Routledge, 1998.

5. Kravchenko S.A. Sotsiologicheskii entsiklopedicheskiy rusko-angliskiy slovar. – M.: Astrel, 2004.

6. Sotsiologicheskii slovar / otv. red. G.V. Osipov, L.N. Moskvichev. – M.: Norma: Infra-M, 2014.

7. Darren E. Sherkat, in International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), – Orlando: Elsevier Ltd, 2015.

♦ **Аннотация:** Ҳозирги давр жаҳон миқёсида, бир томондан, дунёвий жамият тамойиллари устуворлашиб бораётгани, иккинчи томондан, халқлар маданиятининг қадимий манбаларидан бири бўлган диний онгда ўзига хос қайта тикланиш жараёнлари кечаётгани билан характерланади. Бундай ҳолат диннинг ижтимоий институт сифатида замонавий жамиятда тутган ўрни ва мавқеи билан боғлиқ кўплаб масалаларнинг кун тартибига чиқиши сабаб бўлмоқда. Шу маънода, узоқ вақт ўзаро қарама-қарши ҳисобланган “динийлик” ва “дунёвийлик” категорияларини чуқур илмий таҳлил этиш мавзунинг долзарблигини кўрсатади. **Таянч сўзлар:** динийлик, дунёвийлик, рационализм, иррационализм уйғунлик, диний онг, дунёвий шахс, ижтимоий фаровонлик, ижтимоий таназзул.

♦ **Annotation:** In the modern world, the principles of secular society dominate, on the one hand, and on the other, the process of the initial revival of religious consciousness, one of the ancient sources of popular culture. That is why religion has become a social institution on the agenda of many issues related to the role and status of modern society. In this sense, a thorough scientific analysis of the categories of “religiosity” and “secular”, which for a long time were mutually opposed, shows the relevance of the subject.

♦ **Аннотация:** В современном мире господствуют принципы светского общества, с одной стороны, а с другой - процесс первоначального возрождения религиозного сознания, одного из древних источников народной культуры. Именно поэтому религия стала социальным институтом в повестке дня многих вопросов, связанных с ролью и статусом современного общества. В этом смысле тщательный научный анализ категорий “религиозность” и “светскость”, которые долгое время были взаимно противоположными, показывает актуальность предмета.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ИННОВАЦИОН ТАФАККУР МУАММОСИНИНГ ҚЎЙИЛИШИ, УНИНГ НАЗАРИЙ- МЕТОДОЛОГИК АҲАМИЯТИ

ШОИРА КУБАЕВА

СамДУ ўқитувчиси, фалсафа фанлари
бўйича фалсафа доктори, (PhD)

Кейинги йилларда мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қўламдаги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар Ватанимиз қудрати юксалишига ва жаҳон ҳамжамиятида мустақкам мавқе эгаллашига замин бўлмоқда. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов жамиятимизни янгилашда, чуқур иқтисодий ва ижтимоий, сиёсий ислохотларни амалга оширишда янгича фикрлашни шакллантиришнинг ўрни ниҳоятда катта эканини қайта-қайта таъкидлаб ўтган эди. Зеро, «янги мафқуранинг асл маъноси ҳам эскича ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборатдир» [1: 1].

Мустақиллик йилларида халқимизнинг дунёқараши, тафаккури ва уни янгилаш масаласи алоҳида аҳамият касб этди. Ҳар бир соҳада ислохотлар ўтказилди. Ислохотлар эса ўзгариш ва янгиланишни, янгилик киритишни, айнан инновацияни талаб қиладиган жараён эканлиги бугунги кунда ҳамма учун тушунарли тамойил ва заруриятдир. Мамлакатимиз иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантиришга янгича ёндашувларга йўл очиб берди [2: 1]. Ўзбекистон учун мақбул бўлган инновацион юксалиш, инновацион тараққиёт ва ривожланиш модели, унинг концептуал асослари, уларни ҳаётга татбиқ қилиш стратегияси Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг асарлари ва давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёевнинг маърузаларида ўз ифодасини топган. Жамиятимизда содир бўлаётган туб ўзгаришлар одамларнинг онги, дунёқарашида ҳам инъикос этаётган бир вақтда вужудга келаётган ижтимоий тараққиёт муаммолари ва масалаларини инновацион тафаккурга асослаб таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Моҳиятан инновация ҳозиргача мавжуд бўлган барча ижтимоий тизимлар, шу жумладан, цивилизацияларнинг вужудга келиши ва тараққиётини таъминлаб берадиган ижтимоий-маданий ҳамда ижодий жараён ҳисобланади.

О.Файзуллаев бундан ўн икки аср олдин яшаган олимларнинг асарларига қараб, уларни уч тоифага бўлган: 1) ўзидан аввал олимларни шарҳловчилар, қийинларини осонлаштирувчилар, ривож топганларини изоҳловчилар; 2) аввалгилар асарларидан нуқсон топувчилар, сочилиб ётган фикрларни умумлаштирувчилар; 3) фанда янги йўналишлар, номаълум қонун-қоидаларни кашф этувчилар. «Уларнинг ҳар бири олим деб ёзади, - О.Файзуллаев, - лекин учинчи тоифадаги олимлар фанни янги инновацион фикрлар билан ривожлантириб борувчи кашфиётчилардир» [3: 1].

Демак инновацион тафаккур эгалари ҳар бир даврда илм-фан ва техника тараққиётининг давомийлигини таъминлаб турган. Инновация янгиланиш ва янгиланиш аниқлар экан, уни фақатгина янгиликнинг яратилиши, ёйилиши ва ундан самарали фойдаланиш деб билмасдан, балки янада кенгроқ тушуниш ўринли бўларди. Сабаби жамиятда катта ижтимоий ўзгаришлар, ишлаб чиқаришнинг янги эҳтиёжларини қондиришга имкон берувчи илмий кашфиётлар инновациянинг натижаларидир.

Эндиликда содир бўлаётган жараёнларни аниқлашда инновацион тафаккур муҳим аҳамият касб этади. Биринчи Президентимиз Ислом Каримов ўз асарларида мазкур жараёнларга инновацион ёндашиш масаласини илгари суради. Масалан, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида бундай ёзади: «Ҳаётнинг мазмунини тушунишга турлича ёндашишларнинг ёнма-ён мавжуд бўлиши, эҳтимол, инсоният дунёсининг маънавий ҳаётининг бойлиги ва хилма-хиллигини таъминлаб берган ҳамда унинг ривожланишини рағбатлантириб тургандир. Зеро, фақат бир хил фикр юритувчи одамлардан таркиб топган жамият ўз ранг-баранглигини йўқотган бўлур эди» [4: 1].

Демак, фикрлар хилма-хиллиги, тафаккурнинг креатив хислати, янгилик ва янгиланишга мойил бўлган фикрлаш тарзи, яъни инновацион тафаккур инсоният дунёсини ривожлантириб турувчи интеллектуал механизмлардан бири экани яна бир бор эътироф этилади. Шу билан бирга, юртимизда иқтисодий ислохотлар ўтказилар экан, бунда биринчи навбатда одамларнинг қотиб қолган фикрлаш тарзини

ўзгартириш, эскича фикрлаш усулидан холи қилиш фоят муҳим. Чунки, одамларнинг ўзида жамиятни янгилаш ва ўзгартириш зарурлигига ишонч туғдирмасдан туриб, ҳаракатлантирувчи кучларни, қадриятларга муносабатни, далилий сабабларини ўзгартирмасдан туриб, ислох қилиш йўлидан амалда олға бориш, айниқса, янги жамият барпо этиш, тамомила янги муносабатларни жорий этиш мумкин эмас.

Энг аввало айтиш керакки, инновация зиддиятли, мураккаб жараёндир. Бунда аънавийлик ва янгилик ўртасида ихтилоф мавжуд. Демак, янгиликнинг ғалабасига осонликча эришилмайди. «Катта-ю кичик барча-барча ҳаётий муаммоларни ҳал этишда пухталиқ, мулоҳазалиқ бизнинг кишиларимизга хос хусусиятлардир. Бу воҳалар ва чўлу саҳролар Осиё маданий дунёси ишлаб чиқариш усулининг тажрибаси, ислом фалсафаси, кўп миллатли жамият тажрибаси ва унга ташқаридан келтирилган инқилоблар тажрибасидир. Уларнинг барчаси кишиларга, янгиликларга юз бураётганда аввал қўлга киритилганларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш имконини беради. Дастлаб янгини қуриш, уни амалда сынаб кўриш, сўнгра эса эскини барбод қилмасдан сынаб кўрилганларни янгича қўллаш лозимдир», [1: 2] деб таъкидлайди Ислом Каримов.

Аънава авлоддан авлодга ўтадиган, бериладиган моддий ва маънавий қадриятлар, маданий мерос бўлиши билан бирга, айна пайтда инновациянинг пойдевори [5: 1] ҳам ҳисобланади. Бу пойдеворсиз инновация жараёнини тасаввур қилиб бўлмайди. Инновацион тафаккур кўп функцияли хислатларни ўзида мужассам этади. Мустақиллик йилларида маънавий тикланиш масаласида эътироф этилган жиҳат – бу фикрлаш тарзини эркинлик руҳи белгиладиган янги авлодга мансуб ижодий зиёлиларнинг пайдо бўлиши ва мутаассибона ақидалардан, бир ёқлама тор фикрлашдан воз кечган креатив тафаккур эгаларининг тарбияланиши бўлди. Баъзан ўтмиш тартиб-қоидалари билан боғлиқ аънаваларни сақлаб қолишга уриниш инновация жараёнига маълум даражада ҳалақит бериши эҳтимоли ҳам назарда тутилади. Аммо инновацион тафаккур асосида жамиятдаги янгиланиш, ўзгариш ва уларни амалиётга жорий этиш билан бирга, маънавий ўзликдан келиб чиққан ҳолда, ўтмишдан қолган ва мавжуд аънавалардан кераклича фойдаланиш мақсадга мувофиқ, албатта.

Бугун ривожланаётган, янгиланаётган Ўзбекистонда инновацион тафаккур соҳибларига эҳтиёж ниҳоятда катта. Инновацион ривожланиш модели вужудга келтирган илмий-техникавий салоҳиятдан кенг ва самарали фойдаланишга, фундаментал ва амалий фаннинг ютуқларини, чуқур илм талаб қиладиган технологияларни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида амалиётга кенг жорий этишга, юқори малакали иқтисодий илмий кадрлар сонини кўпайтиришга асосланади.

Инновацион ривожланиш бир қатор сифат ўзгаришларида намоён бўлади. Бунда жамиятнинг барча жабҳаларида структуравий функционал янгиланишлар устувор жараёнга айланади. Бундай ўзгаришлар палласига кирган жамиятда янги технологияларни жорий этиш, инновацион фикрлаш ва фаолият кўрсатиш, илғор ишлаб чиқариш усуллари, воситаларидан кенг фойдаланиш ижтимоий эҳтиёж даражасига кўтарилади ва барқарор амалиёт тусини олади [6: 1].

Ўзбекистонда кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш [7: 1] иқтисодиётни

ислох қилишнинг энг муҳим стратегик мақсадларидан бири деб ҳисобланади. Бу эса инновацион тафаккур кенг ижтимоий онг йўналишига айланишига асосий сабаб ва туртки бўлди. Жамиятимиз инновацион тараққиёт йўлининг ўзига хос йўналишидан бормоқда. Информацион жамиятга ўтиш даврида маҳсулот ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш, янгилаб туришга кетадиган вақтнинг қисқариши ва жадаллашиб бориши фаолиятга, хусусан, ижодий интеллектуал фаолиятга талабни кучайтириб, инновацион тараққиётни ташкил этади. Инновацион тараққиёт ва ривожланиш асосида инновацион фикрлаш қобилияти ва амал қилиш механизмлари ётади. Бу ўринда биринчи навбатда қилиниши керак бўлган вазифа одамларнинг тафаккурини ўзгартириш, улар онгида демократик кадриятларни, қонунга бўйсунниши мустаҳкамлаш ва қонун устуворлигига эришишдан иборат. Бу масаланинг аҳамиятли жиҳати шундаки, кишиларнинг тафаккурини, одат тусига кирган қоидаларини ўзгартириш жуда муҳим. Ҳар бир босқичда кишиларнинг тафаккурини ўзгаришларни қабул қилишга тайёрлаб, уларни амалий ишлар билан янги тузумнинг афзаллигига ишонтириб, бошқа мамлакатларда юз йиллар давомида барпо этилган кадриятларга эришиш мумкин [1: 3].

Дарҳақиқат, шу жиҳатдан олганда ҳам инновацион тафаккурни шакллантиришнинг аҳамияти бекиёс. Чунки, юқорида айтиб ўтганимиздек, инновацион тараққиёт инновацион тафаккурни шакллантиришни тақозо этади. Биринчи Президентимиз мазкур фикрида масаланинг ана шу жиҳатларини кўзда тутган. Шу асосда жамият аъзоларида инновацион тафаккур шаклланиб, тараққиёт янгидан янги босқичларга илгарिलाб бораверади.

Бу жараёни атрофлича ўрганган ва кузатган Биринчи Президентимиз Ислон Каримов ўзининг рисоласида бундай ёзади: «Биз учун энг муҳими шуки, одамларнинг дунёқарашида сифат ўзгаришлари рўй бермоқда, бу ўзгаришлар ҳозирги замон воқелиги талабларига монанд келади» [7: 2]. Бу ислохотларнинг биринчи босқичини алоҳида ажратиб турадиган белги сифатида эътироф этилади. Ислохотларни амалга оширишнинг муҳим

шартини эса инновацион тараққиёт ва жамиятнинг барча қатламларида инновацион тафаккурни шакллантириш ташкил этади. Эндиликда мана шундай ислохотларни изчил ва шиддат билан давом эттираётган давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев бундай таъкидлайди: «Ҳаммамиз яхши биламиз, бугунги давр юқори технологиялар, инновациялар замонадир» [2: 2].

Дунёдаги ривожланган мамлакатлар ўз олдига нафақат кўплаб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни бозорга олиб чиқишни, балки чуқур билим ва илмий ютуқларга асосланган инновацион иқтисодиётга ўтиш вазифасини қўймоқда. Яъни, ўз иқтисодиётини мавжуд табиий ресурсларни сарфлаш эвазига эмас, инновацион маҳсулотлар яратиш, ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришга илғор технологияларни жорий қилиш орқали ривожлантириш тараққиётнинг асосий омилга айланмоқда. «Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация – бу келажак дегани» [8: 1] деб ёзади давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев.

Таъкидлаш ўринлики, мамлакатни инновацион ривожлантириш стратегияси ва механизмлари энг аввало шу давлатда яратилган интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятдан қанчалик самарали фойдаланиш билан чамбарчас боғлиқ. Ҳозирги давр инновацион тафаккурни шакллантирадиган ва уни мутахассислар онгига синдирадиган давр. Тадқиқотчи олимларимиз таъкидлаганидек, инновацион жараёнлар ижтимоий жараёнларнинг ўзгариш моҳиятини ифодалайди ва жамиятнинг ривожланиш манбаси ҳисобланади [9: 1].

Хулоса қилиб айтганда, тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатларнинг ривожланишига асосий омил бўлаётган инновациялар, юртимизда ҳар бир соҳага қўйилаётган инновацион ривожланиш усули бугун биздан айнан инновацион тафаккурни талаб этмоқда. Зеро, бугун халқимиз дунёқарашида инновация муҳитини яратиш энг муҳим вазифамиздир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. «Ўзбекистон буюк келажак сари». –Т.: Ўзбекистон. 1999.
2. Мирзиёев Ш. Илм-фан ютуқлари ватанимиз равнақида хизмат қилсин. //«Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз» –Т.: Ўзбекистон. – 2017.
3. Файзуллаев О. Фанда инновацион фикрлаш: тарихимизда ва ҳозирги замонда. // Ўзбекистон фани ва технологияларида инновация: муаммолар, ечимлар ва истиқболи. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Самарқанд. СамДУ 2007. –
4. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон; 1997.

5. Нормуродов Б. Инновациянинг ҳозирги замон асослари., Ўзбекистон фани ва технологияларида инновация: муаммолар, ечимлар ва истиқболи. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Самарқанд. 2007.

6. Қўшоқов Ш. Инновацион тафаккур концепцияси// Фан ва фалсафада инновацион тафаккур муаммолари. Илмий мақолалар тўплами. –Самарқанд.: СамДУ, 2010.

7. Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон.

8. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Т.2. –Т.: Ўзбекистон, 2018.

9. Туленова К.Ж. Расулев Э.Х. Образование и инновации: взгляд в будущее // Ўзбекистон фани ва технологияларида инновация: муаммолар, ечимлар ва истиқболи. – Самарқанд, 2007.

♦ **Аннотация:** Мақолада ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларга инновацион ёндашув зарурлиги, инновацион тафаккурнинг амалий аҳамияти кўрсатилган. Инновацион тафаккур масаласининг назарий-методологик жиҳатлари ёритилган. **Таянч сўзлар:** Ўзбекистон, жамият, янгиланиш, инновация, инновацион ўзгариш, инновацион тафаккур, инновацион тараққиёт, илм-фан, ривожланиш, технология.

♦ **Annotation:** The article reveals the need for an innovative approach to socio-economic changes, the practical significance of innovative thinking. The article covers theoretical and methodological aspects of the issues of innovative thinking. **Key words:** Uzbekistan, society, renewal, innovation, innovative changes, innovative thought, innovative development, science, development, technology.

♦ **Аннотация:** В статье раскрываются необходимость инновационного подхода к социально-экономическим изменениям, практическая значимость инновационного мышления. Освещаются теоретико-методологические аспекты вопросов инновационного мышления. **Ключевые слова:** Узбекистан, общество, обновление, инновации, инновационные изменения, инновационная мысль, инновационное развитие, наука, развитие, технологии.

INFORMATSION MADANIYAT TUSHUNCHASI VA KOMPONENTI

ODILJON BOYNAZAROV
SamDU tadqiqotchisi

Hozirgi kunda inson qalbi va ongi uchun kurashning namoyon bo'lishi har qachongidan shiddatli tus olayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

Dunyo mafkuraviy manzarasining o'zgarishi, geopolitik maqsadlar va mafkuraviy siyosatning uyg'unlashishi, mustaqillikni qo'lga kiritgan mamlakatlarda mafkuraviy tamoyil-

lar ahamiyatining oshishi va mafkuraviy jarayonlarning globalashuvi kuzatilmoqda. Insonlarga ta'sir ko'rsatishning turli yo'llari qidirilmoqda. Bugungi kunda yurtimizda ilm-fan va

innovatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, yuqori malakali ilmiy va ilmiy-texnik kadrlar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlarni ta'lim va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. IT sohasini kengaytirish orqali odamlarning yangilikka ehtiyojini soniyalarda qondirish o'z samarasini bermoqda. Ammo bu borada natija orqasidan quvib sifatni esdan chiqarmasligimiz zarurdir. Dialektikaning "miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishi" qonuni jamiyatga amaliy tatbiq etilishi aynan mana shunday muammolarning oldini olishga qaratilgandir. Prezidentimiz ta'бири bilan aytganda: "Ayni vaqtda barchamiz bir haqiqatni unutmasligimiz zarur: axborot maydonidagi turli bahs va tortishuvlar, avvalo, haqqoniylik va xolislik tamoyillariga asoslanishi, qonun va odob qoidalariga doirasida bo'lishi, shaxsiy g'araz va xusumatga, soxta obro' orttirish usuliga aylanib ketmasligi, inson shaxsi va sha'nini tahqirlashdan yiroq bo'lishi, bunday salbiy holatlarga bizning media maydonimizda mutlaqo o'rin bo'lmasligi kerak"[1].

Bekzod Xodjayevning fikriga ko'ra, "axborot madaniyati" ikkita fundamental tushuncha – axborot va madaniyat tushunchalariga asoslanadi [2: 40b]. Bundan kelib chiqib, bu tushunchani talqin qilishning "madaniyat" va "axborot" yondashuvlariga ajratib qarashlar mavjud. Madaniyat yondashuvi doirasida axborot madaniyatini axborotlashgan jamiyatda insonning yashash faoliyati usuli, insoniyat madaniyati shakllanishi jarayonining tashkil etuvchisi sifatida qaraladi. Axborot yondashuvi doirasida esa unga axborot talabini qondirishga qaratilgan barcha axborot faoliyati bilimlari majmuasi sifatida qaraladi.

Dunyoni va insonlarni o'zgartirishga qodir bo'lgan informatsiya o'zi nima? Bu savolga olimlar quyidagicha javob bergan. Masalan, N.Viner "Axborot – tashqi olamga ko'nikish jarayonida undan olingan mazmunni ifodalash" [3]. (Bu yerda axborot tashqi olamni aks ettirish (gnosologik jihat) va adaptatsiya (unga ko'nikish) deb ifodalanadi), L.Popov: "Axborot kommunikatsiya va aloqa jarayonidagi noaniqlikning bartaraf qilinishi" [4], deb hisoblaydi. (Bu ta'rifda asosan axborotning falsafiy-psixologik (kommunikatsiya, aloqa) tomoniga e'tibor qaratiladi.) R.Eshbi: "Axborot – strukturalarning me'yori, yangilik, originallik" [5], L.G. Svitich: "Axborot tushunchasi ko'p ma'noga ega, lekin umumiy falsafiy, metolingvistik ma'noda potentsial, keng yoritilgan real mohiyatlarning majmui" [6] – degan ta'riflarni berishgan. Bularning ichida axborotning eng sodd klassik ta'rif – bu ma'lumot berishdir.

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, jamiyatning globallashuvi informatsiyaning keng tarqalishiga olib kelmoqda. Yuzaga kelayotgan axborotning haqiqatga to'g'ri kelishi, insonlarning ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishining oldini olish uchun jamiyat a'zolarida informatsion madaniyat (axborot madaniyat)ni shakllantirish zarurdir.

Globallashuv tufayli odamlar bir lahzada o'zini qiziqtiradigan axborotni darhol olish, unga egalik qilish imkoniyatiga ega. Ushbu jarayon mazmuni to'g'risida Birinchi Prezidentimiz I.Karimov: "Bugungi kunda zamonaviy axborot maydonidagi harakatlar shu qadar tig'iz, shu qadar tezkorki, endi ilgaridek, ha, bu voqea bizdan juda olisda yuz beribdi, uning bizga aloqasi yo'q, deb beparvo qarab bo'lmaydi. Ana shunday kayfiyatga berilgan xalq yoki millat taraqqiyotdan yuz yillar orqada qolib ketishi hech gap emas", degan edi [7].

Axborot texnologiyalari rivojlanishida axborotning tez tarqalishi asosiy omil bo'lmoqda. Ya'ni, axborot oqimi tobora tezlashib, yer shari aholisi kayfiyatiga, ruhiyati, maqsad va intilishlari, qolaversa, insoniyatni butun tafakkur tarzini o'zgartirishga qodir bo'lgan bir davrda yashamoqdamiz. Virtual olamda mafkuraviy ta'sir o'tkazish nihoyatda kuchli qurolga aylanib borayotgani barchamizga ayon. Undagi turli xil ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy kuchlar gegemon davlatlarning manfaatlariga xizmat qilayotgani va yoshlarning ongini egallashda internetning roli katta ekanini tushuntirishimiz kerak. Jumladan, tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, "... dunyodagi zo'ravon va tajovuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o'ziga tobe qilib, bo'ysundirmoqchi, uning boyliklarini egallamoqchi bo'lsa, avvalambor, uni

qurolsizlantirishga, ya'ni eng buyuk boyligi bo'lmish milliy qadriyatlarini, tarixi va ma'naviyatidan judo qilishga urinadi", [8: 11] deb bejiz ta'kidlanmaganiga yana bir bor ishonch hosil qilamiz.

Kerakli axborotga ega bo'lish – boylik, kerakli va nokerak axborotni ajrata bilish – kattaroq boylik, kerakli axborotni o'z ssenariysi asosida tarqatish imkoniyati yoki o'z vaqtida bu haqda sukut saqlay olish qobiliyatiga ega bo'lish – eng katta boylikdir.

XXI asrga kelib, informatsiyaning soniyalar ichida o'z egasini topishida vositachi bo'lib kelayotgan axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya va ommaviy axborot vositalarining ta'sir etish hududi chegara bilmaydi. O'zbekistonda davlat tomonidan barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi kafolatlangan mavjud sharoitda ommaviy axborot vositalarini muassisa mansubligi, mulk shakli nuqtai nazaridan ham bir necha turga ajratsa bo'ladi:

1. Muassisi davlat tashkiloti bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Xalq so'zi", "Narodnoe slovo", "Pravda Vostoka" gazetalar va boshqalar);

2. Muassisi tijorat tashkiloti bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("EKO" gazetasi va boshqalar);

3. Muassisi nodavlat notijorat tashkiloti bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Mahalla", "Hurriyat" gazetalar, "Ijtimoiy fikr". "Inson huquqlari" jurnallari va boshqalar);

4. Muassisi siyosiy partiyalar va harakatlar bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("O'zbekiston ovozi", "Golos Uzbekistana", "Fidokor", "Adolat", "Milliy tiklanish", "XXI asr" gazetalar, "Muloqot" jurnali, "Birlik" gazetasi kabilar);

5. Muassisi ommaviy axborot vositalari bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Mohiyat", "Darakchi" gazetalar va boshqalar);

6. Muassisi jismoniy shaxslar bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Novosti Uzbekistana" gazetasi);

7. Muassisi mintaqaviy va xalqaro nodavlat tashkilot bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Markaziy Osiyo madaniyati" gazetasi);

8. Muassisi turli-yuridik va jismoniy shaxslardan iborat bo'lgan ommaviy axborot vositalari ("Turkiston-press" nodavlat axborot agentligi-yopiq aksiyadorlik jamiyati) [9: 10].

Axborot va kommunikatsiyalar sohasidagi globalizatsiya. Hozirgi davrda bu shahdam qadamlar bilan ilgariylayotgan global jarayonlardan biridir. Ikkinchi jahon urushidan keyin Albert Eynshteyn: "Insoniyat 1945 yilda atom bombasining portlatilishini boshdan kechirdi, lekin asr oxirida u yana bir muhim portlash – informatsion portlashni boshdan kechirishiga to'g'ri keladi" [10], degan edi.

Axborot xurujlari va qurollar ongli ravishda ma'lum maqsad sari yo'naltiriladi. Rus mutaxassisi D.Lovtsov bu haqda bunday deydi: «Axborot qurollari tushunchasi ostida biror xalq, millatning mentaliteti, madaniyati, ma'naviyati, dini va davlatning axborot-texnologik, harbiy infratizimiga destruktiv tarzda salbiy ta'sir ko'rsatadigan maxsus dezinformatsion texnologik vositalarning muayyan tizimi yotadi». Bu borada o'z fikrini bayon etgan mutaxassislar axborot ta'siridan quyidagi maqsadlar ko'zlanishini ta'kidlaydi: dezorientatsiyalash (mo'ljaldan adashtirish), dezinformatsiyalash (yolg'on axborot tarqatish), destabilizatsiyalash (barqarorlikni izdan chiqarish), bosim o'tkazish va boshqalar. Ularning asosida raqibni kuchsizlantirish, yo'q qilish yotadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelamiz:

Birinchidan: "informatsion xuruj"lar avj olayotgan hozirgi kunda insonning ongi va tafakkurini himoya qilish uchun kishilar ongida axborot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish dolzarb masaladir.

Ikkinchidan: ommaviy axborot vositalari va internet tizimining keng ko'lamli ta'sir etish obyekti bo'lib qolayotgan jamiyat a'zolari orasida nosog'lom muhit vujudga kelishinining oldini olish davrning eng dolzarb talabidir.

Uchinchidan: informatsion madaniyatni shakllantirish orqali yoshlarning xulq-atvorini ijobiy tarzda boshqarish, deviantlik holatlarining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar qamrovini kengroq olish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Matbuot va ommaviy axborot hodimlariga" sozlagan nutqi 27.06. 2019 www.pv.uz.

2. Xodjiev B. Yu, Majidov I.U, Bekmuradov A.Sh. O'quv jarayoni va o'quv uslubiy faoliyatni modernizatsiyalash hamda innovatsion

ta'lim texnologiyalarni joriy etish. –T., Fan, 2009.

3. Винер Н. Кибернетика и общество. – М.: Наука, 1991.

4. Попов Информациология и информационная политика. – М.: Луч, 1999.

5. Eshbi R. Massovaya informatsiya: strategiya i taktika potrebleniya. – M.: Delo, 1993.

6. Svitich L.P. Sosialnaya informatsiologiya. – M.: Algoritm, 2000.

7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch, –T.: Ma'naviyat, 2008.

8. Мўминов Ф., Баратов Ш. ва бошқ. Очиқ ахборот тизимларида ахборот-психологик хавфсизлик. Дарслик. –Т.: ЖИДУ. 2013.

9. Aripov A.N, Mirzoxidov X.M, Shermetov Sh.X, A'lamov U.B, Elshov M.L, Xodimetov A.I, Po'latov L, Jamoliddinova I. Davlat boshqaruvida Ahborot kommunikatsiya texnologiyalari, –T., 2015.

10. Шлик М., Базаров В.А., Богданов А.А., Юшкевич П.С. Теория относительности Эйнштейна и ее философское истолкование. Серия: Из наследия мировой философской мысли: философия науки Изд.2, стереотип. ЛЕНАНД – 2020.

♦ **Annotatsiya:** Maqolada olamning keng ko'lamli o'zgarishlariga sabab bo'layotgan omillardan biri – Informatsiyaning tarqalishi, eng muhimi, axborotlarning tog'ri yetkazib berilishi va talqin qilinishi tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** informatsiya, ommaviy axborot vositalari, axborot madaniyati, internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar, geopolitika.

♦ **Annotation:** The article analyzes one of the most important factors contributing to large-scale changes around the world – the dissemination of information, and most importantly, the correct transmission and interpretation of information. **Key words:** information, media, information culture, internet sites, social networks, geopolitics.

♦ **Аннотация:** В статье анализируются один из важнейших факторов, способствующий широкомасштабным изменениям во всем мире – распространение информации, а самое главное, правильность передачи и интерпретации информации. **Ключевые слова:** информация, СМИ, информационная культура, интернет-сайты, социальные сети, геополитика.

ИЖТИМОЙ КАПИТАЛДАН Фойдаланишнинг ИЖТИМОЙ- Фалсафий Муаммолари

МУЗАФФАР НОРҚОБИЛОВ

Термиз давлат университети
катта ўқитувчиси

Ижтимоий капитал азалдан маҳалла шароитида шаклланиган. У халқимизнинг доимий интилишлари маҳсули бўлган. Маҳалла тўғрисидаги маълумотлар Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Форобий, Маҳмуд Қошғарий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида кўплаб учрайди. Масалан, Форобийнинг “Фозил одамлар шахри”, Берунийнинг “Уй ҳўжалигини юриштиш тўғрисида”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарларида маҳалла аҳолиси, касб-кори, урф-одатлари, анъаналари, этиқоди, ҳўжалик юритиши ва умуман ўзига хос турмуш тарзи ҳақида батафсил маълумотлар берилган [1: 23].

Марказий Осиё минтақасида қадимдан инсонлар бир жамоа бўлиб ҳаёт кечирган. Шунинг учун ҳам ҳар қандай шароитда жамоа аъзолари бир-бирига қаттиқ ишонган ва суянган ва шу асосда ижтимоий капиталнинг куртаклари шаклланиган. Ижтимоий капитал биринчи навбатда санъат, фан-таълим ва саломатликнинг ривожланиши орқали шаклланади. Айниқса, табиий офатлар, очарчилик даврида инсонлар бир-бирига ёрдам бериб келган. Натижада жамоавий онг, ҳулқ, ахлоқ, тарбия ва бошқа нормалар шаклланиган. Улар асосида муайян халқнинг менталитети вужудга келиши ва ривожланиши юз берган. Турли минтақа ёки ҳудудларда яшовчи туб аҳолининг ўзига хос дунёқараши, урф-одатлари, анъаналари, ахлоқий нормаларининг бир-биридан ажралиб туришига ҳудди шундай омиллар сабаб бўлган.

Лекин, қайси халқнинг турмуш тарзини ўрганманг, инсонларни бир-бири билан боғлаб турувчи ришта – бу ишончдир. Маҳалла инсон капиталининг асосий тушунчаси бўлган таълим ва тарбиянинг ўчоғи ҳисобланади. Инсоннинг ўз қавми олдида юриш-туриши, бир сўзлиги, ваъдасига вафо қила олиши ва бошқа жиҳатлари инобатга олинган ҳолда унга билдириладиган ишонч даражалари ҳам турлича бўлади. “Ўрта Осиёда ва аввало, Ўзбекистонда маҳалла каби ўзини ўзи бошқарувчи ижтимоий ташкилотнинг ноёб шакли азалдан мавжуд бўлган ва шу кунгача ҳам ижтимоий капитални келтириб чиқарувчи омилдир. Ўзбеклар учун маҳалла жамоа тушунчасидан кўра кўпроқ маънони билдиради. Маҳалла туфайли туб аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳатти-ҳаракати таркиб топиши, ижтимоий қадриятларнинг ҳурмат қилиниши, ўзаро муносабат одоби тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди. Бу эса жамият олдидаги мажбурият ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи юртимизда яшовчи ҳар бир киши дилига сингиб кетган” [2: 39]. Мамлакатимиздаги ижтимоий воқеъликдан келиб чиққан ҳолда бандлик даражаси тушиши, табиийки, даромадлар камайишига олиб келади. ХМТ маълумотларига кўра, 2020 йилнинг охирига қадар йўқотилган даромад 860 млрд.дан 3,4 триллион сўмгача бўлган [3].

Ижтимоий капитал асрлар мобайнида сайқалланиб келган. Фуқароларнинг ўзаро олди-сотди ишларида ҳам

баҳамжиҳатлик ва ўзаро ҳурматни кўриш мумкин. Қадимдан ўзбек маҳалласи ўз қонун-қоидалари, анъаналарига эга бўлган. Агар маҳаллада бирор хонадон эгаси уйини сотиб, кўчишни ният қилган бўлса, аввало, уйга ҳаридорни ўз қариндошлари орасидан қидиради, топилмаса, қўшниларига айтади, улар истамаса, кейин маҳалла аҳлига эълон қилади. Хонадон эгасини маҳалладаги ўзига хос “субординацияси”, ҳурмати мана шундай ишларда яққол кўринади [4: 70]. Ўзбекистонда маҳалла ва унинг жамоаси ўртасида ўзаро ишонч ошишига ислом дини катта таъсир кўрсатган. Айнан муқаддас динимиз аҳкомлари, ҳадисларда келтирилган кўрсатмалар, қатъий қоидалар асосида фуқароларнинг ижтимоий, иқтисодий муносабатлари тартибга солинган. Буларнинг барчаси категория ахлоқ нормалари сифатида тан олинган.

Юридик фанлар доктори Г.Маликованинг таъкидлашича, ижтимоий капитал тирик организм сингари яшаш учун курашиб келган. Маҳалла аҳли ҳар доим оғир шароитларга мослашган. Шунинг учун ҳам халқнинг кундалик турмуш тарзини тарихан шакллантирган, ўзаро муносабатлар, ахлоқий нормалар, қонун-қоидаларни вужудга келтирган. Маҳаллаларда ёши улугларга ҳурмат-эҳтиром, барча аъзоларнинг тенглиги, меҳмондўстлик, ўзаро ёрдам ва ишонч шаклланишига олиб келган. Чор Россияси даври ҳам маҳалла фаолияти, унинг мазмун-моҳияти, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётдаги аҳамиятини сўндира олмади [5: 22]. Маҳалла аҳли орасида ижтимоий капитал ривож кўпинча олиб бориладиган тадбирларда кўзга ташланади. Буларнинг барчаси маҳалла урф-одатлари ва анъаналарида ўз аксини топган.

“Маълумки, асрлар мобайнида маҳаллаларда кўпдан-кўп ҳаётий муаммолар ўз ечимини топиб келади. Тўймаъракалар ҳам, ҳайиту ҳашарлар ҳам маҳалладошлар иштирокисиз ўтмайди. Маҳаллаларда сиёсий, иқтисодий ва бошқа масалаларга доир жамоатчилик фикри шаклланади. Бу эса халқимизнинг турмуш тарзи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келаётган тафаккур тарзидир. Бинобарин, ҳаётнинг ўзи маҳаллаларни ривожлантириш ва уларни қўллаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатимизда кўп қиррали ислохотлар амалга ошаётган бир пайтда маҳалла жамият учун ишончли таянч ва таъсирчан куч бўлиб хизмат

қилиши лозим [6: 58].

Маҳалладаги ижтимоий капиталга мисол тариқасида кўп асрлик тарихга эга бўлган ҳашарни айтиш мумкин. Унинг келиб чиқишига доир маълумотлар тарихий манбаларда учрамайди. Фикримизча, замонавий тадқиқотчилардан бири этироф этганидек, ижтимоий капиталнинг бир кўриниши бўлган ҳашар “ижтимоий елим” вазифасини бажаради. Бирор ижтимоий муаммони ҳамжиҳатликда ҳал қилишнинг самарали механизми ҳисобланади. Маҳаллада фуқароларининг бирортасига уй қуришда, кўприк, кўчаларни тозалаш ва ободонлаштиришда ҳашар жуда қўл келади. Ҳашар инсонларни бирлаштиришга қўлмай, балки руҳан яқинлаштиради, ижтимоий жипслаштиради, фуқароларни ўзаро маънавий маслакдошга айлантиради. Шунинг учун ҳам ҳашарларда ёшу қарининг бирдек иштирок этиши жуда катта аҳамият касб этади. Улар ўртасида ворисийлик тамойили асосида маълумот, тажриба алмашуви рўй беради.

Ҳашар ҳар бир иштирокчига масъулият юклайди. Унинг ўз масъулиятини қай даражада бажаришига қараб ижтимоий фикр шаклланади. Бундай жиҳатларни нафақат ҳашарларда, балки ўзбек миллатига хос бўлган тўй-ҳашам ва маъракаларда ҳам кўриш мумкин. Белгиланган амалларни кетма-кет бажаришда, барча расм-русумларга риоя қилишда масъул шахснинг “компетентлиги” жуда муҳимдир. Агар бирор расм-русм олдин ёки кейин бажарилса кетма-кетлик бузилади ва норозиликка сабаб бўлади. Шунинг учун барча иштирокчилар масъулиятни юқори даражада ҳис этиши зарур. “Маълумки, азалдан ўзбек маҳаллалари чинакам миллий қадриятлар маскани бўлиб келади. Ўзаро меҳроқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат қилиб ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга ҳам бир-бирига ёрдам бериш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган” [6].

Маҳаллаларда ижтимоий капиталга доир яна бир жиҳат гузарлар бўлиб, улар азалдан кўплаб вазифаларни бажариб келган. Тадқиқотчи А.Жалиловнинг фикрига кўра, маҳалла Ўзбекистоннинг ҳар бир ҳудудида мавжуд бўлиб, тарихан унинг марказида гузар ташкил топган. Гузар атрофида чойхона, бозор, сартарошхона, этиқдўз, новвойхона ва бошқа ижтимоий объектлар бунёд этилган [7: 60]. Масалан, одам кўп йиғиладиган масканлардан бири – бу чойхонадир. Чойхона ижтимоий-сиёсий институт сифатида кўплаб функцияларни бажаради. У ерда ахборот алмашилади, анализ, синтез қилинади. Натижада ижтимоий капиталнинг асослари шаклланади. Кези келганда, ахборотлар тўлдирилади, баъзи саволлар аниқлаштирилади ва кейинги ахборот истеъмолчисига етказилади. Бир сўз билан айтганда, чойхона ахборот макони ҳисобланади. Ўз даврида Мессел бундай деган эди: “Ғарбнинг либерал ижтимоий ғоялари ва марксизм шуни тан олдики, иккаласи ҳам бир хил хатоликка йўл қўйди, яъни миллий омилнинг сиёсий кучини инobatга олмади” [8: 48]. Бундан ташқари, чойхоналар “маълумотлар базаси” ролини ҳам ўйнайди. Масалан, олисдан фалончининг уйини қидириб келган меҳмонга йўл кўрсатилган, маълум бир инсоннинг хулқ атвори, оиласининг аҳволи, авлод-аждодлари, керак бўлса, ирсий касалликлари тўғрисида маълумот берилган. Бу ўғил уйлантираётган ёки қиз чиқараётган ота-оналар учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳар бир оила маҳалла аҳлининг ишончига сазовор, ҳурматига лойиқ бўлишга интилади. Маҳалладошларининг ишончи бошқаларга ҳам ижобий таъсир кўрсатиб, ижтимоий жипсликни, яқдилликни мустаҳкамлайди [9: 227].

Халқимизнинг ўзига хос жиҳатлари, соддалиги, софлиги, урф-одат ва анъаналари, одамларнинг бир-бирига самимий муносабати, оқибати, меҳр-муруввати тўғрисида кўплаб бадиий асарлар ёзилган, фильмлар суратга олинган. XX асрнинг 60-70-йилларда ўзбек кино санъатида ёш талантлив режиссёрлар, актёрлар қириб келди. Ш.Аббосов, А.Ҳамроев, Р.Ботиров, Э.Эшмуҳаммедов, Ҳ.Аҳмаров шулар жумласидандир. Ш.Аббосовнинг “Маҳаллада дув-дув гап” (1961), “Сен етим эмассан” (1963), “Тошкент – нон шахри” (1970), “Абу Райҳон Бериуний” (1974), А.Ҳамроевнинг “Шиддат” (1971), Р.Ботировнинг “Сени кутамиз, йигит” (1972), Э.Эшмуҳаммедовнинг “Нафосат” (1967) ва “Умид қуши” (1975) каби филмларида [9] ўша давр

маҳалласи, одамлари, уларнинг фазилатлари, урф-одатлари, анъаналари гавдалантирилган. “Энг оммавий санъат тури бўлмиш кино соҳасини оладиган бўлсак, ўз вақтида бу борада бизда ўзига хос ижодий мактаб яратилганини мамнуният билан қайд этиш лозим. Шахсан мен ҳар сафар” “Тоҳир ва Зухра”, “Ўтган кунлар”, “Сен етим эмассан”, “Маҳаллада дув-дув гап” каби мумтоз фильмларимизни кўрганда бу ҳақиқатга ишонч ҳосил қиламан. Мана шундай том маънодаги миллий асарлар нафақат халқимиз маънавиятини юксалтиришга, балки унинг гўзал қадриятларини бутун дунёга танитишга ҳам катта ҳисса қўшиб келмоқда” [10].

Асрлар давомида қон-қонимизга сингиб кетган урф-одатларимиз, миллий ўзига хослигимиз ижтимоий капитал ривожланиши минтақанинг хусусиятларига ҳам бевосита боғлиқлигидан далолат беради. Хусусан, ўзбек маҳалласида қаровсиз қолган қария ёки касал ётган кишининг ёлғиз қолиши мумкин эмаслиги ҳам кучли ижтимоий алоқадан дарак беради. Оқсоқоллар бировнинг фарзандига у ўз ота-онасига безътиборлиги учун бемалол дакки бериши мумкин ва бу дакки қонуният тарзида қабул қилинади [11: 310].

Ҳақиқатан ҳам, ана шундай олижаноб одатларимиз сақланиши ва авлодларга етказилишида, ҳеч шубҳасиз, маҳалланинг ўрни ва аҳамияти бекиёс эканини тушуниш, англаш қийин эмас. Халқимизда бир нақл бор: “Отанг – маҳалла, онанг – маҳалла”. Бу иборанинг вужудга келишида маҳаллаларда асрлар мобайнида шаклланган шундай миллий ўзига хос одатларимиз сабаб бўлган бўлса бежиз эмас. “Одам шулар ҳақида ўйлар экан, узоқ тарихимизда маҳалла деган институтнинг пайдо бўлишида ташаббускор, сабабчи бўлган аждод-авлодларимизга ҳар қанча таъзим қилса арзийди. Юртимизда ижтимоий капитал руҳининг мавжудлиги, фуқароларнинг маҳалла шаклидаги ўзини ўзи бошқариш воситаси орқали одамлар, оилалар ўртасидаги алоқалар пишиқ ва пухта йўлга қўйилгани муҳтожларга ёрдам беришнинг ижтимоий жиҳатдан адолатли тизимини қайта тиклаш сирларини очиш имконини берди. Ўзбекистонда маҳалла орқали барча муҳтожларга ёрдам беришга эришилди. Ижтимоий кўмаклашувнинг янги тизими доирасида кам даромадли оилаларга бериладиган моддий ёрдам одамларга энг яқин турувчи маҳалла аҳолиси йиғинида тайинланадиган бўлди. Ёрдамга муҳтож оилаларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва қайд этиш воситасида ёндашув янгилигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Халқимизнинг айнан ана шундай ўсиб бораётган ижтимоий фаолиги, унинг сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурида юз бераётган чуқур ўзгаришларни мамлакатни ислоҳ қилиш бўйича “Ўзбек модели”нинг манتيқий давоми сифатида тан олиш лозим. Тарихий анъаналари ва тафаккур тарзимизга мувофиқ фуқаролар ўз-ўзини бошқарувининг муҳим жамоатчилик органи – маҳалланинг мавқеи қайта тикланди. Маҳалла одамлар орасида яхши қўшилиқ, ўзаро ҳурмат, ишонч ва инсонпарварлик муносабатларини тарбиялашда катта аҳамият касб этмоқда. Маҳалла кўмиталари аҳолининг эҳтиёжманд табақалари манфаатларини ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам кўрсатишда хайрли ишларни амалга оширмоқда. Маҳалла институти одамлар ўртасидаги муносабатларда яхши қўшилиқни қарор топтиришда, ёшларда катталарга ҳурмат ва инсонпарварлик руҳини тарбиялашда, бирдамлик ва ўзаро ишонч ошишида муҳим роль ўйнаб келмоқда. Мустақиллик йилларида маҳалла ҳаёти билан боғлиқ кўплаб қадриятлар, удум ва анъаналаримиз қайта тикланди, замон талабларига мослашиб, трансформация бўлди. Ҳозир маҳалланинг вазифалари янги мазмун билан бойитилмоқда. Замонавий маҳалла иқтисодий ва демократик ўзгаришларни рўёбга чиқаришда давлатга энг яқин кўмакчига айланди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, жамиятда ижтимоий капитал, яъни ишончни мустаҳкамлашда маҳалла институтининг роли ва аҳамиятини ортиб борапти. Чунки, жамиятимизда одамлар ўртасидаги ишонч ханузча энг олий даражадаги ижтимоий капитал ҳисобланади. Маҳалла аҳли ана шу капиталдан имкон қадар унумли фойдаланиш, уни тақомиллаштириш ва кўпайтириш йўлидан бормоқда. Юртимизда ижтимоий капиталнинг бу қадар ривожланишида ислом динининг ҳиссаси юксакдир. Ҳаромдан ҳазар қилиш, бировнинг молига ҳиёнат қилмаслик, инсоф, диёнат ўзбек жамиятида ҳар қандай расмий қонундан кучли таъсирга эга бўлган, ижтимоий капитални ривожлантирадиган қадриятлар ҳисобланади.

ҲОЙДАЛАНЛАНГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ғуломов М. Маҳалла – фуқаролик жамиятининг асоси. – Т.: Адолат. 2003.
2. От сильного государства к сильному государству. (Махалла: исторический опыт, и современность). – Т.: Akademiya. 2014.
3. Янги Ўзбекистон. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсат: тизимли қайта юклаш ва янги имкониятлар. 2020 йил 14 август 153-сон.
4. Олломов Я.И., Саидова Х.А. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқий: назария ва амалиёт масалалари. – Т.: 2006.
5. Г.Маликова д.ю.н. Историко-правовые вопросы развития института махалла. Информационно-аналитический центр.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
7. От сильного государства к сильному государству. (Махал-

ла: исторический опыт, и современность). – Т.: Akademiya. 2014.

8. Massel G.J. The Surrogate Proletariat: Moslem women and Revolutionary strategies in Soviet Central Asia 1919-1929. – Princeton, 1974.

9. Усмонов К., Содиқов М., Бурхонова С. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртлари барча бакалавр йўналишлари учун (тарих йўналишидан ташқари) Дарслик. – Т.: 2005.

10. Manuela Trochke. Social Capital and Economic Development: The Case of Uzbekistan. <https://ideas.repec.org/p/ost/wpaper/310.html>

11. Manuela Trochke, 2011. "Social Capital and Economic Development: The Case of Uzbekistan," Working Papers 310, Leibniz Institut für Ost-und Südosteuropaforschung (Institute for East and Southeast European Studies).

♦ **Аннотация:** Мақолада ижтимоий капитал ва унинг турмуш тарзи билан боғлиқлиги ўрганилган. Ўзбекистонлик олимлар қарашларида ижтимоий капиталнинг ижтимоий-фалсафий мезонлари тарихий-ретроспектив нуқтаи назардан кўриб чиқилган. **Таянч сўзлар:** ижтимоий капитал, турмуш тарзи, қашшоқликни бартараф этиш, даромад, маҳалла, фуқаро, мутафаккир.

♦ **Annotation:** In the following article the social capital and its correlation with the lifestyle is studied. The socio-philosophical criteria of the social capital in the viewpoints of the Uzbek scholars are reviewed from the viewpoint of historical-retrospective approach. **Key words:** social capital, lifestyle, poverty alleviation, income, neighborhood, citizen, thinker.

♦ **Аннотация:** В статье рассмотрена взаимосвязь социального капитала и образа жизни. Социально-философские критерии социального капитала во взглядах узбекских мыслителей рассмотрены с точки историко-ретроспективной точки зрения. **Ключевые слова:** социальный капитал, образ жизни, борьба с бедностью, доход, соседство, гражданин, мыслитель.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА АНТИК ДАВР ЮНОН МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

АКБАР АЛИМОВ

Самарқанд
иқтисодиёт ва
сервис институти
кафедре ўқитувчиси

Уч минг йиллик давлатимиз тарихининг энг шонли саҳифаларидан бири бу темурийлар даври ҳукумронлигига тўғри келади. Салкам 130 йил мўғуллар истилосидан она юртини озод қилган Соҳибқирон Амир Темур қисқа вақт ичида улкан бир империяни яратди. Соҳибқироннинг буюк хизмати шундаки у нафақат Ватанини озодликка олиб чиқди, балки Марказий Осиёда Иккинчи Ўйғониш даврига шарт-шароит яратиб берди. Мўғул босқинчилари вайрон этган ўлкамиздаги шаҳар (ва қишлоқлар)ни қайта бунёд этиш, ишдан чиққан суғориш иншоотлари, ирригация тизимларини тиклаш билан бирга илм, таълим масканларини қайта тиклашга катта эътибор берди. Дунёдаги кўплаб олимлар ва фузалоларни ўз юртининг марказий шаҳарларига тўплайди. Натижада Мовароуннаҳр ва Хуросонда йирик илм-фан ва маданият, санъат марказлари яратилади. Ўлкада ҳукм сурган тинчлик ва осойишталик, ижод аҳлига берилган эркинлик ҳамда уларга ғамхўрлик ҳосиласи сифатида Хиротда Лутфий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолiddин Беҳзод, Жалолиддин Давоний, Ҳусайн Воиз Кошифий, Фасиҳ Ҳавофий, Қосими Анвар, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Ҳусайн Бойқаро сингари буюк шоир ва тарихчилар, рассомлар етишиб чиқадилар ва ўзларининг сермахсул ижодлари билан ўлка халқлари маънавий тараққиётида муҳим ҳисса қўшди.

Хуросонда илм-фан ва санъатнинг раванг топишида айниқса, буюк мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг хизмати катта бўлган. Ўзининг шахсий маблағи ҳисобидан роботлар, кўприklar, ҳаммомлар, шифохоналар билан бирга кўплаб мадрасаларни бунёд эттиради ҳамда иқтидорли илм толибларини ва мударрисларни ўзининг ҳимоясига олади. Алишер Навоийнинг бевосита ҳомийлигида баракали ижод қилиб кўплаб асарларни бизга мерос қилиб қолдирган Ҳусайн Воиз Кошифий ҳам шулар жумласидандир.

Ҳусайн Воиз Кошифий (1442/46-1505) ислом динининг йирик назарийчиларидан бири бўлиши билан бир қаторда фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, адабиётшунослик, сиёсат, тарих, астрономия, нотиклик санъати, тиббиёт каби соҳаларга оид 200дан ортиқ асар ёзгани маълум[1, 241-245].

Ҳусайн Воиз Кошифий ўз даврида барча илм соҳалари билан баракали шуғулланган ва кўплаб асарлар яратган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ижтимоий фалсафий қарашларини шаклланишида шарқ мутафаккирларидан Форобий, Беруний, Ибн Сино, Саъдий Шерозий, Фирдавсий каби алломаларни асарлари ва илгари сурган таълимотлари катта таъсир кўрсатган. Бундан ташқари Хиротдаги ўша даврдаги етук шоир ва олимларни, хусусан, Давоний, Камол Хўжандий, Лутфий, Дурбек, Жомий, Навоийларнинг илгари сурган ғоялари ҳам алломанинг фалсафий ахлоқий қарашларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бундан ташқари Ҳусайн

Воиз Кошифийнинг илмий-фалсафий дунёқарашининг шаклланишида, айниқса ахлоқ фалсафасида рационаллик тамойилига амал қилишида антик давр юнон мутафаккирларининг таълимотлари муҳим ўрин эгаллаган. Биз алломанинг ахлоқ фалсафасидаги рационаллик таълимотига Арасту қарашларининг таъсирини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Кишилик жамиятида ахлоқ-одобга оид қарашлар тарихи жуда қадимий бўлиб, бевосита Қадимги Миср, Қадимги Бобил, Қадимги Ҳиндистон ва Қадимги Хитойда бир неча минг йиллик тарихга эга. Аммо ахлоқий билимларни тартибга солиниб, муайян бир тизимга келтирилиши ва фан мақомини олиниши милoddан олдинги IV асрда Юнонистонда амалга оширилади. Мазкур фаннинг назарий асосларини ҳамда муҳим категорияларини фалсафий таҳлил этиб берган мутафаккир Арасту ҳисобланади. Ахлоқшуносликни мустақил фан сифатида ажратиб, унинг предмети вазифаларини белгилаб беради. Арасту ахлоқшуносликни амалий фалсафа дер экан, шундай дейди: «Этика-ахлоқ муаммолари ҳақида гапиришдан аввал биз ахлоқ нимага тааллуқли эканлигини аниқлаб олишимиз керак. Гапнинг лўндасини айтсак, ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган, яъни муносиб бўлмаган одам фаолият кўрсатиши мумкин эмас. Муносиб одам бўлмоқ фазилатлар эгаси фозил бўлмоқ демакдир. Зеро, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда фаолият юритмоқчи бўлган одам ахлоқан фазилатли одам бўлмоғи керак. Хул-

лас, этика, сиёсатнинг таркибий қисми унинг асосидир» [2, 106]. Шунинг учун Арасту ахлоқни амалий фалсафа эканлигига алоҳида урғу беради. Арасту ўзидан аввал ўтган юнон файласуфларини ахлоқ, ахлоқий фазилат ҳақидаги қарашларини чуқур ўрганиб, танқидий таҳлил қилади. Афлотун оламдаги барча нарсалар, ғоялар дунёсининг сояси-дир, бундан келиб чиқадики ахлоқ илоҳий асосга эга деган хулосани илгари суради. Арасту унинг бу фикрларини рад этар экан, Афлотундан фарқли равишда ахлоқни рухнинг туғма хусусияти эмас, балки тафаккур билан бевосита ихтиёр эркинлиги натижасида ҳосил қилинадиган фазилат сифатида талқин қилади. Буни аллома қуйидагича тушунтиради: «фазилат (ахлоқий-А.А) касб этишда ихтиёрийлик жуда муҳимдир. Ихтиёрий сўзининг маъноси бизни бу ишга ҳеч ким мажбур қилмайди деганидир» [2, 126]. Арасту ихтиёр эркинлиги бу фақат инсонгагина хос эканлигини қуйидагича изоҳлайди. «Ихтиёрий йўл танлаш (proairesine) интилишми, йўқми эканлигини кўриб чиқайлик. Интилиш бор мавжудларга хосдир, эркин (йўл) танлаш ихтиёрий йўл тутиш эса ўйлаш (metologoy) билан боғлиқ, ўйлаш эса ҳеч бир ҳайвонга хос эмас, фақат инсонга хосдир» [2, 129]. Инсон аввало ўйлаб кўради ва сўнг бир қарорга келади. Ўйлаб кўриб, бирор йўлни яхши деб танлаганимиздан сўнг йўлда ҳаракат қилишга интиламиз. Демак бу биз танлаган, ихтиёр қилган ҳатти-ҳаракат [2, 129]. Инсоннинг бу ҳатти-ҳаракати ақлга, тафаккурга таянади. Чунки бирор йўлни танлаш бу ўйлаб кўришни тақозо этади, - дейди, Арасту [2, 131].

Юнон мутафаккири Арасту ахлоқшуносликни алоҳида фан сифатида ажратар экан, унда инсон ўзининг рационал ақлий фаолияти орқали ахлоқий фазилатларини такомиллаштириш тамойилини илгари суради. Арастунинг ахлоқшуносликда рационал тамойили Мусулмон Шарқ фалсафасида такомиллаштирилди. Хусусан, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Ахмад Югнакий, Алишер Навоий каби кўплаб мутафаккир алломаларимизнинг фалсафий-ахлоқий таълимотлари, яратган асарлари бунга мисолдир.

Хусайн Воиз Кошифийнинг фалсафий ахлоқий асарларида Арастунинг рационаллик тамойилининг таъсири катта бўлган. Хусайн Воиз Кошифий ҳам ахлоқий фазилат инсонда таълим тарбия орқали такомиллашиб борадиган жараён дейди. Хусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқий қарашларида рационалликнинг моҳиятини тадқиқотчи Р.Маҳмудов шундай изоҳлайди: «Мутафаккир ақлга катта баҳо бериб, уни инсон учун керак бўладиган зарур нарса деб тушунтиради. Ақлни инсонни мукамал қилувчи, номуносиб ҳаракатдан чегараловчи маънавий қувват деб билади» [3, 37].

Инсон ахлоқий фазилатларини баён этишда ҳам, тасаввуф вакиллари ахлоқий талабларини изоҳлашда ҳам, ҳар бир касб эгаларининг ахлоқий фазилатлари, яъни касб этикасини тушунтиришда ҳам рационаллик тамойилига амал қилади. Арасту сингари инсондаги ихтиёр эркинлиги, танлов хусусияти орқали инсон ахлоқий фазилатларини юксалтириб боради деган хулосага келади. Бирор бир ахлоқий фазилатни баён этишда тез-тез Арасту таълимотиға мурожаат қилади.

Баъзан бирор ҳислатни баён этишда бир неча бор Арасту номидан баён этади.

Барча Шарқ мутафаккирлари қаторида Кошифий ҳам Арасту таълимотидан жуда яхши хабардор бўлади. Масалан, «Олийҳимматлик баёнида» деб номланган II бобда Арастунинг ахлоқий таълимотиға мурожаат этар экан шундай дейди: «Ҳикоя қилишларича, ҳазрати Искандар фотиҳлик замонида жаҳонгирлик байроғини Рум сарҳадидан араб ва аҷам устига кўтармоқчи бўлди. Оламнинг суви қуруқлигини қўл остига киритиш учун бахтиёрлик узангисига оёқ қўймоқни ҳоҳлади. Аммо бу бобда кўп ўйлади ва малоллик изҳор қилди. Донишманд Арасту унинг вазири эди, ул ҳазратнинг фикрга чўмиш аломати, ҳайрат нишонаси ва юзининг ташишманд аҳволини кўриб сўради: «Эй шоҳи жаҳон паноҳ давлатинг асбоби муҳайё ва тайёр, ходим ва аъёнлар бандалик мақомида фармонбардор, ҳазина тўла, мамлакат маъмур, бахтиёрлик сифати бирла ораста, давлат ниҳоли барқарорлик шарафи билан комёб, саодат ва иқбол мувофиқлик камарини боғлаб даргоҳинг ичида турибди, улўғлик ва шон-шўҳрат хизмати учун остонанг атрофида ўтирибди, шундай экан мунаввар қалбингдаги андуҳлик ва равшан хотирингдаги ғамнокликнинг сабаби нима?»

Искандар жавобига деди: «Ўйлаб кўрсам, жаҳон майдони ҳақир ва бу етти иқлим саҳни жуда тордир, шундай арзимас мулк учун отланишдан ва озгина сармояни қўлга киритиш учун юриш қилишдан уялиб турибман».

Арасту деди: «Маъқул айтурсан, бу тор жаҳоннинг ҳукумати сенинг ҳимматининг баланглигига лойиқ эмас ва бу озгина мулкнинг раёсати сенинг салтанатинга муносиб эмас. Шундай экан, абадийлик мамлакатининг майдонини ҳам бунга қўш, токи буянлиғи тиг зарби билан фоний жаҳон иқлимини забтнинг қайдига олсанг, олам орой адолатинг барокатидин охиратнинг боқий мулки ҳам ҳақиқат кафти узра келади, дунё мамлақати камлигининг чораси охират мулкининг зиёдалиги билан бирга бўлади, бу оз ўша кўп билан равнақ топади».

Искандар бу сўз билан тасалли топди ва буюк ҳакимга офарин айтди» [4, 153]. Бундай мисолларни Хусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» асарида ўнлаб келтиришимиз мумкин. «Ахлоқи муҳсиний» асарида ахлоқий фазилатларни Арасту тилидан бир неча бор рационаллик тамойилида баён этади.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак мутафаккир аллома Хусайн Воиз Кошифийнинг ахлоқ фалсафасида антик давр юнон мутафаккирларининг, хусусан Арасту таълимотининг таъсири катта бўлган. Иккинчидан, Хусайн Воиз Кошифий ахлоқий тамойилларни баён этишда кўпроқ Арастунинг рационаллик тамойилларига таянади. Шу боис, ахлоқий тамойилларни шарҳлашда Арасту тимсолидан фойдаланади. Учинчидан, Хусайн Воиз Кошифий ахлоқ фалсафаси рационаллик тамойилига асосланганлиги учун катта илмий аҳамият касб этади. Тўртинчидан, Хусайн Воиз Кошифийнинг рационаллик тамойилига асосланган ахлоқ фалсафаси ҳозирги глобаллашув шароитида муҳим назарий манба бўлиб хизмат қилади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Р.Ж.Маҳмудов. Хусайн Воиз Кошифий/Маънавият юлдузлари. Т. 2001й.241-245 бетлар
2. Арасту. Ахлоқи кабир. Тошкент. Янги аср авлод. 2015 йил. 126-бет.
3. Маҳмудов Р. Хусайн Воиз Кошифийнинг фалсафий –ахлоқий қарашлари.Тошкент «MUMTOZ SO'Z» 2015. -37 бет
4. Хусайн Воиз Кошифий Футувватномаи султоний. Ахлоқий муҳсиний. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Тошкент 2011 йил. 153-бет.

♦ **Аннотация:** Мазкур мақолада темурийлар даврида яшаб ижод этган олим Хусайн Воиз Кошифийнинг дунёқараши ва ахлоқий фалсафий таълимотиға таъсир кўрсатган омилларнинг фалсафий методологик таҳлили баён этилади. **Таянч сўзлар:** Хусайн Воиз Кошифий, илмий мерос, ахлоқ, одоб, ақл, рационаллик тамойили, Арасту, антик давр, маънавий мерос, тарбиявий аҳамият.

♦ **Annotation:** This article describes the philosophical and methodological analysis of the factors influencing the worldview and moral and philosophical teaching of Husayn Waiz Kashifi, who lived and worked during the Timurid period. **Key words:** Husayn Waiz Kashifi, scientific heritage, morality, morality, reason, the principle of rationality, Aristotle, antiquity, spiritual heritage, educational significance.

♦ **Аннотация:** В данной статье описывается философско-методологический анализ факторов, повлияющих на мировоззрение и нравственно-философское учение Хусейна Ваиза Кашифи, жившего и творившего в период Тимуридов. **Ключевые слова:** Хусейн Ваиз Кашифи, научное наследие, нравственность, мораль, разум, принцип рациональности, Аристотель, античность, духовное наследие, воспитательное значение.

ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҚИЁФАСИДА ВАТАНПАРВАРЛИК ТИМСОЛИ

ЎТАН ТЎХТАМИШОВ
СамиСИ доценти, фалсафа фанлари номзоди
ШАВҚИДИН АБДУРАШИДОВ
СамиСИ ўқитувчиси

Бугунги Ўзбекистон тараққиётининг стратегик режалари, янгиланиш ва ўзгаришларнинг янги босқичида кўзланган мақсад ва вазифаларимизни амалга оширишда, сўзсиз, аждодларимиз меросида чуқур из қолдирган қадриятларимиз қаторида, ёшларга ишонч ва эътибор анъаналарига содиқ қолган ҳолда, биз ҳам истиқболимизни, Ватан озодлиги ва ободлигини дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаган, билимли, ҳар томонлама етук фарзандларимиз, баркамол авлод билан боғламоқдамиз. Бу ишонч энг аввало барча моддий ва маънавий имкониятларимизни ҳар бир ёш авлод вакилида ўз тугилган юрти, халқи ва Ватанига юксак эътиром ва ҳурмат ифодаси ҳисобланмиш ватанпарварлик ҳиссини камол топтириш сари сафарбар этишни тақозо қилади. Токи ҳар бир йигит-қиз қалбида Ватан меҳри чуқур илдиз отиб, ўз кучи, билими ва қобилиятини ана шу муқаддас юрт равнақи йўлида сарфлашига қодир бўлсин. Бу ҳақда Президентимиз Ш.Мирзиёев: “Ёшларимизни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш бўйича узлуксиз олиб бориладиган ишлар биз учун долзарб аҳамиятга эгадир. Барчамизга яхши маълумки, ватанпарварлик ҳар бир давлат ҳаётининг маънавий асоси ҳисобланади ва жамиятнинг ҳар томонлама ривожлантириш борасида энг муҳим сафарбар этувчи куч сифатида намоён бўлади”, деб таъкидлаб ўтади [1] [1: 10].

Ҳақиқатан ҳам, агар бугунги кунда мамлакатимизда содир бўлаётган ўзгаришларга, бунёдкорлик ишларига, ҳар бир йигит-қиз, фарзандларимиз ўзини шу юртда эркин сезмоғи, билим олмоғи, ўз имкониятларини намоён қила олмоғи учун яратилган шарт шaroитларга ақл кўзи балан назар солар эканмиз, шунчалик ишонч-эътибор, ғамхўрлик, меҳнат ва машаққат “нима учун ва ким учун?” деган саволга одилона жавоб топа оламиз. Буларнинг барчаси юртимизнинг, халқимиз ва миллатимизнинг, Ўзбекистонимизнинг буюк келажаги пойдевори бўла оладиган ёшларимиз учундир. Шубҳасиз, XXI асрни интеллектуал салоҳият асри деб эътироф этар эканмиз, кучли билим ва тафаккурга эга, маърифатли ёшларгина Ватанимиз келажagini бунёд этади.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг буюк келажagini яратувчи қудратли куч сифатида ёшларимизга ишонч билдирар экан, Президентимиз Шавкат Мирзиёев уларнинг билими ва тафаккурига алоҳида урғу бериб ўтади: “Албатта, фақат замонавий билим ва касб-хунарларни пухта эгаллаган, мустақил фикрлайдиган, доимо эл-юрт тақдирига дахлдорлик туйғуси билан яшайдиган сиз, азиз ёшларимиз майдонга дадил чиқиб бугунги кунда ҳаётнинг ўзи олдимизга қўяётган вазифаларни хал этишга қодирсиз” [2].

Кўриниб турибдики, давлатимиз раҳбарининг шунчалик ишонч ва ғурур билан ёшларни мамлакат ва халқ келажаги тараққиётининг хал қилувчи кучи, деб эътироф этиши уларга янада кўпроқ масъулият ҳиссини сингдиради. Бизнинг ёшларимиз эса шу буюклик сари қадам ташламоқда. Унинг асослари эса халқимизнинг азму шижоати, эзгу амаллари ва келажакка ишонч-эътиқоди негизида бунёд этилмоқда. Айни пайтда мустақиллигимиз шарофати билан баркамол авлод тарбияси учун яратилган моддий ва маънавий омиллар амалга оширилаётган ислохотларимизнинг барча соҳаларида устувор аҳамият касб этиб бормоқда. Иқтисодиёт соҳасида рўй бераётган туб ўзгаришлар, либераллаштириш ва модернизация жараёнларидан кўзланган асосий мақсад аҳолининг, хусусан, ёшларимизнинг турмуш даражасини, фаровонлигини янада оширишга қаратилган. Бунинг яққол ҳаётий исботи сифатида айтиш мумкинки, бугунги кунда иқтисодиётимизнинг барқарор суръатлар билан ривожланиб боришида муҳим омил ҳисобланган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ёшларимизнинг ишбилармонлиги ва тадбиркорлиги, билими ва маҳоратини намоён этиб, ижтимоий фаоллигини ошириш учун асос бўладиган муҳим соҳага айланиб қолди.

Шахсан давлатимиз раҳбарининг ғамхўрлиги билан ёшларимиз учун янги иш ўринлари яратилиши, тадбиркорлик фаолиятини бошлаш ва ўз бизнесини юритиши учун ажратилаётган имтиёзли кредитлар ёшларимизнинг ижтимоий ҳаётда фаол иштирокини таъминлаш йўлида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларидир. Ана шундай эътибор ва ғамхўрликни ҳис этаётган ҳар бир йигит-қиз, шубҳасиз, Ватан ва халқ олдидаги бурч ва масъулиятини чуқурроқ англайди. Рухланиш туйғулари ғурур ва ифтихор ҳиссининг ватанпарварлик, инсонпарварлик, фидойилик ва ижодкорлик билан уйғунлашувига сабаб бўлади.

Ёшларни комиллик сари йўллаш уларда Ватан туйғусини, ватанпарварлик ҳислатини тарбиялашдан бошланади. Одоб-ахлоқ меъёрлари, илм-фан иштиёқини сингдириш

баробарида ёшларда уларни ўраб турган атроф-борлиққа, одамларга, табиатга ҳамда Ватан деб аталмиш бекиёс маконга муносабат шакллантирилади. Жамиятда қарор топган маънавий-ахлоқий муҳит соғломлиги эса, ўз навбатида, ана шу муносабат негизида фидойилик, дахлдорлик, масъулият ва мажбурият туйғуларини мужассам этган ватанпарварликни қарор топтиради. Бу туйғу ўз вужудида фахр ва ғурурни, ғоявий собитлик ва садоқатни уйғунлаштира олган инсон учун юксак ахлоқий қадрият ҳисобланади. Инсоннинг ўз тугилган юрти, камол топган масканига меҳри унинг инсонийлик фазилатлари билан уйғун ҳолда шаклланиб боради. Бу жараён авваламбор уни қуршаб турган ижтимоий муҳитга, қардошларига, бутун инсон зотиға, шунингдек, табиат деб аталмиш бу беадад, бекиёс ғўзалликка оқилона муносабати, меҳр-муҳаббати, интилишлари, эзгу-ниятлари ва ҳиссиётлари жамулжам бўлган инсоний вужуднинг бунёд бўлиши билан чамбарчас боғлиқдир. Шу вужуд мавжудлиги ва бутлигининг қат-қатида эса Ватанга муҳаббат деган муқаддас бир туйғу яшайди. Бу туйғуни жунбушга келтириш, амалий фаолият мазмунига айлантириш ва у орқали маънавий қониқиш ҳамда ғурур ва ифтихорга эришиш ватанпарварликни тарбиялайди.

Бирор бир халқ ёки миллат буюклиги, маънавияти юксаклигини белгиловчи омил бу унинг инсонпарварлик ва ватанпарварлик тарбиясининг нечоғли юксаклигидир. Ёшларимиз онгидан юрт тақдири ва Ватан равнақи учун жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш, ҳар биримиз шу юртнинг эгаси сифатида унинг озодлиги ва ободлиги йўлида ҳеч бир иккиланишсиз бутун куч ва имкониятларимизни сафарбар қила олмоғимиз фуқаролик вазифамиз, фарзандлик бурчимиз эканини уларнинг вужудиға олиб кирмоғимиз юксак маънавий тарбиясининг масъулиятидир. Зеро, Ватан меҳридан баҳраманд бўлиб, унга муносиб жавоб бериш, уни саждагоҳ каби муқаддас билиб, қадрлай олмоқ ҳақиқатан маънавий етуклик белгисидир. Зеро, “Ўз киндик қони тўқилган, ота боболари ҳоки ётган она юртни дунёда тенгсиз, муқаддас Ватан деб биладиган одамнинг мақсад-муддаолари аниқ, ғурур ва ифтихори юксак бўлади” [3: 73].

Ватан меҳри билан йўғрилган халқ иродаси, қудрати, фидокорлиги ва садоқати асрлар давомида тарих синовларидан ўтиб, юрт тинчлиги ва равнақи учун мустаҳкам замин яратади. Ушбу заминда эса халқимизнинг бирлиги ва жипслиги, ҳамжихатлиги ва тотувлиги қарор топади. Айни вақтда яна бир бор ана шундай аёвсиз синов билан юзма-юз турибмиз. Бутун сайёрамизни ташвиш ва таҳликаға қўйган короновирус пандемиясига қарши кураш инсониятни ҳушёрлик ва огоҳликка даъват қилиб, биз учун энг олий қадрият бўлган тинч, хавфсиз ва соғлом ҳаётнинг кушандаси, душмани аслида ким ва нима эканлигини кўрсатмоқдаки, уни мағлуб этиш йўллари, усуллари ва воситаларини танлаш ҳуқуқи ўз ихтиёрида қолдирилмоқда. Ўзбекистон ва ўзбек халқи ўз давлат раҳбари бошчилигида ана шу офатга қарши курашнинг энг оқилона ва самарали йўлини танлаб, дунё эътиборини қозонмоқда.

Президентимиз бирлигимиз ва яқдиллигимизни яна бир қарра синовдан ўтказаётган ушбу офатга қарши курашиш қанчалик ҳаётий аҳамиятга эга эканлигини ўқтирар экан, биринчи гада миллатни ва миллий қадриятларимизни сақлаб қолиш шунчалик ҳаётий зарурат эканлигини таъкидлади.

Ҳақиқатан ҳам, миллий-маънавий меросимизнинг сўнмас намуналари бўлган сабр-қаноат, меҳр-оқибат, бағрикенглик ва саховатпешалик, ҳамжихатлик ва фидойилик сингари азалий қадриятларимиз биз танлаган кураш йўлининг энг кучли ва таъсирчан қуроли бўлиб, ғалаба заминини яратмоқда. Бу замин энг олий туйғу – Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуси ва ватанпарварлик билан янада мустаҳкамдир.

Мана шундай синовли вазиятда ҳам миллий қадриятларимиз ҳаётийлигини таъминлаб, ўзини Ватан тақдирига дахлдорликда сезиб, ўзгалар ташвиши ва дарди билан яшаётган ҳамюртларимизнинг азму қарори, меҳр оқибати, ҳиммати, саховати ва бағрикенглигидан тўлқинланган Президентимизнинг “Саховат ва кўмак” умумхалқ ҳаракатини ташкил этиш тўғрисидаги ташаббуси ва ушбу ташаббусни амалда қўллаб-қувватлаб, хайрия ва саховатни, кўмак ва мададни, меҳр-шафқат ва фидойилик-

ни ўз ҳаёти мазмунига айлантираётган минглаб ёшларимиз, тадбиркор ва ишбилармонларимиз, хориждаги ватандошларимиз, тиббиёт ходимларимиз, хавфсизлигимиз ва тинчлигимиз посбонлари – барча-барчаси ҳақиқий ватанпарварлик тимсолидир.

Хулоса қилиб айтиш керакки, тарихий жараён ҳамиша кишилар онги ва тафаккурини, дунёқараши ва турмуш тарзини у ёки бу кўринишдаги ғоялар таъсирида маълум бир мақсад ва манфаатларга йўналтириш, пировардида эса ана шу ғояларни эътиқодга айлантириш тарзида кечади. Шундагина бу ғоя куч-қудратга эга бўлади ва ҳаёт синовларига бардош бериб, ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтиши мумкин. Сўзсиз, бундай имконият ва куч-қудрат манбаи миллий ўзлигимизни англаш, миллий ғурур, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғулари билан содир бўлаётган жараёнларга оқилона ва холисона баҳо беришдир [4: 168].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Қурулли Кучлари ташкил этилганининг 25 йиллиги муносабати билан Ватан химоячиларига байрам табриги// <https://uza.uz/uz/posts/uzbekiston-respublikasi-urolli-kuchlari-tashkil-etilganining--13-01-2017>.
2. Мирзиёев Ш.М. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар –

эзгу мақсадларимизга етишда таянчимиз ва суянчимиздир // Халқ сўзи, 2017 йил. 1 июль.

3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.

4. Ҳаққулов Н.Қ. Сиддикий-Ажзийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари // Falsafa va hayot xalqaro. – Т., 2020. -№SI-2. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9505-2020-SI-2>

♦ **Аннотация:** Мақолада ёшларни комиллик сари йўллаш, уларда Ватан тақдирига дахлдорлик, масъулият ва мажбурият ҳиссини қарор топтириш масалалари ёритилган. **Таянч сўзлар:** Ватан, Ватан туйғуси, ватанпарварлик, аждодлар мероси, баркамол авлод, ёшлар, дахлдорлик.

♦ **Annotation:** The article examines the issues of improving youth, their determination to participate in the fate of the Motherland, a sense of responsibility and duty. **Key words:** Homeland, sense of homeland, patriotism, ancestral heritage, harmoniously developed generation, youth, devotion.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы совершенствования молодежи, ее решимости участвовать в судьбе Родины, чувства ответственности и долга. **Ключевые слова:** Родина, чувство Родины, патриотизм, родовое наследие, гармонично развитое поколение, молодежь, преданность.

ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ МАДАНИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ

ЛУҚМОН ДЖУРАЕВ
Самарқанд давлат
университети
ўқитувчиси

Ёшлар иқтисодий маданиятининг ҳозирги ҳолатини ўрганиш, шунингдек, модернизациялаш шароитида иқтисодий маданиятни ўзгартириш иқтисодий тизимни такомиллаштиришнинг мумкин бўлган усуллари аниқлашга имкон беради. Чунки, бу инсоннинг иқтисодий фаолияти натижалари, унинг билими, қобилияти, онги, тафаккури, истиқболларини белгилайдиган иқтисодий ва институционал муҳит жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ масаладир. Илмий адабиётларда бу муаммога кам эътибор қаратилган, иқтисодий маданият функцияларига бағишланган яқка тадқиқот олиб борилмаган. Хусусан, И.Н.Пономарев, В.Д.Попов, В.П.Чичканов ва Г.Н.Соколова, Б.Н.Валиев иқтисодий маданиятнинг гносеологик, дунёқарашли, тарбиявий, руҳият ва ахборот функцияларини кўрсатган [1: 49,188,16]. Ушбу тадқиқотларда умумий маданиятшунослик фанида мавжуд функциялардан ташқарига чиқилмаган. Бошқа тадқиқотларда ушбу муаммо четлаб ўтилган ёки бир-икки сатр билан чегараланган. Биз тадқиқотимизда шу камчиликларни тўлдираимиз.

Структурал-функционал тамойил талабидан келиб чиқиб, иқтисодий маданиятнинг қуйидаги функцияларини кўрсатиш мумкин:

Иқтисодий маданиятнинг воқеликни ўзгартириш (праксиологик) функцияси. Иқтисодий маданиятнинг борлиқни ўзгартириш, яъни амалий функцияси муҳим аҳамиятга эга. Мавжуд шароит кишиларни қониқтирмагани учун улар ўз онгли иқтисодий фаолияти орқали муайян воситалар ёрдамида шароитни ўзгартириб, ўз эҳтиёжларига мослаштиришга интилади. Тўғри, бундай қобилият бошқа биологик организмларга ҳам хос, улар муҳитга мослашиш билан бир қаторда, муҳитни ўзига мослаштиради. Аммо уларнинг бу фаолияти муайян тур доирасидан чиқмайди, бир ёклама характерга эга. Инсоннинг адаптацион-адаптив фаолияти эса универсал табиатга эга бўлиб, борлиқни универсал, ҳар томонлама онгли ва мақсадга йўналтирган ҳолда ўзгартиради ва бу жиҳатдан бошқа барча тирик мавжудотлардан тубдан фарқ қилади.

Иқтисодий маданиятнинг амалий функцияси ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда намоён бўлади. Замоनावий ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари жуда кўп ва хилма-хил бўлгани учун иқтисодий

маданият ушбу функцияни бажаришга ўзининг кўп элементларини: фан ва техника, технология, меҳнатни илмий ташкил этиш, эргономика, техник-эстетика, дизайн, иш шароитини яхшилаш, санитария-гигиена, маънавий-руҳий муҳитни мукаммаллаштириш, меҳнат интизомини яхшилаш, инфраструктура, ишчиларнинг малакавий техник даражасини ошириш, бошқариш усуллари яхшилашни сафарбар этади.

Иқтисодий маданиятнинг регулятив функцияси. Ҳар қандай ўз-ўзини бошқарувчи система сифатий барқарорлиги, яхлитлигини сақлаш ва ташқи таъсирларнинг салбий йўналишларини бартараф қилиш учун структурасидаги элементлар, алоқалар ва функцияларни тартибга солишга, регуляция қилишга интилади, бусиз система таназзулга юз тутаяди. Иқтисодий маданият ҳам мураккаб система сифатида шундай хоссга эга. Унинг регулятив функцияси нафақат иқтисодий муносабатларни тартибга солади, балки бошқариб боради. Иқтисодий маданиятнинг регулятив функцияси ўз эволюциясига эга. Ибтидоий жамоа тузумида илк меҳнат жамоалари иқтисодий фаолиятини синкретик нормалар, анъаналар, урф-одатлар (улар орасида, шубҳасиз, иқтисодий императивлар ҳам бор эди) тартибга солиб турган.

Иқтисодий маданиятнинг муомала функцияси. Муомала-

да бошқаларнинг манфаатларини эътиборга олиш, уларнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб ҳаракат қилиш муваффақиятни таъминловчи муҳим омиллардан бири эканини мутахассислар қатъий таъкидлайди. Дейл Карнеги агар сиз муваффақиятга эришмоқчи бўлсангиз. «Бошқаларнинг манфаатлари билан қизиқинг» [2: 58], деган маслаҳатни беради. Кўпинча одамлар ўз муаммоларини уйлаб, одатда бошқалар манфаатлари билан қизиқмайди, бу эса муваффақиятсизлик гаровидир. Чунки, одамлар билан қизиқсангизгина, улар сизни муаммоларингиз билан қизиқа бошлайди, муомала доимо манфаатли бўлади.

Функционал муомалада меҳнатсеварлик, ишчанлик, интизомлилик, ижрочилик, талабчанлик, принципааллик, ҳамкорлик, инсофлилик каби касб этикаси нормалари муҳим ўрин тутати ва уларга риоя қилиш ёки қилмаслик ишлаб чиқариш жараёнига катта ижобий ёки салбий таъсир ўтказиши, замонавий ишлаб чиқаришни ушбу сифатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Функционал муомалани тартибга солишда умуминсоний ахлоқий нормалар: хушмуомалалик, камтарлик, тўғри сўзлик, очик кўнгиллилик, фаросатлилик, оқилжаноблик, меҳр-оқибатлилик, адолатлилик, виждонлилик ҳам иштирок этади ва меҳнат жамоаларида соғлом маънавий-руҳий муҳитни шакллантиришга ёрдам беради.

Иқтисодий маданиятнинг гедонистик (лаззатлантириш) функцияси. Барча тирик организмларнинг фундаментал хусусияти лаззатга интилиш ва азобдан қочишдир. Инсоннинг лаззатга интилиш фаолияти ҳам ушбу қонуният заминида юзага келган бўлса-да, ҳайвонларнинг саралаш реакциясидан сифат жиҳатдан фарқ қилади, у онгли ва мақсадга йўналтирилган бўлади, бундан ташқари, биологик организмларда маданий лаззатланиш механизми йўқ.

Лаззатни философлар турлича талқин қилади, масалан, Аристипп лаззатни эҳтиёжларнинг қондирилиши, деб тушунса [3: 269], Эпикур лаззатни азобларнинг йўқлигидир, деб таърифлайди, С.Кьеркегор эса, лаззатнинг моҳияти лаззат бағишловчи предмет эмас, балки лаззат ҳақидаги тасаввурдир, деган фикрни баён қилади [4: 29]. Лаззатланишнинг биринчи фундаментал белгиси эҳтиёжларни қондириш ҳисобланади. Қондирилган эҳтиёжлар ижобий ҳис-туйғулар, хурсандчилик, ором каби эмоцияларни туғдиради. Бу борада иқтисодий маданиятнинг имкониятлари жуда катта, чунки у инсоннинг барча моддий эҳтиёжларини (тоза ҳаво, иқлим, об-ҳаво, табиий ландшафтлар лаззатларидан ташқари) ва маънавий эҳтиёжларнинг кўпгина элементларини қондиради. Иқтисодий маданиятнинг гедонистик функциясини бажаришда иқтисодий қадриятлар муҳим роль ўйнайди, иқтисодий қадриятлар жамиятда билим, баҳолаш, тартибга солиш каби функцияларни бажаради. Уларнинг функцияларидан бири лаззатлантиришдир. Лаззат, энг аввало, инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёнидир.

Маданият, жумладан, иқтисодий маданият лаззатланиш қоидаларини ишлаб чиқади. Хусусан, лаззатланиш жараёнида руҳий мувозанатни сақлаш, вазминлик, ҳис-туйғуларни жиловлаш, лаззатланганда шовқин-сурон солмаслик, бошқалар эъзаига лаззатланмаслик, бошқаларга ҳалақит бермаган ҳолда лаззатланиш, лаззатнинг меъёрини билиш, истеъмолни ҳаётнинг мазмунини қилиб олмаслик, еб-ичишда, кийинишда, мол-мулк ва пулдан фойдаланишда камтарлик, оддийлик каби қоидаларга риоя қилиш, лаззатланишнинг вақти ва шариоитини ҳисобга олиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик ва бошқа қонун-қоидалар шулар жумласидандир.

Иқтисодий маданиятнинг гносеологик функцияси. Иқтисодий маданият билиш функциясини ҳам бажаради. Иқтисодий билишнинг хусусиятларидан бири шуки, у доимо амалиётга йўналтирилган бўлади, олинган билимлар ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот ва истеъмолда қўлланилмаса, яроқсиз нарсалар қаторига кўшилади.

Билим ► фаолият ► фаоллик ► натижа формуласи бу соҳада универсал формула ҳисобланади ва билимларнинг самарадорлиги натижа билан ўлчанади. Иқтисодий билишнинг яна бир хусусияти шундаки, инсон ишлаб чиқариш жараёнида предметнинг физик, механик, химик, биологик ҳоссаларига кириб бориб, уларни конкретроқ ва чуқурроқ ўрганиш имкониятига эга бўлади. Ишлаб чиқаришни «билиш лабораторияси», дейиш мумкин. Ишлаб чиқариш жараёнида инсон фақат меҳнат предметлари, меҳнат қуроллари, техника ва технологиянинг хусусиятларини ўрганиш билан чекланмайди, балки ўз интеллектуал салоҳияти, имконият ва қобилиятлари, ахлоқий сифатлари, психофизиологик сифатларини ҳам билиб олади, яъни уз-ўзини англаш юз беради. Меҳнат фаолияти жараёнида инсоннинг олами билишини тан олиш гносеологиянинг асосий методологик тамойилидир. Билишнинг ижтимоий амалиётдан ташқарида юз беришини эса тасаввур қилиб бўлмайди. Меҳнат фаолияти жараёнида инъикос юз бериб, меҳнат предметларининг объектив ҳоссалари инсон онгида субъектив образлар шаклида акс этади. Тафаккур жараёнида олинган билимлар таҳлил қилинади, хулоса чиқарилади, мақсад белгиланади. Технологик жараёнда эса олинган билимлар объективлашди, яратилган маҳсулотга ўтади, предметлашади, билимларнинг сифати товар сифати, микдори, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги билан ўлчаланади. Оннинг фаоллик хоссаси, ижодкорлик функцияси ишчи, инженер ҳодимларнинг мавжуд техник ва технологик воситаларини рационаллаштириш фаолиятида ўз аксини топади, техника ва технология, иқтисодий назариялар даражасига кўтарилиб, янги техника ва технология ҳамда самарали иқтисодий концепцияларни яратишга олиб келади.

Иқтисодий маданиятнинг баҳолаш (аксиологик) функцияси. Кишилар онгида воқелик тўғридан-тўғри кўзгудагидек акс этмайди, балки уларнинг манфаатлари призмаси орқали намоён бўлади. Инсоннинг борлиқни аҳамияти нуқтаи назаридан акс эттириши аксиологик ёндашиш, дейилади. Аксиологиянинг асосий категорияси «қадрият» тушунчасидир. «Қадрият» тушунчаси воқеликнинг, нарса ва ҳодисаларнинг инсон учун аҳамиятини ифодалайди. Баҳо эса нарса ва ҳодисаларнинг аҳамият даражасини аниқлаш жараёнидир.

Иқтисодий қадриятлар тушунчасини П.Сорокин ўз асарларида ишлата бошлаган [5: 30] ва у ҳозирги тадқиқотларда кенгроқ қўлланиладиган бўлди. Иқтисодий қадриятлар инсоннинг онгли иқтисодий фаолияти жараёнида яратилган бўлиб, инсон учун аҳамиятга эга бўлган иқтисодий қадриятлар билан қиймат тушунчасини айнанлаштириш ярамайди. Қиймат товарга сарфланган ижтимоий-зарурий меҳнат ва бошқа харажатлар микдоридир. Демак, унинг асосий мезони меҳнат сарфлари бўлиб, меҳнат сарфланмаган ҳодисаларни қамраб олмайдди. Иқтисодий қадриятлар тушунчаси кенг маънога эга бўлиб, инсон меҳнати сарфланмаган неъматларни (сув, ўрмон, ер, қазилма бойликлар) ҳам, инсон меҳнати сарфланган товарларни ҳам, кишиларнинг иқтисодий сифатларини ҳам (билимлар, қобилиятлар), иқтисодий нормалар ва қоидаларни ҳам қамраб олади.

Иқтисодий қадриятларни функцияларига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин: 1) ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондирувчи қадриятлар: меҳнат қуроллари, меҳнат пред-

метлари, хом-ашё, энергетик ресурслар, техника, технология; 2) кишиларнинг шахсий эҳтиёжларини қондирувчи қадриятлар: озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, уй-рўзгор буюмлари; 3) ишлаб чиқариш ва шахсий эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган қадриятлар: табиий бойликлар, транспорт, алоқа воситалари; 4) иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар, иқтисодий тафаккурнинг ўзи иқтисодий қадриятлар ҳисобланади, чунки улар нафақат қадриятларни яратади, балки инсоннинг ўзини шакллантиради ва ривожлантиради; 5) иқтисодий жараёнларни тартибга солувчи ва бошқарувчи нормалар, қоидалар; 6) инсоннинг иқтисодий сифатлари, унинг маданий-техник даражаси, иқтисодий билимлари, малакаси, тажрибаси, дунёқараши, эътиқоди, идеаллари, эҳтиёжларини ҳам, иқтисодиёт эҳтиёжларини ҳам қондиради.

Иқтисодий маданиятнинг узатиш (транслация) функцияси. Иқтисодий маданият, умуман маданият сингари, ижтимоий хотира ролини ўйнайди, лекин жамиятнинг бутун ижтимоий хотираси эмас, балки фақат иқтисодий муносабатлар тарихи билан боғлиқ бўлган сегментдир. Узатиш функцияси ижтимоий-иқтисодий қадриятларни, меъёрларни, эҳтиёжларни, имтиёзларни ва хулқ-атвор мотивларини ўтмишдан ҳозирги кунга, ҳозирги кундан келажакка ўтказишни билдиради. Ўтмишдан ҳозирги кунгача иқтисодий онг ва иқтисодий фикрлашнинг мазмунини ташкил этадиган меъёрлар ва қадриятлар унинг намоён бўлиш шакли ва иқтисодий хулқ-атворнинг ўзаро таъсири усули сифатида узатилади.

Иқтисодий маданиятнинг селекция (танлаш-саралаш) функцияси [6: 188-204]. Жамият ривожланишининг кейинги босқичлари муаммоларини ҳал қилиш учун зарур (фойдали)

бўлганларни мерос қилиб қолдирган қадриятлар ва меъёрлардан танлаш билан боғлиқ бўлган маданиятнинг селекция функцияси ҳақида ҳам гапиришимиз мумкин. Иқтисодий маданият иқтисодий ривожланиш субъектларининг мослашувчан иқтисодий хатти-ҳаракатларини ривожлантириш учун зарур бўлган қадрият ва меъёрларни танлайди. Бироқ мафкуравий муносабат бу жараёни ўзгартириши ва ҳатто мафкуравий асослар ва стандартларни жорий қилиш орқали тўхтатиши мумкин.

Иқтисодий маданиятнинг инновацион функцияси. Иқтисодий маданиятнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ва бошқа маданиятлардан илғор қадриятларни янгиллаб олиш орқали ижтимоий қадриятлар ва меъёрларни янгиллашда намоён бўладиган инновацион функцияси ҳақида ҳам гапиришимиз мумкин. Ушбу функцияларнинг тўлиқлиги ва сифати иқтисодий маданиятнинг тартибга солиш имкониятларини белгилайди.

Хулоса қилиб, ёшлар иқтисодий маданиятининг асосий функцияси маданиятнинг ўзагини ташкил этади, дейиш мумкин. Иқтисодий маданият функцияларини ўрганиш қўйидагиларни баён қилишга имкон беради. Биринчидан, иқтисодий маданият полифункционал тизим бўлиб, ўзгартириш, билиш, муомала, баҳолаш, лаззатлантириш, ахборот ташиш, тарбиялаш каби вазифаларни бажаради; иккинчидан, иқтисодий маданиятнинг функциялари турлича, хусусан, иқтисодий маданият тизим сифатида интегратив вазифани бажарса, унинг структурасига кирган қисмлар тизим томонидан берилган конкрет вазифаларни бажаради; учинчидан, эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни иқтисодий маданият функцияларининг кўпайиб бориши ва интенсивлашувини таъқозо қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Паномарев Л.Н., Попов В.Д., Чичканов В.П. Экономическая культура (сущность, направления развития). – М.: Мысль, 1987, с.49; Соколова Г.Н., Экономическая социология: Учеб. для вузов. – Мн.: Выш. шк., 1998. С.188-204; Валиев Б.Н. Иқтисодий маданият ва уни шаллантириш омиллари. Фал.фан.ном. дисс. –Т., 2004.
2. Карнеги Д. Дўстлар орттириш ва одамларга таъсир ўтказиш хусусида. –Т., Янги авлод, 2020.
3. Асмус В.Ф. Античная философия. –М.: Высш. Школа, 1999.
4. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. –Ростов на Дону, изд-во Феникс. –Т.: 1986.
5. Сорокин П. Социальная и культурная динамика исследование изменений в больших системах искусства (истина, этики, права и общественный отнош). СПО. Изд-во русск. Христианского гуманист. ин-та, 2000.
6. Соколова Г.Н., Экономическая социология: Учеб. для вузов. – Мн.: Выш. шк.,

♦ **Аннотация:** Ушбу мақолада структуравий-функционал тамойил талабидан келиб чиқиб, иқтисодий маданиятнинг функциялари ёритилган. **Таянч сўзлар:** иқтисодий маданият, иқтисодий маданият функциялари: праксиологик, регулятив, коммуникатив, гедонистик, гносеологик, аксиологик, транслация, танлаш-саралаш, инновацион.

♦ **Annotation:** This article, based on the requirements of the structural and functional principle, highlights the functions of economic culture. **Key words:** economic culture, functions of economic culture: praxeological, regulatory, communicative, hedonistic, epistemological, axiological, translational, selective, innovative.

♦ **Аннотация:** В данной статье, исходя из требований структурно-функционального принципа, освещаются функции экономической культуры. **Ключевые слова:** экономическая культура, функции экономической культуры: праксиологические, регулятивные, коммуникативные, гедонистические, гносеологические, аксиологические, трансляционные, избирательные, инновационные.

ЁШЛАР ЭСТЕТИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

СОЖИДА ЯХЯЕВА

Самарқанд давлат
университети мустақил
тадқиқотчиси

Ўзбекистонда ёшларнинг замонавий фалсафий тафаккурини шакллантириш борасида маънавий-мафкуравий жараёнларда доимий изланишлар олиб бориш йўлга қўйилди. Фарзандлар онгу тафаккурида воқеликнинг реал ҳодисаларига асосланиш кўзда тутилди. Ҳар бир соҳадаги миллий тараққиёт йўналишларидаги сингари бу борада ҳам, Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ, ёшларнинг маънавий маданиятини юксалтириш, жамиятда эстетик идеални қарор топтириш муҳим эстетик объект сифатида танланди. Тафаккур ривожига “эстетик идеал инсон, шахс ва жамиятнинг эстетик тажрибасидан вужудга келади. Инсон дунёни ана шу тажриба воситасида эстетик идрок этади. Шу сабабли эстетик идеал гўзаллик, улуғворлик, мўъжизавийлик ва бошқа эстетик хусусиятларни белгилловчи мезон сифатида юзага чиқади” [1: 52]. Бу жараёнда аждодларимизнинг асрлар давомида синовдан ўтган фалсафий дунёқариши ва мафкуравий иммунитетига эътибор қаратилди.

Ёшларнинг эстетик маданиятини тадқиқ этиш юртимизда маънавий-мафкуравий жараёнлар инновацион ғоялар асо-

сида ривожланишига йўл очиб берди. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиёт ривожига таъсир этувчи инсон оми-

лини завқий муносабатлар негизида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга таъсир кўрсатишга чорлади. Инсонларни эзгулик, гўзаллик, комиллик каби туйғулар билан яшашга чорлаш, идеал топишида ижобий ғояларга таяниш долзарб масала сифатида кун тартибига чиқди. Чунки жаҳонда ёшлари орасида кузатилаётган айрим мафкуравий муаммолар, миллатлар ўртасидаги ноодатий урфлар, миллий қадриятларга қарши қаратилган эгоистик дунёқараш эстетик маданиятни чуқур тадқиқ этишни талаб этмоқда.

“Эстетик маданият” тушунчасини фалсафий тадқиқ этиш жараёни илмий баҳсларга сабаб бўлиб, турлича тарзда таърифланган. М.Абдуллаевнинг фикрича, “эстетик маданиятга ижтимоий субъект сифатидаги инсоннинг эстетик эҳтиёж ва қобилятларини моддий, социал, сиёсий ва маънавий соҳаларда рўёбга чиқаришнинг тарихан шаклланган ва доимо ривожланувчан хилма-хил шакллари деб таъриф бериш мумкин” [2: 32]. Бунда эстетик маданиятга асосан қадриятлар йиғиндиси нуқтаи назардан ёндашилган бўлиб, инсон эстетик эҳтиёжларига нисбатан ворисийлик асосида завқий муносабат акс этган. Жамиятнинг воқеликка ўзаро алоқадорлик негизида турли-туман ижтимоий ҳолатларнинг уйғунлашуви сифатида мослашиши, янгича ижод жараёнининг ривожланувчи ҳодисалар билан боғлиқлиги кўрсатилган.

Фалсафий фанлар тизимида эстетик маданиятга хилма-хил ёндашишлар негизида таърифлар берилган. Жумладан, «Эстетик маданият – эстетик қадриятлар, уларни яратиш ва истеъмол қилиш усулларининг мажмуи» [3: 466]. Бу таъриф асосида аксиологик қарашлар ишлаб чиқариш муносабатлари билан узвийликда ифодаланган.

Тадқиқотчи З.Собирова бу тушунчага таъриф берар экан, “эстетик маданият инсоннинг маънавий-ҳиссий фаолияти, эстетик онг мазмуни билан боғланган муносабат ва қадриятлар тизимини ифодалайди” [4: 108], деб айтади. Бу таърифда эстетик ҳис-туйғу, эстетик фаолият ва қарашларнинг қадриятлар тизимида тутган ўрнига эътибор қаратилади. Қадриятларнинг инсон маънавий камолоти даражасини белгиловчи муҳим жиҳатлари эстетик онг билан боғлаб тушунтирилади.

Бу таърифлар эстетик маданиятнинг умумий белгилари, жамият ривожидagi маънавий жиҳатлари очиқ беришга қаратилган. Лекин бу тушунчанинг илмий моҳиятини теранроқ тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Яъни, унга фалсафий-эстетик таъриф бериш лозим. Жумладан, эстетик маданият – бу инсонларнинг воқеликка завқий муносабатларини ўзида ифодаловчи эстетик қийматга эга бўлган маънавий, мафкуравий, диний, ахлоқий, умуминсоний ва миллий қадриятларни ривожлантириб боровчи гўзаллик элементлари йиғиндисидир.

Кишилиқ жамияти ривожда доимо маданиятнинг ривожланиш тенденциялари қадриятлар билан узвий равишда намоён бўлиб келган. Натижада жамиятнинг ғояларига нисбатан инновацион тафаккурнинг шаклланиши, ижтимоий воқеликка янгича нуқтаи назардан ёндашувлар вужудга келган. Биринчидан, инсон ижодий фаолияти маҳсули давр руҳиятига мос қадриятларни яратишга қодир куч сифатида эстетик фаолиятни намоён этади. Иккинчидан, бу жараёнда инсоннинг янгича қадриятларни яратувчи эстетик қобиляти ва эҳтиёжларидан оқилона фойдаланиш лозим бўлади. Инсон мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиши, воқеликдаги табиий ресурслардан гўзаллик дунёсини яратиши, меҳнат унумдорлигини ошириши керак. Учинчидан, жамиятнинг миллий тафаккур маданияти вужудга келади. Шу аснода воқеликка илмий ёндашув асосида иккиламчи табиат ва эстетик муҳит пайдо бўлади. Борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар яратилади, инсоннинг эстетик эҳтиёжларига мослаштирилади. Тўртинчидан, реалликда мавжуд бўлмаган виртуал оламни яратиш, инсонни ахборот технологиялари орқали мазкур жараёнга мослаштириш йўллари излаб топилди. Бунда нанотехнологияларни қўллаган ҳолда инновацион борлиқ ва виртуал эстетик олам шаклланади.

Ёшларнинг эстетик маданиятини ривожлантириш бевожуб қадриятлар ва маънавий мерос билан боғлиқ равишда вужудга келади. Бунда уларнинг ижод қилиш қобиляти, замонавий инновацион бадиий-эстетик қадриятларни яратиш, жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, ишлаб

чиқариш муносабатларига завқий ёндашиш кўникмалари муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг воқеликни ўзлаштириши негизида эстетик қадриятлар яратилиб, ундан ўз эҳтиёжларини қондиришнинг фаол идеаллари шаклланади. “Ўз ўрнида инсонни қуршаб турган нарса ва буюмлар оламининг гўзаллиги инсон ҳаётининг уйғунлигини таъминлайди ва уни эстетик тарбиялайди. Турар жойи, ташқи кўриниши, кийими кўркемлиги орқали инсон яшаётган, мансуб бўлган жамият ҳақида эстетик тасаввур олиш мумкин. Аксинча, турмушда тартибсизлик, палапартишлик эстетик маданият пастлигидан далолат беради” [5: 81]. Бундан кўринадики, ҳамма ҳам воқеликдаги гўзаллик дунёсини бир хилда қабул қилмайди, ўзининг ички ҳиссиётлари асосида турлича дунёқараш ва эстетик идеалга эга бўлади. Ким учундир ижобий ғоялар дунёси эстетик маданият омилларини келтириб чиқарса, яна ким учундир салбий эстетик тафаккур олами гўзал турмуш тарзи сифатида эътироф этилади.

Жамиятда ёшларнинг эстетик маданиятини юксалтиришга интилар эканмиз, барчамиз улар онгида гўдаклигидан нафосат туйғуларини камол топтиришимиз, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан ижобий эстетик ҳиссиётни тарбиялашимиз лозим. Бу эса, ўз навбатида, ёшларда аввало маънавий меросга ихлосмандлик пайдо бўлишига, миллий қадриятларга оптимистик нуқтаи назардан ёндашишга олиб келади. Инсон ўз меҳнати билан яратган эстетик муҳитни бойитиб бориши асноида миллий ва умуминсоний қадриятларни вужудга келтириб боради. Бунда асрлар давомида шаклланган қадриятларни замонавий шаклда ривожлантиришга, интеллектуал салоҳиятнинг ноёб қирраларини очиқ беришга интилади.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида ёшларнинг замонавий қадриятларга фалсафий ёндашуви вужудга келиб, улар жамиятда мавжуд маданият ва қадриятларни янгилашга интилиб боради. Бунда инсон қадриятлар яратувчиси эмас, балки уларни ривожлантирувчи, мукаммалаштирувчи куч сифатида майдонга чиқади. Шу боис ҳар бир даврда яратилган эстетик маданият дурдоналари ўзидан олдинги ва кейинги даврларда амал қилган қадриятлардан фаркланиб боради. Жамиятда “фалсафий онгнинг янгиланиш жараёни нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Бу буюк аллома боболаримиз орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантирадиган жараёндир” [6: 184]. Замонавий қадриятларни ўзлаштириш жараёнидаги бундай фалсафий янгиланиш масалалари ўзбек фалсафасининг ривожланишига, унда ўзига хос эстетик маданиятнинг янги авлодлар томонидан тараққий эттирилишига хизмат қилади. Эстетик маданиятнинг ёшлар фалсафий тафаккурига таъсири ижтимоий онг ўзгаришига, жамиятда плюрализм вужудга келишига олиб келади. Аждодлар қолдирган бой маънавий мерос ва қадриятларни келажак авлодларга холисона етказиб беришга йўл очади. Бундай ворисийлик негизида ёшларнинг юксак эстетик диди, идеаллари, қарашлари ва маданияти замонавийлашиб боради. Қадриятларнинг ўзлаштирилиши ва сайқалланиб бориши натижасида эски қадриятлар ўз ўрнини янгиларига бўшатиб беради.

Жамият тараққиёти жараёнида эстетик маданият ўзини кўп қиррали ҳодиса сифатида намоён этиб боради. Бунда ёшлар эстетик маданиятига назарий-методологик ёндашув асосида ўзига хос хусусиятлар шаклланади. Биринчидан, ёшлар эстетик маданияти жамиятнинг кичик хужайралари сифатида ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига ва қатламларига кириб бориб, ҳодисанинг моҳиятини чуқур англашга хизмат қилади. Ҳатто ёшларнинг табиий хусусиятлари маданийлик билан уйғунлашиб, уларни бир-биридан ажратиш қийин бўлиб боради. Эстетик маданият жамиятнинг барча соҳаларига кириб бориши универсал маданий ҳодиса бўлиб, ўзига хос маънавий-мафкуравий омилларни вужудга келтиради. Иккинчидан, эстетик маданият жамиятда полифункционаллик вазифасини бажаради. Бунда ёшларни замонавий миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш, табиат ва жамият ўртасидаги гўзаллик оламида завқий муносабатларни шакллантириш, инсонга лаззат бахш этиш, тарихий тараққиётда эришилган тажрибани маънавий мерос сифатида келажак авлодларга етказиб бериш кабилар акс эта-

ди. Масалан, эстетика – гўзаллик ва санъат фалсафаси, этика – ахлоқ фалсафаси, аксиология – қадриятлар фалсафаси, гносеология – билиш фалсафаси сифатида полифункционал ҳодисалардир. Учинчидан, эстетик маданият борлиқда, табиат ва жамиятда ёшларнинг завқий муносабатини шакллантиради. Шу боис эстетик маданиятнинг табиат ва жамият билан боғлиқлиги умумфалсафий характерга эга бўлиб, инсоннинг воқелиқдаги моҳиятини очиқ беради. Ёшлар нафосат оламида мавжуд гўзал ҳис-туйғуларни англаб этиши асосида уларда борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан эстетик тафаккур камол топади. Тўртинчидан, эстетик маданият ёшлар валеоэстетик тарбияси билан узвий равишда ҳаётнинг методологик моҳиятини ифодалайди. Инсон фаолиятининг назарий жиҳатларини амалиётга татбиқ этишда фалсафий дунёқарашни шакллантиради. Инсон ҳаётга келишидан мақсаднинг моҳияти, нафосат оламида яшаши, воқелиқда ўз ўрнини топиши, қандай гўзал амаллар билан ном қолдириши каби фалсафий эстетик мулоҳазаларни келтириб чиқаради. Бешинчидан, эстетик маданият жамиятда ўзини қадриятлар кўринишида яхлит феномен сифатида намоён қилади, жамиятнинг универсал атрибут сифатида аксиологик муаммоларни ечишга хизмат қилади. Бунда эстетик маданият бошқа ижтимоий фанлар билан параллел равишда қадриятларни тадқиқ этади, уларнинг объектив ва субъектив томонларини очиқ беради. Олтинчидан, эстетик маданият фалсафа билан уйғунлашган ҳолда нафосат оламидаги диалектик жараёнларни вужудга келтиради. Шу асосда борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг уйғунлиги ва мукамаллигини шакллантиради.

Ўзбекистонда яшаётган барча фуқаролар миллатидан қатъи назар шу юртдаги миллий қадриятларни эъзозлайди ва ўз миллатининг қадриятларини ҳам унутмаган ҳолда умумий тараққиётга хизмат қилади. Ўз халқининг миллий қадриятларини ҳурмат қиладиган, эъзозлаган ёшлар бошқа миллатлар маънавияти ва маданиятининг ҳам қадрига етади. Бу қадриятларда ҳар бир халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажигига қаратилган маънавий олами, эстетик дунёқараш, фалсафий мерос, дииний этиқод ва ахлоқий идеаллар акс этади.

Кишилиқ жамияти тарихига назар ташлайдиган бўлсак, муайян миллий қадриятларнинг вужудга келиши, тараққий

этиши ва таназзулга юз тутиши жараёнида уларнинг ўрнига янгилари вужудга келишини кўрамиз. Бу жараёнда қадриятлар инкорнинг инкор қонуни асосида ўрин алмашади ва айрим омиллар сақланиб қолади. Ёшлар эстетик маданиятининг шаклланиши жараёнида улар эстетик онгида миллий қадриятлар ҳам намоён бўлади. Янгидан вужудга келадиган қадриятлар ўзида тарих ва янги замон руҳини ифодалаб, миллий хусусиятларни акс эттиради. Бунда:

- ёшлар эстетик маданияти табиий, тарихий ва ижтимоий бирликни таъминлайдиган ижтимоий маконда шаклланиб, хилма-хил ва ранг-баранг шаклларда намоён бўлади, инсон онгига, турмуш тарзига, маънавий ҳаётига таъсир кўрсатади;

- эстетик маданиятнинг муҳим хусусияти жамиятда турли миллатлараро муносабатларда яққол кўзга ташланиб, ёшларда эртанги кунга нисбатан завқий эҳтиёжларни шакллантиради ва улардаги қизиқиш, мақсад, фаолият ва интилишлар учун асос вазифасини ўтайди;

- эстетик маданият замонавийлик касб этиши учун моддий, маънавий, ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий, диний, ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги инновацион ғоялар долзарб саналиб, атроф-муҳитнинг ҳам таъсири намоён бўлади;

- ижтимоий тараққиёт жараёнида миллий қадриятларнинг симбиоз ҳолати вужудга келиб, натижада авлоддан авлодга ўтиш палласида замонавий кўриниш ҳосил қилиб боради.

Қадриятларнинг бундай хусусиятлари ҳар бир давр оралиғида ўзининг такомиллашиш босқичини миллий ғоя ва миллий руҳда ифодалаб келади. Шу зайдда инсон тарих саҳнасида вужудга келадиган қарама-қаршиликлар олдида миллий қадриятларни сақлаб қолишга интилади. Аждодлар яратган миллий қадриятлар қанчалик халқнинг эстетик тафаккур ва миллий туйғусига айланиб кетган бўлса, шунчалик кўп элементларини кейинги даврларга мерос сифатида қолдириши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ёшларда эстетик маданиятни аждодларимиз қолдирган бой илмий мерос билан такомиллаштириб, замонавийлаштириб бориш ўзига хос фалсафий қиёфани ифодалайди. Биз халқимизнинг асрлар давомида шаклланган миллий қадриятлари ёшлар эстетик олами билан боғлиқлигини тадқиқ этарканмиз, нафақат ўзбек миллий қадриятлари, балки умуминсоний қадриятларнинг ҳам юртимизда кенг миқёсда ривожланаётганини кўришимиз мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Шер А. Гўзаллик ёғдуси. –Т.: Файласуфлар, 2017.
2. Абдуллаев М. Эстетик маданият: назарий-методологик жиҳатлар. –Т.: Фан, 2007.
3. Фалсафа. Қомусий луғат. –Т.: Шарқ, 2004.
4. Собирова З. Жамият янгиланиши ва бадий-эстетик омиллар. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
5. Абдуллаева Н. Дизайн ва бадий-эстетик маданият. –Т.: Turon-iqbol, 2016.
6. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2013.

♦ **Аннотация:** Мақолада ёшлар эстетик маданиятига замонавий қадриятларнинг таъсири, жамиятда анъана ва маросимларнинг миллий тафаккурга боғлиқлиги масалалари фалсафий-эстетик таҳлил этилган. **Таянч сўзлар:** эстетик маданият, маънавият, қадриятлар, фалсафа, сиёсат, мафкура, давлат, эстетик онг, ахлоқий идеал.

♦ **Annotation:** The article provides a philosophical and aesthetic analysis of the impact of modern values on the aesthetic culture of young people, the relationship of traditions and ceremonies in society to national thinking. **Key words:** aesthetic culture, spirituality, values, philosophy, politics, ideology, state, aesthetic consciousness, moral ideal.

♦ **Аннотация:** В статье представлен философский и эстетический анализ влияния современных ценностей на эстетическую культуру молодежи, отношения традиций и обрядов в обществе к национальному мышлению. **Ключевые слова:** эстетическая культура, духовность, ценности, философия, политика, идеология, государство, эстетическое сознание, нравственный идеал.

INTERNET ORQALI TURLI XIL G'UYALARNI YOSHLAR ONGIGA SINGDIRISHNING MUHIM JIHATLARI

TUXTASIN TASHMETOV
Chirchiq davlat
pedagogika instituti
o'qituvchisi

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida yuz bergan axborot inqilobi inson tamaddunidagi eng rivojlangan davr bo'lib, axborot oqimining tezligi, integratsiya, hamkorlik aloqalari yo'lga qo'yilganligi ochiq ma'lumotlar orqali namoyon bo'lmoqda, hamda ilm fan sohasidagi yuksak imkoniyatlar davri bo'lgani bilan hozirgi sharoitda g'oyaviy-mafkuraviy ta'sir o'tkazishning o'tkir quroliga aylanib, inson hayoti va jamiyatiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

Natijada esa ayrim yoshlar bunday xatarlar qurboniga aylanmoqdalar. Shuning uchun yoshlarda xabar va ma'lumotlarni

tahlil eta olish malakasini hosil qilish zarur. Zero, har qanday xabar to'g'ri va xolis bo'lavermaydi. "Bu haqda Smolenski Kaliningrad

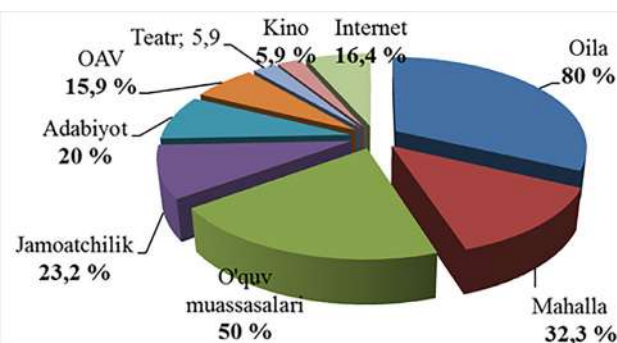
mitropoliti Kirillning axloqsizlik diktaturasi ostida insonning diniy milliy tuyg'ulari haqoratlanayotganligi, o'ylab topilayotgan, g'arbda qonunlashayotgan ayrim "huquqlar" tomonidan an'anaviy axloqiy qadriyatlarining buzulq, gomoseksualistlar namoyishlari, narkotiklar savdosi va fohishabozlikning legallashtirilishi, bir jinsli nikohlarning qonuniylashayotgani, jamiyatning ma'naviy asoslariga zarba berayotgani haqida tashvishli chiqishlarini ham keltirish mumkin"[1]. Bu esa o'z navbatida, internetning o'rnini yanada kuchayishiga virtual voqelik rivojlanib, undan foydalanuvchilarda madaniyatning yangi ko'rinishi – kibermadaniyatni shakllanishiga olib kelmoqda. Virtual voqelik va kibermadaniyat kishilarning fe'l-atvorini osonlikcha dasturlashtirish imkoniyatini beryapti, ya'ni yoshlar ongi, ichki dunyosi va qalbini yot g'oyalar egallashda eng oson harakatga aylandi.

Vaholanki, internet tizimining ijtimoiy tarmoqlarda odamni qiziqtiradigan hamma narsa bor. Hozirgi kunda O'zbekistonliklarning aksariyati internetdan foydalanadi. Internetning zarari:

- real muloqotning virtualga aylanishi;
- internet o'yinlariga bog'lanib qolish;
- sog'liqqa zarari;
- noxolis ma'lumotlar;
- pornografik saytlar;
- psixologik manipulyatsiya qiladigan saytlar (sektalar, terroristlar va hokazo) foydali ma'lumotlar bilan birga narkomanlar, o'zini-o'zi o'ldiruvchilar, terroristlar klublari, saytlari o'smirlarga katta xavf solmoqda.

Internetning shiddati butun dunyo aholisini o'z domiga tortayotgan bir paytda, axborot xurujlarining rivojlanish jarayoni ham avj pallasiga chiqdi. Oqibatda butun dunyoni o'rgimchak to'riday qamrab oldi. "Jahon to'ri" bugun o'zaro muloqotning samarali va betakror vositasiga aylanib qoldi, u interfaol, moslashuvchan, o'zgaruvchan, tezkor, o'zaro bog'langan, kamxarj va hokazo sifatlariga egaligi bilan o'ta qulay. Ekspertlarning xulosalariga ko'ra hozir 35 yoshgacha bo'lgan aholining 60 foizi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tizimidan keng foydalanmoqda, ularning eng faol qismini 18-24 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi[2]. OAV va internetdan olingan axborotlar yoshlarning umumiy, shu jumladan, siyosiy madaniyatini, ogohlik darajasini yuksaltirishga ham ma'lum darajada xizmat qilayotir. Bu esa hokimiyat tuzilmalari va ijtimoiy institutlar, qolaversa, aholining o'zi uchun ham ma'lum qulayliklar yaratadi, o'zaro muloqotni rivojlantiradi. Internetning ijtimoiy tarmoqlarini kuzatish bilan yoshlarning istaklari, ehtiyojlari haqida aniqroq tasavvurga ega bo'lish, ularning axborotlarini o'rganish orqali muayyan ijtimoiy muammolarni bartaraf etish yuzasidan tadbirlar belgilash mumkin. Bu esa yoshlar bilan muloqotning yangi turi bo'lishi bilan birga, o'zaro hamkorlikni mustahkamlash, boshqaruv organlari diqqat-e'tiborini yoshlar muammosiga kengroq jalb qilish imkoniyatidir. Bu imkoniyatlar yoshlarga yaratiladigan shart-sharoitlar amalda o'z natijalarini namoyon qiladi. Bugun barkamol avlodni ma'naviy kamol toptirish, mustaqil fikrlaydigan, o'zini qat'iy hayotiy e'tiqod va qarashlariga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash, ularni huquqiy va siyosiy madaniyatini yanada yuksaltirishda ko'p sonli jonkuyar va fidoiy yoshlarimizning o'rnini beqiyos.

Bundan tashqari, internet tarmoqlari ijtimoiylashuvning azaliy institutlari bo'lgan – oila, maktab, mahalla, hatto do'stlar hamda tengqurlar ta'sirini ham ikkinchi pog'anaga surib yuborishi bilan ayniqsa, xatarlidir. Vaholanki, yoshlar ma'naviyatini yuksalishiga ta'sir ko'rsatadigan bu institut va omillariga e'tibor darajasini yanada kuchaytirish, hamda yoshlar ongini turli yot g'oyalardan muhofaza qilish dolzarb vazifalardan biridir. Shu o'rinda ma'lumot uchun aytish kerakki, 2019-2020 yillarda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti va Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institutida talaba-yoshlar ma'naviyatining yuksalishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatishini bilish maqsadida sotsiologik so'rovnoma o'tkazildi. Unda tadqiqotlar natijasiga ko'ra oila (80,0%), o'quv muassasalari (50,0%), mahalla (32,3%), jamoatchilik kabi qadriyat mezonlari yoshlar ma'naviyatining yuksalishiga ko'proq ta'sir ko'rsatishi aniqlandi (1-rasm)[3].

(1-rasm). Sizningcha yoshlar ma'naviyatining yuksalishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi? %

Hozirda OAV, jumladan, internetning ijtimoiy tarmoqlarida bosqinchilik, zo'ravonlik, shafqatsizlik, kuchlining adolatni paymol qilishi, axloqiy xo'rlash kabi axborotlarning to'lib-toshib yotganligi bolalar va o'smirlar yuragini toshga aylantirib, ularda loqaydlikni, beparvolikni va hamma narsada zo'ravonlik ustuvorligini shakllantiradi. Nega shunday, chunki hozirgi paytda televideniya jinoyatchilik xronikasini namoyish etish yetakchi o'rinni egallaydi, tadqiqotlar reklamadan keyin uning ikkinchi o'rinni egallab turganligini ko'rsatmoqda[4]. Virtual dunyo sarobga o'xshagan hayot tarzini kishilar, jumladan, yoshlar ongiga singdirishga intilishi, soxta jozibadorligi bilan dunyoqarashga xavf solmoqda. "Virtual hayotga qaramlik" kishining ijtimoiy ongi va axloqini deformatsiyaga uchratadi. Shunga qaramasdan yoshlarning juda ko'pchiligi virtual munosabatlarni muhim deb hisoblashlarini sotsiologlar aniqlashgan, chunki so'rovlarda ular bo'sh vaqtlarining asosiy qismini ushbu tarmoqlarda o'tirish bilan o'tkazishlarini bildirishgan.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda, yoshlar ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan axborot xurujlarini bartaraf etishga qaratilgan quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

Birinchidan, avvalo, global muammolar va axborot xurujlarining yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini o'rganishda, milliy qadriyatlar hamda xulq-atvor me'yorlarini, umumiy qoidalarini zamon talablariga mos holda ishlab chiqishga jiddiy e'tibor qaratishimiz zarur.

Ikkinchidan, globallashtirish bilan bog'liq xavflar va tahdidlarning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, ma'naviy-mafkuraviy tomonlariga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, mamlakatimiz hududiga kirib kelayotgan, axborot xurujlaridan har doim ogoh bo'lib, yoshlar ongi va ichki dunyosida kuchli mafkuraviy immunitetni shakllantirish lozim.

To'rtinchidan, yoshlarni axborot xurujlari, hozirgi kunning global muammolaridan biri bo'lib kelayotgan, "Ommaviy madaniyat" ta'siridan himoya qilishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning ahamiyatini oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yoshlarda milliy qadriyatlarga bo'lgan yangicha munosabatni qaror toptirish kerak.

Beshinchidan, yoshlar ongiga salbiy ta'sir etadigan, milliy urf-odatlarimizni, ma'naviy qadriyatlarimizni buzuvchi harakatlarga qarshi kurash mexanizmini ishlab chiqish hamda uni ijtimoiy hayotga tadbiiq etish orqali yoshlar ma'naviyatini yanada yuksaltirish zarur.

Oldinchidan, yoshlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoqlaridan unumli foydalanish tizimini, zamon talablariga mos holda ishlab chiqish hamda kerakli ma'lumotlarni olishlariga ko'maklashish, dunyoviy ilmlarni egallashlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berish kerak[5].

Bu borada mamlakat Prezidenti Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikrlarini aytib o'tish zarur: "Bugungi tez o'zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko'rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. Garazli kuchlar sodda, g'or bolalarni o'z ota-onasiga, o'z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo'lmoqda. Bunday keskin, tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla ko'y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada

oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim"[6].

To'g'ri, haqiqatni rad etmagan holda, shuni alohida ta'kidlab o'tishimiz kerakki, internet tarmoqlari ta'lim olish, dam olish yoki do'stlar bilan muloqot qilishning ajoyib vositasidir. Shu boisdan ham, internet tarmoqlaridan foydalanuvchilar soni yildan yilga oshib borayotganligini inobatga olsak, axborot manbai sifatida OAV, internetdan axborotlar izlash kundan kunga jadallashmoqda. Bu esa qaysi sohaga oid bo'lishidan qat'iy nazar internetning milliy segmentida o'z axborotlarimizni tobora ko'paytirib borishni taqozo etadi. Albatta, yoshlarni ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda internet tarmog'idan foydalanish o'zining samarasini berishi tabiiy. Internetning ijobiy tomoni:

- eng ommaviy, tezkor ma'lumot olish manbai;
- real vaqt rejimida cheksiz norasmiy muloqot vositasi;
- ko'ngilochar o'yinlar, filmlar, musiqa, video o'yinlar manbai;
- reklama va tijorat uchun eng qulay vosita;
- intellektual, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi;
- masofaviy ta'lim imkonini beradi.

Ayni vaqtda, ijtimoiy tarmoqlar bilim va kerakli axborotni olish uchun ulkan imkoniyatlar yaratish bilan birgalikda, inson hayotining deyarli barcha jihatlariga dahl qilmoqda. U shaxsga o'z bilimlarini oshirish, professionalizmini yuksaltirish, ehtiyoj va mayllaridan kelib chiqqan holda hordiq chiqarish, xalqaro va ichki siyosatda sodir bo'layotgan voqealarni kuzatib borish, siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning faol subyekti bo'lish, birja o'yinlarida qatnashish, badiiy asarlar yaratish, ko'rgazmalar uyushtirish, taqdimotlar o'tkazish, zarur narsalarni xarid qilish imkonini beradi. Aynan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoqlar tufayli kutubxona, muzeylar, kartina ko'rgazmalari kabi madaniyatning an'anaviy institutlari tub o'zgarishlarga duchor bo'ldi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet tarmoqlarning sharofati bilan virtual kutubxonalar, virtual muzeylar, virtual ko'rgazmalar, virtual munozara klublari, elektron do'konlar, elektron axborot

agentliklari, ta'lim portallari paydo bo'ldi. Internet hukumatlar, davlat rahbarlari, turli vazirliklar va tashkilotlar, siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlari faoliyatining fuqarolar uchun shaffof bo'lishiga xizmat qildi. Internet millionlab kishilarga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish imkonini berdi, uning erkinligini kengaytirishga xizmat qildi.

Ayni paytda bu yo'nalishdagi ishlarni yanada samarali tashkil etish, davlat va jamoat birlashmalari axborot xizmatlari, mediatuzilmalar ishini faollashtirish, soha mutaxassislarini esa bilim va ko'nikmalarini muttasil oshirib borish hozirgi axborot va kommunikatsiya texnologiyalari shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda internetdan foydalanuvchilar soni yildan yilga ortib borishi oqibatida, internet so'nggi yillar mobaynida global tarmoqqa aylanib ulgurdi. Buning natijasida dunyoda nafaqat axborotlashgan jamiyat yuzaga keldi, balki jahon hamjamiyatida globallashuv jarayonlari tezlashib ham ketdi. Aslida, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bu ijobiy ko'rsatkichdir.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz kerakki, har qanday mafkuraviy, ma'naviy va axborot tahdidlariga qarshi kurashda muhtaram Prezidentimizning asarlari dasturulamal vazifasini bajarishi kerak. Jumladan, "Besh muhim tashabbus va Harakatlar strategiyasi" buning yorqin timsoli hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, global o'zgarishlar davrida, jamiyatda axborot tahdidlariga qarshi samarali kurashish omillaridan biri aholida, ayniqsa, yoshlarda axborot madaniyatini shakllantirish bo'lsa, ikkinchisi – mamlakatda yangi texnologiyalarni egallash va uni barcha sohalarga keng joriy etish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlarni amalga oshirishdir. Uchinchidan, turli xil ma'naviy tahdidlarni oldini olishda yoshlarda internetdagi olinayotgan ma'lumotlarni ajrata bilish savodxonligini shakllantirish, ulardan foydalanish bo'yicha tavsfiyalar berib borish, axborot hurujlariga nisbatan targ'ibot ishlarini olib borish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kerak. Shundagina ma'naviy tahdidlar va axborot xuruji yoshlarni yo'ldan og'dira olmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kazin F. Идеологические уроки оранжевых технологий для России. (BRC - info) . 2006 yil, 14 iyul.
2. Мокрушина Е.В./ Воздействие политического PR на молодёжь в социальных сетях // URL:psujourn.narod.Ru/vestnik/vyp 6/moc soc. htm
3. Tashmetov T.X. "Globallashuv sharoitida milliy g'oyani yoshlar ongiga singdirishning zamonaviy usullari" Monografiya T.: "Nishon nashir" 2020. B 97.
4. Мокрушина Е.В./ Воздействие политического PR на мо-

лодёжь в социальных сетях // URL:psujourn.narod.ru/vestnik/vyp 6/moc soc. htm

5. Qo'ng'irov I.H., Kungirova Sh.I. "Globallashuv sharoitida axborot tahdidlariga qarshi kurashishning zamonaviy texnologiyalarini yaratish muammolari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari T: 2020 yil, B-191.

6. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash, yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.:O'zbekiston, 2017. – B. 25.

♦ **Annotatsiya:** Global o'zgarishlar davrida internetning shiddati butun dunyo aholisini o'z domiga tortayotgan bir paytda, axborot xurujlarining rivojlanish jarayoni avj pallasiga chiqdi. Shu boisdan ham, yoshlarni internetdagi zararli xurujlardan asrash, ularni axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishga o'rgatish masalalariga alohida e'tibor berish lozim. Zero, internet tizimining ijtimoiy tarmoqlari yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda o'ta muhim o'rin egallaydi. Chunki, bola tarbiyasiga oid xulq-atvor ko'nikmasi, hayot tamoyillari, fikrlash va olam manzarasini ko'proq aynan axborot kommunikatsiyadagi texnologiyalarning yordamida o'rganish imkoniyatiga ega. Ayrim ota-onalar farzandining kompyuter qarshisida bo'lgan vaqtida hech qanday xavotirga o'rin yo'q, deb o'ylaydi. Biroq virtual olamda ham ularni muayyan xavf-xatarlar va tahdidlar kutib turgan bo'lishi mumkin. Maqsad – bolani internetdan ajratib qo'yish emas, balki uning kamol topishi uchun mukammal vositalar yaratishdir.

Kalit so'zlar: Axborot, internet, ijtimoiy tarmoqlar, kommunikatsiya, global, ma'naviyat, kiberterrorizm, virtual, axborot xuruji, diniy-ekstremizm, "Ommaviy madaniyat", buzg'unchi, tahdid, g'oya, mafkura, bunyodkor, texnologiya, targ'ibot.

♦ **Annotation:** In an era of global change, when the intensity of the Internet captures the population of the whole world, the development of information attacks has reached a peak level. Therefore, it is necessary to pay special attention to the protection of young people from malicious attacks on the Internet, training them in the effective use of information technologies. After all, social networks of the Internet system occupy a very important place in increasing the spirituality of young people. Because, thanks to the behavioral skills associated with the child's upbringing, life principles, thinking and the landscape of the universe, he can learn with the help of information and communication technologies. Some parents believe that there is no room for concern when their child is in front of the computer. But even in the virtual world, certain dangers and threats can lie in wait for them. The goal is not to isolate the child from the Internet, but to create the perfect tools for his maturation.

♦ **Аннотация:** Во время глобальных изменений, когда интенсивность Интернета привлекает людей во всем мире, развитие информационных атак достигло своего пика. Кроме того, особое внимание следует уделять защите молодых людей от вредоносных атак в Интернете, обучая их эффективному использованию информационных технологий. Ведь социальная сеть Интернета играет очень важную роль в повышении морального духа молодежи. Это связано с тем, что естественные поведенческие навыки, жизненные принципы, мышление и мировоззрение ребенка могут быть изучены более точно с помощью информационных и коммуникационных технологий. Некоторые родители думают, что не о чем беспокоиться, когда их ребенок сидит за компьютером. Однако даже в виртуальном мире они могут столкнуться с определенными опасностями и угрозами. Цель не в том, чтобы изолировать ребенка от Интернета, а в том, чтобы создать идеальные инструменты для его или ее развития.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA INTERNET TARMOGʻI VA VIRTUAL REALLIK

JALOL PULATOV
SamDU tadqiqotchisi

XXI asr axborot texnologiyalari va taraqqiyot asridir. Bunda har bir sohaning oʻz ulushi, oʻz vazifasi bor. Dunyo rivojlanib borgan sari uning biz payqamay qolgan, ammo oʻta dolzarb boʻlgan qirralari chiqib bormoqda. Virtuallik globallasib bormoqda. Albatta, bu juda yaxshi. Chunki, jahonda boʻlayotgan voqea-hodisalar va yangiliklardan tezkor xabardor boʻlish zamon talabidir. Yurtimizda olib borilayotgan tub iqtisodiy, ijtimoiy islohotlar negizida ham aynan mana shunday maqsadlar turibdi. Ammo virtual olamning bugun biz uchun foydali boʻlib koʻrinayotgan jihatlari ertaga zararlarni, insoniyat uchun ogʻriqli fojialarni keltirib chiqarishi mumkin va shunday ham boʻlmoqda. Albatta, bir dori vositasi odamning qaysi bir aʼzosi foyda bersa, boshqasiga zarar yetkazadi. Bunday holatlarning oldini olish, yaʼni global tarmoqdan foydalanishda maʼnan xavfsizlik choralari koʻrib chiqishimiz lozim. Buning uchun esa, albatta, insonga bilim, malaka va koʻnikma zarurdir.

Hozirgi kungacha 7 mingdan ortiq sogʻliqni saqlash, maktabgacha taʼlim muassasasi va maktab yuqori tezlikdagi internetga ulangan boʻlsa, keyingi 2 yilda yana 12 mingta muassasa ulanadi. Bu vazifalarni koʻzda tutgan holda, "Raqqamli Oʻzbekiston – 2030" dasturini ishlab chiqishni tezkor yakunlash lozim. Yurtimiz 2019 yilda "Xalqaro axborot kommunikatsiya texnologiyalari rivojlantirish indeksi" boʻyicha 8 pogʻonaga koʻtarilgan boʻlsa-da, hali juda ham orqadamiz. Aksariyat vazirlik va idoralar, korxonalar raqqamli texnologiyalardan mutlaqo yiroq, desak, bu ham haqiqat. Sharq donishmandlari aytganidek, "eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!" Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni oʻzlashtirish, chinakam maʼrifat va yuksak madaniyat egasi boʻlish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak [1].

Axborotlashgan jamiyatning shakllanishi postindustrial jamiyatning rivojlanishi bilan bogʻliqdir. Jamiyatning postindustrial taraqqiyot bosqichida axborot ishlab chiqarish va tarqatish sohasida inqilobiy oʻzgarish sodir boʻldi. Bu inqilobni axborotni ishlatish hajmi global miqyosga etgani, mehnatni jadallashishi va intellektuallashishi, boshqarish jarayonini murakkablashishi keltirib chiqaradi.

"Axborotlashgan jamiyat" atamasi dastlab Yaponiyada vujudga kelgan. Yapon faylasuf olimi Yu.Xayashi 1969 yilda hukumatga "Yaponiya axborotlashgan jamiyat bardamligi siyosatiga chizgilar", 1971 yilda "Axborotlashgan jamiyat rejasi" kabi tadqiqotlarni taqdim etdi. 1971 yildan mazkur tushuncha ilmiy jamoatchilik tomonidan keng qoʻllana boshladi [8: 142].

Axborotlashgan jamiyatning qaror topishi insoniyat tamadunining yangi bosqichga koʻtarilganidan dalolat beradi. Bu davrga kelib, insonni qurshab turgan olam yangicha koʻrinishga ega boʻlib bormoqda. Zamonaviy jamiyatning axborot makoni XX asrning 70-80-yillari odamni oʻrab turganidan tubdan farq qiladi va asosan virtual haqiqat odamlar hayotiga kirgan. Qoidaga koʻra, jamoat ongida bu atama kompyuter sohasi bilan bogʻliq. Ammo ushbu tushuncha tobora koʻproq informatika va kompyuter texnologiyalari sohalaridan tashqarida kengroq ishlatiladi. Shunday qilib, yaqin vaqtgacha "virtual korporatsiya", "virtual pul", "virtual demokratiya", "virtual taʼlim", "virtual oʻyinchoq", "virtual studiya" kabi mutlaqo real boʻlmagan kombinatsiyalar barqaror foydalanishga kirdi. Bunday faktlar shuni koʻrsatadiki, virtual texnologiyalarning tarqalishi bilan bogʻliq muammo maxsus (axborot va texnik) fanlar doirasidan tashqariga chiqib, jiddiy falsafiy aks ettirishni talab qiladigan muhim ijtimoiy muammoga aylanib bormoqda.

Internet tizimining yaratilishi virtual olamning keng miqyosda insoniyat hayotiga kirib kelishi uchun zamin yaratdi. Virtual olam, internet olamining salbiy jihatlari haqida soʻz yuritganda, avvalo, til va jonlilik masalasida oqsashlar va ularning oqibatlarini haqida falsafiy mushohada yuritishni xohladik, zero til bu insonning asosiy belgilaridan biridir. Virtual olamdan toʻgʻri foydalanish qoidalarini ishlab chiqish, virtual olamning ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini anglab yetish falsafaning asosiy vazifasi boʻlib qolmoqda.

Internet tizimidan qay tartibda foylanish, uning qudratli kuchidan nimalarni yaratishimiz mumkinligi toʻgʻrisida Prezident Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrlarni keltirib oʻtgan: "Albatta, biz internet va boshqa zamonaviy axborot manbalarining oʻrni va ahamiyatini inkor etmaymiz. Bugungi hayotimizni internetsiz tasavvur qilishning oʻzi qiyin. Shuni hisobga olgan holda, internet tizimi orqali maʼnaviy targʻibot ishlarini, jumladan, elektron kitobxonlikni kuchaytirish zarur. Nega deganda, biz farzandlarimizning ongi, dunyoqarashi asrlar

davomida sinovdan oʻtgan, yuksak maʼnaviyat xazinasi boʻlgan jahon va milliy adabiyotimiz asosida emas, balki qandaydir shubhali, zararli axborotlar asosida shakllanishiga beparvo qarab turolmaymiz" [2: 592].

Jamiyatning oʻzida va hatto internetda virtual olamni keltirib chiqaradigan kompyuter texnologiyalari taʼsiri ostida jiddiy oʻzgarishlar yuz bermoqda. Ushbu holatlar tufayli jamiyatni virtuallashtirish qonuniyatlari masalasi kun tartibiga borgan sari koʻproq qoʻyilmoqda, chunki mentalitet va munosabatning alohida turini shakllantirish va keng tarqatish dunyoning virtual tasviri va tegishli ilmiy metodologiyasining paydo boʻlishiga olib keladi.

"Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahmiyatga ega boʻlib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda" [3: 504-505].

"Virtuallik" atamasi etimologik kelib chiqishi jihatidan lotincha "virtus" soʻziga borib taqaladi. Qadimgi rimliklar tili va maʼnaviyat jabhasida bu soʻz koʻp maʼno-mazmunda ishlatilgan. Tadqiqotchilar "virtus" atamasining quyidagi maʼnolarini qayd qiladi: axloqiy qadriyat, yaxshilik, ezgulik, xayoliy, jasorat, potentsiallik, noreallik va boshqalar. Mutafakkirlar Sitseron va Seneka bu atamani "ezgulik" maʼnosida ishlatgan [7: 81].

Yangi davrdan boshlab, "virtuallik", "virtual reallik" atamalar bilan olimlar, faylasuflar va sanʼatshunoslar foydalanib kelgan. Masalan, fanga Bergson "virtual borliq", F.Arto "virtual teatr", F.N.Leonteva "virtual qobiliyat" tushunchalarini kiritgan [5].

Yangi davrga kelib, virtuallik atamasi keng muhokamalarga sabab boʻldi. Shu davr olimlari uni turli koʻrinishlarda talqin qilib, virtuallik mohiyatini ochib bera boshladi. Virtuallikda mavjud boʻlgan barcha narsalar ham voqelikda mavjud emas. Ehtimolli yuqori boʻlgan imkoniyatlar esa voqelikka aylanadi. D.Yumning fikricha, yetarli darajada ishonchli boʻlmagan farazli hukmni ehtimollik, deb atash mumkin [4: 81]. Oʻz fikrini davom ettirar ekan, faylasuf bunday deydi: "Ehtimollik imkoniyatlardan iborat boʻlib, ularning koʻpligi ehtimollik holatini u yoki bu darajada voqelikka aylanishini belgilaydi" [7: 81].

Virtual reallikdan konstant reallikka oʻtish oraliq sharoit, omil va jarayonlar tufayli murakkablashadi. Oʻtishni murakkablashtiradigan yana bir holat ehtimollikdir. "Insoniyat turli-tuman voqeiklarni oʻziga singdirib olgan, ham zaruriy, ham tasodifiy aloqadorliklar, xossalarni qamrab olgan, muayyan shart-sharoitda, albatta, roʻyobga chiqadigan ehtimollikdir. Ehtimollik esa, miqdoriy meʼyor boʻlib, muayyan imkoniyat voqelikka aylanishining yaqin-uzoqligini ifodalaydi. Imkoniyatning voqelikka aylanishi uchun yuksak darajadagi ehtimollik boʻlishi kerak" [6:157].

Telefon va kompyuterlarning paydo boʻlishi, insonlarning internet tarmogʻida muloqot qilishi ham yuqorida taʼkidlab oʻtilgan ehtimollik nazariyasiga asoslangandir. Bundan kelib chiqadiki, fikrning moddiylashuvi, yaʼni virtuallikning reallikka aylanishi insonlarning hayotiga taʼsir etadi. Internet olamida soʻzlashishlarni kuzatar ekanmiz, inson soʻz boyligining qoloqlik tomon ketayotganiga, til meʼyorlarining buzilish holatlariga duch kelmoqdamiz. Yana shuni alohida taʼkidlab oʻtish kerakki, til meʼyorlarining buzilishi axloqiy madaniyatsizlik tomon yetaklovchi dastlabki omil boʻlib xizmat qiladi. Negaki, insonning til madaniyati uning maʼnaviy dunyosining koʻzguvidir. Dunyoda xalqlar, millatlar koʻp va har bir xalqning oʻz tili mavjud. Bir millatda mavjud soʻz boshqa bir millatda uchramaydi. Shu nuqtai nazar bilan qarasa, dunyoni oʻrganishda har bir millat tadqiqotchisi dunyoga turlicha qaraydi. Bu esa oʻz navbatida olamning turli manzaralarini ochib beradi. Hatto baʼzi faylasuflar tildan tashqarida dunyoning tasviri yoʻq, degan yolgʻon fikrni

ilgari suradi.

Axborotlashgan jamiyatda aholini, ayniqsa, yoshlarni kiberjinoatchilikdan himoya qilish muhim vazifalardan biriga aylangan. Inson ma'naviy qiyofasini saqlab qolish, uning axloqiy ongini kiberhujumlardan saqlash dolzarbligicha qolmoqda. "Bugungi kunda dunyoda kiberjinoatchilik, kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda salbiy informatsion ta'sir o'tkazish kabi xalqaro xavfsizlikka nisbatan ilgari uchramagan xavf-xatarlarning avj olayotganiga yetarli baho bermasdan, ularning oldini olmasdan, beparvo bo'lib yashash mutlaqo mumkin emas" [4].

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelamiz:

Birinchidan: ta'kidlash joizki, hozirgi davrda hech bir mamlakat internet olamidagi kiberma'anviyatsizlik, axloqsizlik va deviantlik singari xavf-xatarga qarshi yolg'iz o'zi qarshilik ko'rsatishga qodir emas. Bunday sharoitda xalqaro hamkorlikni kengaytirish, globallashuv vositalaridan qo'llona foydalanish, kiberjinoatchilikka qarshi birgalikda kurashish zaruratga aylandi.

Ikkinchidan: umuman olganda, internet vaqtini va mablag'ni tejashga yordam berishdan tashqari axborotlarni juda tez uzatish va qabul qilish, kerakli ma'lumotlarni juda tez izlab topish, uzog'imizni yaqin qilish, onlayn suhbatlar qilish, dunyo voqealaridan qisqa fursatda xabardor bo'lish kabi ko'plab imkoniyatlarni beradi. Bunday imkoniyatlardan to'g'ri foydalanish esa kishidan yuksak madaniyat va ma'naviyatni talab etadi.

Uchinchidan: axborotlashgan jamiyat tizimini kengaytirish, axborotdan foydalanish ko'nikmalarini yoshlar ongiga amaliy jarayonlar yordamida singdirishda doir ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalar ishlab chiqish har qachongidan muhim bo'lmoqda.

To'rtinchidan: axborot manbalarini topishda o'zaro muloqot vositasidan foydalanar ekanmiz, bu borada axborot yetkazuvchi va qabul qiluvchida mustaqil dunyoqarashni shakllantirish falsafa oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Zero muloqotga kirishuvchilarda tafakkur qobiliyati shakllanmas ekan, axborot almashish har doim noto'g'ri xarakterga ega bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi (2020 yil 25 yanvar) .uz
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz, -T.: O'zbekiston, 2018.
3. Mirziyoyev Sh.M. Jismoniy va barkamol yoshlar - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchidir\ Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz/ J.I. -T.: O'zbekiston, 2017.
4. old.mtc.uz. Islom Karimov. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining 21 yilligi munosabati bilan Vatan himoyachilariga bayram tabrigida so'zlagan nutqidan. Chiqarilgan sana: 12.01.2013.
5. Арто А. Театр и его двойник. - М., Мартис, 1993., Бергсон А. Творческая эволюция. - М., "КАНОН-пресс", "Кучково поле", 1998., Леонтев А.Н. Проблемы развития психики. - М., Изд-во Моск.ун-та, 1972.
6. Imkoniyat //Falsafa. Qomusiy lug'at. -T.: Sharq, 2004.
7. Носов Н.А. Фома Аквинский и категория виртуальности //Виртуальная реальность. Философские и психологические проблемы. -М.,1997.
8. Yaxshilikov J.Ya., Muhammadiev N.E. Texnika va informasion texnologiyalar falsafasi. Darslik. -S.: SamDU, 2019.

♦ **Annotatsiya:** Ushbu maqolada bugungi kundagi dolzarb va har doim yangi muammolar bilan boyib borayotgan axborot xurujlari to'g'risida fikr yuritilgan. **Tayanch so'zlar:** axborotlashgan jamiyat, axborot madaniyati, internet tarmog'i, virtual reallik, internet, axloqiy me'yor, begonalashuv.

♦ **Annotation:** This article discusses the current and always growing information attacks with new problems. **Key words:** information society, information culture, internet network, virtual reality, internet, moral norm, alienation.

♦ **Аннотация:** В данной статье рассматриваются актуальные на сегодняшний день и постоянно пополняющиеся новыми проблемами информационные атаки. **Ключевые слова:** информационное общество, информационная культура, сеть интернет, виртуальная реальность, интернет, этическая норма, отчуждение.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИГИ МАСАЛАСИ

ОТАБЕК
МАХАММАТОВ
СамДУ мустақил
тадқиқодчиси

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда соғлом дунёқараш ва мустақил фикрлайдиган ёшларни тарбиялаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Айниқса, буюк мутафаккирларимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш ва жамоатчиликка етказиш, миллий анъана ва қадриятларни асраб-авайлашга алоҳида эътибор қаратилаётгани эътиборга молик. Аммо бизнинг глобаллашув асримизда интернет орқали "оммавий маданият" ниқоби остида ёшлар онгига миллий манфаатларимиз, мафкурамиз, ахлоқий ва маънавий қадриятларимизга бегона фикрларни сингдиришга уринишлар кучайиб бормоқда. Шу боис ҳам мамлакатимизда маънавий-мафкуравий хавфсизликни таъминлаш асосида бугунги тинчлик ва барқарорликка таҳдидларнинг олдини олиш долзарб аҳамиятга эга. Президент Ш.Мирзиёев "Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустақкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишга интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан ҳам муҳим" [1], эканини бежиз таъкидламади.

Ахборот маконининг глобаллашуви шароитида ҳар бир шахс ўзига хос ахборот таъсирларига дуч келмоқда. Кескин даражада ўсиб бораётган ахборотларни қайта ишлаш зарурати инсониятнинг ҳаётий ҳақиқатига айланиб бормоқда. Шу билан бирга, интернет тармоқларида тарқатилаётган ахборотларнинг аксарияти кўпинча ёлгон, ноқонуний характерга эгалиги ёки маънавий-ахлоқий талабларга мутлақо жавоб бермаслиги ҳам жиддий муаммо сифатида талқин қилинмоқда. Интернет, мобил алоқа, компьютер ўйинлари фойдаланувчилари, видео ва кино маҳсулотларининг асосий истеъмолчилари бўлган ёшлар айти шу йўналишдаги муаммоларга дуч келмоқда. Чунки ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар, шафқатсизлик, кўполлик ва бошқаларни тарғиб қилувчи ахборотларнинг кўпайиб бориши ёшлар орасида жиноятчилик

ошишига сабаб бўлмоқда. Бундай ахборотлар вояга етмаганларга, айниқса, уларнинг ақлий ва жисмоний ривожланишига катта зарар етказиши.

Бу каби устувор вазифаларни бажаришда давлат муассасалари ва фуқаролик жамияти институтлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш зарур. Бу жараёнда ёш авлод онгига ўзлгимизга ёт ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилиш, уни маънан юксалтириш, Ватанга муҳаббат, миллий истиклол ғояларига садоқат ва миллий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш долзарб аҳамиятга эга. Ёшларни бузғунчи маънавий-мафкуравий таҳдидлардан ҳимоя қилишнинг самарали тизимини ташкил этишнинг муҳим институционал механизми бу борада тегишли қонунчилик базасини шакллантиришдир. Шу боис ҳам

Ўзбекистон Республикасининг “Болаларни уларнинг соғлиғига зарур етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни [2], Президентнинг 2017 йил 11 августдаги “Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги фармони [3], шунингдек, 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб муталааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги [4] қарори ишлаб чиқилди. Шу боис ҳам бугунги ахборот маконининг глобаллашуви шароитида маънавий-ахлоқий тарбия тизимини ислоҳ қилишга қаратилган тезкор, комплекс чора-тадбирларни кўриш зарур. Бунинг учун аввало ёшлар таълим-тарбияси самарадорлигини оширишда янги стратегик имкониятлардан фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Мураккаб ахборотлашув жараёнида ёшлар онгини назорат қилиш тизимини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, виртуал ахборот маконида ёшларнинг ғоявий устуворликларини ўрганиш бўйича амалий чора-тадбирларни кучайтиришга қаратилган илмий-амалий таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш, вояга етмаганларни уларнинг соғлиғи ва маънавий-ахлоқий ривожланишига зарар етказувчи ахборотлардан ҳимоя қилишни таъминлаш бўйича халқаро тажрибани ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Ёшлар маънавиятига таъсир етувчи “оммавий маданият” таҳдидлари ва оқимларнинг асл моҳиятини очиб берувчи маънавий-ахлоқий ислохотлар мазмун-моҳиятини, стратегик имкониятларини тўғри идрок этиш муҳим аҳамиятга эга. Миллий қадриятлар ва ўз-ўзини англаш, глобаллашув ва ахборот бозоридаги рақобат шароитида мафкуравий иммунитетни шакллантириш, ёш авлоднинг медиа саводхонлиги ва интернет маданиятини ошириш, миллий сегментни янада кенгайтириш бўйича чора-тадбирларни янада кенгайтириш ўз натижасини беради, албатта. Ахборот маконининг глобаллашуви шароитида ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини янада такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш зарур. Бу ишларга жамоатчиликнинг кенг доиралари жалб қилиниши керак: давлат бошқаруви органлари, фуқаролик жамияти институтлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ота-оналар ва бошқалар. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Биз бошимиздан кечираётган ҳозирги глобаллашув даври ўта шиддат билан ўзгараётгани ва турли таҳдидлар кўплиги билан олдимизга ҳал этишни кечиктириб бўлмайдиган ғоят мураккаб вазифаларни қўймоқда” [5]. Шу боис ҳам 2021 йил 19 январь куні Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу жараёнда давлат ва жамоат ташкилотларининг ўзаро таъсирини кучайтиришга бағишланган видеоконференция шаклидаги йиғилиш бўлиб ўтди.

Жаҳон тарихий тажрибаси шуни кўрсатадики, халқлар ўзининг миллий ғояларига риоя қилган ҳолда маънавий бирдамлик туфайли тараққиётга эришади. Бугунги кунда Ўзбекистонда янги ҳаёт қуриш ва ривожланган давлатлар даражасига етиш бўйича олиб борилаётган ислохотлар стратегияси, албатта, мамлакатимизда миллий мафкуранинг янги қирраларини очиб бериши билан жуда муҳимдир. Сўнгги йилларда бу йўналишда бир қатор қарорлар қабул қилинди. Президент Маънавият ва маърифат кенгашининг раиси эканини яхши биламиз. Унинг ҳудудий идоралари фаолияти учун ҳокимлар масъул. Бу маънавий-маърифий масалаларнинг давлат сиёсатидаги ролини янада оширди. Шу боис ҳам Шавкат Мирзиёев “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир” [6], деб таъкидлайди. Биз янги Ўзбекистонни қуришга қарор қилганимиз сабабли иккита мустақкам устунга таянамиз. Биринчиси, кучли бозор иқтисодиёти бўлса, иккинчиси аждодларимизнинг бой маънавий мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавиятдир.

Давлатимиз раҳбари энг катта таҳликали муаммолар – бепарволик ва лоқайдликни бартараф этишда ёш авлод вакилларининг таълим-тарбиясини юксалтириш ҳамда бу борада янгича ёндашув усули сифатида жамоатчилик назоратини ошириш муҳим вазифа эканини алоҳида таъкидламоқда. Бугунги кун талабининг ўзи жамиятдаги ижтимоий ва маънавий вазиятни илмий асосда таҳлил этишни талаб қилмоқда. Айнан маънавий-маърифий ишларни ташкил этишга бундай

самарали ёндашув йўқлиги ёшлар тарбиясида кутилган натижаларга эришишга имкон бермаяпти. Шу муносабат билан Маънавият ва маърифат маркази фаолиятини танқидий ўрганиш ва тубдан такомиллаштириш зарурлиги давлат раҳбари томонидан алоҳида эътироф этилди.

Шу боис Шавкат Мирзиёев ушбу марказнинг “Манавият тарғиботчиси” таълим муассасаси негизида Ижтимоий ва маънавий тадқиқотлар институтини ташкил этишни таклиф қилди ҳамда мамлакат миқёсида маънавий-маърифий ишларни сифат жиҳатидан ва янги босқичга кўтариш бўйича чора-тадбирлар белгиланди. Бугунги кунда кўплаб ташкилотлар маънавий тарғибот қилиш билан шуғулланмоқда. Уларнинг фаолияти аниқ мувофиқлаштирилмагани, ягона тизим бўлмагани сабабли ишларнинг такрорланиш ҳолатлари учраб турибди. Бундан буён Маънавият ва маърифат маркази барча ҳудудий кенгашлар, вазирликлар, идоралар ва ташкилотларнинг маънавий-маърифий фаолиятини мувофиқлаштиради. Марказ ва унинг ҳудудий бўлиmlари моддий-техник таъминоти кучайтирилади, илмий-тарғибот ишлари қайта ташкил этилади.

Тарбияда танаффус йўқ, деган нақл халқимиз орасида кенг тарқалган. Бугунги кунда маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширишда оила, боғча, мактаб, олий ўқув юрти, маҳалла ва бошқа тарбия маканлари фаолияти янада кучайтирилади. Шу муносабат билан маънавий-маърифий ишларнинг ягона тизимини яратиш, хусусан, ўғил-қизларни болалигидан билимли ва юксак фазилатли шахс сифатида тарбиялаш, шу мақсадда мактабгача таълим муассасаларига услубий ёрдам кўрсатиш муҳим. Мактабларда, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича янги амалий характердаги ишларни ташкил этиш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Барча университетларда ва уларнинг филиалларида мавжуд кадрлар бўлинмалари таркибига ёшлар масалалари ва маънавий-маърифий ишлар бўйича проректор лавозини жорий этилишидан кўзланган мақсад ҳам аини шу талабдан келиб чиқади. Маҳаллаларда ижтимоий ва маънавий вазият барқарорлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Чунки айнан маҳалла ёшларнинг маънавий-мафкуравий хавфсизлигини таъминлашдаги муҳим тарбия маскани ҳисобланади.

Ёшларни ватанпарварлик ва миллий ғурур руҳида тарбиялашда тарихий онг ва тарихий хотирани юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун тарихни ўқитишни янги босқичга олиб чиқиш ва бу борадаги илмий изланишларни кенгайтириш талаб этилади. Миллий тарихни айнан миллий руҳда ўқитиш ва ўргатиш қутилган натижани беради. Акс ҳолда, тарихнинг ёшларни тарбиялашга таъсирини аниқлаш мураккаб бўлиб бораверади. Биз ёшларимизнинг тарихдан сабоқ олишига, ўтмишдан тўғри хулоса чиқаришига, уларнинг тарихий онг ва тарихий хотирасини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз зарур. Давлатимиз раҳбари олимларимизга Ўзбекистонда тарих фанини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш вазифасини топширди. Шунингдек, миллат маънавиятининг муҳим асосини ташкил етувчи ўзбек тилининг давлат тили макomini мустаҳкамлаш, уни мамлакат ва чет элларда ўрганиш учун замонавий технологияларни жорий этиш бўйича муҳим кўрсатмалар берди.

Бугунги кунда ҳаёт янги “тафаккур марказлари”ни шакллантириш янгича фикрлаш ва ишлашни тақозо этмоқда. Афсуски, атрофимизда содир бўлаётган барча ижтимоий-сиёсий жараёнларни чуқур ўрганиб, тушунарли тилда етказишга қодир таҳлилчи ва экспертлар кам. Шу муносабат билан жамиятни маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш соҳасидаги илмий ва амалий тадқиқот ишларини тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Маънавият ва маърифат марказлари, “Тараққиёт стратегияси”, Ислom цивилизацияси маркази, ижтимоий-гуманитар йўналишдаги илмий-тадқиқот институтлари ана шундай “тафаккур марказлари”га айланиши керак.

Миллий ғояни тарғиб қилиш, маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш, жамиятда адабиёт ва китобхонлик маданиятини янада ривожлантириш мақсадида “Ижод” жамоат фонди негизида Маънавият ва ижодни қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилиши аини шу йўналишдаги муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Шу муносабат билан маънавий-маърифий ишларни самарали бажаришга, миллий адабиётни ривожлантиришга 120 миллиард сўм аж-

ратилди. Унинг 90 миллиарди ҳудудларда маънавий-маърифий соҳани ривожлантиришга, 20 миллиарди – Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини кўллаб-қувватлашга, 10 миллиарди – маънавий-маърифий ишларни самарали ташкил этишга йўналтирилади[7].

Шавкат Мирзиёев томонидан маънавият ва маърифат мутахассисликларини ўқув фанлари классификаторига киритиш, бу йўналишда юқори малакали кадрлар тайёрлашни ташкил этиш бўйича алоҳида кўрсатмалар берилди. Шунингдек, китоб ўқиш маданиятини ошириш, кинематографияни изчил ривожлантириш, барча телеканаллардаги бадиий кенгашлар фаолиятини танқидий таҳлил қилиш ва телевизион дастурларнинг сифатини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Яна бир жиҳат шундан иборатки, давлат маънавий тикланишга ҳисса қўшиши, унга мос моддий ва молиявий ресурсларни ажратиши, шунингдек, жамиятни ўзига душман бўлган маънавий-ғоявий оқимлардан ҳимоя қилиши керак, бу жараён эса анча мураккабликларни юзага келтириши мумкин. Миллий ғояни ривожлантирмай туриб, жамиятни ривожлантириш учун тўғри стратегик мақсадлар ва етарли вазифаларни белгилаш, мамлакатни ривожлантириш ва бошқариш мезонларини ишлаб чиқиш мумкин эмас. Давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида, Ўзбекистон ёшларининг биринчи форумида ва Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида маънавият

соҳасидаги долзарб вазифалар белгилаб берилди. Кўплаб муаммолар ўз ечимини кутмоқда. Афсуски, баъзилар миллий ғоянинг моҳиятини тўлиқ англамайди, юзаки муомала қилади, янглишиб эски мафкура билан чалқаштириб юборади.

Хуллас, биз яратаётган янги Ўзбекистоннинг мафкура-си меҳр-оқибат, инсонпарварликка асосланади. Мафкура ҳақида гап кетганда, аввало, инсонни эзгулик йўлида тарбиялаш, унинг миллий ва умуминсоний қадриятларга садоқати ва меҳнат қобилиятини юксалтириш назарда тутилади. Бугун дунёда кескин кураш ва рақобат ҳукмронлик қилмоқда ва манфаатлар тўқнашуви кучаймоқда. Глобаллашув жараёна-ри инсоният учун мисли кўрилмаган янги имкониятлар ва кибержиноятчилик, одам савдоси ва гиёҳванд моддалар савдоси каби таҳдидлар кўпаймоқда. Баъзи давлатларда сунъий равишда беқарорлик юзага келтирилиб, халқ орасида норозилик кайфиятини юзага келтириш ҳолатлари кузатилмоқда. Бундай таҳликали вазиятда эҳтиёткорлик ва ҳушёрликни сақлаш, мамлакат тинчлиги ва манфаатларини ҳисобга олиб, стратегик тараққиёт йўналишини белгилаб олган ҳолда иш тутиш муҳим аҳамиятга эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
3. Maxammatov O.S., Ibragimov L.Z. Evaluation of the impact of youth unemployment on social development. European Scientific Conference: сборник статей XXIV Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2021.
4. Maxammatov O.S., Ibragimov L.Z. Ёшлар ўртасидаги ишсизликнинг ижтимоий ривожланишга таъсирини баҳолаш. “Инсон ресурслари: муаммолар, ечимлар, истиқболлар”. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами, –Самарқанд.
5. Расулова Н.С. Ўзбекистон сиёсий партияларининг ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишдаги роли. “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси:

мавжуд вазият ва ривожлантириш истиқболлари”. Илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами. –Т., 2019.

6. Қосимов Р.С. Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсати, унинг меъёрий-ҳуқуқий асослари. “Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш стратегияси: мавжуд вазият ва ривожлантириш истиқболлари”. Илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами. –Т., 2019.

7. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 976-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон.

8. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 33-сон, 830-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон

9. «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 14 сентябрдаги 184 (6878)-сон.

10. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 26.03.2021 й., 07/21/5039/0242-сон.

11. <https://president.uz/uz/lists/view/4089>

12. <https://lex.uz/>

♦ **Аннотация:** Ушбу мақола ҳозирги шароитда ёшларни маънавий-ахлоқий таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш, уларни миллий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш бўйича комплекс ҳаракатлар дастурини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда маънавий-мафкурaviй хавфсизликни таъминлашнинг усул ва воситаларидан мақсадли фойдаланиш масалалари ёритилган. **Таянч сўзлар:** маънавий таҳдид, маънавият ва маърифат марказлари, тараққиёт стратегияси, тафаккур марказлари.

♦ **Annotation:** The article discusses the issues of purposeful use of methods and means of ensuring spiritual and ideological security in the development and implementation of a comprehensive action program to protect the young generation from the negative impact of spiritual and moral threats. **Key words:** spiritual threat, centers of spirituality and enlightenment, development strategy, centers of thinking.

♦ **Аннотация:** В статье рассматриваются вопросы целенаправленного использования методов и средств обеспечения духовной и идеологической безопасности при разработке и реализации комплексной программы действий по защите молодого поколения от негативного воздействия духовно-нравственных угроз. **Ключевые слова:** духовная угроза, центры духовности и просвещения, стратегия развития, центры мышления.

ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИЛМИЙ ВА ДИНИЙ БИЛИМЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

ҚОСИМБҲОЙ ҚАБУЛОВ
УрДУ доценти, фал.ф.д. (PhD)
НУРАДДИН ХУДОЙНАЗАРОВ
УрДУ тадқиқотчиси

Инсон маънавияти ҳақидаги илмий ёндашувларнинг таҳлили кўрсатадики, унга бир томондан, илмий дунёқараш, оламни, борлиқни англашга оид тажриба, иккинчи томондан, илоҳий нур, трансцендент таъсирида юзага келадиган, априори (тажрибадан ташқари) инъикоси сифатида қараш мавжуд.

Бугун улар ўртасидаги фарқларни, зиддиятларни излаш урф эмас, балки файласуфлар диндан, диний таълимотлардан рационаллик, ижтимоий ҳаётга наф берадиган жиҳатларни, теология, диний ақидалар тарафдорлари эса илмий, фал-

сафий изланишларидан иррационаллик излашга интилади. Ижтимоий фикр, ҳатто илмий фалсафага меҳр қўйган тадқиқотчилар ҳам ўз соҳасидаги фикрда ментал ғояларга асосни диндан, диний-ирфоний қарашлардан излашга мой-

ил. Шундай, мантиқан зид, ақлу тафаккурни, изланишларни иррационалға тақовчи ёндашишлар ёшлар маънавиятига илмий ва диний билимлар таъсирини тадқиқ этишга ундайди.

Савол туғилади, илмий билимлар нима, диний билимлар нима? Нима учун рационал асосга таянадиган дунёқараш ҳам билим, иррационалға, априорига таянадиган қараш ҳам билим, дейилади? Билим, фалсафий ғносеологик моҳиятига кўра, амалий тажриба, эксперимент, объект (предмет)нинг реал ҳолатини идеал ҳолатга етказиш, шу тарзда уни такомиллаштириш борасида рационал воқеалик эмасми? [1: 26-28].

Агар билим объект (предмет)даги жиҳатларни, ички тизимлари ва хусусиятларини аниқлаш орқали унинг борлиқдаги ўрнини очиб беришга қаратилган, келажагини ёритадиган, махсус категориялари ва эмпирик базалари билан оламни субъектив идрок этишга йўналтирилган ижодий изланиш тури бўлса, у динга, априорига тааллуқли воқеликларга тегишли эмасдек туюлиши табиий ҳол. Дин негизда кун ора ўзгарувчан реал борлиқни, ижтимоий ҳаётни, инсон тафаккурига хос зиддиятларни эмас, балки догмани ўрганиш назарда тутилади. Масалан, жаҳоний динлардан бири бўлган буддавийликда ҳаётнинг азоб-уқубатлардан иборатлигини тан олиш, улардан нирванага етишиш орқали халос бўлиш догма сифатида қаралади [2: 98-128]. Насронийликда Яратганнинг яккалигини, борлигини, Инсон унинг ердаги ноиб, фарзанди эканини тан олиш орқали унинг 10 васиятига амал қилиш догмадир [3: 147-201]. Ислом динида эса беш фарз (Аллоҳ ягона ва Муҳаммад пайғамбар алайҳиссалом унинг ноиб эканига калима келтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж)ни бажариш билан боғлиқ [4: 120-128].

Илм-фанда ҳам догма мавжуд, масалан, маълум илмий авторитетлар фикрига таяниш, изланишларда улар ишларидан иқтибослар келтириш, асосларини ўрганиш ва хулосаларига таяниш шундай догмалардандир. Бироқ илмий догмаларни танқид қилиш, ҳатто агар мувофиқ келадиган янги назарий-фалсафий шакллантирилган, илмий эксперимент янги талқинларга олиб келган ижтимоий-илмий фикр ностандарт талқинга эҳтиёж сезилса, илмий авторитет танқид ёки рад этилиши мумкин. Бу ўринда Маркс, Лисенко илмий тақдирини эслаш мумкин. Бундай ёндашув динда мавжуд эмас, у ўз догматикасини ҳимоя қилишни муқаддас бурч деб билади. Илмий билимда муқаддас бурч объектини (предметини) борлигича, объектив, рационал ўрганиш, унинг турли томонларидаги плюрализмни, ўзгарувчанлик ва динамизмни реал воқелик сифатида эътироф этишдир.

Мазкур ёндашувларни бир-бирига яқинлаштириш, уйғунлаштириш мумкинми? Бу вазифани илк бор Ф.Бекон, кейинроқ эса Б.Спиноза, Гегель фалсафасида кузатамиз.

Ёшлар маънавиятига илмий ва диний билимлар таъсирини қуйидаги йўналишларда қараш мумкин:

- Илмий билимлар рационал асосга эга бўлгани учун ижтимоий борлиқ муаммоларини ақлу идрок принципларига мувофиқ ечиш йўлларини тақлиф этади. Диний билимлар эса дин догматикаси шакллантирган ақоидлар, талаблар нуқтаи назаридан келиб чиқиб, иррационал ёндашади.

- Илмий билимлар илмий ходимлар авторитетига таянади. Уларнинг қарашлари мутлақ ҳақиқат бўлмайдими, бугун бўлмаса эртага улар танқидга учрайди ва бу ҳолни илм-фан табиий воқелик, деб билади. Диний билимлар авторитетлар, яъни пайғамбарларнинг фикрлари, деганлари ва одатларини мутлақ ҳақиқат, деб тарғиб этади. Уларни шубҳага олганлар билан курашади.

- Илмий билимлар ижтимоий тараққиётни назарда тутди, ҳар бир илмий янгиликни шу нуқтаи назардан баҳолайди, ўрганади. Диний билимлар ички маънавий-этиқодий жараёнларга қаратилади. Ижтимоий тараққиёт муаммолари уларнинг диққатини жалб этавермайди.

- Ёшлар ўзининг психоземанциал ва социобиологик хусусиятларига мувофиқ янгиликка интилади, янги-янги информацияларга эҳтиёж сезади. Айни шу омиллар уларда илм-фанга қизиқиш уйғотади. Диний билимлар маънавий-ахлоқий қадриятларга мурожаат этганида, ўз догматикасини

улуғлаш билан чегараланади. Маънавиятда социодинамик ўзгаришларни, унинг ижтимоий қонуниятларини очиб беришга интилавермайди, натижада маънавият ахлоқ диний догматикага бўйсиндирилади.

Ёшлар маънавияти уларнинг социопсихологик ва эмационал ҳолати сифатида динамик ходиса, улар ташқи таъсирлар асосида ўзгариш хусусиятига эга. Бу илмий билимларнинг фундаментал хусусиятига мувофиқдир. Шундай экан, ушбу икки динамик жиҳат бир-бирини тўлдириб, бойитиб келиши сабабли йирик олимлар ёшларни илм-фанга жалб этишга ижтимоий тараққиёт омили сифатида қарайди [5].

Шунинг учун Президент Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан президент мактаблари, ихтисослаштирилган ижод мактаблари, хорижий университетларнинг филиаллари, президент университетини очиш, ёшларни олий ўқув юртларига қабул қилиш квотасини 25% етказишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилмоқда. Бу борада давлатимиз раҳбарининг 70 га яқин фармон ва қарорлари қабул қилинди. Ёшларимиз онгида, маънавиятда интилган ҳар бир ёш илмий билим, касб-корли, маърифатли, ижодкор шахс бўла олади, деган аънавий установка шаклланмоқда. Ушбу установка уларда халқимизга хос бўлган маънавий-ахлоқий императивларни замонавий илм-фан ютуқлари билан боғлаш, уйғунлаштиришга замин ҳозирламоқда.

Замонавий илм-фан инсон имкониятларини янада кенгайтириш принциплари асосига қурилган, ҳар бир илмий кашфиёт, билим киши онгига, ҳатти-ҳаракатлари ва фаолиятига янгилик олиб киради, улар доирасини кенгайтиради. Шу билан бирга, ушбу илмий ютуқлар инсоннинг миллион йиллар давом этиб келган психоризологик ҳаёт тарзига акстаъсир этиш хусусиятига ҳам эга. Масалан, махсус кузатишлардан маълумки, ҳар куни 4 соат “интернетда ўтирадиган” ёшларда гиподинамия (кам ҳаракатлилик оқибатида мушакларининг ривожланмай қолиши), ҳатто стрессга мойиллик пайдо бўлади, овқатланиш тартиби бузилади, кўриш қобилияти заифлашади [6: 7]. Баъзи ёшлар эса ўн-ўн икки соатлаб “интернетда ўтиради” ва ўзида турли психозиологик камчиликларни шакллантиради.

Ёшлар маънавиятига диний қадриятлар ва билимлар ўзгача таъсир этади. Диндаги ижтимоий-ахлоқий ғоялар, тажрибалар ёшлар маънавиятини ўзига бўйсундирганида, социопсихологик механизмлардан фойдаланади. Диний билимларни ёшлар дин, маънавият, маданият тарихи фанлари орқали эмас, руҳонийларнинг даъватлари орқали олишга интилади. Улар ибодатхонада эшитган ривоятини ҳақиқат деб қабул қилади, унинг реал ҳаётдан келиб чиқши боисини ёки нореал эканини ўрганмайди, тайёр ривоятни тинглаш билан чекланади. Бу диний билим эмас, албатта, диний билим муқаддас битиклар ва уларга бағишланган илмий изоҳларни ўрганиш, таҳлил қилиш орқали шаклланади.

Илмий билим ҳам, диний билим ҳам алтернатив ёндашишлар орқали ўрганишни тақозо қилади. Масалан, Б.Спиноза, Л.Фейербах, К.Каутский ва Лео Кассилининг насронийликка оид танқидий атеистик фикрлари илм-фан, тафаккур учун бебаҳо манбалардир. Уларни ўрганмай, билмай туриб, диний билимлар ҳақида рационал қарашга эга бўлиш қийин.

Диний билимнинг маънавий ҳаёт билан боғлиқлиги ҳақида рус файласуфи Н.А.Бердеев асосли ғояларни илгари суради. У фалсафанинг маънавий ҳаётга хос мустақил изланиш эканини таъкидлайди. “Диний билим, – деб ёзади у, – маънавий ҳаётдир, руҳнинг фаоллигидир” [8: 30]. Мазкур фаоллик илмий, фалсафий фаоллик эмас, у маънавий изланиш бўлгани учун релятивизмдан холи, мустақил, ижодий изланишдир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, агар ёшларнинг юқоридаги психофизиологик, социотиббий эҳтиёжларидан келиб чиқсак, диний билимларга қизиқиш улар маънавий ҳаётидаги халқ психологияси, этномаданияти ва тарихий парадигмаси билан бевосита боғлиқлигини асослаймиз. Ёшларда динга, диний билимларга миллат ҳаёти, тафаккури ва маънавиятдаги парадигмал жиҳатлар қизиқиш уйғотган, дейишимиз мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алимасов В.А, Мамадалиев Ш.О. Илмий тадқиқотлар методологияси. –Т.: ЎзР ИИБ Академияси, 2016.
2. Радхакришнан С. Индийская философия. Т. 1-2. – Москва: Иностранная литература, 1957-1958.
3. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: Политиздат, 1989.
4. Ислом дини тарихи. – Т.: Товарауннахр, 2016.

5. Пуанкаре Анри. О науке. – М: Наука, 1990.
6. Интернет: за и против. Сборник. – Екатеринбург, 2004.
7. "Тафаккур". Журнал. 2017. №1.
8. Бердиев Н.А. Диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ. 2005.

♦ **Аннотация:** Мақолада илмий ва диний билимларнинг ижтимоий-фалсафий масалалари муҳокама қилинади, илм-фан ва диннинг ёшлар маънавиятига таъсири ҳақида фикрлар билдирилади. **Таянч сўзлар:** дин, илм, ёшлар, илмий билим, диний билим, маънавият, фалсафа, онг.

♦ **Annotation:** The article discusses the socio-philosophical issues of scientific and religious knowledge, talks about the influence of science and religions on the spirituality of youth. **Key words:** religion, science, youth, scientific knowledge, religious knowledge, spirituality, philosophy, consciousness.

♦ **Аннотация:** В статье обсуждаются социально-философские вопросы научного и религиозного знания, говорится о влиянии науки и религии на духовность молодежи. **Ключевые слова:** религия, наука, молодежь, научное знание, религиозное знание, духовность, философия, сознание.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ СТАТУСЫ РЕЛИГИОЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ (ОПЫТ УЗБЕКИСТАНА И КАЗАХСТАНА)

АБДУЛЛА МИРЗАХОЖАЕВ

PhD – Кандидат наук
Международная исламская
академия Узбекистана

Законодательное регулирование и закрепление государственно-конфессиональных отношений, статуса религиозных объединений относятся к наиболее трудно разрешимым проблемам, которые вызывают активные дискуссии в экспертном сообществе и среди населения в целом. В связи с чем компаративистский анализ и теоретическая классификация моделей государственно-конфессиональных отношений в контексте законодательно-правового регулирования являются актуальным направлением социогуманитарной науки. Исследование законодательных статусов религиозных организаций требует междисциплинарного подхода, представители различных отраслей знаний заинтересованы в изучении данной проблематики.

Проблема правовой институционализации взаимодействия государства и религий заключается в многообразии и уникальности законодательно-правовых моделей. При унификации моделей и различных систем на основе определенных стандартов необходимо учитывать историческую специфику и культурно-мировоззренческие предпосылки каждой страны.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИССЛЕДУЕМОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ

В современном мире проблемы религиозных прав человека все чаще регулируются через призму «европейских ценностей», т.е. наблюдается законодательное закрепление «стандартного типа» государственно-конфессиональных отношений. Например, греческий общественный деятель, профессор Е.Венизелос отмечает, что «проблема отношений государства и церкви отличается от проблемы полной защиты права на свободу вероисповедания для всех частных и коллективных субъектов», в то же время как «вопрос об отношениях между греческим государством и православной церковью не может быть рассмотрен по теоретическим схемам и типологиям, созданным для толкования правовых отношений между государством и Римско-католической церковью, либо между государством и различными протестантскими конфессиями в других европейских странах» [1, С. 20-21].

Однако в азиатских странах обычно сложно закрепить определенную модель государственно-конфессиональных отношений. Восточный менталитет весьма чувствителен к правовой институционализации отношений между государством и религией, поскольку традиционное азиатское воззрение предполагает крепкую связь с исторической культурой. В этой связи, современные государства имеют сложности в законодательной институционализации статусов религиозных объединений.

Профессор Северного федерального университета им.

М.В.Ломоносова С.О.Шалапин [2, С. 156] считает, что большинство стран современности все еще пытаются закрепить законодательный статус определенных конфессий, такие процессы имеют важное место в формировании правовых доктрин на национальном и международном уровнях.

При юридической формализации правового статуса религиозных организаций условно можно определить две формы взаимодействия государства и конфессий: 1) привилегированное положение определенного вероисповедания; 2) режим, в котором не предусмотрено законодательное закрепление государственной религии и конфессии [35: 108-111]. Согласно универсальной классификации государственная система может разделяться на следующие типы: 1) светский,

который предполагает свободу совести и религиозный индифферентизм; 2) клерикальный – декларирует наличие государственной религии и ее особый статус, в котором допускается участие государства в управлении господствующей конфессией; 3) теократический – религиозная догматика является основой в формировании законодательства и политики во всех сферах, придание священным текстам нормативной силы; 4) атеистический – максимальное ограничение религиозной деятельности или же полный запрет.

А.А.Исаева [4:211] анализирует статус религиозных объединений, выделяет «базовый» и «верхний» уровни организационно-правовых форм, а также «общие» и «преференциальные» группы прав. Все религиозные объединения, которые получили статус

юридического лица, владеют «общими» правами. Благодаря законам, в которых определен особый статус отдельных конфессий, они могут обладать «преференциальными» правами.

По мнению профессора С.С.Стрельникова [5: 27], разделение религиозных объединений на «традиционные» и «нетрадиционные» может привести к созданию преференций для определенных религиозных организаций или даже ограничению вероисповедания. Таким образом, нарушается принцип равноправия религиозных организаций перед го-

сударством. Т.В.Мордовцева напротив считает, что «понятие «традиционная религия» следует отнести к системе историко-культурологических, не нуждающихся в столь четкой семантике по сравнению с юридическими терминами», а «традиционность религии следует рассматривать в контексте морфологии традиционной культуры с последующим анализом ее специфичности» [6].

Вышеуказанное доказывает научную актуальность comparative исследования законодательных статусов религиозных организаций в современном мире на примере Узбекистана и Казахстана, а также необходимость типологизации моделей государственно-конфессиональных отношений разных стран в контексте легитимных аспектов.

УЗБЕКИСТАН

С обретением независимости Узбекистан создал законодательную базу, которая гарантирует защиту равноправия. Главными источниками обеспечения правового регулирования религиозной сферы в Республике Узбекистан являются: Конституция [7]; Закон «О свободе совести и религиозных организациях» [8]; Закон «Об общественных объединениях в Республике Узбекистан» [9]; международные договоры в области прав человека и гуманитарного права, ратифицированные Узбекистаном; принятые резолюции и рекомендации международных организаций, членом которых является Республика Узбекистан; разносторонние межправительственные соглашения, которые регулируют религиозно-конфессиональные движения; национальная программа в области прав человека.

В Республике Узбекистан сформированы необходимая комплексная база организационно-правовых и институциональных основ организации деятельности религиозных объединений. Конституция закрепила принципы и нормы осуществления прав граждан на свободу объединения, что является фундаментальной основой для формирования юридической почвы деятельности институтов различных религий и конфессий.

В главном законе страны Узбекистан определяет себя как «демократическую республику» [7, статья 1], которая обеспечивает уважительное отношение ко всем традициям народности, проживающих на границах государства [7, статья 4]. Согласно Конституции, идеология страны формируется на основе плюрализма мнений и не может быть установлена государственная [7, статья 12]. Гарантируется права и свобода человека, которые «базируется на общечеловеческих принципах» [7, статья 13]. Декларируется о том, что, несмотря на различия религий и убеждений, все граждане Республики равны перед законом [7, статья 18], при этом подчеркивается, «осуществление прав и свобод одних не должно нарушать законные интересы других лиц, государства» [7, статья 20]. Конституция гарантирует свободу совести, каждый имеет право быть последователем любой религии, а также запрещает принудительно насаждать какие-либо религиозные воззрения [7, статья 31]. Государственный аппарат и религиозные институты осуществляют свою деятельность отдельно и независимо друг от друга [7, статья 61].

Закон «Об общественных объединениях в Республике Узбекистан» расширяет и дополняет статьи конституционного закона, в которых определены основные парадигмы формирования законодательного статуса религиозных объединений. Религиозные организации не могут выполнять какие-либо государственные функции, а государственные структуры не участвуют в организации, финансировании и регулировании их деятельности. Власть не может пропагандировать определенное религиозное объединение или же атеизм. Религиозным организациям запрещается создания политических партий и общественных движений. Деятельность религиозных объединений, которые используют свою идеологию для антигосударственной пропаганды, нарушения общественного согласия и нравственных ценностей, распространения террористических и другие преступные движения, противоречит данному закону. А также не допускается какие-либо действия, оказывающие давление на государственные органы [8, статья 5]. Комитет по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан координирует и контролирует взаимоотношения государственных институтов с ре-

лигиозными объединениями [8, статья 6].

Не менее ста граждан Узбекистана, которые достигли восемнадцатилетнего возраста и постоянно проживают на территории страны, имеют право добровольно объединяться для создания религиозных организаций, которые могут создавать органы центрального управления, координирующие их деятельность. Только зарегистрированные религиозные объединения, которые распространены в не менее чем восьми административных территориях республики, могут организовывать органы управления. Министерство юстиции регистрирует религиозные организации и дает статус юридического лица [8, статья 8]. Согласно данным 2020 года в Министерстве юстиции [10] зарегистрированы 2276 религиозных организаций, большинство из которых являются исламского направления, 183 организации состоит из еврейских общин, общин бахай, «Свидетели Иеговы», общество кришнаитов, буддийский храм, Библейское общество и другие.

КАЗАХСТАН

Кандидат юридических наук Р.Подопригора считает, что после коллапса старой системы «очевидные изменения не повлияли принципиально на роль и положение религии в казахстанском государстве и обществе. Она по-прежнему остается частным делом, практически не проявляет себя в политической, правовой или идеологической плоскости, что не удивительно, учитывая религиозные традиции и принципы государственно-конфессиональных отношений в стране, уровень религиозности населения, реальные возможности религиозных объединений» [11]. Однако тенденции последних лет демонстрирует, что влияние религии в обществе расширяется. В связи с чем исследование нормативно-правовых документов регулирующие законодательный статус религиозных организаций в Казахстане является важным вопросом.

Основными юридическим документами являются Конституция Республики Казахстан [12] и Закон «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» [13]. Конституция Казахстана утверждает, что государство является «светским» [12, статья 1.1]; в котором признается идеологическое многообразие [12, статья 5.1]; запрещается деятельность политических партий и союзов, в том числе иностранных на религиозной основе [12, статья 5.4]; а иностранные религиозные объединения и назначение иностранных священников регулируются профильными государственными органами [12, статья 5.5]; не допускается проявления религиозного превосходства [12, статья 20.3]. Согласно Конституции, каждый индивид имеет право на свободу совести [12, статья 22.2], однако осуществление данного права не должно противоречит «общечеловеческим и гражданским правам и обязанностям перед государством» [12, статья 22.2]. Граждане страны имеют право создавать различные общественные объединения [12, статья 23.1]. Действия, нарушающие межконфессиональное согласие признаются антиконституционными [12, статья 39.2].

Закон «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» основан «на том, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским государством, подтверждает право каждого на свободу совести, гарантирует равноправие каждого независимо от его религиозного убеждения, признает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа, уважает другие религии, сочетающиеся с духовным наследием народа Казахстана, признает важность межконфессионального согласия, религиозной толерантности и уважения религиозных убеждений граждан» [13, преамбула].

В законе говорится о том, что он не может противоречить Конституции РК [13, статья 2.1], а также ратифицированным международным договорам [13, статья 2.2]. Религиозные объединения также, как и в Узбекистане осуществляют свою деятельность отделено от государственной власти [13, статья 3.1], являются равноправными перед законом [13, статья 3.2], любое религиозное образование не может выступать в качестве государственного [13, статья 3.3]. Религиозные организации не участвуют в деятельности государственных органов, не формируют политические партии [13, статья 3.9]. Не допускается деятельность религиозных объединений: направленные на утверждение в государстве верховенства определенной религии, нарушение межрелигиозного согласия

[13, статья 3.10]; незарегистрированные [13, статья 3.11]; сопряженные с насилием над гражданами, причинением вреда здоровью, расторжением брака, прекращением родственных отношений [13, статья 3.12] и т.д.

Согласно Закону на территории Республики Казахстан «могут создаваться и действовать религиозные объединения со статусом: местные (50 граждан в пределах одной области, города республиканского значения и столицы), региональные (500 граждан, которые представляют не менее двух областей, городов республиканского значения и столицу) и республиканские (5000 граждан, представляющие все области, города республиканского значения и столицу, имеют свои структурные подразделения на всей территории страны» [13, статья 12.1].

Согласно данным электронного правительства Республики Казахстан общее число зарегистрированных религиозных объединений и их филиалов составляет 3820 [14], которые состоят из следующих конфессиональных направлений: исламское (самое многочисленное), протестантское, православное, католическое, свидетели Иеговы, новоапостольская церковь, общество сознания Кришны, иудаистское, бахайское, буддийское, Церковь Иисуса Христа Святых последних дней (мормоны), мунитское и другие.

Основной методологией научной работы является срав-

нительная компаративистика, которая предполагает анализ правового опыта Узбекистана и Казахстана в регулировании законодательного статуса религиозных организаций. Использован междисциплинарный подход, поскольку исследуемая тема связана с религиоведческой, правоведческой и юридической наукой.

В данной статье исследована актуальная тема современности, которая связана с законодательной практикой Узбекистана и Казахстана в вопросах правового регулирования и легитимации деятельности религиозных объединений. Исследование показало, что в двух странах сформировано фундаментальное законодательство, но эффективность данных систем должна быть изучена в контексте вызовов глобального мира (деструктивные религиозные течения, радикализм, терроризм и т.д.).

Особое значение должно быть уделено юридическому дискурсу, который способствует развитию и укреплению системы демократии, уровня межконфессионального согласия и при этом не предполагает негативные последствия для традиционного мировоззрения региона. Концептуальные представления о содержании права в религиозной сфере важны для жизнедеятельности общественного порядка. Необходимо обеспечить такую правовую систему, которая соответствует фундаментальным принципам международного права.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- 1) Венизелос Е. Отношения государства и церкви: взгляд через призму конституции. – М.: Новое издательство, 2008.
- 2) Шалыпин С.О. Сравнительно-правовая классификация современных моделей государственно-конфессиональных отношений // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. – 2014. – №2.
- 3) Потанина С.В. Некоторые аспекты взаимоотношений государства и религии за рубежом // Журнал российского права. – 2001. – № 4.
- 4) Исаева А.А. Сравнительно-правовой анализ конституционных прав религиозных объединений // Вестник Томского государственного университета. – 2018. – № 437.
- 5) Стрельников С.С. Законодательное оформление государственно-конфессиональных отношений: анализ проектов концепций государственной политики // Социум и власть. – 2012. – № 3 (35).
- 6) Мордовцева Т.В. Культурологические предпосылки определения правового статуса традиционной религии в России // Философия права. – 2013. <https://clck.ru/U8aUc>
- 7) Конституция Республики Узбекистан / <https://constitution.uz/ru/clause/index#section2>
- 8) Закон Республики Узбекистан о свободе совести и религиозных организациях (1998) / <https://www.lex.uz/acts/65089>
- 9) Закон «Об общественных объединениях в Республике Узбекистан» / <https://parliament.gov.uz/ru/laws/adopted/65/2959/>
- 10) Минюст озвучил количество религиозных организаций, зарегистрированных в Узбекистане (2020) / <https://clck.ru/TTDN3>
- 11) Подопригора Р. Государство, право и религия: зарубежный опыт и казахстанские реалии / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034230#pos=3;-104
- 12) Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2021. – 39 с.
- 13) Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» (2011) / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z110000483>
- 14) Список зарегистрированных религиозных объединений и их филиалов (2019) / https://data.egov.kz/datasets/view?index=tirkeuden_otken_dini_birlestik1

♦ **Аннотация:** Правовые исследования о религиях и религиозных организациях являются новым явлением для узбекской и казахской науки. Оно связано тем, что религиозно-конфессиональные отношения находились вне правового поля. Однако в начале 90-х социалистическая система была разрушена, начались процессы либерализации и демократизации во всех сферах общественной жизни. Религиозные организации получили возможность функционирования как официального института и приобретения законодательного статуса (юридическое лицо), осуществилась разработка соответствующих нормативных правовых актов. В связи с актуальностью данного научного направления в данной статье автор изучает законодательные статусы религиозных организаций на примере Узбекистана и Казахстана. **Ключевые слова:** религиозная организация, закон, законодательство, Узбекистан, Казахстан, религиозное объединение, ислам, Конституция, правовая система.

♦ **Annotation:** Legal research on religions and religious organizations is a new phenomenon for Uzbek and Kazakh science. It was connected with the fact that religious-confessional relations were outside the legal field. However, at the beginning of the 90s, the socialist system was destroyed, the processes of liberalization and democratization began in all spheres of public life. Religious organizations were given the opportunity to function as an official institution and acquire a legislative status (legal entity), it was carried out the development of appropriate regulatory legal acts. In connection with the relevance of this scientific direction, the author studies the legislative statuses of religious organizations on the example of Uzbekistan and Kazakhstan. **Key words:** Religious Organization, Law, Legislation, Uzbekistan, Kazakhstan, Religious Association, Islam, Constitution, Legal System.

♦ **Аннотация:** Динлар ва диний ташкилотлар бўйича юридик тадқиқотлар – Ўзбекистон ва Қозоғистон фани учун янги ҳодиса. Бу диний-конфессиявий муносабатлар ҳуқуқий майдондан ташқарида бўлиб келгани билан боғлиқ. Бироқ 90-йиллар бошларида социалистик тизим тугади, жамият ҳаётининг барча соҳаларида либераллаштириш ва демократлаштириш жараёнлари бошланди. Диний ташкилотларга расмий муассаса сифатида фаолият юритиш ва қонуний (юридик шахс) мақомни олиш имконияти берилди, тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Ушбу илмий йўналишнинг долзарблиги тўғрисида мақолада муаллиф Ўзбекистон ва Қозоғистон мисолида диний ташкилотларнинг қонуний мақомини ўрганган. **Таянч сўзлар:** диний ташкилот, қонун, қонун ҳужжатлари, Ўзбекистон, Қозоғистон, диний бирлашма, ислом, Конституция, ҳуқуқ тизими.

ХАЛҚАРО МИССИОНЕРЛИК УЮШМАЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАҲЛИЛИ

ЖАСУР НАЖМИДДИНОВ
ЎзХИА тадқиқотчиси

Замонавий воқелик диний-экстремистик характердаги секталарнинг инсон онги ва қалби учун кураш йўлидаги фаолиятининг жонланиши кузатилаётганини кўрсатмоқда. Хусусан, маълумотларга кўра, биргина Россиянинг ўзида “Богородичий центр”, “Церковь объединения”, “Церковь Иисуса”, “Церковь Нового Завета”, “Белое братство”, “Божественный орден Первого Ангела” каби ўнлаб диний секталар ноқонуний равишда фаолият олиб бормоқда. “Култ сатаны” деб аталадиган секта ҳам кенг тарқалган. Айрим маълумотларга кўра, ўта хавфли бўлган бу сектанинг Россияда 100 минг, ер юзида 5 миллиондан ортиқ тарафдори бор.

Улар аҳолининг диний билими пастлигидан фойдаланиб, охирагининг яқинлиги билан кўрқитиш ҳамда асосан ёшлар ва моддий аҳволи ночор бўлганлар ичида иш олиб бориш йўли билан ўз тарафдорларини кўпайтиришга ҳаракат қилмоқда. Бундай секталарга асос солган “авлиё”лар ўз издошларини алдаш йўли билан уларнинг мол-мулкларига эгалик қилишга уринмоқда.

Миссионерлик ривожланиб боргани сари тегишли ташкилий асослар ҳам яратиб борилган. Жумладан, католик миссионерларга раҳбарлик қилиш учун папа Григорий XV 1662 йилда “Диний тарғибот конгрегацияси”ни[1] таъсис этгани фикримизнинг исботи бўла олади. Рим папаси Пий XIIнинг миссионерликка даъват руҳи билан суғорилган “Фидеи Донум” (1957), Иоанн XXIIIнинг “Принцепс посторум” (1959), Павел VIнинг “Популарум прогрессо” (1967) номлари, II Ватикан соборида (1962-65) миссионерлик масалаларига бағишлаб махсус декрет қабул қилингани ҳам бу йўлдаги ишлар тадрижий ташкил этилганини кўрсатади[2: 200].

XIX аср охири XX аср бошларига келиб, христиан оламида миссионерлик ҳаракатларини жонлантириш, Библия таълимотини ер юзининг барча ҳудудларига етказиш мақсадида “кучларни бирлаштириш” ҳақидаги чақириқлар фаоллашди. Натижада “христиан экуменизми” атамаси юзга келди.

Экуменизм сўзи юнунча *oikoumenē* (“яшайдиган дунё”) ва *oikos* (“уй”) сўзларидан келиб чиққан бўлиб, турли христиан йўналишлари ва жамоалари ўртасида яқинроқ муносабатларни ривожлантириш орқали насроний бирликни топишга уринишни англатади[3].

Экуменистик ҳаракатлар биринчи бўлиб протестант йўналишлари орасида юзга келди. Бунда 1910 йилда Шотландиянинг Эдинбург шаҳрида бўлиб ўтган “Бутунжаҳон миссионерлик конференцияси” муҳим аҳамиятга эга бўлди. 160 та христиан ташкилотидан 1200 вакил иштирок этган анжуманда черков миссиясининг мазмунини қайта белгиланди[4: 26].

Конференцияга тайёргарлик қарийб икки йил давом этган. Хусусан, йиғилишда кўриладиган мавзулар бўйича ҳар бири йигирма аъзодан иборат саккизта комиссия тузилган. Ҳар бир комиссия икки йил давомида тадқиқот ўтказиб, бир жилдли ҳисобот тайёрлаган.

Эдинбург конференциясида қуйидаги мавзулар муҳокама қилинган[5]:

- Христиан бўлмаган дунёга “Хушхабар”ни етказиш.
- Миссия ишида черковнинг роли.
- Миллий ҳаётни насронийлаштиришда таълимнинг ўрни.
- Христиан бўлмаган дунёга миссионерлик хабари.
- Миссионерларни тайёрлаш.
- Миссияларнинг асосий базаси.
- Миссиялар ва ҳукуматлар.
- Ҳамкорлик ва бирликни тарғиб қилиш.

Эдинбург конференцияси христиан динидаги экуменистик ғояларнинг бирлашишига сабаб бўлди. Натижада, 1948

йилга келиб Бутунжаҳон черковлар кенгаши ташкил этилди. Бугунги кунда Оссурия черкови, Шарқий православ черковларининг аксар юрисдикциялари, Эски католик черкови, Лютеран, Англикан, Меннонит, Методист, Моравия ва ислохотчи черковлар, шунингдек Балтист ва Пятидесятниклар унинг тўлиқ аъзолари ҳисобланадилар. Рим Католик черкови тўлиқ аъзо бўлмаса-да Кенгаш йиғилишларига ўз делегатларини юборади.

Бутунжаҳон черковлар кенгаши ўзини “бирдамлик, умумий гувоҳлик ва насроний хизматига интилаётган 349 глобал, минтақавий, миллий ва маҳаллий черковларнинг бутун дунё бўйлаб дўстлиги”, деб таърифлайди. Унинг маъмурий маркази Швейцариянинг Женева шаҳрида жойлашган.

Ташкилот дунёнинг қарийб 110 та мамлакатидан 500 миллиондан ортиқ насронийларни бирлаштиради[6].

Бутунжаҳон черковлар кенгаши ҳар 6-8 йилда ўзининг йирик йиғилишлари – Ассамблеяларини ўтказиб туради. Биринчи Ассамблея 1948 йил Голландиянинг Амстердам шаҳрида ўтказилган бўлса, сўнгги бор 2013 йил Пусан (Жанубий Корея) шаҳрида бўлиб ўтган[6].

Католик черкови томонидан замонавий миссионерликнинг бурилиш нуқтаси II Ватикан Кенгаши¹ бўлди (1962-1965). Ушбу Кенгаш кун тартибидан энг муҳим масала диний миссияларни янги босқичга олиб чиқиш эди. Рим папаси Павел VI Кенгашда нутқ сўзлаб, жумладан қуйидагиларни таъкидлаган: “Инжил ҳар мавжудотга “Инжилни ваъз қилиш учун бутун дунёга тарқалиш”, дейди. Мен эса қуйидагиларни қўшимча қиламан: “Миссионерлик учун янги усулларни тайёрлаш, янги воситаларни кўриб чиқиш, янги кучларни яратиш керак”².

II Ватикан Кенгашидан сўнг Католикликнинг миссионерлик органи бўлган ва Папа Грегорий XV томонидан 1622 йилда ташкил этилган “Этикодни тарғиб қилиш Кенгаши”нинг аҳамияти янада ошди. 1988 йилда Папа Иоанн Павел II унинг номи “Халқларни христианлаштириш Кенгаши”, деб ўзгартирди.

Кенгашнинг вазифаси христианликни бутун дунёга етказиш ва тарқатиш ҳисобланади. Унга черковнинг миссионерлик саъй-ҳаракатлари ва ташаббусларини мувофиқлаштириш ва бошқариш масъулияти юкланган. II Ватикан Кенгашидан кўп ўтмай Папа Павел VI (1963-1978) Рим Куриясининг вазифаларини унинг кўрсатмаларига биноан қайта тузди ва тузатди. Кенгаш таркибига 49 аъзо, 35 кардинал, 5 архиепископ, 2 епископ, 4 папа миссияси қамраб олинган миллий директорлари, 3 бош генераллар кирди. Кенгашга филиппинлик кардинал Луис Антонио Г.Тагле раҳбарлик қилмоқда.

Миссионерлик фаолиятини мувофиқлаштириш, маҳаллий руҳонийларни тайёрлашда ёрдам бериш Халқларни христианлаштириш Кенгашининг асосий вазифаси ҳисобланади. Миссионерлик ҳудудларида черков тузилмаларини яратиш ҳуқуқи фақат ушбу Кенгашга берилган бўлиб, айна дамда барча католик миссионерлик монастирлари ва жамоалари унга бўйсунди[4].

2000 йил 8 майда Папалик миссионерлик жамиятлари миллий раҳбарларининг йиллик йиғилишининг очилиш маросимида қатнашган Кенгашнинг ўша даврдаги раҳбари, кардинал Ёзеф Томко (1985-2001) миссионерликнинг христианликдаги диний асосларини бундай изоҳлади: “Исодан икки минг йил ўтган бўлса-да, миссия ҳали ҳам ниҳояланмади. 6 миллиард инсониятнинг атиги 1/3 қисми христиан, 2 миллиард насронийнинг эса атиги 1 миллиарди католикдир. Католикларнинг кўпайиш тезлиги христиан бўлмаганларнинг кўпайиш тезлигидан пастдир”[7].

Кардинал Ёзеф Томко ўз нутқида турли қитъаларда амалга оширилган тадбирларни сарҳисоб қилди ва амалга

оширилган баъзи ишларни санаб ўтди: “Статистик маълумотларга кўра, XX асрнинг энг муваффақиятли миссионерлик фаолияти Африка қитъасида бўлган. 1900 йилда қитъанинг 2 миллион кишини ташкил этган католик аҳолиси бугунги кунда 116 миллионга етди. Бу кўрсаткич қитъадаги умумий аҳолининг 15 фоизига тўғри келади. Африкадаги миссионерлар Шимолий Африкадаги мусулмон давлатларида қийинчиликларга дуч келмоқда.

Дунё аҳолисининг 60 % яшайдиган Осиё қитъаси миссионерлик тезлашган кейинги минтақадир. Қитъа аҳолисининг 85% насроний эмас, католиклар сони эса 105 миллион атрофидадир. Марказий Осиё мамлакатларидан бири бўлган Қозғистонда миссия бошланди ва Хитой билан боғлиқ вақтлар ҳам белгиланмоқда.

Бутунжаҳон миссионерлик куни муносабати билан қилинган хайр-эҳсонлар ҳиссаси воситасида Папа камбағал минтақалардаги муассасаларга ёрдамини орттирди. Ёрдам берилган черковлар сони 877 дан 1045 гача, йирик семинариялар сони 99 дан 374 гача, семинарияларда ёрдам берилган талабалар сони 50 000 га, ёрдам берилган хизматчилар сони эса 400 000 кишига етди. Бундан ташқари, кўплаб кичик черковлар, диспансерлар, биринчи тиббий ёрдам марказлари ва маърифий лойиҳаларга ҳам ёрдам кўрсатилган”[8].

Кардинал томонидан тақдим қилинган ушбу маълумотлар миссионерлик соҳаларини кўрсатиши билан бирга миссионерлик фаолиятини юритадиган кишилар ва уларнинг таълимига киритилган инвестицияларнинг улкан ҳажмини ҳам намойиш қилмоқда.

XX аср христиан миссионерлиги учун характерли бўлган жиҳатлардан яна бири глобал ташкилот ва уюшмалар орқали фаолият олиб бориш ҳисобланади. Экуменизмнинг бир қўриниши бўлган ушбу ташкилотлар кўпинча хайрия муассасаси шаклида фаолият олиб боради. Қуйида улардан энг йириклари билан танишиб ўтамиз.

Етимлар учун христиан иттифоқи (Christian Alliance for Orphans – CAFO) 2004 йилда ташкил этилган бўлиб, 180 дан ортиқ христиан черковларини бирлаштирган.

Муассаса статистикасида келтирилган маълумотлар миссионерлик ишларининг кўламини очиб бериш жиҳатидан диққатга сазовор. Хусусан, Хитойда CAFO аъзоси бўлган 23 та, Ҳиндистонда 40 та миссионерлик ташкилоти фаолият юритмоқда. Африка қитъасида ҳам ушбу иттифоқ ўта фаол бўлиб, Либерияда 16 та, Эфиопияда 18 та ва Танзанияда 14 та миссионерлик муассасаси рўйхатга олинган.

CAFO Лотин Америкасидаги Мексика, Никарагуа ва Гондурас каби мамлакатларда ҳам кўпроқ кўзга ташланади[8].

CAFO томонидан дунёдаги етим болалар тўғрисида статистика олиб борилади:

- дунё бўйлаб етим болалар сони – 150 миллион;
- фақат онасини йўқотганлар – 34,5 миллион;
- фақат отасидан айрилганлар – 101 миллион;
- кўчаларда ёки етимхоналарда яшовчилар – 2-8 миллион;
- сўнгги 10 йил ичида Америкага асраб олиш йўли билан олиб келинган болалар сони – 179 719 нафар[9].

CAFO томонидан уюштирилаётган барча дастурларда диний таълимот ва черковнинг асосий рол ўйнаши христиан миссионерлик муассасалари томонидан яқка ва биргаликда қўлланиладиган бир усулдир. Масалан, ёш чегараси туфайли болалар уйлари ва қариялар уйлари тарқ этишга мажбур бўлган болаларга бериладиган касб-хунар таълими уларнинг катталар каби жамиятга мослашишни таъминлашга қаратилган бўлса-да, ушбу дастур доирасида маънавий ғамхўрлик ва ҳомийлик, черков ва жамоатчиликни қўллаб-қувватлаш каби тадбирлар билан миссионерлик фаолияти ҳам амалга оширилади[10].

CAFO саммити деб номланган йиллик йиғилишларда дунёнинг турли бурчакларидан келган ҳомий оилалар, бола асраб олган оилалар, диний раҳбарлар, нодавлат ташкилотлар ходимлари, кўнгилчилар ва тадбиркорлар иштирокида етим болаларга ёрдам кўрсатишни такомиллаштириш режалари ишлаб чиқилмоқда.

Ушбу йиғилишда етим болалар фойдасига бўлган ҳар қандай фикр ва лойиҳалар кўриб чиқилиб, уларга баҳо берилиши, етим болалар учун байрам ва хайрия аксиялари уюштирилиши маълум. CAFO саммитида иштирок этадиган оилаларнинг фарзандлари учун ҳам Инжил ва етимларга бағишланган тадбирлар тайёрланган болалар саммити таш-

кил этилади[11: 23].

Етимларсиз дунё (World Without Orphans – WWO) 2010 йилда Украинада протестант активистлари томонидан ташкил этилган. Ташкилот ўзини “ҳар бир боланинг меҳрибон ва доимий оиласи билан муқаддас Отани таниб ўсиши учун тузилган глобал ҳаракат”, деб таърифлайди ҳамда “Худо бизни фарзанд қилиб олди. У Отасизларнинг Отасидир” шiori билан етимларни асраб олиш лойиҳасига раҳбарлик қилади[11: 25].

Кўп ўтмай WWO глобал ҳаракатга айланди ҳамда ўзининг минтақавий бўлимларига ҳам эга бўлди. Ташкилот ҳар бир мамлакатда маҳаллий христиан гуруҳлари билан биргаликда болалар, етимлар ва фарзанд асраб олишга яроқли бўлганларнинг ҳолати тўғрисида статистик тадқиқотлар тайёрлашни йўлга қўйди. Масалан, “Етимларсиз Украина” томонидан тайёрланган ҳисоботда, жами 8 миллион бола яшайдиган Украинада 96 000 бола қонуний етим мақомида экани, 27 000 ота-она етим боланинг фарзандликка олиш муносиби эканлиги кўрсатилган.

“Етимларсиз Ғарбий Африка” Африка қитъасининг ғарбий соҳилида жойлашган 12 та мамлакатидан 25 нафар етимпарвар ташкилотларни бирлаштириб, черковлар атрофида фаолият олиб боришга қаратилган. Мазкур фаолиятда асосий ишчи куч руҳонийлар ва черков фаоллари ҳисобланади.

Ушбу ташкилот Тожикистонда ҳам “Фавқуллодда вазиятда нима қилиш керак, инқирозни бошқариш, фалокатдан кейин қандай чоралар кўриш ва ҳ.к.” сарлавҳалари остида тартибланган касбий таълим ва малака ошириш дастурлари билан фаолият юритган. Шу тарзда, улар насронийлик кенг тарқалмаган минтақаларда тайёрлаган таълим ва ўқув дастурлари билан мамлакатларга кириб бормоқда[11: 25].

Ўзининг ташкил топиши жиҳатидан жуда янги деб ҳисобланган ушбу тузилма бутун дунё бўйлаб тарқалиш бора-сида тезкор иш олиб бориш орқали христианлик институтларини бирлаштириш мақсади билан конференциялар ва учрашувларни ташкил қилмоқда. Хусусан, 2019 йил октябрь ойида дунёнинг 70 мамлакатидан 500 христиан руҳонийлари иштирокида “Глобал Форум” ўтказилган. Форумда етим болаларни нафақат жисмоний қийинчиликлардан халос қилиш, балки Худони танитиш ва Инжил таълимотларини сингдириш орқали етимларнинг илоҳий нажотга эришишини таъминлаш асосий мақсад бўлиши кераклиги ҳақида ҳулосага келинган[12].

Жаҳонга нигоҳ (World Vision) 1950 йилда ташкил этилган насроний евангелист хайрия ташкилоти бўлиб, 100 га яқин мамлакатларда ёрдам тадбирларини амалга оширади[13].

Гуманитар ёрдам, ривожланиш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби дастурларни ўз зиммасига олган муассаса ўз фаолиятини насронийлик этиқоди асосида юритади. Юҳанно Инжилидаги “Мен одамлар яшасин дея, фаровон ҳаёт кечирсин деб, келдим” маъносидаги сўзларни ўзига шior қилиб олган муассаса Исо Масиҳнинг изидан юриб, муҳтож ва камбағаллар билан бирга бўлишни мақсад қилганини таъкидлайди.

Ушбу муассаса, 3,5 миллион болага ҳомийлик қилишини ва ташкил этган ривожланиш дастурлари билан 62 миллион болага ёрдам беришини таъкидлайди.

World Vision соғлиқни сақлаш соҳасида ҳам катта улушга эга. Христианлик этиқодини ҳимоя қилишини ошқора таъкидлайдиган ушбу муассаса дунёнинг турли бурчакларидаги 13 000 дан ортиқ черковлар билан ҳамкорликда ишлайди ва 25000 дан ортиқ руҳонийларга гуманитар ёрдам дастури бўйича таълим берган.

World Visionнинг йиллик бюджети 2,79 миллиард доллар бўлган дунёдаги энг йирик хайрия ташкилотлари қаторига кириди[11].

Меҳр-шафқат (Compassion) 1952 йилда Жанубий Кореяда ташкил этилган миссионерлик хайрия ташкилоти. Меҳр-шафқат ўз ҳаракатларини болалар ҳомийлигига қаратади. Дунёнинг жами 26 мамлакатида фаолият юритадиган муассаса 1,8 миллион болага ҳомийлик қилади[14].

Черковлар ҳомийлик фаолиятининг марказида бўлгани сабабли, халқаро миқёсда 7000 черков билан шерикликда ишлайди. Бундан ташқари, 657 миллион долларлик бюджетга эга бўлган Меҳр-шафқат Исо Масиҳнинг хабарини 158 000 болалар ва оналарга етказганлигини таъкидлайди.

Канада ва Швейцария каби давлатлар томонидан ҳам расмий равишда қўллаб-қувватланадиган ушбу ташкилот

Африкадаги – Буркина-Фасо, Эфиопия, Гана, Кения, Руанда, Танзания, Того, Уганда, Осиёдаги – Бангладеш, Ҳиндистон, Индонезия, Филиппин, Шри-Ланка, Тайланд, Америкада – Доминикан Республикаси, Салвадор, Гватемала, Гаити, Гондурас, Мексика, Никарагуа, Боливия, Бразилия, Колумбия, Эквадор ва Перудаги етимларга ҳомийлик қилиб келади[15].

Дунё етимлари 1993 йилда бир гуруҳ америкалик евангелист насронийлар томонидан етимларга ғамхўрлик қилиш учун ташкил этилган. Ташкилот церковларнинг роли ва ишини ошириш ва кенгайтириш орқали “Уйга йўналтирилган парвариш” лойиҳасини қўллаб-қувватлади. Бу лойиҳа насроний оилалари ва руҳонийлар етимларни парвариш қилиш учун ўз уйларида ҳомийлик оилалари сифатида хизмат кўрсатишлари зарурлигини таъкидлайди[16].

Ташкилот 25 дан ортиқ мамлакатлардаги церковлар билан ҳамкорликда ишлайди. Етим болаларнинг озиқ-овқат ва мактаб каби харажатлари муассаса томонидан қопланади.

Болаларнинг психологик ва маънавий эҳтиёжлари маҳаллий церковлар ва кўнгилли насронийлар фаолияти орқали қондирилади. Шу тарзда, дунёнинг турли қисмларида христианлик этикодини тарқатиш бўйича миссионерлик фаолиятини амалга оширади.

Христианлик кенг тарқалмаган ҳудудларда ёки диний тарғибот қонуний равишда тақиқланган мамлакатларда, христиан кўнгиллилар томонидан етим болалар учун ўтказиладиган бундай тадбирлар ушбу мамлакатларда насронийлар сонини кўпайишини таъминлайди[11: 27-28].

Халқаро муҳандислик миссиялари (Engineering Ministries International – EMI) 1982 йилда америкалик христиан муҳандислари томонидан асос солинган ва дунёнинг турли бурчакларида ривожланиш ва хайрия фаолиятларини қўллаб-қувватловчи ташкилот[17].

Америка, Канада, Англия, Ҳиндистон, Уганда, Камбоджа, Никарагуа ва Сенегалда фаолият олиб борадиган христиан муҳандислари сув қудуқларини қуриш ва қишлоқ хўжалиги техникасини ривожлантириш, шунингдек уйлар, мактаблар ва шифохоналар каби иншоотларни қуриш ва лойиҳалаштиришда ёрдам беради. Шунингдек, маҳаллий аҳоли учун бепул таълим дастурларини ташкил қилади.

2020 йилда Халқаро муҳандислик миссиялари дунёнинг 28 мамлакатда 107 та лойиҳани амалга ошириб, уларга 10 миллион долларга яқин маблағ сарфлаган[17].

Самарияликнинг ҳамёни ташкилотига 1970 йилда Роберт Пирс3 томонидан асос солинган. Мазкур ном Инжилдаги Исо Масиҳнинг “қўшнингни ўзинг каби сев” деган таълимотида номи келган самариялик сўздан олинган[18].

Бугунги кунда дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларида ёрдам тадбирларини амалга ошираётган Самарияликнинг ҳамёни 20 мамлакатда расмий идораларига эга. Муассаса 1998 йилда “Митч” бўрони, 2001 йилда Салвадор зилзиласи, 2004 йилда Ҳинд океанидаги цунами ва 2005 йилда АҚШда “Катрина” бўронидан кейин уйларни қуриш ва таъмирлаш бўйича ёрдам ишларида иштирок этди. Шунингдек, Либерия ва Ғарбий Африкада эбола билан курашиш устида ишламоқда.

“Болалар қалби” лойиҳаси билан у соғлиқни сақлаш муассасалари етарли бўлмаган жойларда юрак хасталиги бўлган болаларни даволаш ва операция қилиш имкониятларини тақдим этади.

Самарияликнинг ҳамёни ташкилотининг бошқарувчиси евангелист христиан Билли Греҳемнинг ўғли Франклин Греҳемдир. Греҳем 2003 йилда “Ислом динининг жуда ёмон ва зарарли” эканини айтган ва бу сўзлар мусулмонларнинг реакциясига сабаб бўлган. Греҳемга қаратилган танқидларга жавобан муассаса ташкилотнинг Ироқда амалга оширилган

³ Роберт Пирс (1914–1978) – америкалик баптист миссионер. АҚШнинг Айова штатида туғилган Пирс 1937-1940 йиллар орасида Калифорния бўйлаб саёҳат қилиб, евангелистик фаолиятини олиб борган. 1940 йилда у Иккинчи Жаҳон Уруши давридаги “Ёшлар Масиҳ учун” ҳаракатининг Лос-Анжелес филиалида иш бошлаган. Уруш давридаги қашшоқлик ва инсоний азоб-уқубатлар унга қаттиқ таъсир кўрсатди ва 1950 йилда у корейлик пресвитериан миссионер Кюн-Чик Хан билан World vision ни ташкил этди. 1967 йилда у World vision ни тарқ этиб, 1970 йилда у очликдан азоб чекаётганларга ёрдам бериш орқали миссионерлик фаолиятини олиб боришга мўлжалланган Самарияликнинг ҳамёни ташкилотини тузган.

ёрдам тадбирларини мисол қилиб келтирган[19].

Салвадор зилзиласидан кейин минтақага ёрдам олиб келган Самарияликнинг ҳамёни жабрдийдаларга ёрдам тарқатиш асносида христианларнинг ибодатларида қатнашиш шартини қўйгани ҳақида шикоятлар келиб тушган ва бу шикоятлардан сўнг ушбу ташкилот USAID томонидан диний амалиётлар ва ёрдам тадбирларини алоҳида бажариш тўғрисида оғохлантирилган[20].

Самарияликнинг ҳамёни гуруҳи ҳозирда Суриядан қочиб, Европага боришга ҳаракат қилаётган қочқинлар учун Македония, Греция ва Хорватияда озиқ-овқат ва соғлиқни сақлаш бўйича ёрдам кўрсатмоқда. Муассасанинг расмий баёнотларида барча тадбирлар Исо Масиҳ номидан амалга оширилаётганини ва Исо Масиҳга бўлган муҳаббатни сингдиришга ҳаракат қилинганлигини кўриш мумкин[11: 28-29].

Халқаро Бирлашган Пятидесятник Церковлари 1945 йили АҚШда юзага келган, унитар пятидесятникларга мансуб. Асосий ақида сифатида “Хаворийлар фаолияти”4даги Исо Масиҳ номи билан чўқинтиришни олға суришади. Муқаддас учлик (Троица) ҳақидаги таълимотни рад этадилар.

Ушбу ташкилотда вояга етганларни сувга ботириш орқали чўқинтириш билан бир пайтда оёқларни ювиш5 маросимини ҳам мавжуд. Ташкилот маркази Миссури штати, Хезлвид шахрида жойлашган. Ташкилот ўз радиоэшиттиришларини узатади ва Pentecostal Herald номли журнал чоп этади. Ташкилотнинг АҚШда 500 минг аъзоси, 450 минг яқинба мактаби қатнашчилари мавжуд. Ҳозирда ушбу церков 46 мамлакатда миссионерлик фаолиятини олиб бормоқда[21].

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турганидек, христиан миссионерлик муассасалари етим болалар ишларида алоҳида ва жамоавий равишда фаол бўлиб, ушбу тадбирлар ҳомийлик ва бола асраб олиш сифатида ташкил этилади. Юқоридагиларга қўшимча равишда хайрия ва етимпарварлик фаолияти билан танилган қуйидаги муассасаларни ҳам қайд этиш мумкин:

Етим болалар учун ижтимоий ёрдам (Orphan Outreach – www.aidorphansrelief.org);

Етимлар учун ёрдам фонди (Aid for Orphans Relief Foundation – www.aidorphansrelief.org);

Етимларни парвариш қилиш манбалари (Orphan Care Resources – www.orphancaresources.org);

Католик ёрдам хизмати (Catholic Relief Services – www.crs.org);

Христиан миссионерлари иттифоқи (Christian Missionary Alliance www.cmalliance.org);

Ҳар бир етим учун оила (A Family for Every Orphan – www.familyforeveryorphan.org)[11: 30].

Юқорида айтиб ўтилган хайрия ташкилотлари ўз мақсадлари учун бирлашган кичик христиан гуруҳларидан иборат. Улар маҳаллий церковларнинг ёрдам фаолияти, етимларни танлаш ва уларни миссионерлик тизимига киритиш каби масалаларда биргаликда ҳаракат қилишади.

Ушбу муассасалар имконияти чекланган оилаларнинг фарзандларини ва оилаларини йўқотган етимларни насронийлик динига қабул қиладилар ва уларни миссионерлар томонидан ўрнатилган тизимга жалб қиладилар. Етим ва ғамхўрликка муҳтож болаларнинг оғир аҳволдан фойдаланган миссионерлар, айниқса, таълим соҳасида кўплаб тадбирларни амалга ошираётгани маълум бўлмоқда. Кўпгина минтақаларда деярли барча мактаблар фақат миссионерлик муассасалари томонидан қурилади ва қўллаб-қувватланади ва у ерларда ўқитувчиларни ишга тайинлаш ҳам миссионерлик мақсадлари асосида амалга оширилмоқда.

Юқорида христиан миссионерлик гуруҳлари нафақат диний ташвиқот миссиясини олиб бориши, балки улар билан боғлиқ бўлган мамлакатларнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатлари учун ҳам иш олиб бориши таъкидланди. Ушбу тадбирлар энг кўп тарқалган соҳалар фуқаролик жамияти ва гуманитар ёрдам соҳаларидир. Ушбу масалалар билан шуғулланадиган христианлик муассасаларининг сони жуда кўп[11: 31].

⁴ “Хаворийлар фаолияти” (Деяния апостолов) – Библиянинг “Янги Аҳд” қисми бўлиmlаридан бири.

⁵ Оёқларни ювиш – Юҳаннодан баён қилинган Инжилга кўра (13:14), ҳар бир жамоа аъзоси бир бирига муҳаббатини ифодалаш учун бир-бирининг оёқларини ювиши.

Хулоса қилиб айтганда христиан динида муҳим ўрин тутган хайрия, садақа бериш ва муҳтожларга ёрдам кўрсатиш каби тамойилларга асосланган хайрия ташкилотлари черков ва насроний халқининг кўмаги билан дунёнинг ҳар бир минтақасида фаолият юритмоқда.

Бугунги кунда дунёдаги етакчи халқаро гуманитар ва нодавлат ташкилотлар қаторида ўзларининг насронийликларини очиқ ифода этадиган кўплаб ташкилотлар ҳам мавжуд. Ушбу муассасалар ёрдам бераётган одамларини бошқа динга ўтишга мажбурламайди, деб даъво қилинса-да, ўзларининг хайрия ишларини христианлик ташвиқоти орқали диний таълимотлар билан бирга олиб боришлари одатий ҳол ҳисобланади.

Христианлигини яширмайдиган ташкилотлар черков ва руҳонийлар орқали ёрдам тадбирларини ташкил қилади. Бундан ташқари, халқаро ёрдам ташкилотларида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) каби юқори тузилмалар асосида ишлаб чиқилган лойиҳаларда шерик сифатида қатнашадиган кўплаб насроний муассасалари мавжуд. Халқаро маб-лағлардан фойдаланиб, муҳтож бўлган минтақаларда ишлай-

диган христиан муассасалари ушбу жамиятларда насроний-ликни тарқатиш ва насронийлик шиорларини янада кўзга кўринар қилиш каби мақсадларга хизмат қилади.

Христианлик муассасалари ёрдам тадбирларини черковлар ва руҳонийлар орқали ўтказишлари сабабли заиф одамларни ўз диний маросимларига киритишлари анчагина одатий ҳолдир. Христианлик институтлари, айниқса болалар ва ёшлар хусусида олиб борадиган ишлари билан ўз мамлакатларида “уруғ экиш” вазифасини бажариб, ёрдам берадиган давлатларга, муассасаларга ва шахсларга тобеликни оширишни мақсад қилишган.

Бир қарашда миссионерларнинг дастурлари инсоният равнақи, дунёда тинчлик ўрнатиш, муҳтожу бечораларга бегараз кўмак кўрсатишга қаратилгандай туюлади. Аммо чуқурроқ назар ташланса, уларнинг барчасидан маълум, аксарият ҳолларда ғаразли мақсадлар кўзланаётгани аён бўлади. Аввал улар ўзларини сахий ва инсонпарвар кўрсатиб, кейинчалик асл қиёфаларини ошкор қилишади. Баъзи ҳолларда “шунча яхшиликлар эвазига” христианликни қабул қилиш талаб ҳам қилинади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. 1968 йилдан “Халқларни инжилга этикод қилдириш конгрегацияси”.
2. Қаранг: Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд. - Т.: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1976.
3. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. “Ecumenism.” Encyclopedia Britannica, December 18, 2019. <https://www.britannica.com/topic/ecumenism>.
4. Erkan Tasci. Din sosyolojisi açısından misyonerlik ve günümüz islam toplulukları. İstanbul, 2006.
5. Stanley, Brian (2009). The World Missionary Conference, Edinburgh 1910. Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Pub. Co.
6. <https://www.oikoumene.org/about-the-wcc/history> (17.07.2021)
7. Католик черковининг XXI Бутунжаҳон Собори. 1962 йил 11 октябрда Папа Иоанн XXIII ташаббуси билан чақирилиб, 1965 йил 8 декабрда давом этган. Кенгашда черков ҳаёти билан боғлиқ қатор муҳим ҳужжатлар – 4 та конституция, 9 та фармон ва 3 та декларация қабул қилинган.
8. Кенгашда қабул қилинган ўзгаришлар католик жамоатчилигининг энг консерватив қисми томонидан рад этилди, натижада “Авлиё Пий X нинг руҳонийлар биродарлиги” каби гуруҳлар ажралиб чиқди.
9. Benigni U. Sacred Congregation of Propaganda / Catholic Encyclopedia, 1913. [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Sacred_Congregation_of_Propaganda](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Sacred_Congregation_of_Propaganda). Exported from Wikisource on July 16, 2021
10. Address of Cardinal Tomko to the Pontifical Mission Societies. Monday, 8 May 2000. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cevang/documents/rc_con_cevang_doc_20000508_tomko-opere-missionarie_en.html
11. <https://cafo.org/about/core-principles/> (29.07.2021)
12. <https://research.cafo.org/research/statistics/> (29.07.2021)
13. Hajdari S. Tarihi süreç içerisinde misyonerlik ve misyonerlerin etim faaliyetleri. İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2016.
14. <https://worldwithoutorphans.org/forum/> 13.08.2021
15. <https://www.worldvision.org/about-us> 13.08.2021
16. <https://www.compassion.com/about/what-is-compassion.htm> 13.08.2021
17. <https://www.compassion.com/where-we-work.htm> 13.08.2021
18. <https://worldorphans.org/vision-mission/> 13.08.2021
19. <https://inside.emiworld.org/2021/june> 13.08.2021
20. Роберт Пирс (1914–1978) – америкалик баптист миссионер. АҚШнинг Айова штатида туғилган Пирс 1937-1940 йиллар орасида Калифорния бўйлаб саёҳат қилиб, евангелистик фаолиятни олиб борган. 1940 йилда у Иккинчи Жаҳон Уруши давридаги “Ёшлар Масих учун” ҳаракатининг Лос-Анжелес филиалида иш бошлаган. Уруш давридаги қашшоқлик ва инсоний азоб-уқубатлар унга қаттиқ таъсир кўрсатди ва 1950 йилда у корейлик пресвитериан миссионер Кюнг-Чик Хан билан World vision ни ташкил этди. 1967 йилда у World vision ни тарқ этиб, 1970 йилда у очликдан азоб чекаётганларга ёрдам бериш орқали миссионерлик фаолиятини олиб боришга мўлжалланган Самарияликнинг ҳамёни ташкилотини тузган.
21. Muqaddas Kitob. -Toshkent: Muqaddas Kitobni tarjima qilish instituti, 2020.
22. “Evangelist's views on Islam draw critics in Winnipeg”. Canadian Broadcasting Corporation. October 22, 2006. Archived from the original on March 12, 2009. Retrieved August 13, 2021.
23. <https://www.nytimes.com/2001/03/05/world/us-aids-conversion-minded-quake-relief-in-el-salvador.html> 13.08.2021
24. “Хаворийлар фаолияти” (Деяния апостолов) – Библиянинг “Янги Аҳд” қисми бўлимларидан бири.
25. Оёқларни ювиш – Юҳаннодан баён қилинган Инжилга кўра (13:14), ҳар бир жамоа аъзоси бир бирига муҳаббатини ифодалаш учун бир-бирининг оёқларини ювиши.
26. <https://www.upci.org/about/about-the-upci> 13.08.2021

♦ **Аннотация:** Мақолада турли хил миссионерлик уюшмаларининг фаолияти таҳлил қилинади. **Таянч сўзлар:** миссионерлик, секта, экуменизм, Рим папаси, христиан дини.

♦ **Annotation:** The article analyzes the activities of various missionary associations. **Key words:** missionary, sect, ecumenism, pope, Christianity.

♦ **Аннотация:** В статье анализируется деятельность различных миссионерских объединений. **Ключевые слова:** миссионер, секта, экуменизм, папа, христианство.

АЙЁМ ФАЗИЛАТИ: ЕТИМНИНГ КАФИЛИ

✓ 4998, 5682 ҲАДИСЛАР

Саҳл ибн Саъд розияллоху анхудан ривоят қилинади: **“Набий соллаллоху алайҳи васаллам: “Мен ва етимнинг кафили жаннатда мана бундаймиз”, дедилар ҳамда кўрсаткич ва ўрта бармоқлари билан ишора қилиб, орасини озроқ очиб кўрсатдилар,”** дедилар. Имом Бухорий ва Имом Термизий ривояти.

Ислом инсонлар ер юзини обод қилиши, ўзаро аҳил бўлиб, адолатли ҳаёт кечиришлари учун уларни эзгу ва хайрли ишлар қилишга чорлайди. Муслмон кишини ҳар томонлама етук, баркамол, гўзал ахлоқли, етимларга, бева-бечораларга ғамхўр бўлишга, уларни эҳсон қилишга ва маънавий кўмак беришга буюриб, ҳар қандай ёмон ишдан, гина, адоват, зулмдан, ўзгалар ҳақини ейишдан, ҳасад ва ҳасисликдан қайтаради. Муқаддас динимиз таълимотларида бу дунёда қилинган ҳар бир яхши ва ёмон амаллар учун қиёмат кунда мукофот ёки жазо олишлари айтилади.

Етимни ўз қарамоғига олиш ҳам динимиздаги кўрсатмалардан қолаверса, Расулulloх соллаллоху алайҳи васалламга яқин бўлишга етказадиган амаллардан ҳисобланади.

Етимни кафиллигига олган, унинг молини тасарруф қилаётган киши Аллоҳдан кўрқиши керак. Етимдан табассумини, насиҳатини, юмшоқ сўзни аямаслиги, гўзал тарбия бериш ва унга меҳрибон бўлиши лозим. Етимнинг молидан унга сарф қилиб, молини эҳтиёт қилганлар ҳам етимни кафилликка олганлар қаторига киради.

Ушбу ҳадис шарҳида Қатода раҳимахуллоҳ **“Етимга раҳмли ота бўлинг!”** деганлар.

Ибн Баттол айтадилар: **“Ушбу ҳадисни эшитган кишининг зиммасида Набий соллаллоху алайҳи васаллам билан жаннатда бирга бўлиш учун унга амал қилиш вазифаси бордир. Зеро, жаннатда бундан афзал мартаба йўқдир”.**

Етимни қарамоғига олиш учун, албатта, фарзандсиз бўлиш шарт эмас. Балки, ўз болалари бор кишилар етимларни оиласига қабул қилсалар ва ўз фарзандлари қатори уларнинг бошини силасалар жуда яхши бўлади.

Етимни кафилликка олиш – балоғатга етгунича унинг нафақаси, кийими, одоби, тарбияси, унга меҳрибонлик қилишни кафолатлашдир.

Кафолатга олиш етимни ўз уйига олиб кетиш, бағрига босиш, эҳтиёжларини қондириш билан бўлади. Бунда етим кафилликка олувчининг қариндоши бўладими ёки бегонами, у етимнинг ҳақиға риоя қилса кафилликка олишига ҳеч қандай монеълик йўқ. Аммо жамиятда ўзининг тайинсизлиги ва тарбиясизлиги билан танилган кишига етимнинг кафилиги ишониб топширилмайди.

Хайрия жамиятлари орқали етимлар нафақаси учун улар балоғатга етгунича маблағ ўтказиш ҳам етимни кафилликка олишга киради.

**ТОҲИР ЭВАДУЛЛАЕВ,
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази
бўлим бошлиғи**